

ANNALES HISTORICI PRESOVIANSES 9

UNIVERSUM
2 0 1 0

ANNALES HISTORICI PRESOVIENSES VOL. 9/2010

Redakčná rada: Milan Belej (Prešov)
Imrich Belejkaníč (Prešov)
Ľubica Harbuľová (Prešov)
Roman Holec (Bratislava)
László Koszta (Szeged)
Albert Kotowski (Bonn)
Rastislav Kožiak (Banská Bystrica)
Imrich Michnovič (Prešov)
Martin Pekár (Prešov) – predseda
Milan Podrimavský (Bratislava)
Karl Schwarz (Wien)
Peter Švorc (Prešov)
Peter Zmátlo (Ružomberok)

Autori: PaedDr. Patrik Derfiňák, Mgr. Marcela Domenová, PhD., PhDr. Martin Ďurišin, PhDr. Ján Džujko, PhD., Mgr. Karin Fábrová, PhD., doc. PhDr. Libuša Franková, CSc., doc. PhDr. Ľubica Harbuľová, CSc., PhDr. Martin Javor, PhD., doc. RNDr. Leoš Jeleček, CSc., PhDr. Nadežda Jurčišinová, PhD., PhDr. Anton Karabinoš, prof. PhDr. Peter Kónya, PhD., Mgr. Annamária Kónyová, PhD., PhDr. Peter Kovaľ, PhD., Mgr. Patrik Kunec, PhD., doc. PaedDr. Martin Pekár, PhD., Mgr. Ivana Škulecová, PhDr. Darina Vasil'ová, PhD., doc. PhDr. Marián Vizdal, CSc.

Recenzenti: Mgr. Ján Adam, PhD., doc. PhDr. Miloslava Bodnárová, CSc., doc. PhDr. Libuša Franková, CSc., doc. PhDr. Ľubica Harbuľová, CSc., prof. RNDr. Robert Ištók, CSc., prof. PhDr. Peter Kónya, PhD., PhDr. Gabriel Lukáč, PhDr. Milan Podrimavský, CSc., prof. PhDr. Peter Švorc, CSc.

Za obsah príspevkov zodpovedajú jednotliví autori.

© Inštitút histórie, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2010

ISSN 1336-7528

OBSAH

K päťdesiatročnej tradícii Inštitútu histórie na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove (L. Harbuľová)	5
Michal Otčenáš – historik, básnik, organizátor (P. Švorc)	9

ŠTÚDIE

Marián Vizdal – Anton Karabinoš: Archeologický výskum polykultúrnej lokality v Ražňanoch v roku 2009	15
Marcela Domenová: Cirkev, praktizovanie viery a prešovské oltárne bratstvá v období stredoveku	39
Annamária Kónyová: Kalvínska reformácia v Poľsku	63
Peter Kónya: Mestečko Sobrance v 16. – 17. storočí	81
Martin Javor: Slobodomurári na Spiši	97
Patrik Kunec: Dva konštitučné programy vodcov povstania dekabristov. Návrh konštitúcie Nikitu M. Muravjova a <i>Ruská pravda</i> Pavla I. Pestel'a	104
Darina Vasiľová: Štúdium na Právnickej akadémii Prešovského kolégia Potiského dištriktu evanjelickej a. v. cirkvi v Uhorsku v rokoch 1850 – 1878	124
Nadežda Jurčišinová: Zameranie činnosti slovenského spolku Detvan v Prahe (1882 – 1914)	136
Libuša Franková: K osobnostiam literárneho a spoločensko-osvetového života v Prešove v kontexte prelomových udalostí v roku 1918	158
Patrik Derfiňák: Cemjata – z histórie prešovských prímestských kúpeľov	176
Ján Džujko: 28. október 1918 – medzník vo vývoji slovenského novinárstva (Slovenská tlač vychádzajúca v Prešove)	199
Peter Kovaľ: Podiel gréckokatolíckej cirkvi v Prešove na multietnickom charaktere mesta v druhej polovici 30. rokov a začiatku 40. rokov	215
Martin Pekár: Vývoj politických a správnych pomerov v Prešove v rokoch 1938 – 1945	228

ROZHEADY

Leoš Jeleček: Environmentální dějiny: jejich vznik, konceptualizace a institucionalizace (USA, Evropa a svět)	247
Karin Fábrová: Súpis prameňov k pôsobeniu politickej emigrácie z Ruska na území medzivojnového stredného Slovenska	275

ŠTUDENTSKÁ VEDECKÁ AKTIVITA

Martin Ďurišin: Štátoprávny charakter Slovenskej republiky rád v roku 1919	283
Ivana Škulecová: Organizácia a vnútrospolkové pomery v Živene v rokoch 1918 – 1939	307

KRONIKA, RECENZIE, GLOSÝ	327
---------------------------------------	-----

CONTENTS

To the 50 year-long tradition of the Institute of History of the Faculty of Arts of Prešov University in Prešov (Ľ. Harbuľová)	5
Michal Otčenáš – historian, poet, organiser (P. Švorc)	9

STUDIES

Marián Vizdal – Anton Karabinoš: Archaeological research of the polycultural area in Ražňany in 2009	15
Marcela Domenová: Church, practicing the faith and Prešov altar fraternities in the Middle Ages	39
Annamária Kónyová: The Calvinist Reformation in Poland	63
Peter Kónya: Sobrance in 16th and 17th century	81
Martin Javor: Freemasonry movement in the Spiš region	97
Patrik Kunec: Two constitutional projects of the Decembrist movement leaders. Nikita M. Muravyov's Proposal of Constitution and Pavel I. Pestel's <i>Russian Truth</i>	104
Darina Vasiľová: Study at the Law Faculty of Prešov College in Potisie district of Evangelical Church in Hungary in 1850 – 1878	124
Nadežda Jurčišinová: Establishment and activities of the Slovak Association Detvan in Prague (1882 – 1914)	136
Libuša Franková: To the personalities of literary and socio-cultural life in Prešov within the context of the breakthrough events in 1918	158
Patrik Derfiňák: From the history of outskirts spas Cemjata	176
Ján Džujko: 28 October 1918 – The turning point in the development of Slovak journalism (The Slovak Press Published in Prešov)	199
Peter Kovaľ: The impact of the Greek Catholic Church on the multi-national character of Prešov in mid-1930s and early 1940s	215
Martin Pekár: The development of political and administrative situation in Prešov in the years 1938 – 1945	228

HORIZONS

Leoš Jeleček: Environmental history: its origins, concepts and institutionalization (the USA, Europe and the world)	247
Karin Fábrová: Register of the resource materials concerning political emigration from Russia in Central Slovakia during the period between the world wars	275

STUDENTS' SCIENTIFIC WORK

Martin Ďurišin: Constitutional character of the Slovak Soviet Republic in 1919 ..	283
Ivana Škulecová: Organisation and internal situation in Živena in 1918 – 1939 ...	307

CRONICLE, REVIEWS, ANNOTATIONS	327
--------------------------------------	-----

Tradície zaväzujú a inšpirujú

Rok 2009 je pre Filozofickú fakultu Prešovskej univerzity v Prešove rokom jubilejným, v ktorom si pripomína 50. výročie svojho založenia. Filozofická fakulta svojím vznikom nadviazala na vzdelávacie tradície, ktoré boli mestu Prešov vlastné už v minulosti. Počas piatich decénii svojho trvania sa Filozofická fakulta v Prešove stala pevnou súčasťou slovenského akademického života a jej pracoviská patrili a patria k uznávaným celoslovenským centráм vzdelávacej a výskumnej činnosti. Pevnou súčasťou fakulty už od jej vzniku bolo aj historické pracovisko.

Vtedajší Ústav dejín vstúpil do novovytvorenej Filozofickej fakulty v roku 1959 už ako sformovaný útvar, ktorý mal za sebou sedem rokov trvania. Počiatky prešovského akademického historického pracoviska siahajú do roku 1952, keď sa do Prešova presťahovala košická pobočka Pedagogickej fakulty Slovenskej univerzity v Bratislave. Po roku, v roku 1953, však bola zrušená a na jej základe vznikla Vyššia pedagogická škola v Prešove a neskôr Filologická fakulta Vysokej školy pedagogickej. V štruktúre uvedených inštitúcií figurovalo aj historické pracovisko, ktoré bolo založené v roku 1952 pod názvom Ústav dejín. Ústav dejín bol až do roku 1959 súčasťou Katedry spoločenských vied a jeho prvým vedúcim bol Vasil Grivna (1952 – 1959). Okrem neho na ústave v 50. rokoch minulého storočia pôsobili: Tamara Bajcurová (od roku 1955), Pavol Hapák, J. Hlinka (v rokoch 1952 – 1956), Ladislav Tajták (od roku 1955), Oľga Wiedermanová (od roku 1955), Michal Mindoš (od roku 1957).

Medzníkom vo vývoji Ústavu dejín sa stal rok 1959, keď po vzniku Filozofickej fakulty UPJŠ v Prešove bol začlenený do jej štruktúry. V roku 1961 sa ústav premenoval na Katedru dejín FF UPJŠ. Na čele katedry ostal naďalej Vasil Grivna, ktorý ju viedol až do roku 1968. So štrukturálnymi zmenami sa zmenilo aj personálne zloženie pracoviska. Niektorí členovia bývalého Ústavu dejín z novo konštituovanej katedry odišli a pribudli noví. K členom katedry v nasledujúcich 60. – 70. rokoch patrili: Tamara Bajcurová, Vasil Grivna, Ladislav Tajták, Ferdinand Uličný (v rokoch 1962 – 1971), Andrej Kováč (od roku 1962), Gejza Kočiš (od roku 1962), Michal Popovič (v rokoch 1963 – 1973), Milan Urban (v rokoch 1968 – 1980), Miloslava Vaňová-Bodnárová (od roku 1973). V roku 1968 došlo k zmene na poste vedúceho Katedry dejín FF UPJŠ. Novým vedúcim katedry sa stal Ladislav Tajták, ktorý stál na jej čele až do roku 1978.

Okrem Katedry dejín FF UPJŠ existovalo v tomto období v Prešove ešte jedno vysokoškolské historické pracovisko. Od roku 1959 sa začalo s výučbou dejepisu na Pedagogickom inštitúte. V jeho počiatkoch na ňom pôsobili: Michal Mindoš, Oľga Wiedermanová a Michal Danilák (od roku 1960). Po založení Pedagogickej fakulty (v roku 1964) sa jej súčasťou stali aj pracoviská Pedagogického inštitútu, medzi nimi aj katedra dejín. Katedru najskôr viedol Andrej Adam (1964 – 1967) a v rokoch 1967 – 1978 Michal Danilák. K členom katedry patrili: Juraj Briškár, Michal Mindoš, Oľga Wiedermanová, Angelína Uramová (od roku 1962), Vasil Franko (od roku 1963). V 60. – 70. rokoch minulého storočia v Prešove pôsobili súbežne dve katedry dejín: Katedra dejín FF UPJŠ a Katedra dejín PdF UPJŠ, ktoré sa zameriavali prioritne na prípravu učiteľov dejepisu pre stredné školy (katedra na Filozofickej fakulte) a pre základné školy (katedra na Pedagogickej fakulte UPJŠ).

Rok 1978 sa stal medzníkom v ďalšom formovaní oboch katedrií. Došlo k ich zlúčeniu do jednej katedry, ktorá prijala názov – Katedra dejín a jej sídlom sa stala Filozofická fakulta UPJŠ. Na čelo novovytvorenej katedry sa postavil Michal Danilák (1978 – 1981). V ďalších rokoch sa vo vedení katedry vystriedali: Tamara Bajcurová (1982 – 1987), Michal Danilák (1987 – 1990), Michal Otčenáš (1990 – 1997), Ferdinand Uličný (1997 – 1998).

Zásadné zmeny do vývoja prešovského historického pracoviska priniesli 90. roky 20. storočia. Prvou zmenou bolo obnovenie Katedry dejín na Pedagogickej fakulte (neskôr Fakulta humanitných a prírodných vied) v roku 1990. Vo vedení nanovo konštituovanej Katedry dejín sa postupne vystriedali: Zdenka Malagová (1990 – 1999), Viera Hudečková (1999 – 2002), Imrich Belejkaníč (2002 – 2005).

Zmenami prešla aj Katedra dejín FF UPJŠ, ktorá v roku 1990 rozšírila svoje odborné zameranie o nový študijný odbor archívniectvo a pomocné vedy historické. Táto skutočnosť sa premietla aj do zmeny názvu na Katedru dejín a archívniectva FF UPJŠ. Neskôr katedra pristúpila k rozdeleniu pracoviska na dve samostatné katedry – na katedru slovenských dejín a archívniectva a katedru všeobecných dejín. K tejto organizačnej zmene došlo 1. 9. 1998. Vo vedení novovytvorenej katedry slovenských dejín a archívniectva sa v rokoch 1998 – 2005 vystriedali Ferdinand Uličný (1998 – 2003) a Peter Švorc (2003 – 2005). Na čele katedry všeobecných dejín stál Michal Danilák (1998 – 2003) a Ján Mojdis (2003 – 2005).

Posledným míľnikom na ceste formovania súčasného pracoviska bol rok 2005, keď v súlade s integračnými procesmi na Prešovskej univerzite došlo k zlúčeniu všetkých troch katedrií histórie na Prešovskej univerzite: Katedry dejín Fakulty humanitných a prírodných vied PU, Katedry slovenských dejín a archívniectva FF PU a Katedry všeobecných dejín FF PU do jedného nového útvaru, ktorý dostal názov Inštitút histórie Filozofickej fakulty PU v Prešove. Riaditeľom Inštitútu histórie sa stal Ján Mojdis (2005 – 2009). Inštitút histórie sa hneď po svojom vzniku vnútorne štrukturalizoval a v súlade s odbornou profiláciou rozdelil do piatich katedrií: katedra najstarších dejín a dejín religii, katedra stredovekých a ranonovovekých dejín, katedra novovekých a najnovších slovenských dejín, katedra novovekých a najnovších všeobecných dejín, katedra archívniectva a pomocných vied historických.

Medzi uchádzačmi o štúdium v Prešove patrila odbor dejepis po dlhé roky k vyhľadávaným študijným programom. Tento záujem bol determinovaný rôznymi faktormi a jedným z nich bolo aj renomované personálne zloženie pracoviska. Za viac ako 50 rokov existencie inštitútu sa na ňom vystriedali desiatky interných aj externých učiteľov, historikov – odborníkov, ktorí svojou pedagogickou činnosťou a vedeckou prácou prispievali k šíreniu dobrého mena prešovskej katedry histórie. Za všetkých možno spomenúť univerzitných profesorov, ktorí tu dlhé roky pôsobili a vychovali niekoľko generácií absolventov: univerzitný profesor Ladislav Tajták, univerzitný profesor Ferdinand Uličný, univerzitná profesorka Tamara Bajcurová, univerzitný profesor Michal Danilák, univerzitný profesor Michal Otčenáš.

Kvalita personálneho zloženia pracoviska sa premietala aj do obsahovej náplne ponúkaných študijných programov. Určujúcim v pedagogickej oblasti po dlhé roky bolo zabezpečovanie štúdia dejepisu v kombinácii s inými všeobecnovzdelávacími predmet-

mi, ktorého náplňou bola príprava budúcich učiteľov dejepisu. K tradičným aprobáciám patrili kombinácie dejepisu s lingvistickými disciplínami (so slovenským jazykom, s ruským, anglickým, ukrajinským a nemeckým jazykom). Vyhľadávaným odborom bola tiež kombinácia dejepis – filozofia. V 90. rokoch sa študijná ponuka rozšírila o odbor archívnictvo a pomocné vedy historické. Súčasne sa vytvorili podmienky aj pre vznik nových aprobácií neučiteľského smeru: dejepis – politológia (od školského roka 1994/1995), archívnictvo – latinský jazyk (od školského roka 1996/1997), dejepis – estetika (od školského roka 1997/1998). V roku 2005 sa paleta ponúkaných študijných programov rozšírila o štúdium dejín relígií. V súčasnosti Inštitút histórie zabezpečuje prípravu absolventov v štyroch bakalárskych a magisterských programoch: učiteľstvo akademických predmetov dejepis, história, archívnictvo a pomocné vedy historické, dejiny relígií. V roku 1980 získala vtedajšia Katedra dejín FF UPJŠ právo školiaceho pracoviska pre aspirantské štúdium v odbore československé dejiny (71-02-9) a pre odbor všeobecné dejiny (71-01-9). Odvtedy pravidelne prijímala a pripravovala aspirantov v oboch vedných odboroch. Súčasný Inštitút histórie pokračuje v tejto príprave formou doktorandského štúdia. Na základe rozhodnutia Akreditačnej komisie Ministerstva školstva SR má Inštitút histórie právo otvárať doktorandské programy v odbore slovenské dejiny a v odbore všeobecné dejiny. Súčasne má inštitút právo habilitačných a inauguračných pokračovaní v odbore história.

S rozšírením ponuky študijných programov narastal aj počet študentov. Kým v školskom roku 1983/1984 študovalo v dennej forme štúdia dejepis 183 študentov, v školskom roku 1993/94 to bolo 206 študentov a v školskom roku 2008/2009 to už bolo 422 študentov. Absolventi prešovských študijných programov nachádzali a nachádzajú uplatnenie ako učelia dejepisu na všetkých typoch škôl, ale aj ako odborní pracovníci v múzeách alebo archívoch. Niektorí prešovskí absolventi pôsobia ako vedeckí pracovníci na pracoviskách v Slovenskej akadémii vied, v ústredných a zahraničných archívoch, ale aj ako úspešní novinári, redaktori vo vydavateľstvách, v rozhlase, v televízii a niektorí našli uplatnenie v diplomacii či v spoločensko-politickej oblasti.

Druhou oblasťou činnosti členov Inštitútu histórie po celé desaťročia jeho existencie bola vedeckovýskumná činnosť. Vedeckovýskumné zameranie prešovského historického pracoviska sa profilovalo postupne. Vedecký výskum členov inštitútu sa spočiatku sústreďoval na problémy dejín Slovenska od najstarších čias po najnovšie obdobie a na všeobecné dejiny, v ktorých sa dôraz kládol na skúmanie slovanskej problematiky. Postupne sa výskumné oblasti rozšírili o regionálne dejiny a o dejiny slovenskej historiografie. V súčasnosti sa vedeckovýskumná činnosť členov inštitútu vyznačuje tematickou rôznorodosťou a chronologickou šírkou. Zachytáva obdobie od pravekých dejín, cez raný a neskorý feudalizmus, novoveké dejiny až po dejiny 20. storočia. Z parciálnych výskumných tém možno spomenúť: praveké osídlenie východného Slovenska, dejiny osídlenia v slovenskom stredoveku, dejiny reformácie na východnom Slovensku, protihabsburské stavovské povstania, osvietenské hnutie v strednej Európe, dejiny slovenskej historiografie, kľúčové problémy slovenského národného vývinu na východnom Slovensku, dejiny židov na Slovensku i v strednej Európe, slovensko-francúzske vzťahy v 19. – 20. storočí, dejiny slovanských národov a medzislovanských vzťahov, dejiny Ruska v 20. storočí, dejiny Podkarpatskej Rusi, vývoj regiónu v rokoch 1939 – 1945 etc. Mno-

hé z uvedených tém boli alebo sú analyzované v rámci vedeckovýskumných projektov riešených na Inštitúte histórie. Niektoré zo spomínaných tém boli finalizované formou monografií, vedeckých zborníkov, štúdií publikovaných v domácich alebo zahraničných odborných periodikách či na stránkach inštitucionálnych periodík, ktorými sú ročenka *Annales historici Presovienses* alebo internetový časopis *Dejiny*. Výstupmi z vedeckých projektov boli aj početné vedecké konferencie s medzinárodnou účasťou, organizované členmi Inštitútu histórie, predovšetkým v priebehu posledných dvoch decénií.

Dlhoročnú tradíciu má aj zapájanie študentov do vedeckovýskumnej činnosti inštitútu formou riešenia študentských vedeckých a odborných prác. Začiatkom 80. rokov 20. storočia sa do riešenia prác ŠVOČ zapájalo asi 30% študentov odboru dejepis a mnohí z nich dosiahli aj popredné umiestnenia na celoštátnych kolách. Aj v súčasnosti je medzi študentmi o tieto aktivity záujem a zapojenie študentov Inštitútu histórie do študentskej vedeckej a odbornej činnosti patrí k najvyšším na fakulte.

Výsledky svojej vedeckej práce prezentovali prešovskí historici aj na významných medzinárodných vedeckých podujatiach. Svoje zastúpenie mali napríklad na Medzinárodnom kongrese slavistov v Prahe v roku 1968 a vo Varšave v roku 1973, na Medzinárodnom kongrese historikov v Moskve v roku 1970, v Bukurešti v roku 1980, ale aj na iných dôležitých vedeckých podujatiach doma aj v zahraničí. Na pôde prešovskej katedry dejín vystúpili v minulosti s prednáškami poprední historici z Čiech, Poľska, Maďarska, Ruska, Ukrajiny, Nemecka, Talianska, ale aj Izraelu či Veľkej Británie.

Polícia prešovskej historickej katedry v odborných kruhoch sa upevňovala aj spoluprácou s domácimi i zahraničnými partnermi. Tradičnou bola spolupráca prešovského historického pracoviska s vysokoškolskými a akademickými historickými pracoviskami v Prahe, Brne, Olomouci a v Bratislave, s Historickým ústavom SAV v Bratislave, so Spoločenskovedným ústavom SAV v Košiciach, ale aj s historickými pracoviskami na vysokých školách v Rzeszowe, Krakove, Užhorode, Moskve, Debrecíne, Budapešti, vo Viedni.

Medzinárodné aktivity členov inštitútu dopĺňali v 90. rokoch 20. storočia aj aktivity študentov odboru dejepis, ktorí sa zapojili do činnosti medzinárodnej študentskej organizácie s názvom Medzinárodná asociácia študentov historikov.

Aktivity všetkých generácií prešovských historikov a ich študentov, ich vedecká a pedagogická práca prispeli k tomu, že prešovské vysokoškolské historické pracovisko sa postupne v priebehu niekoľkých desaťročí zmenilo na historické centrum, ktoré má svoje miesto nielen v rámci Slovenska, ale aj širšom stredoeurópskom kontexte.

Ambíciou dnešného Inštitútu histórie FF PU je nadviazať na prácu našich predchodcov a na tradície, ktoré nás inšpirujú v našej ďalšej vedeckej a pedagogickej aktivite. Súčasne nás však tradície zaväzujú k tomu, aby sme udržali Prešov v povedomí užšej i širšej historickej verejnosti, prispeli k jeho ďalšiemu napredovaniu a šíreniu dobrého mena prešovskej historickej školy.

Lubica Harbul'ová

Michal Otčenáš – historik, básnik, organizátor

Vari najťažším literárnym žánrom je nekrológ. O to viac, ak ho človek píše o priateľovi, s ktorým rástol od malička, s ktorým sa stretával na chodbe základnej, strednej i vysokej školy, a potom ešte dlhé roky pôsobil v jednom odbore a na jednom pracovisku. Reč je o prof. PhDr. Michalovi Otčenášovi, CSc., ktorý nás neočakávane opustil v nedeľu 5. apríla 2009. Ešte v stredu 1. apríla 2009 sme spolu sedeli na dizertačných skúškach v Historickom ústave SAV v Bratislave. On ako tajomník spoločnej odborevej komisie, ja ako školiteľ, ktorého doktorand v ten deň obhajoval svoju dizertačnú prácu. Obaja – môj doktorand i ja sme mali trochu trému, on za seba a ja za neho. „*Práca je dobrá, obhajoba dopadne dobre*,“ povzbudzoval profesor Otčenáš mladého kolegu. Mal pravdu. Nakoniec, vedeli sme to obaja, ale slovo podpory padlo dobre. Komisia mala v ten deň ešte ďalšie obhajoby, a tak naša pôvodná predstava, že sa s prof. Otčenášom stretneme poobede a prerokujeme záležitosti týkajúce sa grantového projektu v APVV, nám nevychádzala. Rozhovor sme odsunuli na nedeľu 5. apríla a na domáce neformálne a súčasne pracovné stretnutie, akých v poslednom čase už veľa nebývalo. Téma grantového projektu sa týkala slovenskej historiografie a jej kontaktov s inonárodnými historiografiami. Bola to téma veľmi zaujímavá a aktuálna pre nás oboch už aj preto, že sa netýkala len minulosti, ale aj súčasnosti, v ktorej sme sa obaja aktívne pohybovali a každý sme svojím dielom aj do nej zasahovali. Súčasne bola to náročná téma vyžadujúca nielen dobré znalosti predmetu výskumu, ale aj metodologických problémov, ktoré sa s ňou spájali. O to viac bolo si čo povedať a o čom sa rozprávať.

5. apríl 2009 mal však úplne inú podobu, akú sme si plánovali. Telefonát od kolegu Martina Lipku v snečnej nedeľnej ráno bol neúprosne krutý. Martin ťažko zhladúval slová, aby povedal, že Michala Otčenáša od dnešného rána už medzi nami niet.

Bola to správa ťažká ako olovo. Dodnes ju tak aj vnímam a uchovávam v pamäti. To na jednej strane, na strane druhej zaznela ako štartovacia pištoľ – odštartovala prúd spomienok, ktoré sa odvíjali trochu nesúrodne, ale veľmi živo a pripomenuli chvíle, ktoré sme spolu prežili.

Michal Otčenáš sa narodil 17. apríla 1956 v Palúdzke, ktorá je dnes súčasťou Liptovského Mikuláša. Bola tam pôrodnica pre Liptovskomikulášsky okres, do ktorého v 50. rokoch 20. storočia patrila aj Štrba. V nej prežil celé svoje detstvo i mladosť pod láskavou opaterou mamy i otca. V klubovni Literárno-historického krúžku, ktorý sme v roku 1973 v Štrbe s Michalom založili, sme neraz uvažovali o nespravodlivosti voči miestu, v ktorom človek vyrastá a sa v ňom nenarodil. Rodnými mestami sa pre nás oboch stal Liptovský Mikuláš a jeho časť Palúdzka a nie Štrba, v ktorej pôrodnica nebola. Pritom všetky naše citové väzby sa spájali so Štrbou. Zdá sa mi, že Michal bol v Palúdzke neskôr ešte dva razy – to vtedy, keď sa mu narodili mladší súrodenci – Dušan a Anka. Viac s ňou nemal nič spoločné, resp. len vtedy, keď bolo potrebné do nejakého formulára či životopisu napísať miesto narodenia.

Michal bol odo mňa starší o necelý rok, navštevoval vždy vyšší ročník tak na Základnej deväťročnej škole v Štrbe (1962 – 1971), ako aj na Gymnáziu v Poprade (1971 – 1975) a tiež na Filozofickej fakulte v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach (1975 – 1980), kde študoval filozofiu a dejepis. Rozumeli sme si od školských lavíc. Jemu

učarovala poézia, mne próza a oboch nás spájala láska k Štrbe a národnej minulosti. To vyústilo do založenia *Literárno-historického krúžku* a vydávania cyklostilovaného časopisu *Lúč*. Vychádzal štyrikrát do roka za peniaze, ktoré redakčná rada spolu s oboma šéf-redaktormi poctivo zarobila na brigádach na miestnom jednotnom roľníckom družstve. Zisk z predaja bol mizivý, lebo *Literárno-historický krúžok* väčšinu nákladu veľkoryso porozdával spoluobčanom. Zato radosť z dobrej myšlienky a činu bola obrovská. Časopis *Lúč* sme s Michalom redigovali desať rokov (1973 – 1982). Bola to vlastne ilegálna práca, pretože nikde sme nikoho nežiadali o povolenie vydávať časopis a ani nám žiaden štátny a stranický orgán žiadne povolenie na vydávanie časopisu nikdy nevydal. Neznali veci, že v čase socializmu je potrebné mať na všetko súhlas komunistickej strany, sme sa ani nezamýšľali nad formalitami a byrokraciou, proti ktorej sme v časopise *Lúč* ostro vystupovali a verejne písaným slovom pranierovali všetky neduhy, ktoré sa v obci vyskytli. Každé nové číslo sme poctivo posielali do Národnej knižnice v Martine ako povinný výťažok. Je pravda, že o tejto povinnosti sme nevedeli, no časopis *Lúč* sme tam posielali preto, aby sme sa našou prácou pochválili. Ďakovné a povzbudivé slová v listoch od doc. PhDr. Imricha Sedláka, CSc., ktorý v Martine pracoval po tom, ako musel opustiť Filozofickú fakultu v Prešove a neskôr aj Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove ako nežiaduca a nevhodná osobnosť socialistickej spoločnosti, nás motivovali do ďalšej práce. Časopis sme posielali aj do Prahy – na Ústredný výbor Socialistického zväzu mládeže, aby vedeli aj v hlavnom meste Československa, že na Slovensku pod Tatrami žijú a tvoria mladí ľudia. Ideologických funkcionárov SZM i KSČ pri našej istote dlho ani len nenapadlo, že vydávanie mládežníckeho časopisu – hoci určeného prioritne pre Štrbu, nemá žiadne registračné číslo a je vlastne nepovolenou aktivitou. Na naše prekvapenie, pri návšteve iránskeho šacha Muhammada Rezu Pahlavího s manželkou a veľkým vládnym sprievodom v Československu v roku 1977 nás československé Ministerstvo zahraničných vecí v Prahe kontaktovalo s tým, že by sa s členmi *Literárno-historického krúžku* v Štrbe a redakciou časopisu *Lúč* chcel stretnúť minister kultúry Iránu. Neodmietli sme takúto návštevu, naopak, dôkladne sa na ňu pripravili zväzkom všetkých čísel nášho časopisu ako daru pre Ministerstvo kultúry Iránu a fľaškou vína na privítanie. Uvítací výbor reprezentoval Michal a ja. Redakcia odovzdala ministrovi svoje časopisy, dostala zas balík reprezentačných kníh o Iráne. Sprievodným „darom“ domácej proveniencie bola poznámka jedného z československých stranických funkcionárov, sprevádzajúcich zahraničnú návštevu, aby sme si vyžiadali povolenie od príslušných stranických orgánov na vydávanie časopisu, ak sa chceme vyhnúť nepríjemnostiam. To sme neskôr aj urobili, ale keď nás OV KSS v Poprade odporúčal na KV KSS v Košiciach a tí zas na OV KSS v Poprade, rozhodli sme sa, že v ďalšej neproduktívnej činnosti nebudeme pokračovať a naplno sme sa venovali vydávaniu ďalších čísel časopisu *Lúč*. V ňom Michal publikoval prvé básne, viedol rubriku Staré štrbské slová a písal články s historickou tematikou.

Neskôr sme naše literárne a vydavateľské aktivity realizovali v Prešove ako študenti rovnakého odboru. Pod hlavičkou Akademického Prešova, ktorý Michal dvakrát vyhral v kategórii poézia (1979, 1980), sme pomáhali PhDr. Imrichovi Vaškovi, CSc., pri zostavovaní a vydaní literárneho zborníka *Výpoveď* (1979). Neskôr, to už ako odborní asistenti filozofickej fakulty, sme spolu s PhDr. Emilom Baluchom zostavili literárny zborník *Cesty mladého umenia východného Slovenska* (1985) a s PhDr. Jánom Gbúrom, CSc., *Cesty*

2. *mladého umenia* (1987). Michal Otčenáš totiž hneď po skončení štúdia na FF UPJŠ zostal ako asistent na Katedre dejín (1980), kde sa stal jej tajomníkom. Vedúcou bola prof. PhDr. Tamara Bajcurová, CSc. Keď sa v roku 1982 na katedre uvoľnilo pracovné miesto, Michal ako tajomník upozornil vedúcu katedry na vtedajšieho odborného pracovníka Východoslovenského múzea v Košiciach, teda na mňa, aby ma oslovili a v prípade úspešného konkurzu prijali na katedru. Od januára 1983 sme boli s Michalom opäť na jednom pracovisku.

Pri spomienke na Michala Otčenáša sa mi na naše počiatočné spoločné „cesty“ viac vybavujú literárne aktivity. Možno preto, že literatúra do roku 1990 vytvárala viac možnosti ako sa vyhnúť tvrdej ideologickej šablóne a povedať, hoci v inotajoch, to, čo človek skutočne cítil a ako sa orientoval. Keď v septembri 1989 redaktor časopisu *Romboid* a náš mladší kolega zo študentských čias Róbert Kotian pozval mladých básnikov a prozaikov na stretnutie do redakcie časopisu na diskusiu o mladej slovenskej literatúre, s Michalom sme tam nechýbali. Diskusia sa zakrátko zvrtila na ostrú kritiku socializmu. Róbert Kotian ju nahrával, neskôr prepísal a uverejnil. Vyšla však až začiatkom roka 1990, po páde socializmu, a jej aktuálny septembrový až novembrový náboj roku 1989 sa vtedy z nej už vytratil.

Bratislavské stretnutie naznačovalo, že v spoločnosti to už vrie a že sa už len čaká na vhodný okamih, kedy nastaviť socializmu pravdivé zrkadlo a zaujať k nemu jasné stanovisko. Novembrové udalosti na pôde prešovskej filozofickej fakulty síce neboli také dramatické ako udalosti v Prahe a Bratislave, ale mali taktiež vlastnú dynamiku, akceleráciu i konečné rozuzlenie. Boli plné rozhovorov na pôde katedry dejín, so študentmi o aktuálnych otázkach súčasnosti, ale aj o minulosti, ba od nás historikov sa očakávali skôr rozhovory o národnej histórii, ktorej interpretácia do novembra 1989 mala priveľa deformačných trhlín, o ktorých sa koniec-koncov v spoločnosti vedelo, v súkromí sa čosi na nej aj naprávalo, ale na verejnosti, teda aj v škole, sa zotrúvalo v dvojtvárnej pozícii. Michal Otčenáš v tých dňoch a týždňoch prednášal študentom témy z dejín slovenskej historiografie a národných dejín 19. storočia. Obzvlášť rád hovoril o problematike slovenskej historiografie, ktorá sa po novembri 1989 prednášala oveľa ľahšie, bez napätia a obáv, že ktosi zneužije to, že učiteľ hovorí o kňazoch (v jeho prípade najmä o F. V. Sasinkovi, ktorého život a historická tvorba boli náplňou Otčenášovej diplomovej práce (1980), o Jakubovi Jakobeusovi, Jonášovi Záborskom a iných).

Dejiny slovenskej historiografie majú v profesorovi Otčenášovi jedného zo svojich podstatných zakladateľov. Ak to nesmelo naznačovala jeho diplomová práca, tak dizertačná práca *Slovenská historiografia v druhej polovici 19. storočia* (1989) to už potvrdzovala, podobne ako vyzretejšia habilitačná práca *Slovenská historiografia v rokoch 1900 – 1945* (1996) a monografia *Dejiny slovenskej historiografie v rokoch 1848 – 1893* (2003), ktorou sa inauguroval na profesora histórie (2004). Jeho grantové projekty smerovali k ucelenejšiemu pohľadu na slovenskú historiografiu, ktorú mal v pláne komplexnejšie spracovať, a to nielen individuálnym výskumom, ale tímovou prácou. To bol aj dôvod, prečo ako školiteľ v doktorandskom štúdiu vypísal témy dizertačných prác z dejín slovenskej historiografie. On mapoval staršie obdobia, jeho doktorandi a neskôr kolegovia PhDr. Marek Havrila a PhDr. Martin Lipka druhú polovicu 20. storočia. 50. – 90. roky 20. storočia však z hľadiska dejín slovenskej historiografie patria k náročným témam.

Náročnosť nespočíva len v metóde spracovania problematiky, v metodologických prístupoch, ale najmä v jej živej aktuálnosti. Profesor Otčenáš sa na začiatku systematického výskumu o tom presviedčal na každom kroku. S kolegami vypracoval dotazník, ktorým oslovoval širokú škálu žijúcich historikov – kolegov, žiadajúc ich odpoveď na sformulované otázky, ktoré mali aj osobný podtón a chceli od respondenta celý rad relatívne intímnych odpovedí. Inšpiroval sa dotazníkom Národného biografického ústavu Slovenskej národnej knižnice v Martine, ktorý dotvoril na podmienky historiografického výskumu. Mnohí z oslovených historikov, poučení zlými skúsenosťami z minulého obdobia, sa radšej vyhli odpovedi, iní to urobili formálne, čo oslabovalo význam zisťovaných údajov, a teda aj obrazu o jednotlivcoch i celej historickej vede na Slovensku. Podklady mali slúžiť na biografický slovník slovenskej historickej vedy, o ktorom sme častokrát hovorili, hľadajúc jeho najoptimálnejšiu podobu. Na začiatku 21. storočia sa začal rysovať v konkrétnej podobe, dokonca aj v knižnom spracovaní. Žiaľ, mnohé udalosti v pracovnej oblasti, ktoré negatívne zasahovali do života Michala Otčenáša, komplikovali prípravu biografického slovníka a nakoniec jeho odchod zo sveta živých celý projekt (verím, že len dočasne) zastavil. V tom čase však už Otčenášov projekt dejín slovenskej historiografie presvedčil a získal slovenskú historickú obec ako projekt závažný a výsostne aktuálny. Potvrdili to aj publikácie, vydania ktorých sa už Michal Otčenáš nedožil, a záujem o ne. Do tlače ich pripravili jeho mladší kolegovia, s ktorými spolupracoval. Oni, bez jeho vedomia, ale zaslúžene, urobili v ešte spoločne pripravovanej *Čítanke k dejinám slovenskej historiografie v rokoch 1918 – 2006* zmenu: do plejády vybraných historikov a ukážok ich prác zaradili aj svojho učiteľa Michala Otčenáša. Bolo to veľké gesto, ktoré by Michala na jednej strane určite potešilo, ale môžem povedať na základe toho, ako som ho poznal, že on sám by to odmietal. 5. apríl 2009 ho však definitívne predurčil histórii. Povinnosť zaoberať sa ňou si na svoje plecia vzali historici, ktorým spoločnosť zverila aj dôležitú právomoc – rozhodnúť o tom, čo uchováme v našej pamäti a čo z nej vypustíme. V *Čítanke* sa pri Otčenášovom mene priklonili k prvej možnosti...

Človek nebýva jednorozmernou osobnosťou, nebol takou ani Michal Otčenáš. Písal básne, robil historický výskum, prednášal, viedol diplomantov i doktorandov, pracoval v rôznych národných i medzinárodných grémiách, bol manželom, otcom, kolegom, priateľom... Opísať všetko, čo robil a čím bol, je práca na rozsiahlejší literárny žáner. Možno raz, keď prebolí jeho náhly odchod, nájde sa školiteľ, ktorý vypíše tému diplomovej práce s názvom: *Michal Otčenáš – historik, básnik, organizátor,...* – tak, ako témy vypisoval on – o živote a práci nežijúcich i žijúcich kolegov – historikov. Základné údaje o jeho práci i živote spracovali v nekrológu jeho žiaci Marek Havrila a Martin Lipka a uverejnili v internetovom časopise Inštitútu histórie FF PU *Dejiny* (č. 1/2009, s. 199 – 203). Podobný portrét uverejnila o svojom otcovi Slávka Otčenášová v *Čítanke k dejinám slovenskej historiografie v rokoch 1918 – 2006*, ktorú zostavil Martin Lipka a vyšla v roku 2009 vo vydavateľstve Universum. Preto moje zastavenie sa nad nedávnym, no definitívne minulým časom spojeným s menom Michala Otčenáša chce byť predovšetkým osobnou výpoveďou, spomienkou na človeka, s ktorým som prežil mnohé roky každodennej kamarátskej a priateľskej, literárnej i profesionálne historickej spolupráce. Michal, česť Tvojej pamiatke!

Peter Švorc

ŠTÚDIE
ARTICLES

ARCHEOLOGICKÝ VÝSKUM POLYKULTÚRNEJ LOKALITY V RAŽŇANOCH (OKRES SABINOV) V ROKU 2009

Anton Karabinoš – Marián Vizdal

KARABINOŠ, Anton – VIZDAL, Marián. Archeological research of polycultural area in Ražňany (Sabinov district) in 2009. *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 15-38.

The centre of this work concentrates on processing of finding entity exposed in area of Ražňany (Sabinov district), locality Farské in 2009. The study is focused on geographical severance of the locality and it introduces the research of the mentioned area. The introduction contains basic facts about the Roman Period in eastern Slovakia with view to periodization and ethnical situation. There are also information about cultural contacts with developed Roman provincial centres. Research was divided into two parts: surface prospecting – collecting of material, aerial photography, geophysical focus and declaratory probing. 120 m² was examined intra four sondes. Objects accounted character of technological-economic parts, in particular on the basis of analysis of material. Material is described in the study in separate charts and picture attachment. Dating of researched locality is connected to the grade C2 – C3 of the Late Roman Period and a part of material exceeds the beginning of Barbarian Migrations. The basic dating material was especially grey ceramics with proved occurrence of stamped bond, polished decoration. The research has brought also finds of fragments of Roman roof covering (tegulae, imbrices). It is the first proved case of their occurrence in the eastern Slovakia. The study emphasizes the importance of the area as one of the significant historical centres in Late Roman Period in the area of northern Patisie.

Východné Slovensko v prvých štyroch storočiach nášho letopočtu predstavuje územie so špecifickými formami hospodárskych, kultúrnych a politických väzieb na Rímsku ríšu. Príčiny možno vidieť v zložitých procesoch prelínania starších domácich tradícií s novými etnickými prienikmi vyznačujúcimi sa dovtedy nepoznanou intenzitou. Geografická poloha umožňovala na tomto území, podobne ako v predchádzajúcich obdobiach, interakcie medzi rôznymi kmeňmi a migrujúcimi etnickými skupinami. V obchodných kontaktoch môžeme severnému Potisiu prisudzovať sprostredkujúcu, resp. tranzitnú úlohu.

Ak nám pripadá východné Slovensko v dobe rímskej ako „tieňové“ teritórium v porovnaní s juhozápadným, stredodunajským priestorom, je to dôsledok skutočnosti, že antickí autori zaznamenávali najmä udalosti v oblastiach priliehajúcich k limitnej zóne. Nemáme dôvod pochybovať, že podobná dynamika v hospodárskych, kultúrnych a etnických vzťahoch sa spájala aj s východoslovenskými regiónmi, ktoré však pre rímskych spravodajcov boli vzdialeným barbarikom, kde rímsky vplyv prenikal komplikovanejšie alebo sprostredkovane. Takisto nám chýbajú informácie o prítomnosti rímskych vojenských jednotiek na východnom Slovensku. Priebeh rímskych hraníc v tejto časti strednej Európy takúto operáciu ani neumožňoval. Trvalo neobsadeným zostalo územie medzi Dunajom a Tisou (tzv. „sarmatský klin“) a severozápadné hranice rímskej Dácie taktiež nedosiahli tok rieky Tisy. Tieto skutočnosti však nebránili obchodníkom najmä z Panónie,

alebo Dácie, aby sa po starých trasách nedostávali na územie severovýchodného Potisia, kde sa stretávali s rôznou úrovňou sociálno-ekonomického vývoja. Nakoľko naddunajské barbarikum nepredstavovalo homogénny civilizačný útvar, vďaka obchodným výmenám sa časť tovaru vyrábaného v provinciách dostávala až na severské baltské trhy.

Etnická situácia na začiatku nového letopočtu je na východnom Slovensku v znamení pretrvávania starších tradícií, ktoré reprezentuje keltsko-dácky horizont od druhej polovice 1. storočia pred n. l. Časť dáckych kmeňov, ktoré pod vedením kráľa Burebistu podnikli inváziu do podunajského priestoru a rozvrátili keltských Kotínov, totiž zostala na ovládnutom území a so zvyškami pôvodného obyvateľstva vytvorili materiálny prejav s prvkami keltsko-dáckej symbiózy. Doklady spomínanej koexistencie zvlášť výrazne sú spájané s klasickou lokalitou nad obcou Zemplín, kde bolo vybudované opevnené hradisko, ktoré možno považovať za ústredné stredisko v 1. a 2. storočí. K spomínanej lokalite sa vôbec viažu najdôležitejšie pamiatky zo staršej doby rímskej z územia východného Slovenska. Tento fakt je podporený aj objavom veľkého žiarového pohrebiska (zachránených 177 hrobov) situovaného oproti hradisku – archeologicky ho preskúmal v niekoľkých etapách prof. Vojtech Budinský-Krička.¹ Na význam zemplínskeho strediska poukazujú aj importované artefakty, medzi ktorými sa nachádzajú aj dva železné meče, ktorých pôvod je hľadaný v severoitalských dielňach. K sortimentu dovezených predmetov patria aj fragmenty kovových nádob a šperkov.² Do súvislosti s pobytom Dákov sa uvádzajú mohyly v Strede nad Bodrogom.³ Dôležitým momentom v procese vytvárania etnickej skladby na východnom Slovensku je rozhranie 1. a 2. storočia, kedy sa začínajú objavovať hmotné doklady prítomnosti germánskej zložky. Z archeologického hľadiska sú tieto doklady spájané s przeworskou kultúrou, za ktorej tvorcov bývajú uvádzaní Hasdingovia patriaci k vandalskému kmeňovému zväzu. Spomína ich Cassius Dio v súvislosti s markomanskými vojnami.⁴ Zložitú etnickú situáciu na konci 2. storočia zvyrazňuje aj prienik bližšie neznámeho spoločenstva so svojráznym kultúrnym prejavom.⁵ Môžeme vysloviť domnienku, že mohlo ísť o migráciu utečencov z oblasti trpiacej bojmi počas markomanských vojen (166 – 180 n. l.). S týmto dôležitým historickým medzníkom sa spája rozdelenie doby rímskej na staršie a mladšie obdobie. Rímsky cisár Marcus Aurelius v snahe ochrániť stredodunajský priestor a kontrolovať dva najvýznamnejšie germánske kmene Markomanov a Kvádov, sa stotožnil s plánom vytvoriť po Dácii druhú naddunajskú provinciu – Markomaniu. Reálnosť tohto zámeru môžeme vidieť v postupe rímskych vojenských oddielov na sever, k zamýšľanej novej hraničnej línii, čoho dokladom môžu byť nedávno objavené rímske pochodové tábory na

1 BUDINSKÝ-KRIČKA, Vojtech – LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária: A late 1st century B.C. – 2nd century A.D. cemetery at Zemplín. In: *Slovenská archeológia (SIA)*, XXXVIII, Nitra 1990, s. 245-344.

2 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária: Doba rímska a sťahovania národov. In: Gačková, L. (Ed.): *Archeologické dedičstvo Zemplína*. Michalovce 2004, s. 83.

3 POLLA, Belo: Pamiatky z doby rímskej a sťahovania národov. In: *Sbor. SNM*, 63. Hist. 9, 1969, 183-206.

4 PELIKÁN, Oldřich: Slovensko a rímske impérium. Martin 1960, s. 63.

5 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária: Doba rímska..., s. 84.

Morave (Olomouc – Neředín).⁶ Náhla smrť cisára a nástup Commoda znamenali koniec realizácie zámerov jeho otca a návrat k pôvodnej hranici na Dunaji.

S mladšou dobou rímskou možno spájať aj nárast významu oblastí východne od kvádskeho osídlenia. S touto skutočnosťou od polovice 3. storočia súvisí vytváranie typu dvorcových sídlisk. Pre orientáciu v chronologickej a etnickej problematike v 3. až 4. storočí má nezastupiteľné miesto v hmotnej kultúre črepový materiál. Vedľa úžitkovej keramiky formovanej ručne alebo na otáčavom kruhu je tu zastúpená keramika vyznačujúca sa zložitou profiláciou a jemným vypracovaním. Bohatý sortiment tvarov – mís, krčahov, pohárov a amfor dopĺňa kolkovaná alebo vhladzovaná technika výzdoby. Jej výroba bola zvládnutá aj v dielňach osád severného Potisia. Ku významným strediskám produkcie tohto druhu keramiky, nazývanej aj „sivá keramika“, patria dielne v Čičarovciach, Blažiciach a Ostrovanoch. Jej relatívne častý výskyt svedčí o miestnom zvládnutí technológie výroby, pričom to môžeme pokladať za možný ekvivalent pri obchodných výmenách. Sivá keramika do istej miery suplovala luxusnú rímsku terru sigillatu, ktorá zvlášť na východnom Slovensku predstavovala cenovo ťažko dosiahnuteľný tovar. O vyspelosti obchodných transakcií v prostredí vyšších vrstiev spoločnosti nás informujú nálezy rímskych mincí. Okrem izolovaných nálezov z areálov osád poznáme aj niekoľko pokladov – z Čečehova, Prešova a Kalinova. Najmä hromadný nález z Prešova je zaujímavý kontramarkami na republikánskych minciach, na základe čoho možno usudzovať, že tento súbor pochádza z Dácie.

Na rímskom importe do barbarika je napokon postavená chronológia doby rímskej u nás – mladšiu dobu rímsku zahŕňajú stupne C1 – C3.⁷ V absolútnej chronológii hovoríme o rokoch 180 – 375. Pre územie východného Slovenska boli ďalej na základe typológie keramiky vyčlenené dve fázy – stupeň Blažice – Ostrovany a stupeň Prešov,⁸ pre ktorý dnes používame termín „severokarpatská skupina“.⁹ K poznávaniu tohto obdobia v jeho pestrých materiálnych a kultúrnych prejavoch prispel významnou mierou rozsiahly výskum v Prešove, podľa ktorého bol aj daný stupeň pomenovaný.¹⁰

Problém v poznávaní mladšej doby rímskej predstavuje neprítomnosť pohrebísk.¹¹ Vlastne jedinými známymi hrobmi sú bohaté „kniežacie“ hroby z Cejkova (1856), Ostrovian (1790, 1865), Popradu-Matejoviec (2006) a porušené kostrové pohrebisko z Kapušian (1939), ku ktorým však nepoznáme ani jeden žiarový hrob, ktorý by bol

6 DROBERJAR, E.: Encyklopedie římské a germánské archeologie v Čechách a na Moravě. Praha 2002, s. 224, 286.

7 EGGERS, Hans Jürgen: Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit in freien Germanien. In: *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums*. Mainz 1935, Abb. 12.

8 KOLNÍK, Títus: Doba rímska a doba sťahovania národov. In: *SlA*, XXVIII-1, Nitra 1980, s. 202.

9 PIETA, Karol.: The North Carpatians at the beginning of the Migration Period. In: *Antiquity*. 65/247. 1991, s. 376-387.

10 BUDINSKÝ-KRIČKA, Vojtech: Sídlisko z doby rímskej a zo začiatkov sťahovania národov v Prešove. In: *SlA*, XI-1, Nitra 1963, s. 5-58.

11 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária: Výsledky výskumu doby rímskej na východnom Slovensku po roku 1945. In: *Nové obzory*, 10, Košice 1968, s. 259.

s nimi súčasný. Pompéznosť a luxusný inventár v hrobách germánskej aristokracie je dôkazom nielen vyhranenej sociálnej diferenciacie germánskej spoločnosti, ale aj reálne uplatňovaných zmluvných dohovorov medzi predstaviteľmi rímskej provinčnej správy a germánskymi vládcami spravujúcimi lokálne historické centrá. Nepochybne jedno z takýchto centier sa nachádzalo v priestore chotárov dnešných obcí Ražňany, Ostrovaň a Medzany, čoho dokladom sú výsledky archeologických objavov, výskumov a povrchových zberov na danom území.

Najnovším počinom v tejto oblasti bol archeologický výskum v Ražňanoch realizovaný v letných mesiacoch v roku 2009 pod vedením Pamiatkového úradu SR v spolupráci s Filozofickou fakultou Prešovskej univerzity v Prešove, Inštitútom histórie, ktorý sa na výskume podieľal odborne, technicky a personálne. Vlastný výskum predchádzala letecká prospekcia, na ktorú nadviazali geofyzikálne merania realizované poľskou firmou PROTON-ARCHEO so sídlom v Krakove (nižšie).

Situovanie archeologickej lokality

Skúmané územie sa z geografického hľadiska nachádza na pomedzí geomorfologických celkov Šarišskej vrchoviny a Spišsko-šarišského medzihoria – v podcelku Šarišské podolie na pravom brehu Torysy (mapa č. 1). Lokalita Farské predstavuje časť vyvýšenej riečnej terasy, ktorá sa tiahne v smere severozápad – juhovýchod a prechádza katastrami obcí Ražňany, Ostrovaň a Medzany. Poloha je ohraničená dvoma nemenovanými tokmi, ktoré sa z pravej strany vlievajú do Torysy. Na severozápadnej strane pokračuje terasa ražňanským športovým letiskom, juhozápadný tok tvorí hranicu katastrov obcí Ražňany a Ostrovaň (mapa č. 2). Poloha je na základnej mape č. 27-44-17, 1:10 000, označená ako Ostrovianske a Kamence. V predloženej štúdii sa pridržujeme pomenovania ukotveného v katastrálnej mape, a to Farské.

Mapa č. 1:
Situovanie archeologickej lokality

Archeologické bádanie lokality v minulosti

Najstaršou zmienkou o archeologických nálezoch z blízkeho okolia Ražňan sú nepochybne správy o objave dvoch kniežacích hrobov v intraviláne Ostrovian v rokoch 1790 a 1865.¹² Práve nálezy dvoch bohatých kniežacích hrobov dostali tento región do povedomia širokej vedeckej a laickej verejnosti. Kto bol v hrobových komorách pochovaný,

12 ARNETH, Joseph: Monumente des K. k. Münz – und Antiken Cabinettes in Wien. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. Wien 1850, 78-79 T. G. IX S a HENSZLMANN, Imre: Archeologiai kirándulás Abaúj és Sáros vármegyébe, In: *Archeologiai Közlemények*, V, Pest 1865, s. 88-109.

dnes nie je možné s určitosťou povedať. Určite boli hroby určené pre vysokú nobilitu miestnych germánskych kniežat, ktorých sídlo sa dá predpokladať niekde v skúmanom geografickom priestore. Najnovšia odborná literatúra hovorí o jednom hrobe, hrobe kráľovskom.¹³ Na predpokladanom mieste nálezov bol realizovaný kontrolný výskum, ktorý ďalšie stopy po bohatých hrobách neodkryl.¹⁴ Rozsiahle sídelné a hospodárske štruktúry známe z ďalších výskumov¹⁵ tvorili základňu pre mocenské a politické centrum regiónu na konci 3. storočia.

Ražňany ako také uviedol do literatúry F. Blahuta, ktorý sa o ich zmieňuje pri hodnotení archeologických zberov v tejto oblasti Šariša.¹⁶ V roku 1962 už spracováva prvé nálezy z polohy Farské M. Lamiová. Z polohy označenej názvom Pri letisku Zväzarmu publikuje keramický materiál z horizontu mladšej doby rímskej. V kolekcii nálezov pochádzajúcich zo zberov J. Bánova sa objavuje črep zdobený niekoľkonásobnou vlnovkou, zhrubnuté okraje zásobníč, či prstencové dno.¹⁷ Výrazný materiál predstavil v roku 1984 V. Budinský-Krička. Zo zberov O. Lorenca publikoval zlomky sivej rímskej keramiky, jeden fragment s kolkovanou výzdobou a ďalší s plastickou figurálnou výzdobou.¹⁸ K okruhu keramiky prešovského typu (severokarpatská skupina) patrí esovite profilovaný, hnedý hrniec s mierne odsadeným dnom.¹⁹

Aj v poslednej dobe boli odborníkom odovzdané artefakty pochádzajúce zo zberov z polohy Farské na odbornú klasifikáciu. Medzi ne patrí strieborný denár cisára Com-moda z rokov 191 – 192²⁰, fragment skleneného náramku, časti bronzových spôn, rôzne kovové predmety či jantárový korálik, datované od doby bronzovej po latén až mladšiu dobu rímsku. Kolekciu dopĺňa keramický materiál – črep amfory z mladšej až nesko-rej doby bronzovej, zlomky misy z obdobia stredného laténu či fragment terry sigillaty z prelomu 2. a 3. storočia.²¹

13 Ako „kráľovský hrob“ sú vyhodnotené celky (celok) na základe prítomnosti množstva zlatých šperkov, predovšetkým nákrčníka a náramku, ktoré majú byť symbolom najvyššej moci. Podľa: PROHÁSZKA, Péter: *Das Vandalische Königsgrab von Osztrospataka* (Ostrovany, SK). Budapest 2006, s. 97.

14 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária: Kontrolný výskum v Ostrovanoch roku 1963. In: *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV*, 13. Nitra 1964, s. 233-264.

15 hlavne LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária – TOMÁŠOVÁ, Božena: Nálezový horizont z prelomu doby rímskej a doby sťahovania národov na viacvrstvovom sídlisku v Ostrova-noch. In: *SLA*, XLVII-2, Nitra 1999, s. 93.

16 BLAHUTA, Ferdinand: Archeologický profil Šariša. In: *Nové obzory*, 2, Košice 1960, s. 114 -115.

17 LAMIOVÁ, Mária: Nové nálezy z doby rímskej na východnom Slovensku. In: *Nové obzory*, 4, Košice 1962, s. 33-34.

18 BUDINSKÝ-KRIČKA, Vojtech: Nové nálezy na východnom Slovensku. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku (AVANS) v roku 1983*, Nitra 1984, s. 51-61.

19 C. d., obr. 22:12.

20 SOJÁK, Marián: Objav rímskej mince z lokality Ražňany. In: *Slovenská numizmatika*, XVIII, Nitra 2007, s. 239-240.

21 PIETA, Karol – SOJÁK, Marián: Nové laténske a rímske nálezy z povodia Torysy. In: *AVANS v roku 2006*, Nitra 2008, s. 122-124.

Súčasťou výskumu bolo aj štúdium historických máp danej polohy. K dispozícii boli výsledky dvoch vojenských mapovaní – prvého z rokov 1782 – 1784 a druhého z rokov 1819 – 1858 (mapa č. 3, 4). Mapy zachytávajú výrazný meander Torysy, mlyn stojaci na mlynskom náhone vyvedenom pod terasou („Ostroviansky M“, podľa miestnych informátorov Karafov mlyn) a dva nemenované prítoky rieky. Cestná sieť zodpovedá zhruba dnešnému stavu, len úsek cesty pretínajúci polohu Farské je dnes zaniknutý. Pre vysokú bonitu pôdy slúžilo toto územie po ustálení sídelných jednotiek v stredoveku na poľnohospodárske účely a dodnes spĺňa tento účel.

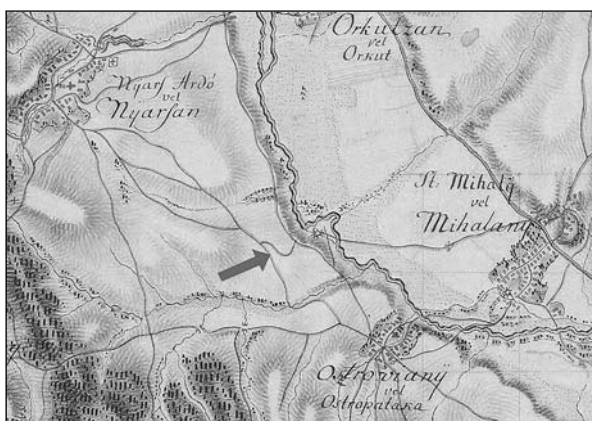
Jeho prítťažlivosť pre osídlenie v období praveku a staroveku ako aj v historickom období dokladajú bohaté nálezy pochádzajúce z celého úseku riečnej terasy.

Výsledky prospekcie terénu v roku 2009

Intenzitu osídlenia dokladá bohatý, prevažne keramický materiál, ktorý sa podarilo získať z polohy Farské v niekoľkých etapách zberu pred realizáciou samotného sondážneho výskumu. Kolekcia nálezov chronologicky zahŕňa horizont mladšej doby kamennej (neolit, bukovohorská kultúra), neskorej doby kamennej, doby bronzovej a mladšej doby rímskej až sťahovania národov (mapa č. 5, sektor č. 1 – 4). Ako nová bola definovaná osada bukovohorskej kultúry – sektor č. 3. V sektore č. 4 bolo nájdené jadro z červenohnedého rádiolaritu a škrabadlo z rovnakého materiálu – datovanie artefaktov nie je v súčasnosti možné určiť presnejšie. Ako už bolo v úvode článku spomenuté, poloha Farské je známa pre-

Mapa č. 2: Poloha Farské – Kamence (Ostrovianske) s vyznačením hranice katastra. Krížik v krúžku označuje miesto archeologickej sondáže

Mapa č. 3: Mapa z konca 18. storočia s vyznačením polohy Farské

dovšetkým nálezmi z obdobia mladšej doby rímskej a začiatku sťahovania národov. Tie sa vyskytujú prakticky na celom skúmanom území, no najväčšia koncentrácia bola zistená v sektore označenom číslom 1.

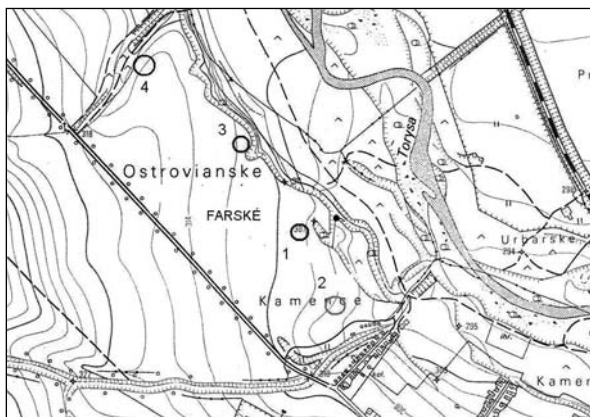
Sektor č. 1

– popis materiálu:

1. Fragment Terry sigillaty z misky typu Drag. 37, má červenohnedý, matne lesklý povrch. Črep je zdobený motívom Venuše pod arkádou zo stĺpa a tordovaného polkruhu. Pochádza z dielne v Pfaffenhofene od majstra Helenia. Prvá tretina 3. storočia²² (obr. 1:1, Tab. II, 1).
2. Črep zvislo hranenej fľašovitej nádoby, zdobený lešteným mrežovým vzorom, povrch vyhladený, matný, sivá farba (Tab. II, 2).
3. Profilovaný okraj nádoby zdobený šikmo radielkom presekávanou lištou, sivá farba (obr. 1:2).
4. Okraj nádoby zdobený zvislo radielkom presekávanou lištou, sivá farba (obr. 1:3).
5. Črepy z tela nádoby s kolkovanou výzdobou, hnedá farba (obr. 1:4, 5).
6. Okraj zásobnice s profilovaným okružím, tmavohnedá farba (obr. 1:6).
7. Ucho krčahu (amfory) s rebrovaným profilom, tvrdý výpal, svetlohnedá farba (Tab. II, 3).
8. Okraj nádoby s dvoma horizontálnymi rebrami, oranžovohnedá farba, Ø 14 cm (Tab. II, 4).
9. Súbor fragmentov keramických korýtok, imbrices (obr. 2, Tab. III, 3 – 7).
10. Súbor zlomkov strešnej krytiny, tegula (ukážka na obr. 3).

Mapa č. 4:
Poloha Farské na mape z polovice 19. storočia

Mapa č. 5: Záujmová oblasť s vyznačením
koncentrácií nálezov v zberových sektoroch

22 Láska určila Klára Kuzmová.

Sektor č. 2 – popis materiálu:

1. Fragменты nádob zdobené plastickým výstupkom, neolit (Tab. I, 6, 9).
2. Nezdobený okraj subtlínej nádoby, neolit (Tab. I, 3).
3. Nezdobený črep jemnej misy, neolit (Tab. I, 12).
4. Profilovaný črep, zdobený slamovaním, tmavosivá až čierna farba, doba bronzová (Tab. I, 11).
5. Črep s jemným ryhovaním na povrchu, čiastočne skorodovaný povrch, čierna farba, doba bronzová (Tab. I, 10).

Sektor č. 3 – popis materiálu:

1. Črep zdobený zvislými vrypami nechťom, neolit, bukovohorská kultúra (Tab. I, 2).
2. Črep zdobený ryhami a vpichmi, neolit, bukovohorská kultúra (Tab. I, 5).
3. Nezdobený črep z tela nádoby, neolit, bukovohorská kultúra (Tab. I, 8).
4. Škrabadlo, retuš na pravej strane, zvyšky kôry, rohovec, neolit (Tab. I, 1).
5. Čepel' – fragment, červenohnedý rádiolarit, neolit (Tab. I, 4).
6. Časť obsidiánovej čepele, neolit (Tab. I, 7).

Vyhodnotenie materiálu zo sektoru č. 1

Tzv. sivá rímska keramika v sebe zahŕňa pomerne rôznorodý materiál, nachádzajúci sa na sídliskách z doby rímskej na východnom Slovensku od konca 2. storočia.²³ Staršia fáza sa vyznačuje kolkovanou výzdobou, v 4. storočí sú preferované leštené a vhladzované výzdobné prvky.²⁴

Hrnčiarske pece na výrobu sivej keramiky boli identifikované a preskúmané na neďalekej polohe Nad Imunou v Ostrovanoch,²⁵ preto je oprávnený predpoklad, že sa v prípade nálezov v Ražňanoch jedná o miestnu hrnčiarsku produkciu.

V polohe Farské sa našli črepy z tela misovitých nádob, črepy zdobené vodorovnými ryhami, plastickými lištami, prstencové dná, ďalej črepy v ruke lepených úžitkových nádob, keramika s prímiesou sľudy zdobená niekoľkonásobnou vlnovkou, dvojkónický praslen, zlomok guľatého prasleny, dno nádoby zo zeleného skla, tuhované – laténske črepy a dva pieskovcové brúsky. Súbor predstavuje hlavne horizont mladšej doby rímskej – jej staršej a mladšej fázy. Staršiu fázu mladšej doby rímskej v tomto prípade predstavujú črepy zdobené kolkom, mladšiu a neskorú fázu mladšej doby rímskej keramika zdobená leštenými vzormi, vyhladená, prípadne zdobená niekoľkonásobnou vlnovkou.²⁶

Črep zvislo hranenej fľašovitej nádoby s lešteným mrežovým vzorom má svoju analógiu medzi nálezmi z Ostrovia²⁷ alebo z Čičarovciac v Michalovskom okrese.²⁸

23 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária: Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei. In: *SlA*, XVII, Nitra 1969, s. 467-474.

24 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária: Chronologie der römischen Kaiserzeit in der Ostslowakei. In: *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Lat'enzeit bis zum Frühmittelalter*. Kraków 1992, s. 78-79.

25 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária – TOMÁŠOVÁ, Božena: Nálezový ..., s. 92.

26 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária: Výsledky výskumu..., s. 261-262.

27 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária – TOMÁŠOVÁ, Božena: Nálezový..., s. 94, Tab. III, 1.

Zlomok ucha krčahu (možno amfory) s rebrovaným profilom hornej časti poznáme z nálezov zo Ždane²⁹ a s podobnou profiláciou je jedno uvedené aj medzi nálezmi z Blážic (obe Košice – okolie).³⁰

Farebne, a zdá sa, že aj materiálovo, sa fragment rebrovaného ucha od ostatného hrnčiarskeho riadu odlišuje. Nepoznáme však ústie nádoby, z ktorej ucho pochádza, preto len hypoteticky naznačíme možnosť importovaného tovaru v amfore a ako sekundárneho importu samotnej amfory. Nálezy amfor sú vo všeobecnosti zriedkavé; dno tohto typu nádoby sa však podarilo objaviť v Ostrovanoch, v polohe Nad Imunou.³¹

K importovanému tovaru môžeme zaručene priradiť iba zlomok terra sigillata s figurálnym motívom. Terra sigillata sa sporadicky objavuje na viacerých sídliskách z mladšej doby rímskej na východnom Slovensku. Z polohy Farské v Ražňanoch bol doteraz známy jeden črep tejto importovanej keramiky, zdobený vajcovcom, z nádoby typu Drag. 37.³²

Obr.: 1 – Ražňany (Farské) terra sigillata; 2 – profilovaný okraj sivej nádoby so šikmo radielkom presekávanou lištou; 3 – okraj sivej nádoby so zvislo radielkom presekávanou lištou; 4 – Črep zdobený kolkami; 5 – Črep zdobený kolkami a radielkom; 6 – Profil ústia zásobnice (Foto: A. Karabinoš)

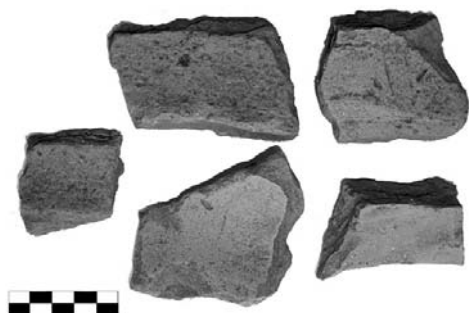
28 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária: Nové nálezy z doby rímskej na východnom Slovensku. In: *Nové obzory*, 4, 1962, s. 29, Tab. I, 3.

29 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária – OLEXA, Ladislav: Sídliskové nálezy zo Ždane, okr. Košice – okolie. In: *Východoslovenský pravek*, VI, Košice 2003, s. 176, Tab. I, 8.

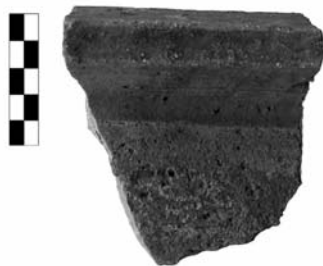
30 JUREČKO, Pavol: Problematika tzv. sivej keramiky v dobe rímskej so zreteľom na výsledky výskumu na východnom Slovensku. In: *Historica carpatica*, XII, Košice 1981, s. 175, obr. 3, 1.

31 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária – TOMÁŠOVÁ, Božena: Nálezový ..., s. 101-103, obr. 27, Tab. VIII, 1a, 1b.

32 PIETA, Karol – SOJÁK, Marián: Nové laténske..., s. 123, obr. 70:4.

Obr. 2: Ražňany (Farské). Súbor fragmentov korýtok (Foto: A. Karabinoš)

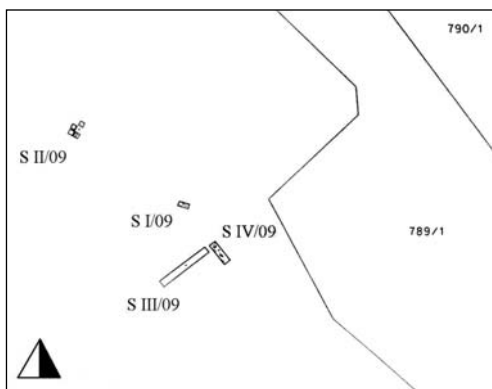
Obr. 3: Ražňany (Farské). Ukážka teguly z kolekcie zberového materiálu (Foto: A. Karabinoš)

Popri viac-menej typickom črepovom materiáli sa vo veľkej miere v skúmanom priestore nachádzala technická keramika – úlomky strešnej krytiny (tegula), s typickou profiláciou okrajov a korýtok (imbrex), ktoré na prvý pohľad korešpondujú so stavebnou keramikou používanou na rímskych stavbách na území provincii ako aj v predpoli panónskeho limitu na našom území. Jedná sa o masívne kusy tehlovočervenej keramiky otlačenej do formy s prímiesou piesku. Niektoré fragmenty nesú na povrchu plytké, prstom vyhotovené žliabky. Profily sú kolmo vyhnuté, majú spravidla kónický alebo nepravidelný obdĺžnikový prierez so skosenými rohmi. Časti korýtok tehlovočervenej farby majú zaoblený tvar. Materiál je aj v širšom regióne východného Slovenska ojedinelý. Keramické korýtka preskúmala v zásypoch objektov M. Lamiová v Košiciach-Šebastovciach a definovala ich ako súčasť pecného roštu, resp. objektu označeného ako sušiareň.³³

Archeologický výskum formou zisťovacej sondáže

Vysoká koncentrácia materiálu v sektore 1, keramického riadu, technickej keramiky, železnej trosky a ma-zanice, podmienili výber miesta na archeologickú sondáž.

Tá odkryla v štyroch sektoroch ná-lezy v ornici, v kultúrnej vrstve, ďalej zahĺbené sídliskové objekty, artefakty v zásypoch objektov a štruktúru ka-meňov (mapa č. 6).

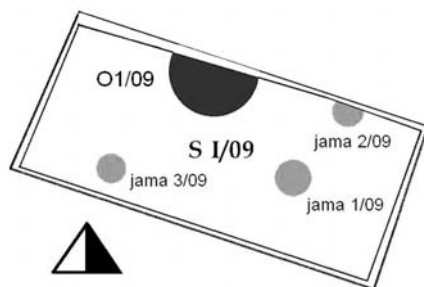

Mapa č. 6: Ražňany (Farské). Situovanie sond I-IV/09 na výseku katastrálnej mapy, 1:1500 (geodeticky zameral Ing. P. Dulín, GEODUS Lipany, s. r. o.)

33 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária: Dve sídliská z doby rímskej na východnom Slovensku. In: *SlA*, XI-1, Nitra 1963, s. 66.

Sonda I/09 (240x200x70 cm, orientácia dlhšej strany: SV – JZ, obr. 4).

Sonda bola kopaná ručne. Pozostávala z dvoch kvadrátov s rozmermi 200 x 200 cm oddelených 40 cm širokým kontrolným blokom, ktorý sme neskôr odstránili. Už vo vrstve cca 30 cm od povrchu boli zachytené ďalšie fragmenty stavebnej keramiky, ktoré bolo možné rekonštruovať lepením. Pod vrstvou ornice sa nachádzala silná kultúrna vrstva – siahala až do hĺbky 70 cm pod terén. Od ornice sa odlišovala tmavším zafarbením a zvýšenou koncentráciou nálezov – keramiky, stavebnej keramiky, mazanice. Kultúrna vrstva pozvoľna prechádzala do žltého, sterilného podložia, v ktorom boli identifikované zahĺbené sídliskové objekty – tri kolové jamy a jedna sídlisková jama. V mieste, kde sa stretala so zahĺbenými objektmi, došlo k premiešaniu s objektovou zeminou. Identifikovať objekty vo vyšších úrovniach kultúrnej vrstvy sa nepodarilo.

Obr. 4: Ražňany (Farské). Sonda I/09, situovanie kolových jám a sídliskovej jamy (A. Karabinoš, podľa geodetického zamerania)

Popis objektov:

Objekt 1/09 – sídlisková jama. Zahĺbený objekt s kruhovým pôdorysom, relatívne kolmými stenami a rovným, mierne sa zvažujúcim dnom na SV. Hnuteľné nálezy a mazanica koncentrované na povrchu objektu. Ø 80 cm, hĺbka: cca 30 cm.

Jama 1/09 – objekt s pravidelným kruhovým pôdorysom, tmavá hlinitá výplň. Steny kolmé, dno rovné. Ø 18 cm, hĺbka: 14 cm.

Jama 2/09 – objekt s pravidelným kruhovým pôdorysom, tmavá hlinitá výplň. Steny kolmé, dno rovné. Ø 30 cm, hĺbka: 10 cm.

Jama 3/09 – objekt s pravidelným kruhovým pôdorysom, tmavá hlinitá výplň. Steny kolmé, dno rovné, porušené koreňom. Ø 23 cm, hĺbka: 17 cm.

Popis nálezov:

1. Tegula, časť, rekonštruovaná lepením, profilovaný okraj s odsadením, otláčená do formy, kultúrna vrstva, -37 cm (obr. 5, Tab. IV, 1).
2. Tegula, časť, úzky tvar so zdvihnutými okrajmi, otláčená do formy, na vonkajšej strane prstom vyhotovené žliabky, kultúrna vrstva, -30 cm, (obr. 6:1a, 1b, Tab. IV, 2).
3. Zlomok prstencového dna, oranžovo hnedá farba, kultúrna vrstva, -30 cm (Tab. VIII, 11).
4. Zhrubnutý okraj jemnej misovitej nádoby, sivá rímska keramika, povrch sivý, pórovitý, kultúrna vrstva, -30 cm (Tab. VII, 5).
5. Von vyhnutý zhrubnutý okraj v ruke tvarovanej nádoby, hlbkej misy alebo hrnca, kultúrna vrstva, -30 cm, oranžový až hnedý povrch (Tab. X, 3).
6. Von vyhnutý okraj v ruke tvarovanej nádoby, hlbkej misy alebo hrnca, kultúrna vrstva, -30 cm, (Tab. X, 4).

7. Fragment mierne odsadeného dna hrncovitej nádoby tvarovanej v ruke, kultúrna vrstva (Tab. X, 7).
8. Fragment dna hrncovitej nádoby tvarovanej v ruke, kultúrna vrstva (Tab. X, 8).
9. Fragment dna hrncovitej nádoby tvarovanej v ruke, kultúrna vrstva (Tab. X, 9).
10. Črep z tela dvojkónickej nádoby s nábehom na ucho alebo držadlo, pod ktorým je zvislé plytké žliabkovanie, povrch hnedý až hnedočierny, vyhladený, vrstva nad objektom 1/09, (Tab. VII, 3).
11. Časť perforovanej šálky s uškom, na pleciach zdobená plytkými šikmými žliabkami, sivohnedá farba, objekt 1/09 (obr. 6:3, Tab. VII, 1).
12. Dno a okraj jednoduchej miniatúrnej nádoby, objekt 1/09 (Tab. VII, 2).
13. Časť ihlanovitého závažia, perforované v hornej časti, objekt 1/09.
14. Črep z tela v ruke tvarovanej nádoby zdobený niekoľkonásobnou vlnkou, kolová jama 1/09 (Tab. VII, 4).

Kolová jama 1/09 obsahovala vo výplni fragment teguly a črep zdobený niekoľkonásobnou ostro lomenou vlnkou. Hornú hranicu vzniku objektu datuje práve tento úlomok keramiky severokarpatskej skupiny do konca 4. a začiatku 5. storočia. Stavebná keramika sa do zásypu jamy dostala sekundárne. Ako sa neskôr ukázalo, aj v zásypoch ďalších objektov sa nachádzali početné fragmenty tohto druhu keramiky.

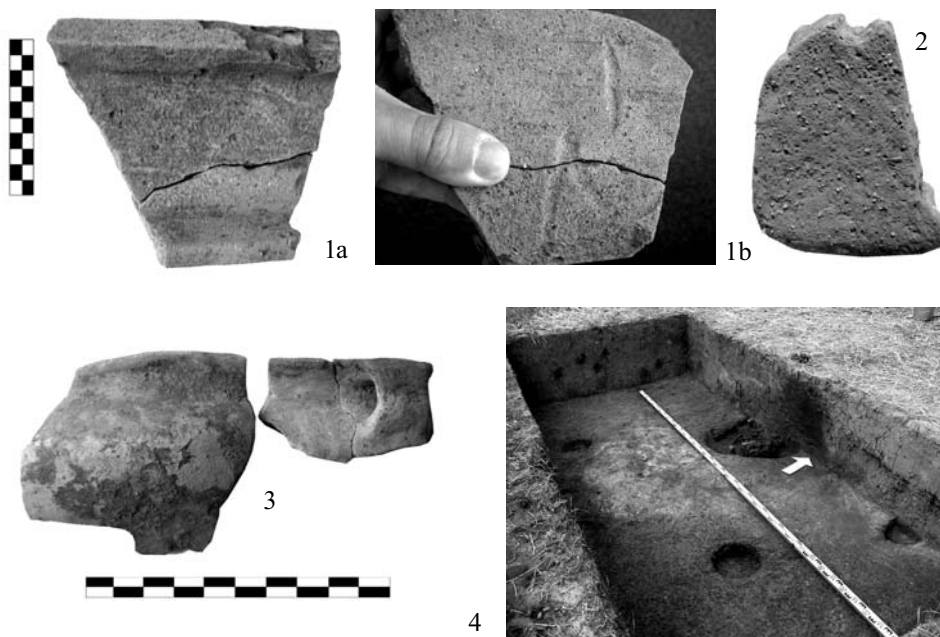
V zásypoch jám 2/09 a 3/09 sa nenašiel žiaden materiál. Bohatý bol však objekt 1/09, sídlisková jama s kruhovým pôdorysom. Na povrchu sa nachádzali zhľuky mazanice, medzi ktorými boli nájdené črepy perforovanej šálky s uškom, prepálený črep z hrdla a pliec amforovitej nádoby s plastickým výstupkom, zlomok závažia z tkáčskeho stavu. Prepálený črep, aj keď deformovaný, poukazuje na tvary doby bronzovej. Rovnako tak vyhotovenie nízkej šálky s uškom (uškami). Miniatúrne tvary boli dokumentované aj na viacvrstvovom sídlisku v Ostrovanoch, polohe Nad Imunou, tam sa však na rozdiel od nález z objektu 1/09 v Ražňanoch jednalo o členité a profilované tvary s bohatou výzdobou,³⁴ preto aj tento nález radíme skôr starším horizontom. Ihlanovité závažie možno priradiť na základe porovnania s ďalšími nálezmi (napr. z Trsteného pri Hornáde) aj okruhu kultúr doby rímskej,³⁵ tu sú však skôr sprievodné nálezy ako tvaroslovie určujúcim datovacím faktorom. S výhradami možno objektu priradiť črep dvojkónickej nádoby s odlomeným

Obr. 5: Ražňany (Farské). Časť teguly s profilovaným okrajom a technickým detailom v ľavej hornej časti

34 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária – TOMÁŠOVÁ, Božena: Nálezový..., s. 97, obr. 24, 2, 3, tab. I, 6, VII, 5.

35 JUREČKO, Pavol: Príspevok k riešeniu problematiky osídlenia východného Slovenska v dobe rímskej. In: *Historica Carpatica*, 14, Košice 1983, s. 305, 307, obr. 9, 10.

Obr. 6: Ražňany (Farské). 1a, 1b – zlomok strešnej krytiny s profilovanými okrajmi a žliabkami na zadnej strane; 2 – zlomky keramickej šálky z objektu I/09; 3 – spodná časť hlineného závažia; 4 – sonda I/09 s odkrytou nálezovou situáciou (Foto: 1 – 3 – A. Karabinoš; 4 – A. Voľanská)

uchom a plytkými žliabkami v spodnej časti nádoby, datovaný do staršej doby rímskej, przeworskej kultúry. Datovanie samotného objektu možno s otáznikom posunúť do okruhu kultúr mladšej doby bronzovej. O keramike doby rímskej tvarovanej v ruke sa podrobnejšie zmienime nižšie.

Sonda II/09 (štyri kvadráty s rozmermi 200 x 200 cm, orientácia SV – JZ, obr. 8) Sondáž bola v tomto prípade fixovaná na miesto, kde boli na povrch vyorávané kamene. Tie v priestore skúmanej polohy predstavovali ojedinelý zjav – na väčšine územia sa dajú nájsť väčšie kamene len sporadicky. V hĺbke 20 – 30 cm sa následne preskúmala kompaktná štruktúra kameňov naukladaných, resp. nahádzaných v jednej, maximálne v dvoch vrstvách. Isté poznatky sa možno dajú vyčítať z časti sondy IIa/09. V odkrytých sektoroch sa zachytili okrajové línie štruktúry hlavne na východnej a západnej strane. V sektore IIb/09 boli dokumentované kamene aj v nižších vrstvách. Prevažnú väčšinu kameňov predstavovali pieskovce – riečne okruhliaky i ploché kamene, no vyskytol sa aj vápenec, rádiolarit a kremeň. Vo vybraných kvadrátoch sme sondovanie prehĺbili po prírodné podložie – pod vrstvou kameňov sa nachádzala silná vrstva humusu, ktorá obsahovala ojedinelý praveký materiál, ale i hrubé črepy v ruke tvarovaných nádob z doby rímskej. V sterilnom podloží sme pôdorysy zahĺbených objektov nezachytili.

Popis nálezov:

1. Fragment skleneného uška s patinou, zelená farba, sektor IIa/09, ornica, 20 – 30 cm (Tab. VII, 7).
2. Profilovaný črep z tela nádoby, sivá rímska keramika, zdobený vlnovkou, tmavosivá farba, sektor IIb/09, ornica, 20 – 30 cm (Tab. VII, 6).
3. Profilovaný okraj, sivá rímska keramika, svetlosivá farba, ornica, 20 – 30 cm (obr. 7).

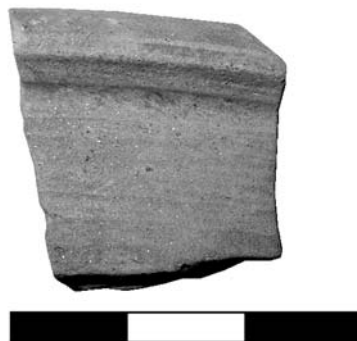
Vo vrstve ornice nad kameňmi a v podorníci sa našlo málo materiálu a pre určenie funkcie a datovania kamennej štruktúry nemajú tieto nálezy prakticky žiaden význam. Fragmenty sivej rímskej keramiky svojím vyhotovením odkazujú na koniec doby rímskej, vo vrstve sa našli aj nevýrazné fragmenty potiahnuté svetlozelenou glazúrou, najskôr novoveké. Datovanie skleneného artefaktu nie je možné na základe takého malého fragmentu uzavrieť. Sondou II/09 sa nepodarilo odkryť celý rozsah kamennej štruktúry. Okraj jej južnej časti možno na základe sondovania oceľovým drôtom predpokladať o cca 100 – 200 cm južnejšie od sondáže; severný okraj je nie ďaleko od najsevernejšieho kvadrátu, v ktorom bola zachytená najmenej kompaktná vrstva kameňov. Zhluky kameňov sú najskôr výsledkom ľudskej činnosti, asi s cieľom dosiahnuť spevnenie terénu.³⁶

Sonda III/09 (2250 x 280 cm, orientácia dlhšej strany: JZ – SV, mapa č. 6).

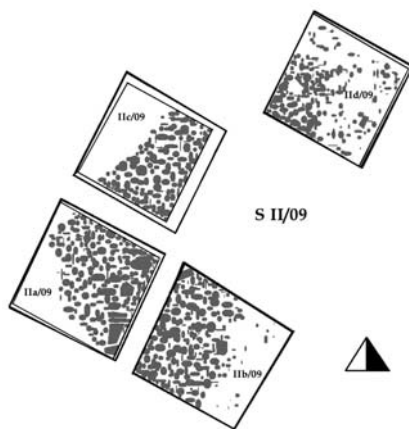
Z plochy sondy bola strojom stiahnutá ornica a vo výskume tejto plochy sa nepokračovalo.

Popis materiálu

1. Súbor technickej keramiky – tegula, profilované okraje, otláčené do formy, plytké žliabky, tehlová a tehlovočervená farba, ornica, -30 cm (Tab. V, 1, 2).
2. Fragment korýtka, okraj, tmavočervená farba, rekonštruovaný lepením, ornica, -30 cm (Tab. III, 1).
3. Súbor zlomkov dien s prstencovou profiláciou, oranžová, tehlová až hnedá farba, ornica (Tab. VIII, 6 – 10, 12).

Obr. 7: Okraj sivej nádoby
(Foto: A. Karabinoš)

Obr. 8: Ražňany (Farské). Situovanie sektorov sondy II/09 a odkrytá nálezová situácia (A. Karabinoš, podľa geodetického zamerania)

³⁶ Za konzultácie ďakujeme M. Lamiovej (AÚ SAV VPS Košice).

4. Okraj hlbkej misy alebo hrnca, zdobený hladenými pásmi, oranžová až tehlovočervená farba, ornica (Tab. VIII, 2).
5. Fragmenty z tela misovitej nádoby s rebrovou profiláciou, oranžová až tehlovočervená farba, ornica (Tab. VIII, 5).
6. Črepy z tela zdobené horizontálnymi žliabkami, oranžová až červená farba, ornica (Tab. VIII, 1, 3).

Hoci z plochy sondy bola stiahnutá iba ornica, patrí táto sonda čo do pestrosti keramického materiálu k pomerne bohatým. Objavil sa početný súbor stavebnej keramiky vo fragmentoch, hlavne tegúl, črepy zásobníc, hrncov tvarovaných v ruke, železné zubadlo, no predovšetkým zlomky vysoko kvalitnej na kruhu točenej keramiky. Fragmenty sa vyznačujú rebrovou profiláciou tela, či prstencovými dnami s rôznym spôsobom odsadenia a hrúbky prstenca. Na spodnej strane sa ďalej objavujú náznaky akýchsi vnútorných prstencov, ktoré na keramike mladšej doby rímskej popísala už M. Lamiová.³⁷

Sonda IV/09 (960 x 300 x 40 cm, orientácia: JJV – SSZ, obr. 9).

Sonda bola kopaná strojom po úroveň kultúrnej vrstvy v hĺbke medzi 20 – 25 cm. Táto vrstva bola následne prehľbovaná ručne po horizont, v ktorom sa rysovali objekty v žltom podloží. Nálezy z kultúrnej vrstvy sú zastúpené predovšetkým keramikou, vrátane stavebnej, obsahovala ďalej mazanicu, zvieracie kosti, železnú trosku, ojedinele kamene. V spodných častiach, medzi 30 a 40 cm od terénu, bola premiešaná s hornými úrovňami zahĺbených objektov, ktoré bolo možné identifikovať hlavne na základe koncentrovaných zhlukov materiálu, predovšetkým mazanice, kameňov, keramiky, organických zvyškov. Farebne sa objekty začali odlišovať až po dosiahnutí úrovne žltého podložia v hĺbke okolo 40 cm. Zahĺbené objekty – jamy, kolové jamy majú spravidla pravidelný kruhový pôdorys s rôznymi priermi. Dve jamy sa identifikovali čistou žltou ílovitou výplňou v premiešanej ílovo piesčitej podložnej vrstve. Objekt pece mal nepravidelný štvorcový pôdorys so zaoblenými rohmi.

Popis objektov:

Objekt 1/09 – zahĺbený objekt s kruhovým pôdorysom, rovné dno, obložený kameňmi, pieskovcovými okruhliakmi. Objekt zachytený a zameraný pôvodne v profile obsahoval fragment teguly, zvieracie kosti. Objekt môžeme definovať ako stĺpovú jamu. Po odstránení kameňov sa vyrysoval tmavý kruhový pôdorys. Výplň bola exploatovaná rezom v kontrolnom bloku na JZ profile sondy po žlté podložie. Ø 70 cm, zachytená hĺbka: 36 cm.

Objekt 2/09 – zahĺbený objekt s elipsovým pôdorysom a lavórovitým prierezom, hnuťelné nálezy boli koncentrované hlavne na povrchu objektu. Jednalo sa o pieskovcové kamene, mazanicu, keramiku, kosti. Vrchná časť objektu bola premiešaná s kultúrnou vrstvou sondy a neodlíšiteľná farebne a konzistenciou. Výplň bola exploatovaná rezom v SZ časti a plasticky v JV časti objektu po žlté podložie. Dlhšia os: 80 cm, kratšia os: 70 cm, hĺbka: 20/30 cm.

37 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária – TOMÁŠOVÁ, Božena: *Nálezový...*, s. 93-94.

Objekt 3/09 – jednoduchá pec mala nepravidelný štvorcový pôdorys so zaoblenými rohmi, rovné dno a mierne do vnútra sa zvažujúce steny objektu. Pec mala do tvrda vypálené steny silné 2 – 4 cm, výplň tvorila hnedá hlinitá zemina s ílovým zásypom a mazanica. Dno bolo vyložené kameňmi, spodné vrstvy tvorili uhliky a jemný popol. V zásype objektu sa zistila keramika, zlomok teguly, korýtka, mazanica, zvieracie kosti, kamene. Výplň pece bola vybratá rezom a čiastočne plastickey. 110 x 110 cm, hĺbka: 72/80 cm.

Objekt 4/09 – zahĺbený objekt s pravidelným kruhovým pôdorysom a rovnými, v dolnej časti oválnymi stenami a oblým dnom. Vyplnený pomerne sypkou tmavohnedou hlinitou zeminou. Vo výplni sa objavovali fragmenty keramiky, teguly, mazanica. Ojedinele sa vyskytovali malé kamene. Objekt bol najskôr vyberaný pri profile plastickey, neskôr bola jeho druhá, JZ časť, vybratá rezom pod kontrolným blokom. Ø130 cm, hĺbka: 126/140 cm.

Objekt 5/09 – zahĺbený objekt mal pravidelný kruhový pôdorys a rovné, v dolnej časti oválne steny a oblé dno. Bol vyplnený tmavohnedou hlinitou, pomerne sypkou zeminou. V jeho hornej časti sa koncentrovali kamene – pieskovce. Objekt vyberaný pri SZ profile plastickey. Ø 80 cm, hĺbka: 80/90 cm.

Jama 1/09 – objekt s oválnym pôdorysom, tmavá hlinitá výplň. V zásype keramika, mazanica, kamene. Steny kolmé, dno rovné. Dlhšia os: 54 cm, kratšia os: 46 cm, hĺbka 24 cm.

Jama 2/09 – objekt s oválnym pôdorysom, tmavá hlinitá výplň. V zásype keramika, mazanica. Steny relatívne kolmé, dno porušené sekundárnym zásahom. Dlhšia os: 48 cm, kratšia os: 40 cm, hĺbka: 16 cm.

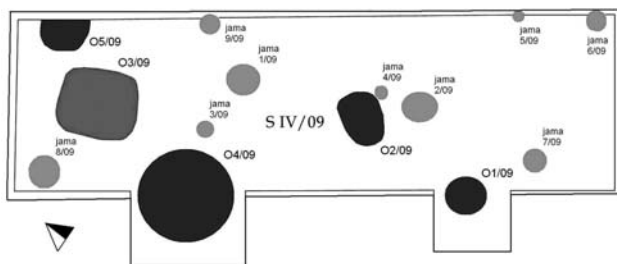
Jama 3/09 – objekt s kruhovým pôdorysom vyplnený žltým ílom. Steny kolmé, dno rovné. Ø 20 cm, hĺbka: 8 cm.

Jama 4/09 – objekt s kruhovým pôdorysom vyplnený žltým ílom. Steny kolmé, dno rovné. Ø 24 cm, hĺbka: 10 cm.

Jama 5/09 – zahĺbený objekt s pravidelným kruhovým pôdorysom, tmavá hlinitá výplň. Steny kolmé, dno rovné. Ø 26 cm, hĺbka: 18 cm.

Jama 6/09 – objekt s pravidelným kruhovým pôdorysom, tmavá hlinitá výplň. Steny kolmé, dno rovné. Ø 28 cm, hĺbka: 12 cm.

Jama 7/09 – objekt s pravidelným kruhovým pôdorysom, tmavá hlinitá výplň. Steny sa mierne zvažujú dovnútra. Ø 30, hĺbka: 14 cm.

Obr. 9: Ražňany (Farské). Sonda IV/09; situačný plán
(A. Karabinoš, podľa geodetického zamerania)

Jama 8/09 – objekt s pravidelným kruhovým pôdorysom, tmavá hlinitá výplň. Steny kolmé, dno jamy odsadené po celom obvode. Ø vonkajší: 60cm, Ø vnútorný: 50 cm, hĺbka: 22 cm.

Jama 9/09 – objekt s pravidelným kruhovým pôdorysom, tmavá hlinitá výplň. Steny kolmé, dno jamy rovné, mierne sa zvažuje SV smerom. Ø 30 cm, hĺbka: 12 cm.

Popis materiálu:

1. Črep z tela sivej nádoby zdobený radielkom, ornica, -20 cm (Tab. II, 6).
2. Mierne von vyhnutý okraj v ruke tvarovanej nádoby, zdobený jamkami pod hrdlom, oranžovohnedá farba, ornica, -20 cm, (Tab. X, 2).
3. Črep z tela nádoby zdobený plytkým žliabkom v tvare vlnovky, tmavohnedá farba, ornica, -20 cm (Tab. II, 5).
4. Črep z tela jemnej nádoby, zdobený líniami vlnoviek, hnedá až tmavohnedá farba, kultúrna vrstva, 30 – 40 cm (Tab. XI, 3).
5. Železný nožik s oblým chrptom a v spodnej časti odsadeným trňom, kultúrna vrstva, -35 cm (Tab. X, 6).
6. Fragment korýtka, tehlová, hnedá a tmavohnedá farba, objekt 3/09 – pec (Tab. III, 2).
7. Okraj a časť tela v ruke tvarovaného hrnca, esovitá profilácia, oranžová až hnedá farba, objekt 3/09 – pec (Tab. IX, 2).
8. Von vyhnutý okraj a časť pliec v ruke tvarovaného hrnca, esovitá profilácia, zdobený odtlačkom prsta, oranžová až hnedá farba, objekt 3/09 – pec (Tab. X, 1).
9. Fragment z tela nádoby, zdobený niekoľkonásobnou vlnovkou, tmavosivá farba (Tab. XI, 5).
10. Fragment profilovaného okraja teguly, hladký, neskorodovaný povrch, tmavočervená farba, objekt 4/09, -115 cm (Tab. VII, x).
11. Okraj a časť tela hrubého v ruke tvarovaného hrnca s esovitou profiláciou, oranžová až hnedá farba, objekt 4/09, -60 cm (Tab. IX, 1).
12. Železný nožik, obojstranne odsadený trň, objekt 4/09 (Tab. X, 5).
13. Fragment hornej časti nádoby so zúženým hrdlom, vyleštený až mramorovaný povrch, sivá farba, objekt 4/09, -70 cm (Tab. VIII, 4).
14. Okraj s von vyhnutým ústím, pastózny povrch, sivá farba, objekt 4/09, -70 cm, (Tab. XI, 2).
15. Črep dvojkoníckej nádoby, von vyhnutý okraj, vyhladený povrch, čierna farba, v lome hnedá, objekt 4/09, -100 cm, (Tab. XI, 1).
16. Črep z tela nádoby zdobenej vodorovnými plastickými rebrami, medzi ktorými je vhladzovaná výzdoba v podobe šikmých línií, sivohnedá farba, v lome sivá a oranžovohnedá, objekt 4/09, -100 cm, (Tab. XI, 4).
17. Dno vytočenej nádoby s okružným žliabkom na spodnej strane, tmavohnedý až čierny povrch, objekt 4/09, -100 cm, (Tab. VIII, 13).
18. Zlomok rovného dna hrubej sivej nádoby s vnútorným okružným prstencom, povrch drsný až pórovitý, tmavosivá farba, v lome svetlosivá, objekt 4/09, -130 cm (Tab. VIII, 14).
19. Črep z tela sivej, pomerne veľkej nádoby s výraznou vnútornou a jemnou vonkajšou kružbou, vonkajší povrch pastózny, sivá farba, jama 8/09 (Tab. XI, 6).

Preskúmané objekty datujeme do horizontu konca doby rímskej a začiatku sťahovania národov, o čom svedčí sprievodný materiál vybratý z výplní a zásypov – na kruhu točená sivá rímska keramika, najčastejšie nezdobená, svetlosivej až tmavohnedej farby, črepy zdobené vlnovkou a črepy hrncov s esovitou profiláciou.

Fragmentárnosť materiálu nedovoľuje prípadné zatriedenie do staršej fázy mladšej doby rímskej. Zásyp objektov vrátane kolových jám a pece obsahoval ako črepy kvalitnej na kruhu točenej keramiky, tak v ruke lepených nádob, ktoré boli v danom horizonte súbežným materiálom. Povrch sivej keramiky je väčšinou pastózny, ojedinele drsný, pórovitý, zriedka sa objavuje vyleštený až mramorovaný. Vyskytuje sa aj hnedá a čierna farba, čo súvisí so spôsobom a stupňom vypálenia keramiky. Črepy v ruke tvarovaných nádob sú zdobené jamkami či odtlačkami prstov, najčastejšie však nezdobené. Hrubá keramika je tvarovo málo rôznorodá – vyskytujú sa hrnce s esovitou profiláciou, hlboké misy, šálky.³⁸ Ojedinele sa našli črepy zásobníč, v jednom prípade s prímiesou sludy, ďalší je zdobený asi radielkom. Zdobenie radielkom sa objavilo už len na jednom črepe (okrem zberového materiálu); tento spôsob výzdoby je zrejme zriedkavý.³⁹ Črep s dvoma vodorovnými plastickými rebrami, ktoré ohraničujú vhladzovanú výzdobu, pochádza z bohato členenej a zdobenej nádoby, podľa jeho hrúbky najskôr misy.

K mobiliáru patrí nález železných nožíkov, jedného z kultúrnej vrstvy a ďalšieho zo zásypu objektu 4/09. Nožik s trňom sa našiel v zásype hliníka (objekt 118/88) v Ostrovanoch;⁴⁰ z kultúrnej vrstvy z mladšej doby rímskej z Trsteného pri Hornáde rovnako pochádzajú nože tvarovo príbuzné ražnianskym.⁴¹ K ďalším železným predmetom patrí nález železného zubadla s očkom, či spodná časť klinca, ktoré pochádzajú z vrstvy. Nepriamym dokladom využívania železných nástrojov je aj nález dvoch pieskovcových brúsikov (zber). Priamym dôkazom o spracovaní železa v staršej dobe rímskej v miestnych pomeroch je nález dvoch pecí, suroviny, trosky a železného koláča v katastri Medzian (poloha Nad Imunou).⁴² Pokračovanie tradície spracovania železa v mladšej dobe rímskej dokladá hlavne železná troska, ktorá sa vyskytuje prakticky na všetkých súdobých sídliskách.⁴³

V nemalej miere sa v zásypoch objektov všetkých kategórií – kolových jám, jednoduchej pece a ďalších sídliskových jám – objavujú väčšie či menšie fragmenty technickej keramiky, teguly, vrátane fragmentov korýtok. Drobné fragmenty teguly sa našli v objekte 1, 2, 3 a 4/09 a v kolových jamách 2 a 4/09. Fragment korýtka zasa v objekte 2/09 a zásype pece (objekt 3/09).

Podrobnejší systém v skladbe kolových jám a objektov nie je možné z pomerne malých plôch sondáže vyčítať. Jamy 1/09 a 2/09 v sonde IV/09 majú oválny pôdorys, roz-

38 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária – TOMÁŠOVÁ, Božena: Nálezový..., s. 100.

39 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária – TOMÁŠOVÁ, Božena: Nálezový..., s. 97.

40 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária – TOMÁŠOVÁ, Božena: Nálezový..., s. 79.

41 JUREČKO, Pavol: Príspevok k riešeniu ..., s. 331, obr. 32, 9, s. 332, obr. 33, 9.

42 LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Mária: Výskum sídliska z doby rímskej v Medzanoch. In: *AVANS v roku 1983*. Nitra 1984, s. 147.

43 JUREČKO, Pavol: K problematike kultúrno-spoločenských vzťahov na sídliskách z doby rímskej na východnom Slovensku. In: *SlA*, XXIX-2, Nitra 1981, s. 321.

mermi skôr pripomínajú stĺpové jamy nosnej konštrukcie. Nález objektu jednoduchéj pece, či nálezy železnej trosky v kultúrnej vrstve a zásypoch jám indikujú skôr výrobo-hospodársky charakter skúmaného priestoru. Znova však musíme poznamenať, že bol odkrytý plošne malý priestor, preto len nadväzujúca sondáž v ďalších sezónach pomôže objasniť funkcie a štruktúry zaniknutého osídlenia.

Výsledky nedeštruktívneho archeologického výskumu

Archeologický výskum bol doplnený o leteckú prospekciu a vyhotovenie fotodokumentácie a geofyzikálnym prieskumom terénu realizovaným formou magnetometrického merania a metódou merania odporu (obr. 10, 11). Výsledky leteckého snímkovania nekorešpondujú s množstvom odkrytých a na základe nálezov a meraní predpokladaných ďalších bohatých stôp osídlenia na polohe Farské, pod čo sa najskôr podpísali zlé svetelné podmienky a typ porastu.⁴⁴

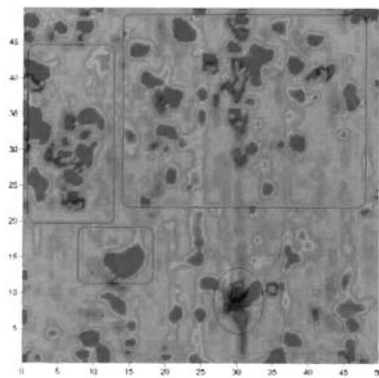
Meraním zmien v magnetickom poli bola, naopak, zachytená hustá koncentrácia zahĺbených archeologických objektov či prepálené štruktúry – mazanica, troska.

Vyhodnocovaním zmien v mernom odpore sa prišlo na súvislé línie, ktoré môžu naznačovať pevnú zahĺbenú konštrukciu – tieto zmeny však boli vyhodnotené aj ako potenciálne spôsobené kontamináciou pôdy, prípadne inými rušivými vplyvmi, napr. rozkladom dreva v pôde.⁴⁵

Situácie zachytené a vyhodnotené geofyzikálnymi metódami je potrebné overiť archeologickou sondážou.

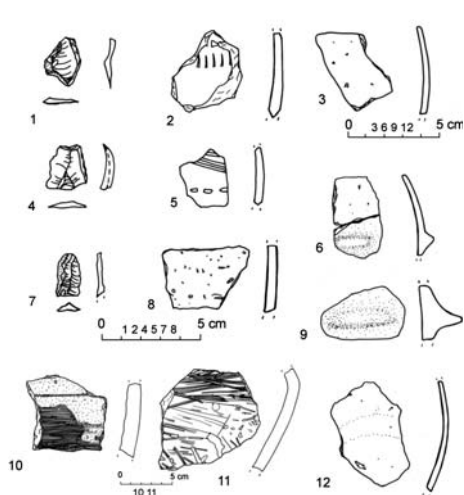
Obr. 10: Vyhodnocovanie územia meraním zmien v magnetickom poli Zeme georadarom (Foto: A. Karabinoš) – vľavo

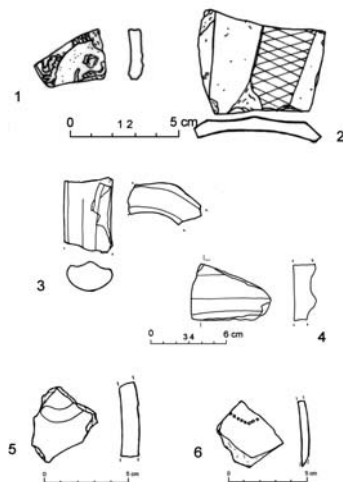
Obr. 11: Ražňany (Farské). Výsledky geofyzikálneho merania; tmavé škvrny indikujú prítomnosť zahĺbených objektov, prípadne prepálených štruktúr (PROTON–ARCHEO) – vpravo

44 VIZDAL, Marián: Výsledky leteckej prospekcie povodia Torysy. In: *AVANS v roku 2009* (v tlači).

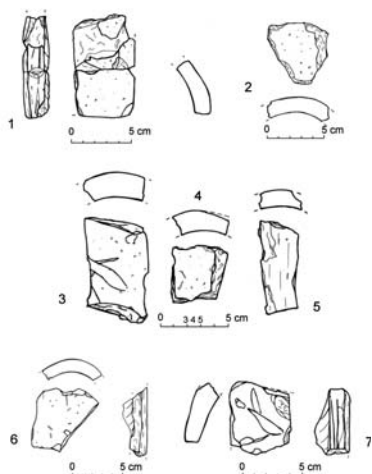
45 Badania na terenie miejscowości Raznany (Słowacja). PROTON – ARCHEO 2009.

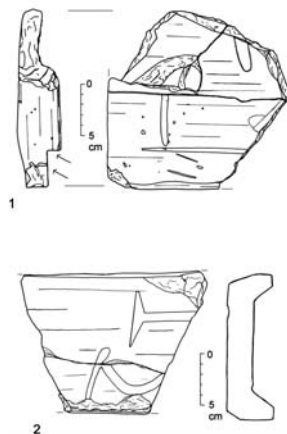
Tab. I: Výber pravekej keramiky a štiepanej industrie, zber. 1 – rohový úštep, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 12 – črepy z obdobia neolitu, bukovohroskej kultúry; 4 – fragment rádiolaritovej čepele; 7 – fragment obsidiánovej čepele; 10, 11 – keramika z doby bronzovej

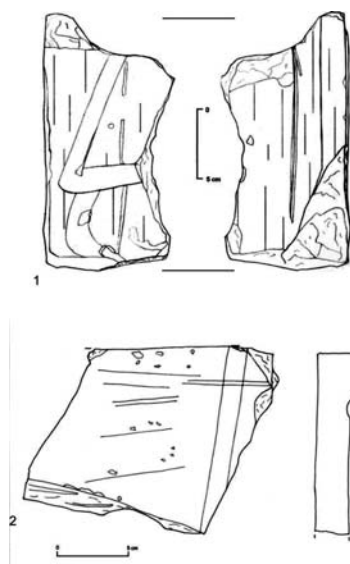
Tab. II: Ukážka nálezov z mladšej doby rímskej, zber. 1 – terra sigillata; 2 – črep z fľašovitej nádoby zdobený lešteným vzorom; 3 – zlomok ucha krčahu alebo amfory; 4 – fragment okraja s plastickými rebrami; 5 – črep zdobený plytkou vlnkou (SIV/09, kultúrna vrstva); 6 – črep zdobený radielkom (SIV/09, kultúrna vrstva)

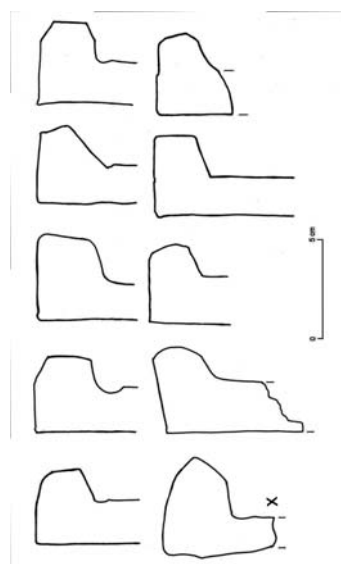
Tab. III: Súbor fragmentov korýtok – imbrices. 1 – zlomok s okrajovou časťou (SIII/09, ornica); 2 – zlomok korýtka zo záspy objektu (SIV/09, O3/09); 3 – 7 – fragmenty korýtok pochádzajúce zo zberu. Na časti korýtka č. 7 zachovaný okraj

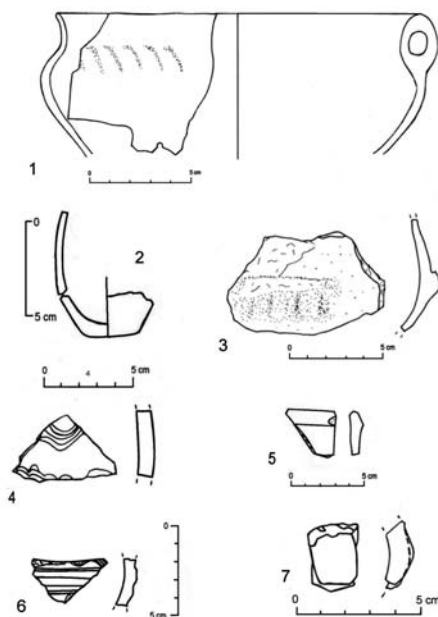
Tab. IV: Zlomky pálenej škridle – teguly. 1 – časť s profilovaným okrajom, plytkými žliabkami a technickým detailom (SI/09, kultúrna vrstva); 2 – tegula s profilovanými okrajmi a plytkými žliabkami (SI/09, kultúrna vrstva)

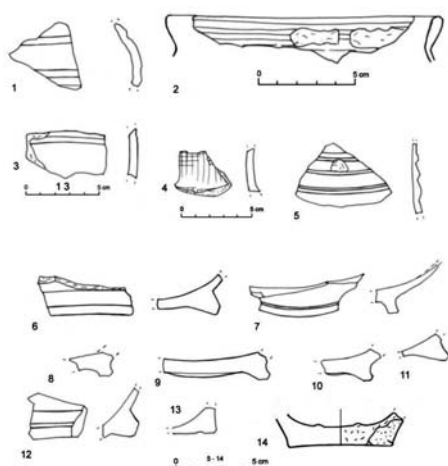
Tab. V: Zlomky pálenej škridle – teguly. 1 – tegula s plytkými žliabkami na zadnej strane; 2 – fragment teguly s ukážkou profilu

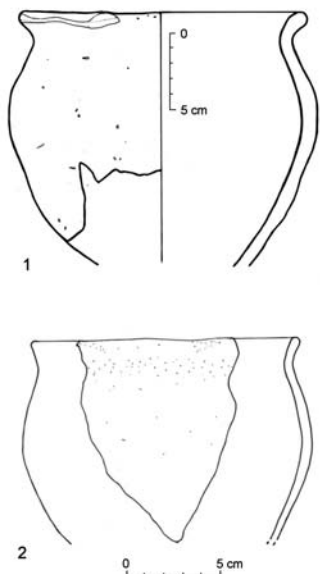
Tab. VI: Ukážka typov profilácie stavebnej keramiky. X – zlomok profilovaného okraja so zachovanou povrchovou úpravou (SIV/09, O4/09, -115 cm)

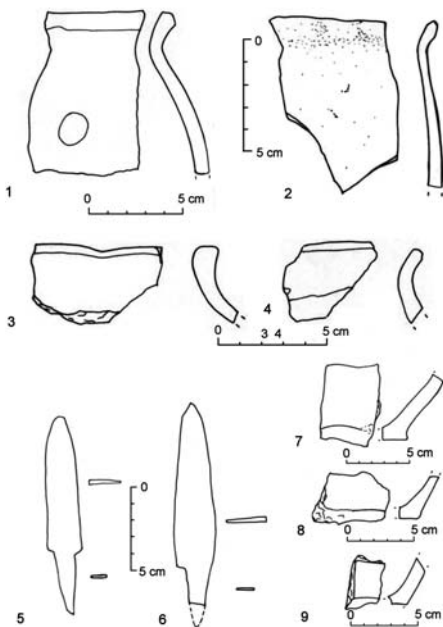
Tab. VII: 1 – Šálka s uškom, mladšia doba bronzová (SI/09, O1/09); 2 – dno a stena miniatúrnej nádoby (SI/09, O1/09); 3 – črep przeworskej kultúry (SI/09, kultúrna vrstva alebo O1/09); 4 – črep zdobený viacnásobnou vlnovkou (SI/09, jama 1/09); 5 – okraj sivej nádoby (SI/09, kultúrna vrstva); 6 – profilovaný črep so zvyškom vlnovky v hornej časti (SIIb/09, ornica); 7 – fragment skleneného patinovaného uška z miesta napojenia na telo nádoby (SIIa/09, ornica)

Tab. VIII: Zlomky prstencových dien a profilovaných črepov kvalitného riadu mladšej doby rímskej (SIII/09, ornica). 1, 3, 5 – črepy zdobené horizontálnymi žliabkami a členitým profilom; 2 – okraj misy; 6 – 10, 12 – profily dien s prstencovým odsadením; 4 – črep s vyľšteným povrchom (SIV/09, O4/09); 11 – profil odsadeného dna (SI/09, kultúrna vrstva); 13 – profil dna s okružným žliabkom na spodnej strane (SIV/09, O4/09); 14 – dno sivej nádoby s drsným povrchom (SIV/09, O4/09)

Tab. IX: V ruke tvarované hrnce severokarpatskej skupiny. 1 – výrazne von vyhnutý okraj nádoby s esovitou profiláciou (SIV/09, O4/09); 2 – mierne von vyhnutý okraj nádoby s esovitou profiláciou (SIV/09, O3 – pec)

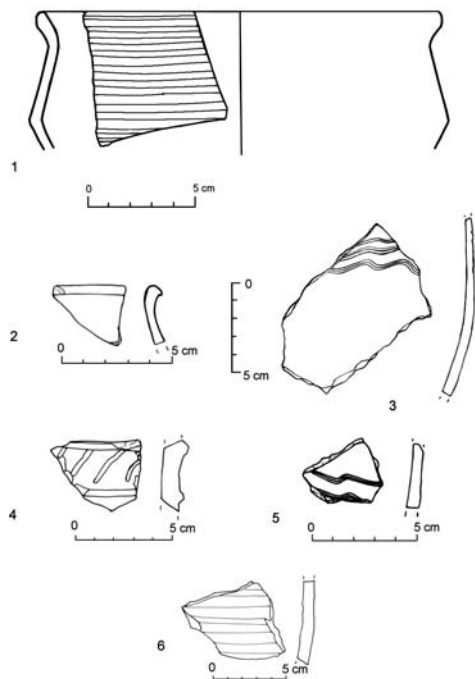
Tab. X: 1 – črep z hrncovitej nádoby zdobený odtlačkom prsta (SIV/09, O3/09 – pec); 2 – mierne von vyhnutý okraj v ruke tvarovanej nádoby s jamkami pod ústím (SIV/09, ornica); 3, 4 – okraje hrncovitých nádob tvarovaných v ruke (SI/09, kultúrna vrstva); 7, 8, 9 – ukážka profilácie dien v ruke tvarovaných hrncovitých nádob (SI/09, kultúrna vrstva); 5 – železný nožík s odsadeným trňom (SIV/09, O4/09); 6 – železný nožík s obĺm chrbtom (SIV/09, kultúrna vrstva)

Záver

Záujem o polohu Farské v Ražňanoch (okres Sabinov) bol vyvolaný predovšetkým alarmujúcim stavom lokality, na ktorej sa celé dekády vykonáva zber archeologického materiálu. Z neho sa iba mizivé percento dostane do rúk odborníkov na patričnú dokumentáciu a vyhodnotenie. Dlhodobu na lokalitu upozorňuje aj O. Lorenc, ktorý si tam ako prvý všimol prítomnosť typickej rímskej stavebnej keramiky.⁴⁶ Plocha je intenzívne poľnohospodársky využívaná. Z porušenej kultúrnej vrstvy sa tak na povrch dostáva množstvo nálezov, ktorých hodnota potom často spočíva už len v kvalitatívno-estetickom prevezení.

Predložená štúdia hodnotí výsledky vôbec prvého regulárneho pokusu archeologickými metódami a postupmi osvetliť problematiku osídlenia územia v mladšej dobe rímskej a v počiatkových fázach obdobia sťahovania národov. Na základe odkrytých nálezových celkov a ich mobiliárov je možné konštatovať neobyčajne intenzívne prejavy sídliskových aktivít, najmä v hospodársko-remeselnej oblasti. Túto skutočnosť potvrdil aj geofyzikálny prieskum, ktorý umožňuje predpokladať v blízkom okolí desiatky ďalších sídliskových komponentov odlišujúcich sa pôdorysne a nepochybne aj funkčne.

Výskyt úlomkov rímskej strešnej krytiny (asi 50 fragmentov teguly a 10 zlomkov imbrexov získaných len v roku 2009; predbežné analýzy zloženia použitej hliny poukazujú na jej miestny pôvod) je jedným z najvýznamnejších výsledkov archeologického

Tab. XI: profil ústia a tela čiernej hladenej nádoby (SIV/09, O4/09); 2 – okraj sivej nádoby s pastóznym povrchom (SIV/09, O4/09); 3, 5 – črepy zdobené vlnovkou (SIV/09, kultúrna vrstva); 4 – črep z tela nádoby s horizontálnymi rebrami a vhladzovanými pásmi (SIV/09, O4/09); 6 – svetlosivý črep s pastóznym povrchom a stopami po vytočení na kruhu (SIV/09, jama 8/09)

46 O. Lorenc – amatérsky archeológ. Od 70. rokov 20. storočia sa zaslúžil o objavy desiatok lokalít z praveku a včasnej doby dejinnej v oblasti stredného Šariša – napr. najvýznamnejšieho otvoreného sídliska bukovohorskej kultúry v Šarišských Michaľanoch, poloha Fedelemka, alebo polykultúrnej lokality v polohe Nad Imunou (Šarišské Michaľany, Ostrovany, Medzany). Úzko spolupracoval s prof. V. Budinským-Kričkom a pravidelne informoval o nových nálezočoch v spomenutom regióne aj ďalších odborníkov.

výskumu. Doposiaľ boli tieto artefakty na polohe Farské nachádzané len na povrchu a získavané zberom, sondážou sme zistili ich výskyt aj v zásypoch zahĺbených sídliskových objektov a jám, sporadicky vo výplni kolových jám. Z vyhodnotenia týchto nálezových situácií je možné sformulovať názor, že strešná krytina bola na skúmanom nálezisku nachádzaná v sekundárnych polohách – dôkazy aj o jej prípadnom sekundárnom použití v tomto sídliskovom priestore však zistené neboli. Z uvedeného vyplýva, že teguly a imbrexy, ktoré sa vyskytli na území východného Slovenska prvýkrát (ak za imbrexy nepovažujeme „korýtká“ z Košíc – Šebastoviec), plnili pôvodne funkciu strešnej krytiny na kamennej stavbe. Táto mohla byť obytným objektom patriacim poprednému členovi germánskej aristokracie. Načrtnutú možnosť logicky podporuje fakt objavu hrobov (hrobu) s bohatým inventárom v susedných Ostrovanoch.

Jednoznačné potvrdenie predstavy, že v chotári Ražnian existovala kamenná budova postavená rímskymi staviteľmi s využitím antických technológií, by znamenalo zásadný posun v poznaní hospodárskych, kultúrnych a spoločenských procesov v období mladšej doby rímskej v strednej Európe.⁴⁷ Túto tézu môže potvrdiť alebo vyvrátiť len ďalší systematický archeologický výskum v záujmovom priestore.

47 Výsledkov výskumu sa dotkol Dr. T. Kolník na konferencii *Svet barbarov* v závere roka 2009 vo svojom referáte s názvom *Stráže – Krakovany a Ostrovany, poznámky k novým súvislostiam a nálezom z hrobov germánskej elity*, kde podčiarkol význam lokality a poukázal na rozšírenie objektov postavených na rímsky spôsob, resp. využitie techník a znalostí vychádzajúcich z antických centier do kultúrneho okruhu Černjachov.

CIRKEV, PRAKTIZOVANIE VIERY A PREŠOVSKÉ OLTÁRNE BRATSTVÁ V OBDOBÍ STREDOVEKU

Marcela Domenová

DOMENOVÁ, Marcela. Church, practicing the faith and Prešov altar fraternities in the Middle Ages. *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 39-62.

In addition to physical needs the medieval man cared about his soul and its salvation. The church and Christian religion were an essential part of everyday life of Prešov's inhabitants. This affected not only the look, the value or the morality of a man at that time but also the culture and scholarship and financial support of the church. Under the leadership of the church people were orientated to moral and spiritual values. Religious feeling and faith of man were greatly strong. The rich spiritual life of the city and practicing of faith is represented by sacral buildings (e. g. churches – parish church of the saint Nicolas, The Virgin Mary church, church of the Holy Trinity, Monastery of Carmelites) or their richly decorated interior, but also empowerment of clergy. Through the analysis of the surviving testaments (wills) of townsmen and accounting documents of Prešov until 1526 it is possible to explain the faith practicing, liturgical worship – especially requiem for 1 to 3 fl., ringing, prayers – Our Father, Hail Mary, Rosary, Psalter reading, or even funding of funeral itself (in the price of 1 fl.) in the texts of wills but also references to the pious intentions and charity (hospital, poverty, urban spa). Partly it is possible to reconstruct the involvement of Prešov's townsmen and guilds in the church – namely in the spiritual, respectively altar fraternities (*fraternitas, bruderschaft*) which were numerous in the medieval Prešov. In addition to the Fraternity of Corpus Christi Association (*fraternitas Corporis Cristi, Bruderschaff heiligen leychnams*) united in the parish church, there were other active fraternities such as the fraternity of coopers (*fraternitas doliatorum*; patron Saint. John the Baptist), furriers (*fraternitas pellificum*; patron St. Catherine), tailors (*fraternitas sartorum*; patron St. Sophia), butchers (*fraternitas carnificum*; patron St. Vavrinec), “oil producer” (*fraternitas lanificum*; patron Epiphany), brewers (patron St. Cross), shoemakers (with the altar Virgin Mary), “manufacturer of canvas” (patron Mary Magdalene), potters and tanners, or for the time being unspecified fraternities grouped at the altar of All Saints (*fraternitas Omnium Sanctorum, Allenheyligen Bruderschaft*), St. Michael, fraternity of St. Leonard, St. Helena, St. St. Barbara or St. Anna usually in the parish church.

Viera a náboženstvo boli neodmysliteľnou súčasťou každodenného života stredovekého človeka. Prítomnosť kresťanskej cirkvi v Prešove neodrážala len existencia samotných sakrálnych stavieb, ale aj aktívna činnosť duchovenstva, počnúc ohlasovaním evanjelia, zabezpečovaním bohoslužieb a udeľovaním sviatostí, ale aj zainteresovanosť obyvateľov a jednotlivých cechov v duchovných – oltárnych bratstvách, ktorých počet bol v Prešove značný. Tieto faktory ovplyvňovali nielen pohľad, hodnoty či morálku vtedajšieho človeka, ale aj samotnú kultúru a vzdelanosť. Práve aj pod vedením cirkvi sa orientoval na mravné, duchovné a kultúrne hodnoty, hľadal zmysel pozemského života a usiloval sa o dosiahnutie toho večného.

Pre obdobie stredoveku bola typická konfesiónalna jednota v rímskokatolíckom náboženstve, no na sklonku tohto obdobia sa už načrtávali nové reformačné vplyvy, ktoré ovplyvnili a nalomili dominantné postavenie rímskokatolíckej cirkvi. Otázkam cirkvi, desiatku, čiastočne aj bratstvám sa venovala pozornosť už v niekoľkých starších prácach aj k dejinám Prešova, no vymedzená problematika bola len ich okrajovou súčasťou.¹

Z hľadiska cirkevnej správy patril Prešov do Jágorského biskupstva. Nepriamo zmienka o fare, respektíve o odvádzaní desiatku, spadá do roku 1248 v listine Bela IV.² V nej sa uvádza, že kráľ vymenil dve dediny v Boršodskej a Hevešskej stolici (a aj za iné príjmy) jágorskému biskupovi Lambertovi za tri štvrtiny desiatkov zo 16 dedín v Šariši. K dedinám, ktoré odvádzali desiatok Jágru, patrili aj Veľký Šariš, Prešov a Sabinov. Samostatný archidiakonát, v rámci uvedeného Jágorského biskupstva, so sídlom vo Veľkom Šariši sa vytvoril v roku 1262 po vyňatí fary vo Veľkom Šariši a všetkých dedín v strednom Šariši z právomoci abovského archidiakona.³ V privilegiálnej listine pre hostí z Prešova, Sabinova a Veľkého Šariša z roku 1299 sa uvádza aj slobodná voľba farára. O slobodnej

- 1 Napr. *Dejiny Prešova I.* Ed. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 69-71, 100-107 (problematika odvádzania desiatku, odkazy na niekoľko bratstiev v súvislosti s pôsobením cechov v stredovekom meste na základe zmienky v cechových artikulách). Pre porovnanie v rámci Uhorska PÁSZTOR, Lajos: *A Magyarország vallásos élete a Jagellók korában.* Budapest : Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000. 181 s. K Prešovu autor čerpal len z edícií (napríklad Carola Wagnera) a poznal k nemu iba inventár fondu Magistrát mesta od Bélu Iványiho. Prešov sa dostal do pozornosti v snahe zmapovať všetky stredoveké bratstvá (kňazské, laické, s dominantným pohľadom na Bratstvo Božieho tela) z územia Slovenska, a to napr. v diplomovej práci ĎURANOVÁ, Veronika: *Náboženské bratstvá v stredovekých mestách na Slovensku.* Trnavská univerzita v Trnave : FF, Katedra histórie, 2007. 71 s. (Diplomová práca). Autorka však čerpala najmä z publikovanej literatúry. Pri Prešove ňou uvádzaná prvá zmienka k jednotlivým bratstvám nie je vždy najstaršia. Informácie k Prešovu prevzala od Bélu Iványiho – a ním zostavenej archívnej pomôcky *Eperjes szabad királyi város levéltára (Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes.)* 1245 – 1526. [I. rész]. Ed. Iványi Béla. Szeged : Szeged Városi Nyomda És Könyvkiadó R.-T., 1931. 240 s.; *Eperjes szabad királyi város levéltára (Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes.)* 1245 – 1526. [II. rész]. Ed. Iványi Béla. Szeged : Szeged Városi Nyomda És Könyvkiadó RT., 1932, s. 241-480. Patronáty a oltáre niektorých cechov zhodne s našou prácou určil aj ŠPIESZ, Anton: *Remeslo na Slovensku v období existencie cechov.* Bratislava : SAV, 1972, s. 33-34. Iní autori neuvádzajú k príslušnému remeslu – cechu jeho patróna.
- 2 *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae : Tom. 2, inde ab a. 1235 usque ad a. 1260.* Ed. Richard Marsina. Bratislava : Obzor, 1987, s. 202-203 (č. 290). V listine sa uvádza, že už predtým dal jágorský biskup v daných obciach postaviť stodoly, do ktorých sa ukladal jemu pripadajúci desiatok ($\frac{3}{4}$ z neho) a zvyšok ($\frac{1}{4}$) ostával miestnemu farárovi; *Dejiny Prešova I.* Ed. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 63. Podľa Halagu Belo IV. odkúpil desiatky z „torských obcí“ od Jágorského biskupstva. Porovnaj HALAGA, Richard Ondrej: *Sabinov a okolie.* Sabinov : MNV, 1962, s. 38. Zmienku k fare v r. 1233 uvádza PUŠKÁROVÁ-KOVAČOVIČOVÁ, Blanka: Architektonický vývoj Prešova v období feudalizmu. In: *Nové obzory* 8. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské múzeum, 1966, s. 198.
- 3 Bližšie *Dejiny Prešova I.* Ed. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 101.

voľbe farára teda nerozhodoval samotný jágerský biskup, ten ho mal do funkcie farára potvrdiť – schváliť. S cirkvou sa spájalo aj odvádzanie cirkevného desiatku, resp. jeho náhrady. Príjmy cirkvi tvorili popri ňom aj „štolárne“ poplatky. Omše sa slúžili aj za mesto a jeho predstaviteľov, čo bolo financované mestom, podobne boli financovaní aj duchovní. Podporovala sa i údržba a vybavenie fary, sakrálnych stavieb v meste, bratstiev a ich oltárov, pri ktorých mešťania uctievali patrónov svojich remesiel. Na cirkev sa pamätalo aj v majetkovoprávných písomnostiach, najmä v testamentoch a v nie menej dôležitých daroch. Cirkev vlastnila aj nehnuteľnosti – hlavne pôdu a mala napríklad účasť na vlastníctve a výnosoch z mlynov. V období stredoveku tvorili výdavky adresované cirkvi súčasť záznamov kníh príjmov a výdavkov mesta. Čiastočne sa mohli viesť – zaznamenávať aj samostatne pre jednotlivé sakrálné objekty, spravidla v čase ich výstavby, zariaďovania, vybavovania či renovácie. Príkladom sú fragmenty účtov, napr. účtová kniha Kostola sv. Leonarda z rokov 1496 – 1507⁴ alebo registre zlomkov účtov Kostola Sv. Trojice a iné k susednému kláštoru z rokov 1473 – 1486⁵, ktoré zaznamenal vtedajší notár.

Okrem toho si však špeciálne mesto začiatkom 16. storočia (cca v r. 1513) viedlo Knihu testamentov, v ktorej boli retrospektívne spísané vyselektované položky z testamentov uzavretých v rokoch 1447 – 1513,⁶ t. j. kniha nespĺňa funkciu protokolu testamentov, ale obsahuje výpisy (excerptá) položiek z uvedených rokov určených na charitatívne či zbožné ciele. Testamentárne odkazy boli adresované cirkvi, menovite pre prešovské kostoly, bratstvá a oltáre, duchovné osoby či mestský špitál. Tieto záznamy v latinčine a nemčine spísal vtedajší mestský notár Kristián Czibner.⁷ Pri týchto excerptoch zo 46 posledných vôľ sa vyskytujú i notárske poznámky v súvislosti s vyplnením testamentárneho odkazu. Dôvodom vedenia knihy bola najskôr snaha zaevidovať a následne aj prakticky zrealizovať dané odkazy. Prameň však neobsahuje výpisy zo všetkých vtedy notárovi známych a dostupných posledných vôľ, ale len z niektorých z nich, pričom aj v tých, z ktorých výpis urobil, sa vyskytovali aj iné odkazy na zbožné úmysly. Kniha testamentov (*Liber testamentorum*) v pravom slova zmysle sa pre toto obdobie stredoveku najskôr v Prešove nevedla.

Iným hodnoverným a informačne kvantitatívne bohatým prameňom pre výskum každodenného života aj v súvislosti s vnímaním duchovného sveta, praktizovania viery či podpory – dotovania cirkvi ostávajú posledné vôle.⁸ Usporiadať majetkové záležitosti

4 Štátny archív Prešov, Fond Magistrát mesta Prešov – Listy a listiny (ďalej ako ŠA PO, MMP – LL), sign. 577/a (v inventári datovaný k rokom 1497 – 1511).

5 ŠA PO, MMP – LL, sign. 434a, 436a, 454a, 455a, 465/b, 484a.

6 IVÁNYI, Béla: Eperjes város végrendeleti könyve. 1474 – 1513. In: *Történelmi Tár*, 1909, f. 3, s. 438-449; rovnako v štúdií a archívnej pomôcke je dokument chybné datovaný k r. 1474 – 1513.

7 ŠA PO, MMP – LL, sign. 399. Z evidovaných 46 testamentov sa dodnes 26 fyzicky nezachovalo. Z nich bolo poručiteľmi 10 žien a 16 mužov. Bližšie DOMENOVÁ, Marcela: Prešovské testamenty do roku 1526. (Diplomaticko-obsahový rozbor). In: *Historica Carpatica* 33. Zost. Dárus Gašaj. Košice : Východoslovenské múzeum, 2002, s. 29, 55-58.

8 To, že sa dodnes nezachovali všetky stredoveké prešovské testamenty, dosvedčuje aj vyššie spomenutá Kniha testamentov, alebo aj registre majetkov a registre testamentov. Pozri napr. ŠA PO, MMP – LL, sign. 929/c.

si mohli Prešovčania priamo v meste, ale výnimočne aj na hodnovernom mieste. Testament býval uzavretý v prítomnosti aspoň dvoch – troch prisázných mesta, z ktorých bol jeden mestský notár a spravidla bol aj zapisovateľom danej poslednej vôle. Títo muži boli hodnovernými osobami už vďaka svojmu postu. Vynechanie ostatných svedkov, farára, spovedníka, príbuzných či priateľov na platnosti závetu nič nezmenilo.⁹ Právo spísať právoplatný závet a taktiež užívať dedičské právo mohol aj klérus, pre ktorý platili špeciálne ustanovenia. Často sa po zaopatrení najbližších i vzdialených príbuzných stávala novým vlastníkom určovaného majetku cirkev, menovite duchovenstvo (vo funkcii farár, spovedník, oltárnik (oltárista), kaplán, ale aj ako svedok uzavretia – spísania poslednej vôle či jeho exekútor),¹⁰ alebo boli jednotlivo určené na výstavbu, údržbu či vybavenie – inventár sakrálnych objektov. Zbožné odkazy (pre spásu duše), odkazy na charitatívne ciele boli v testamentoch vnímané ako legálne. Testátori usporadúvali nielen svoj hnutelný a nehnuteľný majetok, ale chceli urobiť ešte niečo pre spásu svojej duše, ospravedlniť životné prečiny a splatiť záväzky. Popri odkazoch na zádušné omše boli bežné odkazy financií, pôda, časť domu (po jej predaji a speňažení), odev, inventár meštianskej domácnosti.¹¹ Dominovali najmä u bezdetných testátorov, alebo u tých, ktorí nemali ani iných príbuzných hodných dedenia, či tých, ktorí boli nejakým spôsobom viac zaangažovaní v jednotlivých oltárnych bratstvách a cechoch.

Sakrálné stavby a pôsobnosť duchovných osôb

Najviac testamentárnych položiek bolo určených prešovskému farskému Kostolu sv. Mikuláša (Basilica et ecclesia parochialis; Ecclesia sancti Nicolai; Ecclesia parochialis, Ecclesia Beati Nicolai confessoris, Ecclesia divi Nicolai Episcopi et confessori, Pfarrkirche s(z)enth Niclos, senth Niclos Kirche).¹² Bol postavený na základoch kaplnky v osade

9 Bližšie aj IVÁNYI, Béla: Vázlatok Eperjes szabad királyi város középkori jogéletéből. Főleg a város 1424-1509-ből való jegyzőkönyve alapján. In: *Századok*, 1909, s. 291.

10 Napr. ŠA PO, MMP – LL, sign. 529, 642. Bývali nimi najčastejšie richtár a prisázní, testamentári (hoci sa vo vtedajších zoznamoch mestského magistrátu táto funkcia konkrétne neuvádzala, až po roku 1530), alebo svetské osoby z radov príbuzných a priateľov testátora. Vykonať poslednej vôle mal uskutočniť poslednú vôľu poručiteľa bez toho, aby zadržal majetok poručiteľa vo svoj prospech.

11 Prikladom je napr. Ambróz Withes, ktorého manželstvo bolo bezdetné, vo svojej poslednej vôli v roku 1520 odkazoval značný majetok cirkvi. Dom, kde býval, rozdelil na dve polovice. Prvú odkázal Bratstvu Božieho tela, druhú manželke Barbore. Vlastníctvo však podmienil tým, že ak by sa počas svojho života zasa vydala (a mala aj syna), polovica domu by bola bratstvu odobratá a vrátená jej. Odev určil na rozdelenie medzi svoju matku, bratov i príbuzných. Ostatný hnutelný a nehnuteľný majetok mal podľa dedičského práva pripadnúť manželke. Okrem toho pamätal aj na Bratstvo Panny Márie, oltár sv. Anny, oltár sv. Kataríny a na služenie zádušnej omše kaplánmi. ŠA PO, MMP – LL, sign. 1025.

12 Podľa staršej literatúry bol kostol postavený na mieste (románskej) Kaplnky sv. Kríža. ŠA-BOL, Štefan: *Prešov v minulosti a dnes*. Bratislava : Čas, 1943, s. 92-93, 123; PUŠKÁROVÁ-KOVAČOVIČOVÁ, Blanka: Architektonický vývoj Prešova v období feudalizmu. In: *Nové obzory* 8. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské múzeum, 1966, s. 197.

nemeckých hostí, rozkladajúcej sa pozdĺž západnej časti – z časového hľadiska staršej slovenskej osady v 40. rokoch 14. storočia. Definitívnu podobu dostal v neskorogoticknej prestavbe v rokoch (1501) 1502 – 1515.¹³ Prestavbu v 16. storočí financoval magistrát a pracovali na nej miestni remeselníci (Ján Brengyszein) i cudzinci (majster Peter Italus). Najstaršia zmienka o kostole v súvislosti s poslednou vôľou pochádza z r. 1389.¹⁴ Počas celého stredoveku a najmä v čase prestavby kostola možno sledovať aj značné testamentárne odkazy pre tento účel (stavby a pomoci – podpory (subsidiu)), z čoho vyplýva, že na stavbe a vybavení farského kostola sa podieľalo aj samotné obyvateľstvo mesta. Jednotlivé položky mali podobu odevu, pôdy, financií od 1 fl. (florén, zlatý) až po hodnotu jednej tretiny alebo až polovice (ceny) domu. Odkazy sa zanechávali aj na slúženie omši a na zabezpečenie obradu pohrebu testátora. V roku 1447 sa napríklad v testamente spomínajú pre farský kostol aj dve zástavy – vexily, zlepšenie ciboria a dve dlhé sviečky (zvané pútnické – Wandilkerzen). Cena vosku sa v roku 1485 pohybovala okolo 20 den. za funt a za sukňu (rock) 2 fl. Výdavky na svietnik boli aj 5 denárov, na povraz 13 denárov, na truhlicu 1 florén. V rokoch 1519 – 1520 mnohí prispievali na strechu kostola.¹⁵ Mesto aj mešťania dotovali kazateľnicu, v roku 1519 veľký zvon, alebo doložené sú výdavky na tabuľové maľby (napr. sv. Mikuláša).¹⁶ Peter Pictor napríklad v roku 1513 za vyhotovenie tabule sv. Juraja Martýra dostal popri 14 fl. aj čašu (pica-rium), strieborné lyžice a pôdu. Výdavky mesta na organ predstavovali napríklad v roku 1510 sumu 33 fl. a 18 denárov a v roku 1511 až 101 fl. a 67 denárov. Možno doložiť aj to,

-
- 13 Dodnes sa zachovalo len niekoľko exponátov z interiérov kostola. Tvoria ho jeden – dva strieborné pozlátené kalichy, gotická skriňa a tri plastiky sv. Mikuláša, Panny Márie a sv. Egídia ako súčasť barokového hlavného oltára sv. Mikuláša, kalvária s triumfálnym oblúkom, plastika archanjela Gabriela a plastika Vir dolorum (pripisovaná Majstrovi Pavlovi z Levoče), plastika Kristus na križi, tabuľové maľby z troch cyklov, dve stally a dvojce dverí. Porovnaj FRICKÝ, Alexander: *Pamiatky hnutelne Východoslovenského kraja v štátnych zoznamoch*. 2. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1969, s. 207-218. Podľa Puškárovej sa v hlavnom oltári nachádzajú sochy Panny Márie, sv. Mikuláša a Augustína či Vojtecha. PUŠKÁROVÁ-KOVAČOVIČOVÁ, Blanka: *Architektonický vývoj Prešova v období feudalizmu*. In: *Nové obzory* 8. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské múzeum, 1966, s. 208. Podľa URBANOVÁ, Norma: *Prešov : pamiatková rezervácia*. Bratislava : Tatran, 1986, s. 60 – sa v skrini hlavného oltára sv. Mikuláša nachádzajú sochy sv. Mikuláša, Panny Márie a sv. Egídia.
- 14 ŠA PO, MMP – LL, sign. 87, 567 (napr. odkaz tretiny domu). Z mestských kníh sú doložené donácie už v polovici 15. storočia. Štátny archív Prešov, Fond Magistrát mesta Prešov – Knihy (ďalej ako ŠA PO, MMP – K), sign. 2677.
- 15 ŠA PO, MMP – LL, sign. 240, 434/a, 484/a, 1024.
- 16 ŠA PO, MMP – LL, sign. 1000, 1008 (Ad campanam magnam), 240, 365/a, 455/a, 465/b (...dem moler gegebin 14 fl. an der tofel Fabiani und Sebastiani...), 565 (...pro structura tabule beati Nicolai tertiam partem domus sue... Laurentio pictori de Cracouia 3,5 fl.), 719, 728, 863. Vo farskom Kostole sv. Mikuláša sa doteraz zachovali len fragmenty z troch oltárov – cyklov. CIULISOVÁ, Ingrid: Gotický oltár sv. Mikuláša v Prešovskom farskom kostole. (Pokus o ikonografickú interpretáciu). In: *Nové obzory* 31. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské múzeum, 1990, s. 251-252.

že vo farskom kostole sa sklenené okná robili už v roku 1489.¹⁷ K zariadeniu, mobiliáru patrili napr. aj lavice (stally) a na ich zlepšenie sa pamätalo v roku 1507. Novú stallu do kostola pri oltári sv. Žofie a práce tesára financovalo mesto v rokoch 1525 – 1526. Ďalšia stalla bola umiestnená aj pri oltári sv. Anny.¹⁸ Napríklad v roku 1525 bola doložená kúpa farby (zelenej) na škridlu – strechu kostola, zhotovenie novej stally umiestnenej pri krsťiteľnici a oprava okien – vitráží Jánom (vitreator Johannes) za 1 fl. a 26 denárov.¹⁹ Kostol mal aj vlastnú ladu (najsôr na úschovu klenotov) a jej oprava je doložená k roku 1503 za sumu 18 denárov. V roku 1506 zadovážilo mesto kostolu novú ladu (ladula), ktorá stála 21 fl. a 21 denárov, ale aj zlato s farbami na jej ozdobu za 9 florénov.²⁰

K roku 1525 je doložené klenódium farského kostola, ktoré spísalo mesto. Pozostávalo z veľkej pozlátenej monštrancie, štyroch kalichov, troch patén, dvoch ampúl a pacifikála v hodnote spolu 18 mariek.²¹ Klenoty farského kostola boli skontrolované kráľovým poverencom a výdavky preň v sume 1 fl. a 26 denárov hradilo mesto. Klenoty farského kostola a iných kostolov v meste mali spolu 144 mariek striebra a 8 lôtov a v roku 1527 boli speňažené za 631 fl. a 60 denárov.²²

Nielen tento farský kostol a jeho interiéry bolo potrebné vysvätiť. V roku 1510 zaplatil napríklad Prešov biskupovi za posvätenie stavby kostola, jeho oltárov a kaplnky, za vysvätenie veľkého – hlavného oltára v špitálskom kostole a dvoch oltárov v Kostole sv. Leonarda 40 florénov. Biskup dostal aj dary v podobe potravín a pobudol možno aj v dome Benedikta literáta, ktorému mesto potom vyrovnalo výdavky v sume 7 fl. bez 1 orta. V roku 1520 biskup vysvätil vo farskom kostole jeden oltár a podobne aj v Kostole sv. Ladislava kráľa, za čo mesto zaplatilo 12 florénov.²³ V Kostole sv. Mikuláša – na jeho boku bola kaplnka, na ktorú výnimočne plynuli aj testamentárne odkazy vo forme financií, časti kuchynského domového vybavenia určeného na stavbu, okná a vitráže, ako napríklad v testamente Kristíny Codaczin z roku 1507 a Doroty Cleyn z roku 1508.²⁴ V rokoch 1509 – 1510 sa v mestských účtoch evidoval osobitný register výdavkov na tento účel, ale i na sanktuárium. Stavba kostolnej veže prebiehala v rokoch

17 ŠA PO, MMP – LL, sign. 511 (...czu glasz fenstern ...), 524 (...pro structura fenestrarum). ŠA PO, MMP – K, sign. 2678.

18 ŠA PO, MMP – LL, sign. 758. ŠA PO, MMP – K, sign. 2676.

19 ŠA PO, MMP – K, sign. 2681, 2676.

20 V roku 1443 mesto zaplatilo tesárom za komodu (comoda) do kostola 75 denárov a neskôr aj za závoru. ŠA PO, MMP – K, sign. 2682, 2678.

21 ŠA PO, MMP – K, sign. 2681. MMP – LL, sign. 1045. Ide o zlomok písomnosti, v inventári datovaný do rokov 1520 – 1530 (?). Text bol ale zhodný so zápisom v mestských účtoch k r. 1525. Zoznam obsahuje najsôr len časť súpisu majetku – najvzácnejších obradných predmetov. Rovnaký údaj o stave klenódia farského kostola je k r. 1526. ŠA PO, MMP – K, sign. 2668 (fol. 26), 2681 (fol. 95) uvádza zhodný údaj aj ku klenódiu špitálskeho kostola, Kostola Sv. Trojice, Bratstva Božieho tela.

22 ŠA PO, MMP – K, sign. 2676.

23 ŠA PO, MMP – K, sign. 2676, 2678.

24 ŠA PO, MMP – LL, sign. 758 (Item ad structuram capelle ecclesie parochialis legavit den. 100), 761.

1514 – 1515 a výdavky zahrňali položky na náhrobky, susedný cintorín a kanál. V tejto súvislosti sa spomína aj kríž do Kaplnky Všetkých svätých.²⁵

Na miestach dnešného františkánskeho kostola a kláštora sa v stredovekom Prešove nachádzal Kostol Sv. Trojice (*Ecclesia sanctae Trinitatis*), ktorý susedil s kláštorom rádu karmelitánov (*Ordo fratrum Beatissimae Dei Genetricis Mariae de monte Carmeli*), mendikantov kladúcich dôraz na modlitbu a askézu. Šírili kult Panny Márie. Podľa prof. Ferdinanda Uličného stavbu kostola najskôr neinicioval ani nerealizoval samotný rád vlastnými silami, ale mesto,²⁶ preto bolo ponechané staršie patrocinum Sv. Trojice. Najstaršie známe účtové registre (zlomky účtov) pochádzajú z r. 1477 – 1485, testamentárne odkazy sa s kostolom spájajú k r. 1482. Podľa testamentov sa dajú lokalizovať v kostole aj oltáre. Jedným z nich bol aj oltár zasvätený Panne Márii, Všetkým svätým alebo oltár Fabiána a Sebastiána, či obraz sv. Barbory. Samostatne vedené účty – podlžnosti sa zachovali k rokom 1443 a 1448, účty k stavbe kláštora k rokom 1473 – 1475.²⁷ V roku 1478 sa v účtoch kláštora vyskytli položky určené na lektórium (pulpit, stojan na čítanie) za 4 denáre, na lektórium umiestnené na oltári 13 denárov, pre maliara (1 ort), na zvon (115 den.) či knihu a vosk.²⁸ Viacero testamentárnych odkazov bolo spojených s prevádzkou kláštora a obživou mníchov. Napríklad Blažej – prior kláštora dostal v roku 1486 košeľu a vankúš.²⁹ Kláštoru Sv. Trojice (*claustrum in civitate, claustrum sancte Trinitatis, Cluster*) v susedstve kostola boli odkazované spravidla finančné položky na stavbu, tiež pôda, odev, vybavenie domácnosti, ale najmä peniaze na slúženie omši (zádušných – spievaných a čítaných).³⁰ Možno doložiť, že v roku 1479 sa robili v kláštore sklenené okná, podobne aj v roku 1492 a doložené sú v ňom i oltáre a sochy.³¹

K roku 1526 sa zachoval súpis klenódia Kostola Sv. Trojice a bol to zápis registrovaný mestom. Pozostávalo z veľkej pozlátenej monštrancie, dvoch malých monštrancií – striebornej (alba) a pozlátenej, siedmich kalichov s paténami, čo bolo spolu 30 mariek.³²

25 ŠA PO, MMP – K, sign. 2676, 2678. Výdavky na vežu kostola v r. 1514 boli 411 fl. a 61 denárov a v r. 1515 v sume 158 fl., 84,5 denárov. ŠA PO, MMP – K, sign. 2678 (...pro oleo ad tectum cappelle 2 fl. minus 11 den.).

26 Norma Urbanová nesprávne uvádza, že karmelitáni zasvätili tento kostol na okraji mesta Panne Márii a až neskôr bol zasvätený Sv. Trojici. Podľa Michala Slivku sa karmelitáni objavili v meste okolo roku 1431. SLIVKA, Michal: Mendikantské rehole v mestotvornom procese na Slovensku. In: *Archeologia historica* 25, 2000, s. 274. V r. 1559 karmelitáni opustili mesto (boli vyhnaní pre údajne nemravný život) a ich majetok prešiel pod správu mesta. V r. 1603 mal kláštor samostatnú zbrojnicu, suchý mlyn na konský pohon, studňu a hospodárske staviská. URBANOVÁ, Norma: *Prešov: Pamiatková rezervácia*. Bratislava: Tatran, 1986, s. 12, 36, 62-63. Kostol a kláštor okolo r. 1661 prevzali františkáni z Nižnej Šebastovej a objekty prestavali. Kostol bol zasvätený sv. Jozefovi. *Prešov. Mestská pamiatková rezervácia*. Zost. Štefan Pisoň. Bratislava: Šport, 1957, s. 27.

27 ŠA PO, MMP – LL, sign. 213/a, 245/a, 388/a.

28 ŠA PO, MMP – LL, sign. 436/a, 399, 461, 642.

29 ŠA PO, MMP – LL, sign. 348, 641, 645/a, 492.

30 ŠA PO, MMP – LL, sign. 587.

31 ŠA PO, MMP – LL, sign. 438, 537.

32 ŠA PO, MMP – K, sign. 2681, 2668.

V Prešove sa nachádzal aj Kostol sv. Leonarda (Ecclesia beati Leonardi), ale v testamentoch a iných mestských písomnostiach sa spomínal málo. Podľa testamentu Barbary – netere Kristíny Steynen z Bardejova bol situovaný na predmestí Prešova.³³ Odkazovali sa mu financie, plátno, posteľné prikrývky určené aj na stavbu a tabule. Zmienky o kostole sa evidujú aj k roku 1519, kedy kaplán Štefan dostal 1 fl. na slúženie zádušných omší (trinessimae).³⁴ Výnimočne sa vyskytol odkaz pre kostol určený ako pre Kaplnku sv. Leonarda situovanú „pri bráne“ mesta vo forme financií, a to v testamente Mateja Modru z roku 1517.³⁵ Lokáciu kostola definitívne na západnej či juhozápadnej strane mesta a funkčnosť stavby koncom stredoveku udáva aj mestská kniha k rokom 1525 – 1526, kedy pri požiari došlo k jeho poškodeniu.³⁶ Bližšie informácie podáva účtová kniha Kostola sv. Leonarda (z rokov 1496 – 1507), ktorá obsahuje spravidla evidovanie finančných položiek (jednu aj z predaja domu – 6 fl. po smrti darcu) alebo predmetov, napríklad strieborný opasok. Financie sa investovali od rokov 1496 – 1497 najmä na nešpecifikovanú tabuľovú maľbu a raz na oltár Panny Márie. Okrem položiek pre menovaný kostol sa vyskytujú položky aj pre rovnomennú kaplnku. V roku 1509 sa vyskytla finančná položka určená na tabule (oltára) sv. Leonarda bez bližšej špecifikácie a v roku 1510 sa v kostole vysvätili dva bližšie nemenované oltáre.³⁷ Na kostol prispievali nielen Prešovčania, ale aj obyvatelia Bardejova, Vranova nad Topľou, Gelnice, Župčian, Svinej, Kendíc, Veľkého Slivníka i Malého Šariša. Výdavky kostola podľa účtovej knihy boli na vybavenie – okná, menší zvon (glocke, campana), šindle, prevádzku a na vedenie účtovnej agendy, papier, cín či chlieb.³⁸

Čiastočne problematickým je Kostol či Kaplnka sv. Ladislava kráľa (Ecclesia sancti Ladislai (regis)). Testamentárne odkazy pre kostol sú ojedinelé. Ten najstarší známy sa datuje do roku 1488,³⁹ ale ani on neudáva bližšie jeho polohu. Mohlo ísť o kostol, ktorý stál na miestach dnešného evanjelického Chrámu Sv. Trojice a zanikol z neznámych príčin.⁴⁰ V testamente z roku 1513 obdržal istý dedič zem v jutrách ležiacich pri Kostole sv. Ladislava,⁴¹ čo naznačuje iný rovnomenný kostol v extraviláne mesta. Išlo o Kostol

33 ŠA PO, MMP – LL, sign. 399.

34 ŠA PO, MMP – LL, sign. 990.

35 ŠA PO, MMP – LL, sign. 974 (Ad capellam sancti Leonardi foris civitatis huius...).

36 ŠA PO, MMP – K, sign. 268. Norma Urbanová asi tento kostol pokladala za leprosorium. Spomínala dva oltáre a ich opravu k r. 1512. Kostol lokalizovala na predmestie. Stotožňovala ho s ohradeným kostolom zobrazeným na vedute Prešova z r. 1667. URBANOVÁ, Norma: *Prešov: Pamiatková rezervácia*. Bratislava : Tatran, 1986, s. 27.

37 ŠA PO, MMP – LL, sign. 577/a (V inventári datovaný k rokom 1497 – 1511), 802. ŠA PO, MMP – K, sign. 2678.

38 Účtovú knihu viedol zrejme Matej Reych. V r. 1505 bol kaplánom Juraj. ŠA PO, MMP – LL, sign. 577/a.

39 ŠA PO, MMP – LL, sign. 399 (Ad Novam ecclesiam S. Ladislai...).

40 Mohol stáť na mieste dnešného evanjelického chrámu dostavanom v roku 1488(?). Slúžil najskôr maďarskému obyvateľstvu. URBANOVÁ, Norma: *Prešov: Pamiatková rezervácia*. Bratislava : Tatran, 1986, s. 27. Údaje prevzali aj mladšie práce, napr. *Sprievodca po historickom Prešove*. Ed. Peter Švorc. Prešov : Universum, 1997, s. 65.

41 ŠA PO, MMP – LL, sign. 863.

sv. Ladislava, ktorý bol západne od Prešova, v staršej maďarskej osade Sv. Ladislav (na Wilecovej hôrke). Mesto sa staralo o údržbu cesty a mosta k tomuto kostolu a zároveň ho podporovalo, najmä finančne. Na druhej strane, kostol zasvätený sv. Ladislavovi kráľovi lokalizovaný v meste bol funkčný aj v roku 1520, kedy mesto dalo biskupovi za vysvätenie oltára vo farskom kostole a za podobný (nešpecifikovaný) úkon aj v tomto kostole 12 fl.⁴² V roku 1526 sa v rámci jeho klenódia spomínali dva kalichy. Zriedkavé testaméntárne odkazy však navádzajú ku konštatovaniu, že Kostol sv. Ladislava v meste bol skôr kaplnkou spojenou s patrocíniom troch uhorských kráľov. Stavba sa ako „nová Kaplnka troch kráľov totiž Ladislava kráľa“ evidovala v roku 1486 a pod touto kaplnkou pri farskom kostole možno rozumieť aj Kostol sv. Štefana a Ladislava, čo sa spomínalo napríklad v roku 1497. Iné odkazy boli len v pomenovaní Kostol alebo Kaplnka sv. Štefana kráľa, napríklad v testamente z roku 1517, ktorý jeho polohu určil opätovne k farskému kostolu, alebo v testamente z roku 1505, ktorý do Kaplnky sv. Štefana kráľa lokalizoval tri oltáre.⁴³ Vyskytlo sa aj označenie pre „Kaplnku troch kráľov“ a podľa údajov v mestskej knihe z roku 1526 sa kaplnka tiež nachádzala pri farskom kostole (cintoríne).⁴⁴ Z uvedeného možno predpokladať, že nemusí ísť o dva samostatné kostoly/kaplnky sv. Ladislava a sv. Štefana, ale skôr o jednu Kaplnku troch kráľov s rôznymi dobovými variantmi pomenovania.

V areáli dnešného Gréckokatolíckeho biskupstva sa v stredoveku nachádzal Kostol sv. Panny Márie, zvaný aj špitálsky kostol (Ecclesia Beate Virginis, Ecclesia hospitalensis). Postavený bol okolo roku 1429 na mieste kaplnky stojacej pri mestskom špitáli a po mene známy správca (vitricus) kostola Juraj bol doložený k roku 1430.⁴⁵ V jeho susedstve sa nachádzal aj chudobinec.⁴⁶ Pôsobnosť kostola bola spojená práve s mestským špitálom a s pomocou chudobným. Kostolu boli odkazované hlavne financie na stavbu, tabule – tabuľové maľby Panny Márie, napríklad v rokoch 1502 – 1506.⁴⁷ V roku 1510 bol

42 Osada sa dostala do vlastníctva Prešova v r. 1411 a potom zanikla. *Dejiny Prešova I.* Ed. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 59. ŠA PO, MMP – K, sign. 2676.

43 ŠA PO, MMP – LL, sign. 492, 601, 974, 707, 719 (Quinquaginta ulnas tele albe ad tria altaria in capella...). Kaplnka mala aj vitriku. ŠA PO, MMP – K, sign. 2681. V testamente z r. 1521 sa uvádzal ako kostol s dedikáciou 12 fl. na vydržiavanie oltárnika. Odkazovali sa mu najmä financie. ŠA PO, MMP – LL, sign. 708.

44 ŠA PO, MMP – K, sign. 2681 (Sacellum trium Regum Hungariae.... in cemeterio parochiali siti...). V Knihe testamentov z rokov 1447 – 1513 sa registrovali viackrát aj odkazy určené „novej kaplnke“ alebo „maďarskej kaplnke“ bez jej bližšej lokácie. ŠA PO, MMP – LL, sign. 399. Výnimočne sa vyskytli v testamentoch finančné dotácie určené pre „maďarskú kaplnku“ bez konkrétnejšieho určenia.

45 ŠA PO, MMP – K, sign. 2677.

46 Údaje o výstavbe k r. 1429 uvádza Béla Iványi a po ňom *Dejiny Prešova I.* Ed. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 223. V 17. storočí patrila kostol slovenskému obyvateľstvu a v r. 1686 ho dostal rád minoritov. URBANOVÁ, Norma. *Prešov: Pamiatková rezervácia*. Bratislava : Tatran, 1986, s. 65; MENCL, Václav. *Středověká města na Slovensku*. Bratislava : Učená Společnost Šafárikova, 1938, s. 100.

47 ŠA PO, MMP – LL, sign. 399, 689, 707, 719, 728, 974.

v tomto špitálskom kostole posvätený jeho veľký – hlavný oltár.⁴⁸ K roku 1526 zoznam klenódia kostola pozostával z veľkej striebornej monštrancie, pozláteneho kríža, dvoch kalichov s paténami, čo spolu robilo 13 mariek.⁴⁹

Okrem uvedených kostolov, kláštora a mníchov⁵⁰ v meste Prešovčania pamätali v testamentoch na klérus mimo mesta, napríklad na Lechnicu a Skalu útočiska,⁵¹ na františkánov v Solivare, ktorí mali za nich slúžiť omše a dostávali najmä financie i obživu.⁵² Popri zábezpeke chodu a údržby prešovských kostolov porúčitelia pamätali aj na kostoly v susedných obciach, napríklad na farský kostol v Malom Šariši, kostol v Záhradnom, Kostol sv. Andreja a Benedikta v Ľuboticiach, kostol v Tulčíku a Kapušanoch,⁵³ ale aj na kostoly v okolitých mestách – v Bardejove, Sabinove či Kežmarku.⁵⁴

Daňové registre zachované od 15. storočia lokalizujú rímskokatolícku faru v Prešove na deviatu parcelu v 1. štvrti mesta a jej poloha sa dodnes nezmenila.⁵⁵ Viackrát bola poškodená požiarimi, prestavaná a udržiavaná na náklady Prešova. V roku 1511 stála prestavba farského úradu mesto 103 fl. a 21 denárov.⁵⁶ O vybavení fary sa nezachovalo veľa zmienok. Nachádzali sa v nej ubytovacie priestory pre klérus, ale jej súčasťou bolo i hospodárstvo. V roku 1526 boli pri nej doložené najmenej štyri kone patriace plebanovi a hodnota každého bola 4,5 fl.⁵⁷ Cirkve – fara v Prešove nadobudla aj poddanské majetky, vinice (v Tolčve, Miškovci), domy, financie a mala podiel z mlynov v meste.⁵⁸

Zdrojom príjmov cirkvi boli teda aj testamentárne odkazy, v ktorých sa darovali najmä financie alebo časť nehnuteľností i hnutelnosti, ojedinele i výnosy na sakrálnu stavbu, ich údržbu, na kaplánov slúžiacich omše pri jednotlivých oltároch, na liturgické predmety a mobiliár. Položky z odkazov pre klérus zaznamenávali aj mestské knihy a mesto dbalo na ich realizáciu, hoci v dlhšom časovom odstupe.⁵⁹ Majetok cirkvi bol riadne spravovaný mestom, buď niektorým členom mestskej rady alebo tzv. provizórom.⁶⁰

48 ŠA PO, MMP – K, sign. 2678.

49 ŠA PO, MMP – K, sign. 2681, 2668. Dodnes sa zachovala iba neskorogotická sieťová klenba a svätyne nad chórom.

50 ŠA PO, MMP – LL, sign. 890. Mesto platilo za služby mníchom ojedinelo. ŠA PO, MMP – K, sign. 2576.

51 MMP – LL, sign. 240, 253/a.

52 ŠA PO, MMP – LL, sign. 399, 461, 458, 460, 670, 719, 820, 890, 937.

53 ŠA PO, MMP – LL, sign. 719, 974

54 ŠA PO, MMP – LL, sign. 253/a, 532, 695.

55 ŠA PO, MMP – LL, sign. 224.

56 Na výstavbu farského kostola, strechu a organ boli ročné výdavky Prešova 301 fl. a 57,5 denárov. Pracovali na nej Ján Brengyszein a majster kamenár Mikuláš. Fara mala sedlový portál, nadstavbu poschodia a zastrešenie. Úpravy po požiarí v r. 1525 financovalo tiež mesto. ŠA PO, MMP – K, sign. 2678. Podobne URBANOVÁ, Norma: *Prešov: Pamiatková rezervácia*. Bratislava : Tatran, 1986, s. 29.

57 ŠA PO, MMP – K, sign. 2676.

58 *Dejiny Prešova I*. Ed. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 86. ŠA PO, MMP – LL, sign. 173 (rok 1436).

59 ŠA PO, MMP – K, sign. 2676.

Popri farárovi pôsobili v meste duchovní na postoch kaplánov, oltárnikov, spovedníkov a kazateľov. V roku 1392 sa uvádzalo, že kde mal farár dvoch alebo troch kaplánov pre obrady – uctievanie Božieho kultu, môže mať „nateraz“ štyroch – piatich kaplánov.⁶¹ Zvýšenie počtu duchovných naznačuje aj zväčšovanie mesta. Doložení sú aj kazatelia – nemeckí (k r. 1498),⁶² maďarskí (k r. 1464)⁶³ a slovenskí (k r. 1498).⁶⁴ V sledovanom období mohol byť počet duchovenstva v meste vyšší – desať až pätnásť mužov, ako napríklad v Bardejove.⁶⁵ Okrem toho v Prešove pôsobil aj rád karmelitánov, ale o počte jeho členov sa písomnosti nezmieňujú. Duchovné osoby, najmä farárov mohli na ich post doporučiť aj významnejšie osoby či úrady. Viacero osôb z duchovenstva, aj na poste farára farského kostola, pochádzalo z domáceho prostredia. Napríklad v roku 1488 bol takto ustanovený za plebana farského Kostola sv. Mikuláša (po smrti Gaspara de Jawer) bakalár slobodných umení Mathias Schewtczlich, syn bývalého prešovského richtára Ladislava Schewtczlycha⁶⁶, a v roku 1492 sa uvádzal mních – karmelitán Blažej, syn Pavla Mocka, alebo kňaz Matej, syn nebohého Tomáša Cowacza.⁶⁷ Mesto s farárom mohlo uzavrieť zmluvu, respektíve podmienky zmluvy na funkciu farára. Farári boli vzdelaní muži s titulmi bakalárov i doktorov.⁶⁸ Farár sa mohol fary (slávnostne) zrieknuť, ako v prípade Alberta Nossiga, na miesto ktorého v novembri 1525 nastúpil Peter

60 ŠA PO, MMP – LL, sign. 560, 557 (v r. 1494 Michael Kuncz, Nicolaus Czibay – vitrici Kostola sv. Mikuláša), 557 (v r. 1494 Demetrius Cadar v Kláštore Sv. Trojice, Barla – vitricus v špitáli Panny Márie). ŠA PO, MMP – K, sign. 2681 (v r. 1526 – 1527 bol správcom (farského kostola) Pavol Mock, v r. 1528 provizórnymi farského kostola boli Pavol Mock a Ján Calmar).

61 ŠA PO, MMP – LL, sign. 67.

62 ŠA PO, MMP – LL, sign. 626 (v r. 1498 Thomas predicator Almanorum). Blížšie ULIČNÝ, Ferdinand: K výskumu národnostnej štruktúry stredovekých miest na Slovensku. In: *Národnostný vývoj miest na Slovensku do r. 1918*. Zost. Richard Marsina. Martin : Osveta, 1984, s. 153-162.

63 ŠA PO, MMP – LL, sign. 340 (v r. 1464 maďarský kazateľ, kaplán a spovedník Gallus de Senmihal), 368, 438 (v r. 1479 Domian ungerischen prediger). ŠA PO, MMP – LL, sign. 678, 678/a, 798 (v r. 1508 Michael Domo, cappelanus Hungarorum).

64 Národnosť sa viazala aj na iné funkcie. ŠA PO, MMP – LL, sign. 626 (v r. 1498 Michael capellanus Sclavorum). V Bardejove bol slovenský kazateľ doložený k r. 1519. SEDLÁK, Imrich: *60 rokov Šariškého múzea v Bardejove*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 203.

65 V tomto príspevku nejde o zostavenie personálneho obsadenia jednotlivých úradných postov kléru pôsobiaceho v meste (pozornosť mu bude venovaná v inej samostatnej štúdii), ale skôr o sondu do ich pôsobenia a platov v kontextoch vtedajšieho duchovného života a prejavov zbožnosti. V Bardejove bol v r. 1467 – 1486 počet svetských kňazov okolo desať (farár, dvaja kazatelia, traja kapláni, štyria oltárnici) a v r. 1490 štrnásť (farár, dvaja kazatelia, štyria kapláni, siedmi oltárnici). SEDLÁK, Imrich: *60 rokov Šariškého múzea v Bardejove*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 198.

66 ŠA PO, MMP – LL, sign. 501, 566.

67 ŠA PO, MMP – K, sign. 2677.

68 ŠA PO, MMP – LL, sign. 628 (v r. 1498: Johannes doctor de Epperyes, pleban ecclesiae parochialis).

de Guncz. Zvýšené výdavky malo mesto aj pri príchode nového farára, napríklad v roku 1525 (4. 11.), kedy dalo za dovezenie zvoleného farára Petra de Guncz sumu 8 fl. a 23 denárov a neskôr za privezenie jeho vecí ešte 1 fl. a 43 denárov.⁶⁹ Podľa zachovaných účtov, mohol byť napríklad začiatkom 16. storočia ročný príjem prešovského oltárnikaj 16 fl. (teda štvrtročne 4 fl.)⁷⁰ a farára (pleban) aj 20 fl.⁷¹

Mesto malo výdavky aj na príležitostné dary či dary pre krajinských hodnostárov a klérus. Prispelo darom nielen pre miestny klérus, ale napríklad v roku 1498 dalo darom (liturgické) predmety aj biskupovi, čo ho stálo okolo 3 fl. a 32 denárov a za vysvätenie nešpecifikovaného kostola biskup dostal 20 fl. a darom ešte štyri fakle (fax) za 1 fl. Darom pre vikára a provizóra (asi v Jágri) bolo plátno za 2,5 fl. a neskôr vikár v Jágri dostal aj šubu za 3 fl. a 25 denárov.⁷² Dary mali aj podobu potravín – pohostenia, ktoré hradilo mesto. Takéto výdavky malo napríklad v roku 1501, kedy v meste pobudol jágerský vikár a pohostilo ho aj mäsom lesných vtákov a domácich (kurčiat) za 48 denárov, teľacínou za 58 denárov, chlebom a zajacmi za 53 denárov, ovsom pre jeho kone za 50 denárov a na drevo do domu (Valentína) Thordaya (žil v Maďarskej štvrti), kde zrejme pobudol, dalo mesto ešte 7 denárov. Mesto často darovalo lyžice i čaše a ich úprave predchádzalo zlepšenie, opravy alebo pozlátenie. Takéto práce pre mesto robil pravidelne miestny zlatník. Pre varadínskeho biskupa išlo darom i pivo za 122 denárov a osobitne ešte dar za 4 fl. a 76 denárov, ktorý mu dalo mesto spolu so Sabinovom a Bardejovom. Podobne Prešov prispel darom nielen na svadby významných osobností, krajinských hodnostárov, okolitej šľachte a duchovenstvu, ale aj na iné sviatky a slávnosti. Napríklad na primície prepoštovi na Spišskú kapituldu dalo mesto v roku 1516 vola za 3,5 fl. a sud vína za 8 fl. Na primície Sebastiana Henckela dalo vola za 3 fl. a 75 denárov a za jeho odvedenie do Levoče 13 denárov. V roku 1517 dal napríklad Prešov satumarskému biskupovi kapúny a biskupovi v Péči víno.

Praktizovanie viery, modlitby a obrady

Náboženské čítanie a viera človeka boli veľmi silné. Viera tvorila základ duchovného života a bola sprevádzaná reálnymi prejavmi zbožnosti – modlitbami, zbožnými gestami či pokľakmi. Aj dobové archívne dokumenty sčasti zachytávajú faktografiu o prejavoch tejto zbožnosti a praktizovaní viery – počnúc slávením nedeľ, prikázaných sviatkov, svätením omší, odriekaním modlitieb, ďalej vypovedajú o účte k pamiatke zosnulých, o pôste, získavaní odpustkov i o pútiach. K šíreniu viery, resp. nápomoci jej vysvetľovania pre bežný ľud prispievala najmä ikonografia – v ideáloch kresťanských mravov. Na nástenných či tabuľových maľbách boli zobrazovaní nielen svätci, ale i skutky mi-

69 ŠA PO, MMP – LL, sign. 1178. ŠA PO, MMP – K, sign. 2676.

70 Sumu 16. fl. na vydržiavanie oltárnikaj na dobu jedného roka spomínajú aj testamenty, účty mesta a zápisy týkajúce sa usporiadania majetkových záležitostí. ŠA PO, MMP – LL, sign. 822, 1022. ŠA PO, MMP – K, sign. 2681, 2676.

71 ŠA PO, MMP – K, sign. 2676, 2682.

72 ŠA PO, MMP – K, sign. 2678.

losrdenstva (hladných nakrítiť, smädných napojiť, nahých zaodieť, mŕtvych pochovávať atď.) a cez ich symboliku bol prezentovaný aj kresťanský sociálny program, akýsi morálny kódex. Táto idea a kresťanská filozofia sa šírila aj teologickou spisbou. Dobové dokumenty nezachytávajú podrobnejšie údaje o slávení nediel, o prikázaných sviatkoch, o omšiach, modlitbách a úcte pamiatky zosnulých. Čiastkovo je doložené slúženie omši platených mestom, najmä na prelome rokov a zádušných omši obyvateľmi mesta. Podobne ako dnes bol zrejme dodržiavaný piatkový bezmäsitý pôst a platil úzus v úkonoch, obradoch či získavaní odpustkov.⁷³

Stredovek bol typický svojou zbožnosťou a modlitbami. Modlili sa ruženec (legibolum; Correlyn pater noster; legibulum de corellis), ktorý je doložený aj ikonograficky na tabuľovej maľbe v Prešove a písomne v testamentoch.⁷⁴ Čítali sa žaltáre, žalmy⁷⁵ a iné liturgické knihy. Verilo sa v silu modlitby⁷⁶ a v jej účinok príhovoru za mŕtvych.⁷⁷ Praktizovanie spovede bolo samozrejmosťou,⁷⁸ dokladajú ju aj funkcie spovedníkov (confessor), na ktorých sa pamätalo i v testamentárnych odkazoch.

Prejavom zbožnosti boli napr. aj púte na posvätné miesta, nielen na regionálne pútnické miesta k hrobom a relikviám svätcov v dňoch sviatku, ktorému boli zasvätené.⁷⁹ Modlili sa v kostoloch, kaplnkách či pri oltároch pre získanie odpustkov. Príkladom môže byť Kostol sv. Egídia v Bardejove a oltár Matky milosrdenstva, ktorý poskytoval

73 O význame náboženstva SPUNAR, Pavel: *Kultura stredoveku*. Praha : Academie, 1995, s. 43.

Odpustky sa dali získať nielen počas sviatkov, ale aj v jubilejných rokoch, počnúc r. 1300.

74 Dokladá to ikonografický materiál Kľaňanie sa kráľov vo farskom Kostole sv. Mikuláša. V čase života Ježiša neexistovala modlitba ruženca. Úcta k Panne Márii a ruženec bol známy v stredoveku a práve tabuľové maľby spodobujú dobovú spoločnosť. ŠA PO, MMP – LL, sign. 1009 (legibulum).

75 ŠA PO, MMP – LL, sign. 529 (...ut in hospitali in die paraseves circa sepulcrum psalterium canere faciat...), 863 (Item pro psalterio legendo scolastico legendo commisit fl. 1).

76 Pre porovnanie, Bardejovčania pre zaistenie posmrtnej spomienky pamätali v testamentoch na slúženie omši (messe), a to zádušných omši (tricesime) za 1 fl., ktoré sa delili na večné, spievané alebo čítané. Štátny archív Prešov – Pobočka Bardejov, Fond Magistrát mesta Bardejov – Missiles (ďalej ako ŠA PO – Pob. Bard., MMB – M), sign. 2840, 2872, 3634. Za mŕtvych sa modlili intenzívnejšie aj klasické modlitby (Otče náš, Zdravas Mária). Viac o modlitbách a obradoch spojených aj so smrťou v kompetencii bratstiev – napríklad Bratstva Matky (Božieho) Milosrdenstva pri farskom Kostole sv. Egídia v Bardejove ŠA PO – Pob. Bard., MMB – M, sign. 538.

77 Ako istý pokrok v spravodlivosti i milosrdenstve možno vnímať vieru v očistec, ako tretieho miesta, kde sa človek môže dostať po smrti. Existencia očistca sa uznávala približne od 12. storočia a prvá pápežská definícia očistca pochádzala z r. 1254. Jeho post upevnila scholastika, vykladali ho najmä dominikáni a františkáni. Očistec nepoznajú židia a heretici. Le GOFF, Jacques: *Zrození očistce*. Praha : Vyšehrad, 2003, s. 213-273.

78 Spoveď bola uznávaná a praktizovaná približne od 12. storočia. Le GOFF, Jacques: *Zrození očistce*. Praha : Vyšehrad, 2003, s. 210-212.

79 ŠA PO, MMP – K, sign. 2676 (v r. 1518:...Quibusdam mendicis ad santum Jacobum euntibus 25 den.). Relikvie sa uchovávali napríklad v Košiciach a Hronskom Sv. Beňadiku, kde sa uctieval kult sv. Krvi. DVOŘÁKOVÁ, Daniela: *Rytier a jeho kráľ*. Budmerice : Rak, 2003, s. 360-361.

duchovné milosti – odpustky, čo je písomne doložené aj rímskymi kardinálmi.⁸⁰ V roku 1485 v čase posviacky oltára sv. Anny v Bardejove sa pred ním konali pobožnosti na sviatok sv. Anny, ale aj v iné sviatky, ako na sv. Jána Krstiteľa či sv. Kosmu a Damiána. Pri splnení istých podmienok, ako bolo pomodlenie sa modlitby Otče náš a Zdravas Mária (pater noster, ave maria), sa získavali odpustky.⁸¹ Púte boli konané nielen na území Uhorska,⁸² ale aj do Svätej zeme, hoci cestovanie bolo finančne i fyzicky náročné a nedostupné všetkým vrstvám. Mohli byť znakom odčinenia svojich hriechov, dosiahnutia odpustenia hriechov – skutkov posmrtnej spásy, ale mohli byť aj trestom, ktorým mal vinník – pútnik odčiniť hriech. V Prešove bola doložená cesta do Ríma v testamente Kataríny Blum v roku 1447, ktorá sa na ňu nepodujala osobne, ale na jej realizáciu odkázala 16 fl. Iným príkladom bol prešovský mešťan Gregor Wagner pôvodom z Kežmarku (vom Kezmarkt) v roku 1450, ktorý uzavrel testament pred vykonaním púte do Chrámu sv. Petra a Pavla v Ríme a z púte sa vrátil.⁸³ Z uvedeného prípadu vyplýva, že usporiadanie osobných a majetkových záležitostí sa konalo aj formou testamentu. Cestu do Ríma (curia romana) však nemusel absolvovať poručiteľ osobne ani v 16. storočí. Albert Lapičida určil v roku 1520 pre toho, kto sa tam v zastúpení vyberie, 11 fl. a 200 denárov.⁸⁴

Na základe analýz testamentov možno urobiť aj čiastočnú rekonštrukciu pohrebných obradov a zvyklostí. Omše či modlitby objednané spolubratmi po ich smrti mali prispieť k záchrane duší, čo navodzovalo zmierenie s Bohom a pokojnú smrť, s čím súviseli želania týkajúce sa práve smrti a dôstojného pochovania. Nie je zriedkavé, že poručiteľ zvykol v prvých odkazoch poslednej vôle formálne odkázať aj svoju dušu Bohu a tak svoje telesné pozostatky pochovať podľa kresťanského zvyku.⁸⁵ Popri odkazovaní milodarov pamätali testátori aj na chudobu a špitál, aplikujúc tzv. teóriu zásluh k spásu ich duší. Odkazy boli spravidla prepojené. Darovanými peniazmi sa preukazovalo milosrdenstvo, ale naprávali sa chyby a hriechy. Chudobným spoluobyvateľom sa testamentárne odkazovali najmä časti šiat a financie, čo nasvedčuje, že špitál mal i charitatívnu náplň, cez starostlivosť o chorých a zdržujúcich sa v ňom až po zabezpečenie jeho prevádzky.

Poručiteľia pamätali aj na samotný obrad pohrebu, kde na jeho pokojný priebeh a úpravu hrobu vopred testamentárne určovali peniaze v sume 1 fl., čo dokazujú účtové – majetkové registre mešťanov.⁸⁶ Menej sa naň dedikovala suma 2 – 3 fl.⁸⁷ Ak peniaze

80 ŠA PO – Pob. Bard., MMB – M, sign. 578 (v r. 1450 list rímskych kardinálov), 1461 (v r. 1463 boli duchovné milosti udelené návštevníkom oltára, ale i členom rovnomeného Bratstva Matky milosrdenstva).

81 ŠA PO – Pob. Bard., MMB – M, sign. 2405. V Prešove sa nezachovali z tohto obdobia odpustkové listiny či podobné písomnosti.

82 Napríklad k hrobu sv. Štefana a Imricha v Stoličnom Belehrade, sv. Ladislava vo Varadíne, sv. Gerarda v Csanáde a sv. Simeona v Zadare. DVORÁKOVÁ, Daniela: *Rytier a jeho kráľ*. Budmerice : Rak, 2003, s. 360.

83 ŠA PO, MMP – LL, sign. 240, 253/a, 339, 349. ŠA PO, MMP – K, sign. 2682.

84 ŠA PO, MMP – LL, sign. 1024.

85 ŠA PO, MMP – LL, sign. 695 (Imprimis animam suam commendavit creatori suo), 755, 822 (In primo altissimo deo animam meam qui est primo lego), 1008, 1025, 1026 (Post commendationem anime sue cunctipotentis deo...), 1041, 1051.

neboli voľné, bol zaznamenaný aj postup, z čoho a akým spôsobom, z akej doposiaľ nevyrovnanej podlžnosti či už ich alebo im prináležiach, ich treba vyplatit'.⁸⁸ Zaužívané bolo aj (pohrebné, posmrtné) zvonenie. Odkazy pre zvonárov za vykonaný úkon sa pohybovali v sume od 6 do 20 denárov a podobne tomu bolo aj v Bardejove.⁸⁹ V niektorých prípadoch sa poplatky za pohreb, respektíve v spojitosti s liturgickými obradmi, líšili. Napríklad z vysporiadania majetkových záležitostí a výdavkov na pohreb dcéry Veroniky a jej manžela Kristiána Geberta tvorili ich ešte nevyrovnané výdavky na pochovanie 50 denárov a zvonárovi Lukášovi (Lucas) za zvonenie 20 denárov. Popri tom sa mali vyrovnat' poplatky za omšu (requiem, vigilis integris) a za desať talentov vosku dať 1 fl. a 30 denárov.⁹⁰ Mesto prispievalo na pohreb pre svojich zamestnancov, napríklad v roku 1502 dalo na pohreb Petra Caitya 25 denárov a v roku 1509 na pochovanie Jána Haytona 31 denárov.⁹¹ Sumu 1 fl. a 45 denárov dalo na pohreb majstra Valentína Carpentaria v apríli 1516 a jeho vdove prispelo 25 denármi.⁹² Mesto malo aj patronátne právo, čo v sebe zahŕňalo právo pochovania v kostole.⁹³ Priebeh pohrebu nie je písomne doložený, čiastočne ho naznačuje ikonografia. Podobne ako pre západnú Európu či české mestá možno predpokladať, že za bežné sa pokladalo polozenie mŕtveho po smrti z postele hoci aj na zem či podlahu izby. Potom ho zavinuli do bielej plachty – plátna a pochovali do hrobu. Pochovávanie v rakve nebolo ešte bežné.⁹⁴ Na pohrebe sa zúčastnili zrejme najbližší príbuzní, ale povinná účasť na pohrebe niektorého spolučlena – spolubrata v rámci jednotlivých cechoch sa uvádzala aj v niektorých cechových artikulách.⁹⁵

Cintorín patril medzi posvätné miesta a podľa sakrálnych pravidiel možno uvažovať nad tým, že pri každom kresťanskom kostole – v jeho areáli sa nachádzal cintorín. V tes-

86 ŠA PO, MMP – LL, sign. 368 (...grave...1 golden), 448 (...von grave... 1 golden).

87 ŠA PO, MMP – LL, sign. 974.

88 ŠA PO, MMP – LL, sign. 758, 802, 962, 974, 1008, 1017, 1029, 1229.

89 Podobné poplatky sú aj v Bardejove. Začiatkom 16. storočia tvorili príjmy z testamentov a pohrebov daných kostolu 10 denárov za zvonenie na veľkom zvone, výnimočne 20 denárov (napríklad v r. 1526) a 1 fl. za pohreb. ŠA PO – Pob. Bard., MMB – K, sign. 1702 (Účtová kniha Kostola sv. Egídia 1510 – 1538).

90 ŠA PO, MMP – LL, sign. 1140 (pro vigilis integris...requiem...circa tumulum...).

91 ŠA PO, MMP – K, sign. 2678.

92 ŠA PO, MMP – K, sign. 2676.

93 Súčasťou patronátneho práva bola nielen účasť na procesiách, čestné miesto pri bohoslužbách, ale i právo pochovania v kostole. ŠA PO, MMP – K, sign. 2678.

94 Podľa Wintera v českých mestách sa po skonaní človeka do jeho domu zišli príbuzní a susedia, aby sa s ním rozlúčili a modlili sa zaň. Telo nebolo uložené v posteli alebo na márach, ale na zemi a pohreb bol na druhý deň. Truhly boli nákladnejšie, preto boli rozšírené skôr u šľachty. PETRÁŇ, Josef: *Dějiny hmotné kultury I. (I)*. Praha : SPN, 1985, s. 319. V západnej Európe mŕtvy ležali na plachte či rubáši priamo na podlahe. Rituál vyjadroval pokoru a umŕtvenie. Potom bol prenesený na nosidlách a pochovaný v rubáši do zeme. SHMITT, Jean-Claude: *Svět středověkých gest*. Praha : Vyšehrad, 2004, s. 157-168. V Prešove bol doložený hrobár a v r. 1519 aj tunika ako služobný odev pre neho od mesta. ŠA PO, MMP – K, sign. 2676. Aj podľa dobového ikonografického materiálu sa telo pochovávalo zabalené v plachte.

95 ŠA PO, MMP – LL, sign. 399/a (cechové artikuly debnárov).

tamentoch sa miesto posledného odpočinku spravidla nezvyklo špecifikovať, ale ojedinele sa menovite vyskytol cintorín pri farskom kostole.⁹⁶ Jeho funkčnosť, pochovávanie na ňom či vo farskom kostole dokladajú náhrobky, ich údržba i likvidácia v prípade nefunkčnosti,⁹⁷ ale aj výdavky mesta na jeho údržbu, pre kamenárov a murárov, ale aj na cement. Väčšie položky na jeho úpravu sú z roku 1513 v čase prestavby farského kostola, fary i novej mestskej vinárne, alebo z roku 1521, kedy bol cintorín aj vysvätený. Išlo zrejme o úpravu kamennej ohrady cintorína pri farskom kostole.⁹⁸ Náhrobky či náhrobné kamene (v dlažbe a na múroch sakrálnych stavieb) sa z tohto obdobia nezachovali,⁹⁹ hoci na pochovávanie v chráme upozorňujú mladšie artefakty alebo krypta kostola. Hroby boli aj murované a náhrobky (tumba) boli z kameňa i z dreva.¹⁰⁰ Iné údaje o hroboch a ich úprave súviseli s prestavbou farského kostola a s kaplnkou (Všetkých svätých).¹⁰¹

Zvláštnym a ojedinelým zvykom, doloženým mimo odkazov potravín či iných prostriedkov pre chudobných spoluobyvateľov mesta, bolo testamentárne odkazovanie tzv. „pripravenia stolov“ – najskôr na nakŕmenie mestskej chudoby.¹⁰² Najbežnejším zvykom bolo odkazovanie finančných položiek na „urobenie kúpeľa – zádušného kúpeľa“ (balneum animarum, selbaden),¹⁰³ t. j. zabezpečenie riadneho očistného kúpeľa v mestských kúpeľoch pre chudobných či chorých spoluobyvateľov. Na oplátku sa chorí a chudobní mali za testátorov modliť. Kúpele boli sprístupnené obom pohlaviam s cieľom pestovania a očisty tela. Poručníci priemerne na jeden zádušný kúpeľ odkazovali peniaze spravidla v sume 1 – 2 fl., ale najčastejšie ich vykonanie bolo uvedené všeobecne, bez určenia príslušnej položky alebo vykonávateľov, ktorými bývali zväčša rodinní príslušníci. Okrem toho poručníci, aj keď výnimočne, odkazovali príspevky na

96 ŠA PO, MMP – LL, sign. 761 (...pro sepultura sui corporis in ecclesia parochiali legavit fl. 1.), 802 (...pro sepulture Corporis sui ad structuram parrochialis ecclesie legavit fl. 1). Otázna je existencia nielen cintorína a karnera (osária). V Prešove sa nachádzal cintorín pri Kostole sv. Mikuláša a bol zrušený v r. 1823. Vtedy sa zbúrala aj kamenná ohrada okolo kostola.

97 ŠA PO, MMP – K, sign. 2676. V súvislosti s prestavbou kostola a výstavbou veže na farskom kostole.

98 ŠA PO, MMP – K, sign. 2678, 2676.

99 V Prešove sa nezachovali pohrebné dosky a hrobky, ako napríklad vo farskom kostole v Levoči. ŠA PO, MMP – K, sign. 2676 (v r. 1519: Rectificatori vnus sepulcri in Ecclesiam 4 den.), 2681 (v r. 1525: Item muratoribus sepulcrea in ecclesiam sterneribus 33 den.). Archeologický výskum Prešova nie je realizovaný komplexne.

100 Napríklad vyrobenie náhrobku pre ženu Jána Jiskru mestom v r. 1447 stálo 28 denárov a v roku 1525 za prácu na drevenom náhrobku dalo sumu 43 denárov. V r. 1525 sa cena náhrobku (tumba) nemenovanému pohybovala aj okolo 43 denárov a za jeho vyhotovenie zaplatilo mesto stolárovi. ŠA PO, MMP – K, sign. 2676, 2682.

101 ŠA PO, MMP – K, sign. 2678 (v r. 1510: ...pro stratificatione sepulcrorum 13 den.; ...stratificatori certorum sepulcrorum cum lateribus 24 den.). Na cintoríne alebo v blízkosti kostola možno predpokladať aj existenciu osária.

102 ŠA PO, MMP – LL, sign. 529 (v r. 1492: ...Item legavit ut ad duas mensas pauperes vocat et eos reficiat).

103 ŠA PO, MMP – LL, sign. 393, 529, 591, 701, 991.

wosk (cera, v(w)achsz, wachs), alebo stanovili peniaze na jeho zaobstaranie.¹⁰⁴ Množstvo vosku bolo merané v talentoch a funtoch, sviece (candela) aj v kusoch (Stocke). Odkazovali sa aj tzv. pokutové sviečky (wandeckerz, Wandilkerz).¹⁰⁵ Najbežnejším testamentárnym zvykom vo všeobecnosti bolo zabezpečovanie konania bohoslužobných obradov – vykonania omší po smrti zostavovateľa poslednej vôle. Samotní poručitelia odkazovali financie na slúženie omší v kostoloch, pri oltároch, ale aj konkrétnym duchovným osobám, ktoré mali patričný obrad či službu vykonať. Odkazy pre odslúženie omší bývali všeobecné, aj bez udania ich počtu či druhu. Omše boli delené podľa času ich slúženia – na ranné (aurora), denné (tagmesse), večerné alebo podľa spôsobu ich slúženia – na čítané (ad legenda) a drahšie spievané omše (ad decantanda, singen). K najstarším údajom o slúžení ranných omší a vyplatení 12 fl. ako odmeny patrí údaj z testamentu z roku 1389.¹⁰⁶ Omše mohli byť špecifikované aj ako večné omše, t. j. omše konané rok čo rok, kým vydržia odkázané peniaze.¹⁰⁷ Najviac odkazov sa týkalo slúženia omší za zomrelých,¹⁰⁸ ktoré boli špecifikované ako jedna, ale vyskytlo sa odkazovanie financií až na tri zádušné omše (tricesimae, selmesse, zelmesse, missis animarum) za poplatok 1 – 3 fl., najčastejšie však za takúto omšu 1 fl., resp. za jej slúženie kaplánom vo farskom kostole, alebo aj mníchom v meste či v susednom Solivare.¹⁰⁹ V ojedinelých prípadoch sa vyplatenie za slúženie zádušných omší vyrovnalo odkazom v podobe predmetov, dokonca jednej kravy či marky.¹¹⁰ Poručitelia pamätali na slúženie omší po ich smrti, ale vyskytli sa aj prípady s odkazmi na konanie zádušných omší za ich príbuzných či predošlých už zosnulých partnerov.¹¹¹ V textoch testamentov sa nenachádzajú zmienky o odkazoch k pohrebným sprievodom, karu alebo iným religióznym zvykom náležiacim k pohrebným obradom. Zároveň z nich nie je dokázateľné nosenie smútočného rúcha.¹¹²

Oltárne bratstvá a angažovanosť Prešovčanov a cechov v cirkevnom živote

Pre stredovekého človeka bola viera nielen základom duchovného života, ale aj súčasťou každodennosti, ktorá bola sprevádzaná modlitbami, zbožnými gestami či pokľakmi. K prejavom zbožnosti patrili aj združenia v podobe bratstiev a starostlivosť

104 ŠA PO, MMP – LL, sign. 368.

105 ŠA PO, MMP – LL, sign. 240, 438, 463.

106 ŠA PO, MMP – LL, sign. 87. Iných 12 fl. bolo určených na vydržiavanie domácnosti príslušného kňaza.

107 ŠA PO, MMP – LL, sign. 340, 832. V r. 1517 sa vyskytol testamentárny odkaz na slúženie čítaných omší počas jedného roka kaplánom v maďarskej kaplnke za 16. fl. ŠA PO, MMP – LL, sign. 974.

108 ŠA PO, MMP – LL, sign. 352, 438, 461, 588, 867, 1008.

109 ŠA PO, MMP – LL, sign. 696, 895, 939, 1000.

110 ŠA PO, MMP – LL, sign. 933.

111 ŠA PO, MMP – LL, sign. 701.

112 Zvyk nosenia smútku je zo 16. storočia. Možno predpokladať, že najmä vdovy nosili primerane tmavší a menej výrazný odev. KYBALOVÁ, Ludmila: *Dějiny odívání: Středověk*. Praha : NLN, 2002, s. 156-157.

o istý oltár.¹¹³ Obrazom nielen remeselného, ale aj kresťanského života bývali oltárne bratstvá (fraternitas, Bruderschaft) – spolky, ktoré spočiatku združovali len kňazov a neskôr aj laikov. Mali konfesionálny a sociálny – svojpomocný význam. Remeselníci toho istého remesla sa združovali okolo oltára svätca, patróna ich remesla, o ktorý sa starali, udržiavali ho a uctievali jeho kult, pričom sa jeho meno dostalo aj do názvu bratstva. Prislúchať k bratstvu znamenalo aj povinnosť zúčastňovať sa na svätých omšiach, procesiách i ceremoniáloch a obetovať – darovať mu značnú časť svojich financií a majetku. Náboženské bratstvá, podobne ako remeselnícke cechy, spájali členov podobného záujmu a tvorili obec v mestskej obci (bližšie Tabuľka 1.). Mešťania mohli byť súčasne členmi viacerých náboženských bratstiev. Z obdobia stredoveku sa nám v Prešove však nezachovali žiadne štatúty oltárnych bratstiev, hoci v iných lokalitách – mestách na Slovensku – ich doložiť môžeme.

K najvýznamnejším v Prešove patrilo zrejme laické náboženské Bratstvo Božieho tela (fraternitas Corporis Cristi, Bruderschaft heiligen leychnams) s viacerými poslaniami.¹¹⁴ Rovnomenné bratstvo bolo doložené aj v iných mestách, napr. v Bardejove (1437), Sabinove (1435), v Košiciach (1512) a v Levoči (1402). Na hlavnú náplň, funkciu bratstva mali vplyv vedomie o konci života a viera v posmrtný život. Popri modlitbách sa zabezpečoval dôstojný pohreb spolučlena a možno aj podpora pozostalým zo spoločnej pokladnice bratstva. Prvé písomné zmienky o funkčnom bratstve v Prešove sú už v daňovom registri z roku 1428.¹¹⁵ Malo podobu „cechu“ s vlastným oltárom vo farskom Kostole sv. Mikuláša, ku ktorému prináležalo.¹¹⁶ Jeho členmi boli muži i ženy a spomedzi iných svetských bratstiev mu plynul najväčší počet testamentárnych odkazov. Odkazy boli pestré svojou formou, od finančných položiek – sumy 1 fl., cez časti šiat (hlavne kabát, tunika, pálium), inventár meštianskej domácnosti (poháre s ornamentálnou výzdobou, čaše, lyžice, plátno), klenoty, pôdu v jutrách až po časti domu (napríklad aj polo-

113 Oltár mal podobu krídlového oltára s tabuľovými malbami.

114 Sviatok Božieho tela sa dodnes slávi vo štvrtok po Sviatku Najsvätejšej Trojice, schválený bol v r. 1264 pápežom Urbanom IV. Stredobodom sviatku bola procesia s Eucharistiou. Doposiaľ tieto obrady v písomných prameňoch v Prešove doložené nie sú a nie je zachovaný ani protokol bratstva. Bratstvo sa vyformovalo z reformovania eucharistickej úcty, ako reakcie na herézu a teologické spory o Kristovej prítomnosti v premenení a jeho prítomnosti v Oltárnej sviatosti. Viac o pôvode a náplni bratstva a kulte úcty Božieho tela – Kristovho tela a krvi HLAVAČKOVÁ, Miriam: Spolupatričnosť v milosrdenstve: Bratstvo Božieho tela. In: *História*, roč. 3, 2003, č. 1, s. 5-6. Najpodrobnejšie je podané Bratstvo Božieho tela v Bratislave. Bližšie MAJOROSSY, Jüdi: Bratstvo Božieho tela a jeho miesto v živote mešťanov stredovekej Bratislavy. In: *Z Bardejova do Prešporku*. Ed. Enikő Csukovits, Tünde Lengyelová. Prešov, Bratislava : HÚ SAV, FF PU, 2005, s. 176-210.

115 Spomína sa už v najstarších nemecky písaných testamentoch z polovice 15. storočia a v prešovských mestských knihách. ŠA PO, MMP – K, sign. 2677. ŠA PO, MMP – LL, sign. 147 (v r. 1428 uvádza daňový register v štvrti Schönberga „curia Corp. Christi“). ŠA PO, MMP – LL, sign. 235/4, 327, 348, 352, 353, 399, 678/a, 820.

116 ŠA PO, MMP – LL, sign. 670 (Ad fraternitatem Corporis Cristi Ecclesiae parochialis fl. 1.).

vica domu).¹¹⁷ Ojedinele sa vyskytli peňažné odkazy na vydržiavanie oltárnika a medzi najväčšie sumy určené na tento účel patrilo vydržiavanie oltárnika bratstva v roku 1510 za 32 fl. na dobu dvoch rokov.¹¹⁸ Jedným z oltárnikov bratstva bol aj Mikuláš, ktorého testament sa zachoval z roku 1516. Ako oltárnik a presbyter ho uzavrel v prítomnosti svojho spovedníka a troch prisažných. V prospech farského kostola určil kalich (calix), strieborné ampuly, breviár aj veľký misál. Bratstvu Božieho tela odkázal dve cínové ampuly a pacifikál (kríž na požehnávanie) z pozláteného striebra a tiež 13 fl., ktoré mu dlhovala jeho sestra Uršula. Finančnú hotovosť určil rozdeliť, napríklad 4 fl. išli kaplánom (na slúženie jednej spievanej tricesimy), 1 fl. kaplánom za navštívenie (jeho) hrobu a 5 fl. na jeho pohreb alebo pre potreby farského kostola. Farárovi mesta Jánovi Conczo-
vi (Johannes pleban) odkázal veľkú striebornú lyžicu a svojmu spovedníkovi Leonardo-
vi, ktorý bol aj svedkom pri spísaní testamentu, striebornú lyžicu. Sestre Uršuli dal štyri lyžice v striebre spolu s čašou (picarium), ktorú mala dať svojej dcére Alžbete, vydatej za (prisažného) Jakuba Sartora, ktorému dedikoval i mažiar (mortarium).¹¹⁹ Na Bratstvo Božieho tela prispievalo aj mesto a položky naň boli hlavne v podlžnostiach mesta, alebo na konci účtovných rokov. V roku 1501 to bola suma 10 fl., ktoré boli podlžnosťou za predchádzajúci rok, v roku 1503 – 4 fl. a počas roka 1504 bratstvo dostalo až 13 fl. V roku 1505 dalo mesto v rámci starých dlhov (mesta) bratstvu, respektíve jeho kaplánom 3 fl. a 40 denárov a sedem faklí (svietidiel) za 90 denárov. V roku 1509 mesto prispelo aj na stallu pred oltár bratstva, v roku 1517 mu dalo 5 fl., v roku 1520 – 59 fl. a v roku 1524 – 8 fl.¹²⁰ Členská kniha bratstva sa nezachovala, možno však predpokladať celomestské zastúpenie. Bratstvo malo v zálohu aj pôdu – usadlosti (sessia), napríklad dve poddanské od Ľudovíta (Layosa) Kendyho za 6 fl. (najsôr v Kendiciach – M. D.), tri opustené usadlosti od Tomáša (Thomas de Kendi) v hodnote 20 fl., ktoré sú uvedené aj v mestských účtoch k roku 1505. Z roku 1526 sa zachoval zoznam klenódia Bratstva Božieho tela v podobe sochy Krista Spasiteľa (imago salvatoris), pozláteného kríža, troch kalichov, štyroch ampúl a jedného pacifikála, čo bolo 39 mariek.¹²¹

Z doposiaľ preskúmaného materiálu možno rekonštruovať a podložiť niekoľko oltárnych bratstiev spojených s istým remeslom – cechom a je pravdepodobné, že práve poručníci pri zanechávaní svojho majetku mali k týmto bratstvám či remeslám aj istý vzťah, poprípade v ňom boli osobne zainteresovaní. K patričnému svätcovi takéhoto bratstva prináležal aj oltár v niektorom kostole, najmä však vo farskom Kostole sv. Mikuláša. K oltárnym bratstvám spätým s remeslom patrilo Bratstvo debnárov (fraternitas doliatorum

117 ŠA PO, MMP – LL, sign. 939, 1025.

118 ŠA PO, MMP – LL, sign. 822. Poručníčka odkázala aj 16 fl. na ročné vydržiavanie oltárnika pri oltári sv. Anny.

119 ŠA PO, MMP – LL, sign. 936. Pamätal aj na pohreb a slúženie zádušných omší (fl. 4 legavit dominis capellanis penes ecclesias parochialem pro una tricissima decantanda; fl. 1 etiam eisdem pro visitatura sepulcri; fl. 5 debent ipsum honeste tradere sepulture...).

120 ŠA PO, MMP – K, sign. 2678, 2676. Bratstvo si zrejme viedlo aj vlastnú účtovnú agendu.

121 ŠA PO, MMP – K, sign. 2681, 2668.

fraternitas/ cech sancti Johanni),¹²² ktorého patrónom podľa štatútov cechu z roku 1475 bol sv. Ján Krstiteľ. Odkazovali sa mu spravidla financie a časti odevov. Bratstvo kožušníkov (fraternitas pellificum, alias fraternitas sancte (virginis) Katherine, contubernium dive Katerine) uctievalo sv. Katarínu a jej oltár vo farskom kostole.¹²³ Vyskytuje sa už v roku 1462, kedy manžel testátorky zo staršej podlžnosti jej prvého manžela mal dať na tento oltár sumu 7,5 fl.¹²⁴ Bratstvo bývalo obdarované najčastejšie vo forme financií spojených aj so slúžením omši a časťami spodného či vrchného odevu. Ojedinele na oltár bratstva prispelo mesto, napríklad v rokoch 1500 a 1501 sumou 2 fl., kedy bola určená na vysvätenie (consecratio) oltára.¹²⁵ Štatúty cechu kožušníkov pochádzajú z r. 1451. V roku 1526 klenódium Bratstva kožušníkov pozostávalo z dvoch kalichov a k nim prináležiach patén, jedného páru ampúl, jedného strieborného pacifikála, čo bolo spolu 7 mariek. Predmety boli dané do depozitu senátorom mesta – do mestskej skrinky (cista).¹²⁶ Fraternitou bolo Bratstvo krajčirov (fraternitas sartorum) s oltárom sv. Žofie vo farskom kostole. Dostávalo testamentárne položky vo forme financií (aj 10 – 25 fl.), časti šiat (tunika, kožuch), výnimočne vosk či prikrývku (plachtu). Cechové štatúty krajčirov sú z roku 1509.¹²⁷ Bratstvo mäsiarov (fraternitas carnificum, fraternitas sancti Laurencii) uctievalo sv. Vavrinca a odkazovali sa mu financie, časti šiat i domáci inventár.¹²⁸ Testamentárne odkazy preň boli zriedkavé a vyskytujú sa od r. 1503. Samotné štatúty cechu mäsiarov sa datujú k roku 1517. Bratstvo plátenníkov (fraternitas lanificum, fraternitas Trium Regum) sa vyskytlo napríklad v rokoch 1502 – 1513.¹²⁹ Uctievalo kult Troch kráľov a odkazy preň boli najmä vo forme financií a odevu (tunika). Bratstvo sládkov (fraternitas brasiatorum, Melczer czech) sa staralo o zveľadenie kultu sv. Kríža a dedikovali sa mu spravidla peniaze. Samotné cechové artikuly sládkov pochádzajú z roku 1506.¹³⁰ Okrem mešťanov na tento cech či bratstvo prispelo aj mesto, napríklad v roku 1503 sumou 4 fl. a v roku 1521 – 5 fl.¹³¹ Bratstvo obuvníkov (fraternitas sutorum, fraternitas sutorum alias Beate/

122 ŠA PO, MMP – LL, sign. 365/a, 465 (v roku 1482 (...off sinte Johannes des teffers.. – bez lokácie), 719, 890, 991, 933, 933, 1000. V mestskej knihe k r. 1504 sa spomína ako „cech či bratstvo“. ŠA PO, MMP – K, sign. 2677 (...venientes providi viri magistri Czehe alias fraternitatis cerdonum huius civitatis, humillissimis instabant precibus, quatenus, ipsos in eorum iuribus et literis...).

123 ŠA PO, MMP – LL, sign. 707, 889. ŠA PO, MMP – K, sign. 2677.

124 ŠA PO, MMP – LL, sign. 330, 492, 689, 836.

125 Mesto prispelo a podporovalo bratstvo aj skôr. Napríklad v r. 1463 na oltár a farára dalo 2 fl., v r. 1466 – 2 fl. na slúženie omši, v r. 1499 sumu 2 fl., v r. 1509 pre oltárnika 2 fl. a rovnakú sumu v r. 1510, 1513, 1518, 1521 a 1523. ŠA PO, MMP – LL, sign. 339, 349. ŠA PO, MMP – K, sign. 2678.

126 ŠA PO, MMP – K, sign. 2681.

127 ŠA PO, MMP – LL, sign. 340, 399, 524, 719, 728, 827, 836, 890, 962.

128 Prvýkrát sa spomenulo v testamente z roku 1503. ŠA PO, MMP – LL, sign. 399, 696, 707, 761.

129 ŠA PO, MMP – LL, sign. 399, 689, 758, 853, 863.

130 ŠA PO, MMP – LL, sign. 399, 1000 (v roku 1519).

131 ŠA PO, MMP – K, sign. 2678, 2676.

gloriose/dive Virginis, bruderschaft der junckfraw) malo patrónku Pannu Máriu a bolo združené okolo jej oltára vo farskom kostole.¹³² Štatúty cechu sú z roku 1511. Odkazovali sa mu financie, menej časti odevov (mastruca, tunica) a pôda. V spojení s Bratstvom (blahoslavenej) Panny Márie sa vyskytli položky najmä finančného charakteru, určené pre nemocnicu (in hospitale) či špitálsky kostol (ad ecclesia Hospitalensi). Prispelo naň mesto, napríklad v roku 1506 sumou 2 fl. na oltár.¹³³ Oltár či Bratstvo Panny Márie by sa malo nachádzať v kláštore (claustrum, Cluster),¹³⁴ ale aj v Kostole sv. Leonarda.¹³⁵ V meste pôsobilo i Bratstvo olejníkov s patrónkou Máriou Magdalénou. Odkazy preň boli výnimočné, spravidla určené na jeho oltár (k r. 1526),¹³⁶ hoci štatúty cechu olejníkov pochádzajú z roku 1517. V roku 1526 sa napríklad vyskytli aj testamentárne odkazy pre Bratstvo hrnčiarov, Bratstvo koželuho – garbiarov.¹³⁷

Okrem identifikovaných bratstiev je potrebné uviesť v Prešove i tie, ktoré sa nedajú konkrétnejšie špecifikovať, alebo sa nepodarilo určiť ich remeselné zameranie, hoci aj ich náplň spočívala v modlitbách a slúžení omši za zosnulých. Patrílo k nim Bratstvo sv. Leonarda (fraternitas sancti Leonardi). Odkazy naň sú ojedinelé, spravidla finančné a na tabuľové maľby, spojené aj s oltárom sv. Leonarda, ktorý sa uvádza až v 16. storočí (k rokom 1509 – 1515), bez bližšieho popisu či lokácie. Najskôr sa nachádzal v Kostole sv. Leonarda, v ktorom sú nateraz doložené (dva) oltáre.¹³⁸ V meste pôsobilo Bratstvo sv. Anny (fraternitas sancte/dive Anne), ktoré sa združovalo v kláštore,¹³⁹ bez určenia konkrétneho zamerania. Sv. Anna sa uvádzala aj v spojení s rovnomeným oltárom alebo tabuľovou maľbou (v roku 1508). Bratstvu sa dedikovali peniaze (1 fl.), pôda či odev (napr. tunika).¹⁴⁰ V testamentoch sa nachádzali aj odkazy na Bratstvo Matky [Božieho] milosrdenstva (fraternitas matris misericordie), ale bez bližšieho určenia jeho duchov-

132 ŠA PO, MMP – LL, sign. 707 (...ad altare M. Virginis in ecclesia parochialis...), 399, 863, 992. Odkazy na tabuľovú maľbu Panny Márie sa vyskytli aj bez lokácie kostola. ŠA PO, MMP – LL, sign. 393. Ojedinele bol testamentárny odkaz určený ako cechu, napríklad v r. 1479, 1486 a 1502. ŠA PO, MMP – LL, sign. 399, 438, 492 (testátorka však používa pojem cechy aj pre iné bratstvá, nevynímajúc Bratstvo Božieho tela), 689.

133 ŠA PO, MMP – LL, sign. 399, 670, 696. ŠA PO, MMP – K, sign. 2678.

134 ŠA PO, MMP – LL, sign. 399, 524, 696, 1000.

135 ŠA PO, MMP – LL, sign. 577a.

136 ŠA PO, MMP – LL, sign. 465, 802, 976.

137 ŠA PO, MMP – LL, sign. 1229.

138 ŠA PO, MMP – LL, sign. 820, 890.

139 ŠA PO, MMP – LL, sign. 522, 76, 832, 853, 867, 890, 992, 1000.

140 Oltár je doložený aj v 20. r. 16. storočia. ŠA PO, MMP – LL, sign. 719, 761, 890, 1000 (Ad fraternitatem sancte Anne in Claustro...). ŠA PO, MMP – LL, sign. 802, 822, 1024, 1025. Literatúra spomína obraz sv. Anny Samotretej (z r. 1520), ktorého donátorom bol Ján Hütter. V 18. storočí ho jezuiti zakomponovali do hlavného oltára, od r. 1916 je obraz v Národnom múzeu v Budapešti. PUŠKÁROVÁ-KOVAČOVIČOVÁ, Blanka: Architektonický vývoj Prešova v období feudalizmu. In: *Nové obzory* 8. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské múzeum, 1966, s. 207. URBANOVÁ, Norma: *Prešov: Pamiatková rezervácia*. Bratislava : Tatran, 1986, s. 32, 60.

ného či pracovného zamerania.¹⁴¹ Ak bolo zamerané ako rovnomené bratstvo v Bardejove,¹⁴² išlo by o čisto duchovné a laické bratstvo s celomestským záberom. Z odkazu v roku 1511 v podobe 7 fl. na sedem sviečok, ktoré sa mali zabezpečiť každoročne, kým vydržia peniaze, vyplýva, že bratstvo sa združovalo v mestskom kláštore, podobne ako pri zmienkach o Bratstve sv. Anny.¹⁴³ Ďalším bratstvom bolo Bratstvo sv. Michala Archanjela (*fraternitas sancti Michaelis*), vyskytujúce sa zriedkavo, napríklad k rokom 1491 a 1513, kedy mu bola odkázaná suma 1 fl. na spievanú omšu. V Prešove sa nachádzal aj rovnomený oltár zasvätený sv. Michalovi Archanjelovi, ktorý sa najskôr nachádzal vo farskom kostole, a mesto napríklad na tento oltár, respektíve na jeho oltárnika Martina, dalo v roku 1513 vysokú finančnú sumu 20 fl.¹⁴⁴ Bratstvo Všetkých svätých (*fraternitas Omnium Sanctorum*, *Allenheyligen Bruderschaft*) sa v Prešove spomína už v najstarších po nemecky písaných testamentoch v 60. rokoch 15. storočia,¹⁴⁵ no bez bližšieho určenia. Nachádzalo sa v kaplnke farského kostola, čo dokladajú aj mestské účty – výdavky spojené s výstavbou kostola a kaplnky – sanktuária (v roku 1510) spolu s poplatkami na strechu, hroby, náhrobky a susedný kanál.¹⁴⁶ Odkazy bratstvu boli zväčša finančného charakteru, menej v podobe odevov (kabát, sukňa). V rokoch 1481 – 1484 sa v účtoch „kláštorného kostola“, t. j. v Kostole Sv. Trojice, vyskytol odkaz pre spomenuté bratstvo ako pre cech s oltárom (aj s tabuľovými maľbami) sv. Fabiána a Sebastiána, alebo ako pre sv. martýrov Fabiána a Sebastiána, či ako pre cech Všetkých svätých.¹⁴⁷

141 ŠA PO, MMP – LL, sign. 836 (...ad fraternitatem matris misericordie claustrii civitatis huius...).

142 Rovnomené Bratstvo Matky (Božieho) milosrdenstva – *Confraternitas Matris Misericordiae* bolo doložené v Bardejove pri farskom Kostole sv. Egídia. Z r. 1449 sa zachovali jeho stanovy a z r. 1483 – 1525 účtová a členská kniha spolku. ŠA PO – Pob. Bard., MMB – K, sign. 1678. ŠA PO – Pob. Bard., MMB – M, sign. 538. Podľa jeho štatútov sa bratia a sestry v ňom združené mali každý týždeň modliť sedem Otčenášov, sedem Zdravasov a tri Kréda. Za mŕtvych sa slúžili predpísané omše. Z doplnenej poznámky vyplýva, že v prípade úmrtia člena bratstva sa modlitby zdvojnásobovali pre spásu jeho duše, alebo na tento účel slúžil čítaný requiem. Bratstvo sa združovalo okolo oltára nazvaného oltár blaženej Panny Márie. Mohlo sa angažovať vo výrobe a obchode s plátnom. SEDLÁK, Imrich: *60 rokov Šarišského múzea v Bardejove*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 187-198.

143 ŠA PO, MMP – LL, sign. 863. V tomto prípade to zvädza na konštatovanie, že by mohlo ísť aj o synonymické pomenovanie Bratstva ševcov (obuvníkov), ktorého patrónkou bola Panna Mária.

144 ŠA PO, MMP – LL, sign. 399, 719, 832, 867, 966. ŠA PO, MMP – K, sign. 2675, 2678.

145 ŠA PO, MMP – LL, sign. 327, 331, 348, 399, 867, 534.

146 ŠA PO, MMP – LL, sign. 636, 805 (v r. 1509: ...*Fraternitati capelle omnium Sanctorum ecclesie huius parochialis...*; ...*ad altare alias ad fraternitatem omnium Sanctorum in capella a latere iamfate ecclesie parochialis fundatum*). ŠA PO, MMP – K, sign. 2678 (v r. 1510: ...*canale ad cappellam Sanctorum omnium 80 den.*; ...*pro dispositione Crucis ad Cappellam Omnium Sanctorum 25 den.*).

147 ŠA PO, MM – LL, sign. 455/a, 465/b. Tabuľové maľby sv. Fabiána a Sebastiána sú doložené k r. 1481 – 1484, ale v novoveku sa sv. Sebastián spájal už s murármi a kamenármi.

Na Bratstvo všetkých svätých i jeho oltárnika prispievalo financiami aj mesto, napríklad v roku 1523 dalo plebanovi vo funkcii oltárnika bratstva ročný plat v sume 20 fl.¹⁴⁸

Tabuľka 1: Prehľad oltárnych bratstiev, patrónov a ich oltárov v meste Prešov evidovaných od polovice 15. storočia do r. 1526

Remeslo (cech) – bratstvo	Patrón – oltár	Lokácia oltára
debnári (cechové artikuly z r. 1475)	sv. Ján Krstiteľ	farský Kostol sv. Mikuláša
kožušníci (1451)	sv. Katarína	farský kostol
krajčíri (1509)	sv. Žofia	farský kostol
mäsiari (1517)	sv. Vavrinec	?
olejníci (1517)	Mária Magdaléna	?
plátenníci	Traja králi	?
remenári (1550)	?	?
sládkovia (1506)	sv. Kríž	?
súkenníci	?	?
obuvníci (1511)	Panna Mária	farský kostol
?	Panna Mária	špitálsky kostol (Panny Márie)
	Panna Mária	kláštor, Kostol Sv. Trojice
špitálnici	?	Špitál?
?	Všetci svätí	kaplnka – farský kostol Kostol Sv. Trojice
?	sv. Anna	kláštor
laické náboženské spoločenstvo	Bratstvo Božieho tela	farský kostol
Bratstvo Matky milosrdenstva	Panna Mária	kláštor
?	sv. Juraj Martýr	farský kostol
?	sv. Leonard	?
–	sv. Mikuláš	farský kostol – hlavný oltár
?	sv. martýri Fabián a Sebastián (možno oltár Všetkých sv.)	Kostol Sv. Trojice

148 V r. 1497 naň mesto prispelo sumou 15 fl., v r. 1501 – 2 fl., v r. 1506 – 2 fl. a 66 denárov pre oltárnika Mikuláša, v r. 1509 – 11 fl. a 22 denárov a na oltárnika 3 fl., v r. 1511 – 3 fl., v r. 1513 vyše 8 fl., v r. 1517 (podľa účtov v podĺžnostiach podobne ako v iných rokoch) sumu 8 fl. a 34 denárov a v r. 1521 – 4 fl. ŠA PO, MMP – K, sign. 2678, 2676.

?	sv. Helena	farský kostol
?	sv. Barbora	Kostol Sv. Trojice
hrnčiari (1550)	?	?
garbiari	?	?
kováči a zámočníci (1475)	?	?

V období stredoveku sa pre Prešov eviduje deväť cechov na základe existencie cechových artikúl, hoci počet fraternít spojený s istým remeslom je vyšší. Podobne sú doložené aj ďalšie cechy a ich patróni či cechové pečatidlá s datovaním po roku 1526.¹⁴⁹ V niekoľkých prípadoch je doložená len existencia oltárov,¹⁵⁰ bez uvedenia remesla alebo iných súvislostí. Napríklad oltár sv. Eleny/Heleny bol vo farskom kostole¹⁵¹ a spomínal sa už v 80. rokoch 15. storočia, alebo v tom istom čase aj uctievanie kultu sv. Barbory a zhotovenie jej obrazu/sochy (bilde).¹⁵² Možno ho lokalizovať najskôr do farského kostola. Uvádza sa aj oltár sv. Juraja (Martyra)¹⁵³ bez bližšej lokácie, ale možno ho umiestniť do farského kostola, v ktorom sa napokon nachádzal aj ten najdôležitejší – hlavný oltár sv. Mikuláša, dotovaný najmä mestom. Spomínal sa v zachovaných písomnostiach už v roku 1450 a tabuľové maľby krídlového oltára v rokoch 1494 – 1495 a 1505.¹⁵⁴

Ako vyplýva z uvedeného, počet doložených oltárnych bratstiev v Prešove v období stredoveku je značný, hoci u viacerých nemožno doložiť ani ich patróna, lokalizovať oltár či určiť paralelu s istým remeslom. Základným a nosným pramenným zdrojom ku kultúre každodenného života, rekonštruovaniu istých dobových reálií vrátane vnímania kresťanskej cirkvi a praktizovania viery, variabilnej podpory cirkvi, pomerov a nuansov ostávajú i naďalej popri mestských účtových písomnostiach najmä posledné vôle, ako hodnoverný a mnohovranný archívny prameň, hoci sa nezachovali vo vysokom počte.

149 Napríklad zlatníci s patrónom sv. Elígiom na pečatidle cechu zo 16. storočia, murári a kamenári s patrónom sv. Štefanom, Kiliánom a Sebestiánom na pečatidle z r. 1754. Cechové artikuly pre murárov a kamenárov sú z r. 1615. Patrónom tesárov bol najskôr sv. Jozef zobrazený na pečatidle cechu z druhej polovice 18. storočia. BELASOVÁ, Simona: *Pečate a pečatidlá prešovských cechov*. Diplomová práca. Prešov : FF PU, 1998, s. 40-60; ŠPIESZ, Anton: *Remeslo na Slovensku v období existencie cechov*. Bratislava : SAV, 1972, s. 284.

150 Puškárová evidovala vo farskom kostole okrem hlavného oltára (sv. Mikuláša) gotický krídlový oltár sv. Kataríny, sv. Michala, Panny Márie a sv. Juraja pre r. 1513, ale aj Antona(!). Podľa nej všetky oltáre okrem hlavného poškodil a zničil požiar v r. 1673. PUŠKÁROVÁ-KOVAČOVIČOVÁ, Blanka: Architektonický vývoj Prešova v období feudalizmu. In: *Nové obzory* 8. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské múzeum, 1966, s. 205-207.

151 ŠA PO, MMP – LL, sign. 465.

152 ŠA PO, MM – LL, sign. 455/a.

153 ŠA PO, MMP – LL, sign. 871. Na oltárnych tabuliach pracoval Peter Pictor. ŠA PO, MMP – LL, sign. 929/c.

154 ŠA PO, MMP – LL, sign. 253/a, 399, 719.

KALVÍNSKA REFORMÁCIA V POĽSKU

Annamária Kónyová

KÓNYOVÁ, Annamária. The Calvinist Reformation in Poland. *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 63-80.

The Calvinist reformation began to penetrate into Poland very early, it means in the middle of the 16th century. The confessional, social and political situation in Poland prepared conditions for fast extension of Calvinism, which was accepted mainly by aristocracy, but also in big commercial centers such as Krakow, Elblang, and Vilnus. The ideas and more progressive social teaching of Calvinism were closer to the Polish nobility than the ideas of Lutheranism. The Catholic Church in Poland was not able to prohibit the extension of new Swiss reformation teaching, but on the other side, the Calvinism was accepted only for a short period in the history of Poland. At the time of new political conditions, at the end of the 16th century, and mainly during the interregnum and reign of Žigmung Vasa, when the recatholization also started in this land, many aristocratic families returned to Catholic confession. The disunited Protestant group (Calvinists, Lutherans, Czech brothers) could not effectively resist Catholic pressure.

V období raného novoveku patrilo poľský štát k najväčším v Európe. Spolu s Litvou, s ktorou vstúpilo Poľsko roku 1385 do personálnej únie, zaberalo územie rozprestierajúce sa od Baltského mora po Čierne more s rozlohou takmer 800 tisíc km² a s počtom obyvateľov 7,5 milióna. Tento rozsiahly štát bol konglomerátom rôznych národností, popri väčšine Poliakov a Litovčanov tam žili Lotyši, Ugrofíni, pruskí Nemci, Bielorusi, Ukrajinci. Do reformácie bolo obyvateľstvo rímskokatolíckeho, východní Slovania ortodoxného (pravoslávneho) náboženstva. V roku 1569 uzavretím Lublinskej únie medzi Poľským kráľovstvom a ruskou mocou ohrozeným Litovským kniežatstvom došlo k vytvoreniu štátu Rzecz Pospolita Polska. Predchádzajúci, viac formálny politický zväzok obidvoch štátov sa premenil na „reálny“, čo v konečnom dôsledku znamenalo podriadenosť Litvy Poľskému kráľovstvu. Rzecz Pospolita bola „šľachtickou republikou“, kde sa okrem niekoľkých krátkych období nevytvorila absolutistická moc panovníka, práve naopak, šľachta si postupne vymohla rôzne nariadenia od kráľa, vedúce k posilneniu jej postavenia a majorizácii magnátov. Keďže prevzala aj vedúce postavenie v obchode a hospodárstve vôbec, poľské mestá sa nevyvinuli na politicky plnoprávne subjekty.¹

Poľský štát pozostával z troch teritoriálno-politických častí, jednou bolo územie Pruského kniežatstva (bývalý štát Rádu nemeckých rytierov), predstavujúce najrozvi-

1 Celá séria takýchto nariadení bola dovŕšená na sneme v Radome, kde medzi prijatými zákonmi bol aj zákon tzv. liberum veto, podľa ktorého každý návrh zákona môže sejm prijať iba po jednohlasnom zvolení, teda ak sa našiel niekto, kto zákon vetoval, zákonná norma prijatá nebola. Samozrejme takýto zákon priniesol nefunkčnosť celého zákonodárstva a efektívneho riadenia krajiny a v konečnom dôsledku popri iných faktoroch viedol k rozdeleniu krajiny medzi okolité štáty koncom raného novoveku. Kolektív: *Európa a kora újkorban (16. – 18. század)*. Debrecen : Dup 2006, s. 216.

nutejšiu časť krajiny, s veľkými, hospodársky vyspelými mestami ako Gdaňsk, Elbląg, Toruň, Kráľovec. Druhou časťou bolo územie samotného Poľska, patriace k menej vyspelým oblastiam Európy s kráľovskými mestami Krakov, Lublin, Poznaň a i. Litva bola najväčšou časťou poľského štátu a bola ešte menej rozvinutá ako samotné Poľsko. Východní Slovania boli pravoslávneho vyznania, christianizáciu pohanského litovského obyvateľstva začal až v roku 1386 Vladislav II. Jagelovský, ale na vidieku sa ešte dlho udržali pohanské zvyky a formy náboženstva.²

V 16. storočí prežíval poľský štát obdobie svojho rozkvetu, nazývaného aj ako „zlatý vek“. Z politického hľadiska to bolo pomerne pokojné obdobie, dlhé obdobie vlády Žigmunda I. (Starého) v prvej polovici storočia (1506 – 1548) vystriedala takmer rovnako dlhá vláda jeho syna Žigmunda Augusta (1548 – 1570). Krakovská univerzita predstavovala významné kultúrne centrum v strednej Európe, v krajine sa rozvíjalo umenie a literatúra. Za vlády Žigmunda I. disponovala katolícka cirkev rozsiahlym bohatstvom, presahujúcim i majetok šľachty, dokonca sa jej podarilo presadiť, aby cirkevné desiatky platila i šľachta.³

Myšlienky luterskej reformácie prenikli do Poľska, hlavne do severných, pobaltských oblastí veľmi skoro, už v 20. rokoch 16. storočia.⁴ Ako už bolo uvedené, väčšinové obyvateľstvo tejto časti Poľska, Pruského kniežatstva tvorili Nemci, majúci intenzívne hospodárske i kultúrne kontakty s Nemeckou ríšou. Reformačné učenie tu prenikalo prostredníctvom tlače, kníh, šírili ho študenti študujúci na nemeckých univerzitách, obchodníci. Panovník Žigmund I., i keď istý čas sympatizoval s reformáciou, nakoniec vydal proti jej šíreniu niekoľko nariadení.⁵ Ani tvrdé hrozby však nedokázali zastaviť rýchle šírenie reformácie, napr. v Gdaňsku onedlho zrušili kláštor, v miestnom kostole sa začali konať evanjelické bohoslužby. V. Krasinski charakterizuje Žigmunda I., i napriek krutým nariadeniam proti prívržencom reformácie, v pozitívnom svetle a jeho konanie vo veciach viery pripisuje vplyvu niektorých zanietených katolíckych senátorov v sejme. To, že panovník nebol prívržencom reformácie, ale ani jej veľkým odporcom, dokazuje skutočnosť, že všetky prijaté nariadenia neboli dodržiavané, resp. vykonávané. Mnohí šľachtici, ako napr. Gorka či Ostroróg aj po prijatí reformačných myšlienok zastávali vysoké krajinské úrady.⁶

Na územie obývané nie nemeckým obyvateľstvom preniká reformácia s približne 10-ročným oneskorením. Katolícky klérus, poučený udalosťami v Gdaňsku a iných

2 ŠVEC, Luboš: *Dějiny pobaltských zemí*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny 1996, s. 63.

3 KIS, Sándor: *A lengyelországi reformáció*. In. *Sárospataki Füzetek*, roč. 24, 2007, č. 1, s. 47.

4 Prvým miestom, kde prenikla luterská reformácia, bol Gdaňsk. Tu si už v roku 1518 istý mních Jakub Knade pod vplyvom nových myšlienok vyzliekol mníšsky habit a opustil kláštor, pre svoje názory bol nakoniec nútený z mesta odísť. KRASINSKI, Valerjan: *Zarys dziejów reformacji w Polsce I*. Warszawa : Nakładem „Zwiasztuna Evangelicznego“, 1903, s. 73.

5 Protireformačné nariadenia vydával Žigmund počas celej svojej vlády, napr. roku 1520, 1534, 1540, 1544, vo všeobecnosti hrozili prívržencom reformácie stratou majetku, hodnosti, nakažovali úradom dôsledne dbať na potlačenie heréz a pod. TAZBIR, Janusz: *Dzieje polskiej tolerancji*. Warszawa : Wydawnictwo Interpress, 1973.

6 KRASINSKI, Valerjan: c. d. 1, s. 87.

pruských mestách (Elbląg, Toruń, Braunsberg), vyvíjal intenzívnejšie aktivity na zabránenie šírenia reformačných myšlienok. Synodálnymi rozhodnutiami, cez kráľovské nariadenia sa cirkev snažila zabrániť šíreniu „herézy“.⁷ Napriek tomu už v roku 1534 prvý známy prívrženec evanjelického učenia, študent artistickej fakulty na Krakovskej univerzite Jakub Ilza, radšej opustil vlasť, než by sa vzdal myšlienok reformácie.⁸ V roku 1544 bol kazateľom Jánom Sekluejanom vydaný v Kráľovci prvý evanjelický spis v poľskom jazyku.⁹ V Krakove sa evanjelici sformovali do skupiny okolo dvoch mužov, jedným z nich bol František Lisminini (Lismanino), svedník kráľovnej Bony Sforzy a člen františkánskeho rádu¹⁰. Druhým bol Ján Firlej, jeden z najvplyvnejších mužov v Poľsku, zastávajúci najvyššie úrady. Obidvaja mali blízky vzťah ku kráľovnej, takže tá pod ich vplyvom bola k reformácii pomerne tolerantná.

Protestantizmus sa rýchlo šírila v 30. – 40. rokoch 16. storočia i v pohraničnej oblasti Veľkopoľska, kde žilo obyvateľstvo už dávnejšie vyznávajúce myšlienky husitizmu. Okrem toho český náboženský vplyv sa do Poľska dostal i prostredníctvom Jednoty bratskej, proti ktorej vydal roku 1547 Ferdinand I. Habsburský edikt, nariaďujúci veriacim Jednoty konverziu alebo opustenie Českého kráľovstva. Mnohí českí bratia si potom našli útočisko v Poľsku, neskôr museli odísť do Pruska.

Mocnou zbraňou v rukách reformácie bola kníhtlač. V Poľsku bola prvá tlačiareň založená v 20. rokoch 16. storočia a prvá kniha bola v nej vytlačená v roku 1522. Už v roku 1536 vyšiel Lutherov Katechizmus. Od roku 1539 bolo v celom Poľsku vydané povolenie na voľné zakladanie tlačiarň a šírenie tlače, čo spôsobilo, že s postupujúcou reformáciou sa tlačiarne začali zakladať rovnomerne na celom území.¹¹

Počiatkové šírenie nemeckej reformácie, i napriek zdanlivým prísny kráľovským nariadeniam a synodálnym rozhodnutiam katolíckej cirkvi, prebiehalo kontinuálne, bez väčších prekážok. Jej postupu výrazne nebránila ani najvyššia politická moc v krajine, teda samotný panovník, ani svetská vrchnosť. V Poľsku sa reformácia dokonca stala práve v prvom rade záležitosťou šľachty, ktorá ju vnímala ako možnosť obmedziť moc a majetok katolíckej cirkvi a v istom zmysle ako aj ako „módnu záležitosť“. Samozrejme, medzi jej pohnútkami prijať reformáciu boli i náboženské príčiny, ale u väčšiny boli

7 Synoda v roku 1530 nariaďovala zhabať všetky kacírské spisy, v roku 1532 sa nariaďovalo čo najsurovejším spôsobom zasiahnuť proti heretikom. V roku 1534 vydal kráľ nariadenia zakazujúce študentom študovať na zahraničných univerzitách, alebo u profesorov, ktorí stáli na strane reformácie, v roku 1541 všetkým prívržencom reformácie zo strany šľachty hrozili stratou úradov, majetku. Tamže, s. 85.

8 BENEDICT, Philip: *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism*. London : Yale University Press, 2003.

9 Tamže.

10 Bola druhou manželkou Žigmunda I. Členmi protestantského spoločenstva, ktoré založil Lismanini, a kde uskutočňoval rôzne teologické prednášky, boli mnohé významné verejné osoby: gramatik Ján Trescieski, jeho brat, lingvista Andrej Trescieski, študent Melanchtona Andrej Modrzewski, právnik Jakub Przylusky, krakovský radný Bernard Wojewódka a ďalší. KRASINSKI, V.: c. d. 1, s. 90.

11 KRASINSKI, Valerjan: c. d. 2, s. 243.

na poslednom mieste. Slabé znútornenie reformačného učenia u mnohých šľachticov sa prejavilo rýchlym návratom ku katolicizmu a zo skutočného náboženského presvedčenia zotrvali na protestantskom učení iba niektorí. Reformácia v Poľsku mala šľachtický charakter a medzi poddanými sa rozšírila málo, resp. pod nátlakom ich pánov, preto nemala masový charakter a tak mohla byť relatívne rýchlo eliminovaná.¹²

Rozšírenie a upevnenie kalvínskej reformácie

Reformácia a hlavne švajčiarske učenie sa začalo v Poľsku šíriť od polovice 16. storočia. Prvá písomná správa spomínajúca švajčiarsku reformáciu pochádza z roku 1546, keď sa v písomnostiach poľského študenta Jána Maczinského píše o jeho štúdiách vo Wittenbergu, odkiaľ udržiaval písomný kontakt so švajčiarskymi reformátormi Pellikanom, Vadianom a Lascom (Laskim). V roku 1548 sa novým poľským panovníkom stal Žigmund II. August, známy svojimi sympatiami k reformačnému učeniu. Preto Ján Kalvín, posmelený informáciami od Františka Lismanina o novom poľskom panovníkovi, komentár ku Listu židom venoval práve jemu. Ďalším človekom, ktorý podnecoval Kalvínov záujem o poľské záležitosti, bol istý Ambróz Moiban. Ten mu v liste oznamoval, že v Poľsku sa ľudia zaoberajú jeho spismi a krajina je naladená proti pápežovi.¹³ Onedlho po vydaní spomínaného komentára napísal Kalvín Žigmundovi II. list, kde ho posmeľoval v reformačných aktivitách, dával mu odporúčania na usporiadanie cirkvi, viackrát na neho apeloval, aby vytrhol krajinu z temnoty, kde ju uvrhla katolícka cirkev. Podľa Kalvína nemožno zmeny robiť naraz a rýchlo, ale v prvom rade treba rozšíriť počet kazateľov, aby „zasiali hlas Boží“. Kráľova odpoveď na tento list sa nezachovala, ale v inom liste Kalvína Jánovi Laskimu sa reformátor vyjadril v tom zmysle, že panovník je síce prívržencom reformácie, ale na jej uskutočnenie nemá dosť odvahy.¹⁴ Ján Kalvín napísal panovníkovi ešte niekoľko listov a popri nich, znova na odporúčanie Lismanina, písal listy i ďalším, asi dvadsiatim významným osobám v Poľsku, ktorí sympatizovali s reformáciou.¹⁵ Vôbec prvým poľským šľachticom, ktorý konvertoval na protestantskú vieru, bol Mikuláš Oleśnicki. Na svojom panstve v Pincowe, neskôr jednom z najvýznamnejších centier kalvinizmu v Poľsku, dal zrušiť kláštor a katolícky kostol zmeniť na kalvínsky. Za tento svoj čin bol predvolaný pred senát a kráľa, kde otvorene priznal svoje sympatie k reformačnému učeniu. Bol mu síce vymeraný trest, ale kvôli jeho moci a vplyvu v krajine bol zmiernený len na nariadenie o navrátení kláštora vyhnaným mníchom.¹⁶

12 LOESCHE, György: *Kálvin hatása és kálvinizmus Európa keleti országaiban*. Debrecen : Hegedüs és Sándor könyvkiadóhivatala 1912, s. 47.

13 LOESCHE, György: c. d., s. 50.

14 Tamže, s. 54.

15 Medzi nimi bol napr. Jordán Spithek, palatín v Sandomire, Ján Boner, kráľovský dozorca krakovského hradu, Mikuláš Olesnicki, v panstve mal mesto Pincow, kde sa uskutočnila prvá evanjelická synoda (1555), Stanislav Lasocki, kráľovský poradca Mikuláš Myszkovszky, šľachtičná Agnesa Dluska, hlavný kancelár Mikuláš Radziwill, brat Trzecieski, gróf a hlavný vojenský veliteľ Ján Tarnowský.

16 KRASINSKI, Valerjan: c. d. I, s. 111.

Kalvínska reformácia, ale aj ďalšie smery, najmä unitarizmus sa v Poľsku šírili veľmi rýchlo. Katolícky klérus preto pod vedením prímasa Dzierzgowského zvolal roku 1551 synodu do Piotrkowa, kde bolo prijaté vyznanie viery venované panovníkovi, ktoré mali povinne podpísať všetci kňazi. Okrem toho sa cirkev znova uzniesla na tvrdom boji proti protestantom. Keďže v náboženských záležitostiach prevládala v krajine roztrieštenosť a bolo potrebné tento stav zákonne riešiť, v roku 1552 bol zvolaný sejm. Cieľom Žigmunda II. v cirkevných záležitostiach bola v prvom rade eliminácia moci katolíckej cirkvi. Po dlhých rokovaníach s biskupmi, aby sa vzdali časti svojich kompetencií, nakoniec rozhodol, že budú môcť rozhodovať jedine vo veciach viery, ale v občianskych a súdnych záležitostiach túto právomoc stratia. Zákon tak zbavil cirkev možnosti zasahovať do svetských vecí, čo v prípade nových učení znamenalo, že katolícka cirkev síce mohla vzniesť námietky voči reformačným myšlienkam, ale prakticky nemala právomoc proti nim zasiahnuť. Rozhodnutie sejmu tak povolilo v Poľsku slobodu náboženstva.¹⁷ I potom však katolícke duchovenstvo využívalo všetky možné spôsoby nátlaku, napr. v mestách a obciach prostredníctvom samosprávy, starostov.

Zástancom reformácie a hlavne kalvínskeho učenia bol jeden z najvplyvnejších magnátov v Poľsku, litovský šľachtic Mikuláš Radziwill IV. (Čierny)¹⁸. Udržoval čulý písomný styk s Jánom Kalvínom, jeho sesternica Barbara bola manželkou kráľa Žigmunda II. Augusta. V Radziwillovom dome vo Viľnuse pôsobili evanjelickí kňazi, dal stavať protestantské kostoly, známym sa však stal najmä vďaka prekladu Biblie, ktorý inicioval a financoval. Táto vôbec prvá Biblia v poľskom jazyku sa podľa miesta vydania nazýva Brestskou alebo pincowskou Bibliou, keďže práve na akadémii v Pincowe poskytol jej ďalší podporovateľ, Mikuláš Olesnicki podmienky na preklad. Priamo z pera Mikuláša Radziwilla Čierneho pochádza list z roku 1556, považovaný za jeden z prvých manifestov (dokumentov) kalvínskej reformácie. List bol adresovaný pápežskému nunciovi v Poľsku Alojzovi Lipomanimu, snažiacemu sa presvedčiť Radziwilla na návrat ku katolíckej viere. List má formu denníka písaného v štýle protikatolíckej a protipápežskej polemiky, vyzdvihuje slobodu svedomia a pozitívny vplyv protestantskej viery. Autor v ňom deklaruje svoj názor na eucharistiu. Druhý dokument v podobe hymnickej básne, ktorý sa taktiež považuje za prvotný doklad o kalvínskej reformácii, bol vydaný v tom istom roku, v mene kralowieckeho zboru Andrejom Trezecieškim, vynikajúcim poľským básnikom 16. storočia.¹⁹ V súvislosti s Radziwillom je práve iróniou, že všetci jeho štyria synovia neskôr konvertovali späť ku katolicizmu, dokonca jeden z nich, Juraj,

17 KRASINSKI, Valerjan: c. d., 1, s. 124.

18 Okrem Mikuláša Radziwilla Čierneho (1515 – 1565) žil v takmer rovnakom čase jeho príbuzný, tak isto litovský kancelár a viľnuský vojvoda Mikuláš Radziwill Červený, ktorý bol bratom Barbary Radziwillovej. ŠVEC, Luboš: *Dějiny pobaltských zemí*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1996.

19 KIS, Sándor (ed.): *A kralowieci 2 levél 1556-ból. A lengyel protestantizmus első manifestumainak egyike.* (rukopis) In: Egyházkerületi Nagykönyvtár Sárospatak, An. 6892.

20 LOESCHE, György: c. d., s. 70.

sa stal viľnuským biskupom a spolu so svojimi bratmi obetoval nemalú finančnú čiastku nato, aby skúpil všetky vydania Brestskej Biblie a následne ich verejne spálil.²⁰

Ako už bolo vyššie naznačené, mesto Pincow sa stalo jedným z centier kalvínskej cirkvi v Poľsku. V mieste pavlínskeho kláštora vznikla škola, gymnázium, kde sa postupne začalo s teologickou prípravou kňazov. V rokoch 1557 – 1560 sa tu často zdržiaval aj popredný predstaviteľ kalvínskej reformácie Ján Laski.²¹

Okrem Radziwilla bol ďalším významným predstaviteľom kalvínskej reformácie v litovskej časti Poľska Andrej Wolan. Narodil sa v roku 1530 v šľachtickej rodine. Po návrate zo štúdií vo Frankfurte sa stal tajomníkom Mikuláša Radziwilla, ktorý ho nahovoril na pokračovanie v ďalších štúdiách v Kráľovci. Jeho protestantizmus mal vplyv nielen na Radziwilla, ale na celý reformačný proces v Litve. Svojím vynikajúcim vzdelaním a odhodlaním sa stal vedúcou osobnosťou litovskej reformácie. Na odporúčanie Radziwilla sa stal tajomníkom Žigmunda II. Augusta, bol zvolený do sejmu a získal značný majetok. Takto nadobudnuté postavenie mu umožňovalo, aby aktívne viedol politickú činnosť za uzavretie dohody medzi katolíkmi a disidentmi (protestantmi) v období interregna (po smrti Žigmunda Augusta). Toto úsilie bolo nakoniec realizované v zákone „pax dissidentium“ v roku 1573.

Keď po zvolení Štefana Báthoryho za poľského kráľa začali svoju horlivú činnosť jezuiti, Wolan začal viesť proti nim zanieteny politický boj. Obmedzil pôsobenie jezuitov vo Viľnuse, kde sa usadili v roku 1569 a viedol dlhoročný písomný súboj s učencom, katolíkom Petrom Scargom. Aktivity vyvíjal aj smerom k utlmeniu činnosti nového, radikálnejšieho učenia sociniánov, viedol s nimi dlhé polemiky a dišputy. Na mnohých litovských a veľkopoľských synodách a zhromaždeniach protestantských cirkví sa Wolan snažil presadiť myšlienku zjednotenia všetkých protestantov. Aj napriek tomu, že zostal po celý svoj život (zomrel v roku 1610) neoblomným protestantom a otvorene bojoval s protireformáciou, jeho politický vplyv, diplomatické skúsenosti a vzdelanosť mu zaručili „nedotknuteľnosť“ i v období narastajúcej moci katolicizmu.²²

Na šírení kalvínskej reformácie v Poľsku mal veľký podiel Ján Laski, považovaný za najvýznamnejšieho poľského kalvínskeho reformátora. Narodil sa v roku 1499 v jednej z najurodzenejších rodín v Poľsku. Pretože bol predurčený na kňazské povolanie, od detstva sa mu dostávala kvalitná výchova a vzdelanie. Po získaní základného vzdelania doma podnikol študijnú cestu po mnohých štátoch Európy, kde sa zoznámil so známymi osobnosťami vtedajšej vedy a kultúry. V roku 1524 sa počas pobytu vo Švajčiarsku stretol s Ulrichom Zwinglim a s Erazmom Rotterdamským, pričom obidvaja učitelia zanechali u mladého Laskiho hlboký dojem. Keď sa o dva roky vrátil do svojej domoviny, bol už infiltrovaný myšlienkami reformačného učenia, ale vtedy ešte zotrval na

21 KIS, Sándor: *Református lelkészképzés Lengyelországbán*. In: Egyházkerületi Nagykönyvtár Sárospatak, Tudományos Gyűjtemények, Kézirattár, An. 13 069.

22 Andrej Wolan a lengyel reformáció és protestantizmus nagy hőse (rukopis). In: Egyházkerületi Nagykönyvtár, Tudományos Gyűjtemények, Kézirattár, An. 6891. Najvýznamnejším Wolanovým dielom proti katolicizmu bola práca Sedem pilierov, na ktorých spočíva katolícka cirkev a práca Päť kníh.

katolíckej viere. Ako katolícky kňaz, neskôr od roku 1536 kujawský biskup, sa snažil v „duchu Erazma“ vnieť poriadok do katolíckej cirkvi bez toho, aby sa od nej odklonil. Po takmer desaťročných neúspešných pokusoch uskutočniť túto ideu, sa v roku 1537 rozhodol Poľsko znova opustiť. Od evanjelického učenia prešiel ku švajčiarskej reformácii, oženil sa a začiatkom 40. rokov pôsobil vo Frízsku v Emde, kde sa ukázal ako úspešný reformátor a organizátor náboženského života. Koncom 40. rokov dostal pozvanie od arcibiskupa Cranmera, aby prišiel pomôcť so šírením reformácie v Anglicku, kde v roku 1550 bol vymenovaný za londýnskeho superintendenta evanjelickej cirkvi pre cudzincov. Zmena politickej klímy po nástupe Márie Tudorovej na anglický trón a začiatok prenasledovania protestantov ho donútili vrátiť sa späť na kontinent. Istý čas pobudol v Dánsku, vo Frankfurte, v Emde a nakoniec sa vrátil do Poľska. Usadil sa v Malopoľsku a zakrátko získal vplyv nad celou kalvínskou cirkvou v tomto regióne. Jeho prvoradým zámerom bolo urovanenie náboženských sporov a zjednotenie všetkých protestantov v Poľsku v duchu kalvinizmu. Ešte pred jeho návratom došlo ku zjednoteniu českých bratov a kalvínov na synode v Koźminku roku 1555, pričom táto únia bola potvrdená na ďalších synodách v Pincowe roku 1556 a vo Wladislawi roku 1557²³. Laski sa usiloval presvedčiť luteránov na vstup do únie, ale jeho snahy ostali bez výsledku a boli ukončené jeho smrťou v roku 1560.²⁴

Integračné a dezintegračné procesy v poľskom protestantizme

Ján Laski nebol prvým iniciátorom zjednotenia protestantov v Poľsku. Už pred jeho návratom sa v rokoch 1555 – 1556 pod vedením Hieronyma Laskeho a Františka Modrzewského uskutočnila národná synoda s cieľom vytvoriť jednotnú národnú cirkev.²⁵ Hoci protestantské cirkvi súhlasili so spoluprácou, v liturgii a vieroučných otázkach zotrvali na svojich učeniach. Ďalším zjednocovacím pokusom bola spomínaná synoda v Koźminku roku 1555, kde sa stretli zástupcovia Jednoty bratskej a kalvínskej cirkvi, na čele ktorých stal Félix Cruciger, superintendent kalvínskej cirkvi v Malopoľsku, Andrej Prazmowski, Stanislav Lutomirski, Marcel Krowicki, Alexander Vitrelinus a Gregor Pauli. Zo šľachty sa synody zúčastnili Lasocki, Filipovski a Andrej Trzencieski.²⁶ Svetských zástupcov tam mala i Jednota bratská a Pruské kniežatstvo. Výsledok stretnutia bol podobný ako v predchádzajúcom prípade, ustanovilo sa „duchovné spojenectvo“ (wspólność duchowna),²⁷ došlo k ich zrovnoprávneniu, ale každá strana si zachovala vlastnú správu a učenie. Príčina nemožnosti hlbšieho spojenectva medzi Jednotou a kal-

23 KRASINSKI, Valerjan: c. d. 1, s. 227.

24 Laskeho potomkovia po niekoľkých rokoch konvertovali späť ku katolicizmu, dokonca jeden z jeho synov, Marcel Laski bol slávnym jezuitom, ktorý prostredníctvom svojich diel bojoval proti protestantizmu. KRASINSKI, Valerjan: c. d., s. 152.

25 SZEGEDI, László: *Az unitáriusok racionalizmusa*. <http://www.valosgline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=669&lap=0.HTM> (2009-01-10)

26 KRASINSKI, Valerjan: c. d. 1, s. 211.

27 Tamže, s. 212.

vínskou cirkvou bola v odlišnosti liturgie a vieroučných článkov, ale aj v organizačnej štruktúre, keďže Jednota bratská bola organizovaná hierarchicky, čiže podliehala biskupovi na Morave, kým poľská reformovaná cirkev mala synodálnu štruktúru.²⁸

Okrem evanjelickej cirkvi, kalvínskej cirkvi a Jednoty bratskej sa v Poľsku začalo od 50. rokov stále viac rozširovať učenie antitrinitarizmu (unitarizmu, v dobových dokumentoch označované i ako arianizmus). Poľsko bolo pod silným vplyvom talianskej kultúry a vzdelanosti, mnohí talianski učitelia a humanisti našli svoje útočisko práve tu, či už na kráľovskom dvore, alebo na krakovskej univerzite. Koncom 50. rokov prichádza do Poľska taliansky lekár a učenec, prívrženec učenia neuznávajúceho Božskú Trojicu a Božskú podstatu Krista, Juraj Blandrata. Nejaký čas strávil v Ženeve a Zürichu, ale pre svoje názory nemohol nikde zotrvať dlhšie. V Poľsku pôsobil až do roku 1563 pod ochranou Mikuláša Radziwilla, potom po opakovaných Kalvínových listoch, upozorňujúcich na nebezpečenstvo tohto učenia a žiadajúcich zbavenia sa Blandratu, opustil Poľsko a odišiel do Sedmohradska. Prívržencom antitrinitarizmu bol taktiež taliansky učenec František Stancara, ten bol na krakovskej univerzite profesorom hebrejského jazyka. Svoju činnosť vyvíjal najmä v okolí Pincowa, ktoré sa čoskoro stalo hlavným centrom antitrinitarizmu v Poľsku.²⁹ Keď sa Kalvín dozvedel o sympatizovaní Stancara s novým učením, vyvinul horlivú korešpondenčnú činnosť v záujme presvedčiť ho na návrat ku švajčiarskemu učeniu a listami oslovil i šľachticov s podobnými názormi na antitrinitarizmus. Akútnosť zakročenia proti šíriacemu sa antitrinitarizmu ukazoval i predmet rokovania kalvínskej synody v Pincowe roku 1558, kde sa zakazovalo „šírenie novátorstiev v podobe učenia Stancara, Blandratu a Lismaniniho.“³⁰ Na nasledujúcej synode o rok nato znova v Pincowe žiadal Ján Laski a Stanislav Sarnicki, aby vyznanie viery o Sv. Trojici podpísali všetci kňazi. Sila antitrinitarizmu ešte viac vzrástla po smrti jedného z jeho najväčších odporcov v Poľsku Jána Laskeho a potom, čo sa Blandrata stal superintendentom cirkvi v Malopoľsku. I na nasledujúcich synodách v rokoch 1561 – 1563 (Krakow, Pincow, Wladyslaw) boli témou rokovania spory medzi kalvínmi a antitrinitármi. V roku 1563 bol vydaný kráľovský edikt, nariaďujúci všetkým prívržencom nepovolených náboženstiev a sieť krajinu opustiť. Zákon sa týkal viac-menej iba Talianov (antitrinitárov), medzi nimi i Blandratu, ale ani ich odchod z krajiny nezlikvidoval antitrinitarizmus úplne. Po Blandratovi sa novým superintendentom stal podobne zmýšľajúci Gregor Pauli, takže v roku 1565 bola unitárska cirkev už prakticky zorganizovaná.³¹ V dobových dokumentoch sa nová cirkev často nazývala ako Malá (Minor) reformovaná cirkev³². Na nátlak reformovanej cirkvi vydal kráľ v roku 1566 rozkaz na uskutočnenie

28 BENEDICT, Philip: *Christ's churches purely reformed. A social history of Calvinism*. New Haven, Conn, London : Yale University, 2003.

29 TAZBIR, Janusz: c. d.

30 KRASINSKI, Valerjan: c. d., s. 217. Keďže práve v Pincowe sa učenie antitrinitarizmu rozšírilo najskôr a mesto sa stalo centrom tohto učenia v Poľsku, jeho prívrženci sa niekedy nazývajú aj ako pincowčania.

31 Tamže, s. 224. LOESCHE, G: c. d., s. 100.

32 BENEDICT, Philip: c. d.

verejnej dišputy ohľadom stanoviska ku Sv. Trojici. Miestom rozpravy sa stal sejm v Piotrkowe, za kalvínsku cirkev sa ho zúčastnili: Sarnicki, Sylwusz (Leśniowski), Andrej Prazmowski, Krysztof Trzecieski, Ján Rokyta za český zbor v Kozminku, z kalvínskych svetských predstaviteľov tam bol Jan Firlej, Ján Tomicki a Jakub Ostorog. Antitrinitarizmus reprezentovali: Gregor Pauli, Gregor Szoman, Stanislav Paklewski, Stanislaw Lutomirski a Jan Lutomirski. Stretnutie nakoniec neprinieslo žiaden výsledok, obidve strany ostali na svojich učeniach. V tom istom roku (1566) prijala kalvínska cirkev v Poľsku II. Helvétske vyznanie viery, ktoré bolo neskôr preložené do poľštiny.³³

V 70. rokoch 16. storočia sa začína v Poľsku rozmáhať nové reformačné učenie, v mnohých názoroch a učení podobné antitrinitarizmu, resp. unitarizmu. Jeho zakladateľom bol už v 50. rokoch taliansky učenec Laelius Socinus, ale až v názoroch a činnosti jeho synovca Fausta Socinusa sa dostal socinianizmus do svojej konečnej podoby a nadobudol väčšiu pôsobnosť v niektorých štátoch Európy, najmä Poľsku a Sedmohradsku. Faustus prišiel do Poľska v prvej polovici 70. rokov a usadil sa v meste Rakow. Ostatné protestantské cirkvi sa snažili od sociniana dištancovať a zmenšiť ich vplyv, napriek tomu si však získavali rad prívržencov. Svoj zlatý vek prežívali v Poľsku v prvej tretine 17. storočia. V roku 1658, po prijatí zákona trestajúceho smrťou všetkých ariánov, boli sociniáni nútení Poľsko opustiť.³⁴

Tento rozmach radikálnych smerov reformácie v Poľsku bol veľmi ostro sledovaný švajčiarskymi reformátormi. Béza, Bullinger, ale hlavne Kalvín vyvíjali horlivú činnosť na pozastavenie šírenia týchto učení, jednak preto, že boli vnímané ako herézy, ale aj v dôsledku oslabovania pozícií samotnej kalvínskej cirkvi, keďže mnohí jej významní a vplyvní predstavitelia (Olesnicki, Lutomirski) prešli k týmto novým učeniám. Početnými listami adresovanými konvertitom alebo nerozhodným prívržencom kalvinizmu dohovárал, presviedčal ich, nástojil na zanechaní bludárstva a návratu k čistému Evanjeliu.³⁵ Najviac prívržencov získal antitrinitarizmus v Malopoľsku, kde takmer každý kňaz konvertoval na novú vieru. Pri reformovanej viere zotrvali najmä magnáti.³⁶

Do značnej miery podobný boj viedla v tom čase v Poľsku evanjelická cirkev proti Jednote bratskej, na rozdiel od reformovanej cirkvi odmietala do úplnej miery uznať jej legitimitu a v niektorých miestach otvorene zakázala ich bohoslužby (Toruň). Bratia sa snažili obvineniam z herézy brániť vyslaním svojich zástupcov k protestantským cirkevným autoritám do Švajčiarska a Nemecka, aby potvrdili ich vieru. Na vyriešenie vieroúčnych sporov sa konali synody, rozpravy, ktorých hlavným cieľom bolo vytvorenie únie všetkých protestantských cirkví v Poľsku, resp. jednotnú národnú protestantskú cirkev.

Uskutočnenie tejto predstavy bolo realizované na synode v Sandomierzi, ktorá sa konala od 9. do 14. mája 1570 za účasti predstaviteľov troch protestantských cirkví: evanjelickej, kalvínskej a Jednoty bratskej. Menší nepokoj vyvolal návrh dvoch bratov

33 LOESCHE, György: c. d., s. 101.

34 Pallas *Nagy Lexikona* 15, Budapest : Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság, 1897, s. 52.

35 LOESCHE, György: c. d.

36 BENEDICT, Philip: c. d.

Glicznierovcov, žiadajúcich od kalvínov a bratov, aby prijali augsburské vyznanie. Výsledkom niekoľkodňovej rozpravy bolo uzavretie Sandomierskej dohody v máji 1570 medzi predstaviteľmi troch zúčastnených náboženstiev. Za kalvínsku cirkev boli signatármi zmluvy Pavol Gilowski, Andrej Prazmowski, Stanislaw Chrazowski, Stanislaw Sarnocki, Jakub Sylwusz, Matej Rákow, Kryštof Trecjusz, Valentín Brzowski, Andrej z Kruszvicy, Peter Tarnowski a Sokolowski.³⁷ Sandomierska dohoda mala svojím obsahom skôr všeobecný charakter. V prvom rade sa všetky tri cirkvi zaviazali vzájomne sa rešpektovať, žiť v zhode a porozumení, v ďalšej časti si stanovili presné chápanie Večere Pánovej a jej vysluhovanie. Konkrétne ustanovenia ohľadom vzájomného vzťahu protestantských cirkví v každodennom živote určili ustanovenia synody v Poznani v máji toho istého roku. Medzi ustanoveniami je napr. časť zakazujúca kňazom jednej cirkvi starať sa o veriacich druhej cirkvi. Ďalej pri rôznych prehreškoch a sporoch v zbore (modlárstvo, tancovačky, hry, úžera a pod.), medzi veriacimi a duchovnými, má kňaz právo len napomínať, väčšie tresty, pokarhania stanovuje len synoda. Zakazuje sa obsadiť do úradov kazateľov, ktorých predtým vypovedala druhá cirkev, zakazuje sa svetským predstaviteľom miest nútiť kňazov ku zmene obradov, zo všetkých protestantských kostolov sa majú odstrániť obrazy, kríže, oltáre, relikvie a pod.³⁸

Interregnum a postupná zmena náboženských pomerov

V roku 1572 po smrti Žigmunda II. Augusta vymrela Jagelovská dynastia. Výber vhodného kandidáta na nového poľského panovníka sa stal kľúčovou otázkou tak pre katolícku, ako aj protestantskú stranu. Kým katolíci preferovali rakúske arciknieža Ernesta, syna cisára Maximiliána II., protestanti mali záujem na presadení nejakého protestantského kandidáta. Nakoniec bol v roku 1573 za nového panovníka zvolený Henrich Valois, brat francúzskeho kráľa Karola IX. Jeho krátka, niekoľkomesačná vláda bola z hľadiska dejín poľského protestantizmu významná kvôli uzavretiu tzv. Varšavskej konfederácie roku 1573.

V roku 1573 sa zišiel vo Varšave volebný sejm, ktorý mal po smrti panovníka zabezpečiť kandidáta (ov) na kráľa a zorganizovať samotnú voľbu. Mimo tejto povinnosti sa ako „preventívny krok“ rozhodli prítomní predstavitelia protestantov i katolíkov „pre zachovanie ochrany a pokoja obyvateľstva v celej krajine“³⁹ uzavrieť dohodu o zabezpečení rovnakých práv a slobôd pre všetky štyri konfesie (katolícka, evanjelická, kalvínska, Jednota) v Poľsku. Prijatý dokument, zaručujúci slobodu náboženského vyznania pre všetkých obyvateľov Poľska vyznávajúcich jedno z uvedených štyroch náboženstiev, vošiel do dejín pod názvom Varšavská konfederácia. Keďže v jeho formulácii sa uvádzalo zabezpečenie práv pre všetkých disidentov, označuje sa aj ako „pax dissidentium“.⁴⁰ Bol to v podstate dokument podobného charakteru ako Augsburský náboženský mier

37 KRASINSKI, Valerjan: c. d. 1, s. 243; TAZBIR, Janusz: c. d.

38 Tamže, s. 244.

39 KRASINSKI, Valerjan: c. d. 2, s. 8.

40 TAZBIR, Janusz: c. d. 2.

z roku 1555, ktorý náboženskú slobodu zaručoval podľa princípu „cuius regio, eius religio“.⁴¹ Prijatie pax dissidentium, spolu s ďalšími dokumentmi potvrdzujúcimi výsady šľachty⁴² a okresávajúcimi právomoci panovníka sa stali podmienkou voľby Henricha Valoisa za nového panovníka.

Väčšina historikov sa zhodne na tom, že aktom uzavretia Varšavskej konfederácie dosiahol poľský protestantizmus svoj vrchol, slovami Valerjana Krasinskeho, to bolo jeho posledné víťazstvo. V nasledujúcom období, v dôsledku politických a náboženských zmien nastal v Poľsku postupný úpadok protestantizmu.⁴³

Krátku vládu Henricha Valois vystriedalo do voľby nového kráľa,⁴⁴ Štefana Báthoryho, obdobie interregna, kedy sa značne posilnila katolícka cirkev. Ešte za života Žigmunda II. Augusta boli kardinálom Hozjuszom pozvaní do Poľska jezuiti.⁴⁵ Vplyv jezuitov začal rásť až po smrti Žigmunda II. Augusta, najmä vďaka jeho sestre a manželke Štefana Báthoryho, Anne Jagelovskej. Na revitalizácii katolíckej cirkvi v Poľsku začal intenzívne pracovať pápežský nuncius Commendoni, ktorý do Poľska prišiel ešte za vlády Žigmunda II. Augusta, aby presvedčil panovníka zúčastniť sa vojny proti Turkom. Po smrti kráľa bol práve Commendoni najväčším propagátorom habsburského kandidáta na poľský trón a okrem toho viedol činnosť zameranú na oslabenie moci protestantov rozdúchávaním vzájomných sporov medzi nimi. Pozíciu kalvínskej cirkvi sa snažil oslabiť získaním na konverziu jej vedúcu svetskú osobnosť v danej dobe, krakovského vojvodu a veľkého (korunného) hajtmána, Jána Firleja. I keď sa pápežskému legátovi nepodarilo Firleja presvedčiť, jeho plán sa nakoniec uskutočnil, pretože Firlej zakrátko zomrel, pravdepodobne bol zavraždený.⁴⁶

Okrem posilňovania katolíckeho kléru mala negatívny dopad na situáciu protestantov i rozštiepenosť protestantského tábora. Ako už bolo spomenuté, vzájomné dohody medzi jednotlivými konfesiami o spolupráci boli v praxi málo realizované a mali skôr symbolickú podobu. Samozrejme, k zlepšeniu situácie neprispel ani vznik a posilnenie ďalších učení v podobe antitrinitarizmu alebo socinianizmu. Nové smery nielenže viedli k väčšej diferenciacii protestantizmu v Poľsku, ale konverziou mnohých veriacich, me-

41 BENEDICT, Philip: c. d.

42 Boli to tzv. pacta conventa, kde sa panovník zaviazal po voľbe z vlastných financií platiť vojsko, a articuli Henriciani sa stali zárukou šľachtických privilégií. Kol.: *Európa az újkorban*. Debrecen : DUP 2006, s. 217.

43 BENEDICT, Philip: c. d.

44 Henrich Valois vládol v Poľsku veľmi krátke, štvormesačné obdobie. Keď sa dozvedel o smrti svojho brata, francúzskeho kráľa Karola IX., v tajnosti Poľsko opustil a zaujal miesto na francúzskom tróne.

45 Už v roku 1558 bol na územie Poľska vyslaný jezuita s menom Kanizjusz, ktorý mal za úlohu zmapovať náboženskú situáciu v krajine; vo svojej správe napísal, že „heréza zapustila hlboké korene a pripisoval to hlavne nechote kráľa využiť tvrdé tresty na utlmenie protestantizmu“. Samotný Hozjusz sa pokúsil v roku 1576 usadiť v Elblagu jezuitov, ale pre mohutný odpor domáceho obyvateľstva sa mu to nepodarilo zrealizovať. KRASINSKI, Valerjan: c. d. 1, s. 248. V roku 1565 založil Hozjusz prvé jezuitské kolégium v Braunsbergu. BENEDICT, Philip: c. d.

46 KRASINSKI, Valerjan: c. d. 2, s. 28.

dzi nimi i vplyvných prívržencov kalvínskej cirkvi k antitrinitarizmu alebo socinianizmu, spôsobili pre poľský kalvinizmus výrazné oslabenie jeho mocenskej bázy.⁴⁷

Po zdĺhavých a opakovaných voľbách bol nakoniec v roku 1576 za poľského panovníka zvolený Štefan Báthory.⁴⁸ Ako katolík podporoval katolícku cirkev, ale priamo nikdy nezasiahol ani proti protestantizmu, resp. kalvínskej cirkvi. Za jeho vlády uskutočnil katolícky klérus niekoľko synod (1575, 1577, 1578), kde boli prijaté rozhodnutia Tridentského koncilu. Synody vyjadrili svoj nesúhlas a odmietnutie zákonov v prospech protestantov, medzi ich ustanoveniami bol napr. zákaz uzatvárať zmiešané manželstvá, čítať knihy alebo spievať náboženské piesne nepovolené katolíckou cirkvou, nariadenia vrátenia katolíckych kostolov a pod.⁴⁹

Za Báthoryho sa výrazne posilnila činnosť jezuitov. Postavili nové školy: akadémiu vo Viľnuse, kolégium v Polocku, a napriek nesúhlasu protestantov kvôli ich nezákonnému založeniu, Báthory ich existenciu potvrdil. Miestom prvých väčších výtržností katolíckeho obyvateľstva proti kalvínskej cirkvi sa stal Krakov. V roku 1574 skupina zanietených katolíkov napadla miestny kalvínsky kostol a vyrabovala ho. Mestská rada zložená z katolíkov si v tomto období nemohla ešte dovoliť nepotrebanie takéhoto činu, päť hlavných vinníkov bolo sťatých. Rok po tejto udalosti došlo v Krakove k ďalšiemu incidentu, k znesväteniu protestantského cintorína. V roku 1577 boli katolíckymi študentmi napadnutí a zbití evanjelickí duchovní, znesväcovanie pomníkov na cintorínoch sa opakovalo, na pohrebe istej vznešenej evanjelickej ženy v Krakove bol napadnutý smútočný sprievod, telo zosnulej bolo z truhly vyňaté, vlečené po ulici a následne hodené do Visly. Hoci kráľ vydal roku 1578 prísny rozkaz na zabránenie takýchto nepokojov a potrestanie všetkých vinníkov, podobné prípady sa opakovali i naďalej.⁵⁰

Vo Viľnuse sa horlivoj rekatolizačnej činnosti venoval syn Mikuláša Radziwilla Juraj, ktorý vo funkcii viľnuského biskupa naviedol ľud k napadnutiu miestneho protestantského kostola, zhromažďoval protestantskú literatúru, hlavne práce antitrinitárov a verejne ich páliť. Báthory síce nevydal nijaký zákon na prenasledovanie protestantov, ale otvorene sa postavil proti antitrinitárom a sociniánom a toleroval rekatolizačnú činnosť jezuitov a katolíckej cirkvi. Sám zriadil katolícke biskupstvo vo Windawie, podporil založenie ďalších jezuitských škôl, v niektorých mestách nariadil odobrať kostoly protestantom a vrátiť ich katolíkom.

V období interregna a panovania Štefana Báthoryho uskutočnili poľskí protestanti niekoľko synod. Už v roku 1573 na synode v Krakove boli prijaté podrobné články regulujúce náboženský i súkromný život veriacich (články proti opilstvu, bezbožnosti, články o zábave, prevádzkovaní krčiem, články nakazujúce majiteľom pôdy starať sa o svojich poddaných, správať sa k nim podľa kresťanských zásad a pod.). Synoda ďalej vymedzila hranice kalvínskych a antitrinitárskych zborov a spresnila liturgiu. Na sejm

47 Tamže.

48 Bližšie GEBEI, Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged : Belvedere Meridionale, 2006.

49 KRASINSKI, Valerjan: c. d. 2, s. 35.

50 KIS, Sándor: *A lengyelországi reformáció*. In. *Sárospataki Füzetek*, roč. 24, 2007, č. 1.

vo Varšave roku 1578 prišla protestantská strana s iniciatívou osloviť ostatné európske protestantské cirkvi s návrhom na zvolanie nadnárodnej synody. Samozrejme, uskutočnenie takéhoto plánu bolo od začiatku nereálne a nerealizovateľné.

Na ďalšej celonárodnej synode v Poľsku, uskutočnenej toho istého roku v Piotrkowe, bolo hlavným predmetom rokovania potvrdenie Sandomierskej dohody, znova sa prerokoval návrh na ustanovenie spoločného chápania eucharistie, stanovila sa povinnosť riadne platiť cirkevné desiatky a poplatky kňazom a pod. Za kalvínsku cirkev prijaté články dohody podpísal superintendent Pavel Gilowski.

To, aké krehké boli tieto interkonfesionálne dohody, dokazuje i skutočnosť, že akékoľvek menšie nezhody alebo výroky jednej alebo druhej strany viedli ku vzniku ďalších nezhôd a väčších diskusií. Tak napr. bola v roku 1583 zvolaná synoda do Włodziawu, kde bolo prítomných vyše 70 duchovných osôb a mnoho senátorov. Nezhody vyprovokovali výroky dvoch luteránov, žiadajúcich podriadenie Jednoty bratskej pod evanjelickú cirkev a otvorene sa postavili proti sandomierskej dohode. Poburujúce výroky týchto dvoch luteránov, Gericuissa a Enocha, neprestali a znova ich riešila synoda uskutočnená pod záštitou viľnuského vojvodu Krištofa Radziwilla v roku 1585 vo Viľnuse. Za prítomnosti mnohých významných svetských predstaviteľov tak kalvínskej, ako i luterskej cirkvi sa rozpútala znova vášnivá diskusia o chápaní Večere Pánovej, no keďže ani jedna strana nemienila ustúpiť, synoda sa rozišla bez výsledku.⁵¹

Zosilnenie rekatolizačnej činnosti

Po smrti Štefana Báthoryho stálo Poľsko znova pred voľbou nového kráľa. Aj tentoraz bolo kandidátov niekoľko, no nakoniec pod vplyvom mocného grófa Zamojského bol zvolený synovec Žigmunda II. Augusta, švédsky následník trónu Žigmund Vasa.⁵² Žigmund III. sa počas dlhého obdobia vlády (1587 – 1632) ukázal ako slabý panovník. Jeho vláda viedla k vzrastu moci magnátov nad šľachtou a katolíckeho kléru nad protestantskými cirkvami.⁵³

I keď sa Žigmund III. vzdal mnohých svojich vladárskych práv, posilňovanie katolíckeho kléru mohol podporiť rozdávaním hodností a majetkov, ktoré sa stali v jeho rukách mocným nástrojom na prinavrátenie mnohých protestantov ku katolicizmu. Už počas korunovácie sa katolícky klérus snažil nového kráľa presvedčiť na vydanie rozkazu o prinavrátení všetkých kostolov a majetkov, stratených počas reformácie katolíckej cirkvi. Tento zámer sa však nepodarilo uskutočniť, pretože značný cirkevný majetok mali v rukách už svetskí majitelia, z ktorých mnohí už skôr konvertovali späť ku katolicizmu, takže

51 KRASINSKI, Valerjan: c. d. 1, s. 60.

52 Žigmund bol synom švédskeho kráľa Jána a sestry Žigmunda II. Kataríny Jagelovskej, horlivej katolíčky. I keď bol švédsky panovník luterán, súhlasil s katolíckou vierou a výchovou pre svojho syna Žigmunda. Jeho voľbe za panovníka sa tešil i pápež, keď vo svojom liste francúzskemu panovníkovi písal, že v prípade zvolenia Žigmunda Vasa za poľského panovníka nevykorení protestantizmus len v Poľsku, ale i vo Švédsku. Tamže, s. 64.

53 Kol: Európa az újkorban. Debrecen : DUP 2006.

panovník si ich nechcel takýmto konaním postaviť proti sebe. V roku 1591 bol znova vyrabovaný a vypálený reformovaný kostol v Krakove. K podobným incidentom došlo aj v iných mestách, v dôsledku čoho bola zvolaná synoda protestantov do Chmielnika. Uznesenia synody a sťažnosti protestantov doručila panovníkovi určená komisia. Ten ich však namiesto očakávaného riešenia pokarhal za zvolanie synody. Aj keď zaručil potrestanie vinníkov v záležitosti krakovského kostola a povolil jeho opätovné vybudovanie, keď bol roku 1593 kostol tretíkrát zničený, jeho obnovu už nepovolil.⁵⁴

Na čele jezuitov stál v tomto období zaniatený katolík Peter Skarga. Vo svojich kázňach a spisoch otvorene burcoval ľud k činnosti proti protestantom, každé konanie bolo podľa neho ospravedlnené tým, že všetko, čo existuje neprávom, môže byť i neprávom zničené, čiže nie je hriechom ani nespravodlivosťou, ak sa použijú hocikaké nástroje na potrestanie a zničenie niečoho, čo vzniklo protizákonne. Jeho veľkým odporcom bol už spomínaný diplomat a literát Andrej Wolan.⁵⁵

V roku 1595 sa v Toruni uskutočnila celonárodná protestantská synoda, na ktorej sa zúčastnilo okolo 70 duchovných kalvínskeho a evanjelického vyznania a Jednoty bratskej, početne bola reprezentovaná i šľachta z rôznych častí krajiny (Malopoľsko, Veľkopoloľsko, Litva, Pruské kniežatstvo, Volyňská oblasť, Podolie, Ukrajina). Za kalvínsku cirkev sa predsedom synody stal senior z Malopoľska František Jezierski. Synoda si za hlavný predmet svojho rokovania určila potvrdenie Sandomierskej dohody a spísanie krívd, spáchaných na protestantoch. Rokovanie bolo zdĺhavé a niekoľkokrát muselo byť prerušené kvôli kráľovským poslom, ktorí priniesli list panovníka, označujúci synodu za protiprávne a nepovolené stretnutie. Znova sa ukázal nesúhlas niektorých luteránov so Sandomierskou dohodou, a tak keď sa malo stretnutie skončiť podpisom dokumentu potvrdzujúcim jednotu názorov, niektorí účastníci synodu radšej potajomky opustili. Zhromaždenie sa skončilo prijatím 18 článkov, z nich prvých šesť potvrdzovalo Sandomiersku dohodu, pričom jej podpísanie bolo podmienkou možnosti vykonávať kňazský úrad. Siedmy článok nariaďoval rodičom, aby svoje deti nedávali do sociniánskych škôl, ôsmy stanovoval, aby každý veriaci navštevoval kostol svojho vyznania, ďalší článok apeloval na zakladanie vyšších škôl v jednotlivých regiónoch, vrchnosti nariaďoval starostlivosť o kostoly, boj proti úžere či bezbožnosti a posledný článok prikazoval rešpektovať ostatné náboženstvá.⁵⁶

Katolícky klérus sa snažil svoju moc realizovať nielen nad protestantskými cirkvami, ale aj nad ortodoxnými Litovčanmi (Bielorusmi). Od 90. rokov vyvíjal horlivé aktivity na zjednotenie ortodoxných veriacich s katolíckou cirkvou pod zvrchovanú moc rímskeho pápeža. Miestom rokovani sa stal Brest, kde bola roku 1596 uzavretá Brestská únia.⁵⁷ Pokusy o užšiu spoluprácu, spojenectvo s cirkvou východného obradu, vyšli aj zo

54 KIS, Sándor: c. d.

55 KRASINSKI, Valerjan: c. d. 2, s. 72.

56 Tamže, s. 88.

57 Táto únia formálne vznikla už v čase zjednotenia Poľska a Litvy do Rzecz Pospolity Polskiej a bola ratifikovaná na synode vo Florencii v roku 1439, ale kvôli vojensko-politickým udalostiam ostali ortodoxní veriaci v Litve naďalej pod jurisdikciou Konštantínopolu.

strany protestantských cirkví, najmä evanjelikov. V roku 1599 sa uskutočnilo stretnutie protestantských a ortodoxných duchovných vo Viľnuse. Keďže však bez povolenia konštantínopolského patriarchu nemohli uzavrieť nijakú dohodu, stretnutie sa premenilo len na výpočet krívd, ktoré na týchto cirkvách spáchali rekatolizačné aktivity katolíckeho kléru.⁵⁸ Krasinski z tohto dokumentu uvádza: „Veľa kostolov a modlitební zbúrali, spolu s tým vykonali krádeže, vraždy, to všetko robili s najväčšou radosťou a bez ľútosti nad živými, tak i nad mŕtvymi. Katolícke kňazstvo to robilo bez akéhokoľvek rozsudku na vzdialených miestach, tajnými vypočúvaniami. Zakázali chodenie do kostolov, vykonávanie pohrebov a stavbu chrámov. Duchovných prepadli v ich vlastných domoch, odtiaľ ich vyhodili, ukradli im majetok, okradli ich o dedičstvo. Keďže strana snažiac sa o zničenie protestantských cirkví nemala proti nim žiadne právne argumenty, začali vykonávať miestne prenasledovania. Tí, ktorí to robili bezprávne, dúfali, že pred trestom ich ochráni kráľovská moc.⁵⁹ Výsledkom tejto Viľnuskej konfederácie bola vlastne len formulácia jednotnej obrany troch protestantských a ortodoxnej cirkvi proti násilnej rekatolizačnej činnosti. Konfederácia si za cieľ stanovila brániť zákonným spôsobom slobodu náboženského vyznania a vzájomne si v tomto boji pomáhať. Konkrétna činnosť konfederácie sa prejavila napr. na sejme v roku 1603 alebo 1605, keď spoločne žiadali dodržiavanie zákonov a slobôd, avšak neúspešne.

Dlhá vláda Žigmunda III. (1587 – 1632) priniesla skazu nielen pre protestantizmus, ale znamenala i celkový hospodársky a politický úpadok krajiny. Vo vojne so Švédskom⁶⁰ stratilo Poľsko severné územia, tatárske a turecké nájazdy plienili juhovýchodnú časť krajiny. Vojnové útrapy popri neustálom prenasledovaní nekatolíkov, sprevádzané ničením obydľí, dielní a obchodov protestantov mali za dôsledok hromadné sťahovanie sa protestantského obyvateľstva do iných, pokojnejších oblastí Poľska (do Toruňa, Gdaňska) alebo do zahraničia. Táto migrácia značne poškodila mnohé, dovtedy hospodársky prosperujúce remeselné alebo obchodné mestá, ako napr. Krakov alebo Viľnus. Do začiatku rekatolizácie bolo Poľsko krajinou poskytujúcou útočisko pre talianske, nemecké, francúzske i škótske enklávy, majúce výrazný vplyv na rozkvet kultúry a vzdelanosti v štáte. Jezuitská rekatolizačná činnosť, preberajúca dohľad nad výchovou a vzdelávaním, vydávaním diel a rozvojom vied priniesla pre Poľsko celkový kultúrny úpadok.⁶¹ Výrazne poklesla úroveň univerzity v Krakove.

58 KIS, Sándor: c. d.

59 KRASINSKI, Valerjan: c. d. 2, s. 103.

60 Príčinou vojny boli nároky Žigmunda III. na švédsky trón. Hoci bol právoplatným dedičom švédskeho trónu, počas neprítomnosti poveril vládou svojho príbuzného Karola, ten si svojou vládou získal veľkú popularitu a nakoniec bol zvolený za kráľa Karola IX. Tento akt spustil dlhotrvajúcu vojnu medzi Poľskom a Švédskom a pre Poľsko priniesla územné straty (Livónsko, Prusko). *Pallas Nagy Lexikona 11.* Budapest : Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság, 1895, s. 411.

61 To, s akou rýchlosťou postupovala v Poľsku rekatolizačná činnosť a akým spôsobom boli protestanti vytlačení z verejného života, ukazuje i konfesijný podiel senátorov v Litovskom veľkokniežatstve; kým v roku 1572 boli 3 katolíci a 16 protestanti, v roku 1596 už bolo

Po smrti Žigmunda III. nastúpil na trón jeho syn Žigmund IV. Vasa, od svojho otca však nezdedil horlivosť pre katolícku vieru a po nástupe na trón sa zaviazal dodržiavať zákony o náboženskej slobode a rešpektovať všetky náboženstvá v krajine. Vyhrotenú a spleť náboženskú situáciu sa snažil vyriešiť zvolaním priateľského zhromaždenia (*colloquium charitativum*)⁶² predstaviteľov všetkých štyroch kresťanských náboženstiev do Torune v roku 1645. Kalvínska cirkev vystupovala spoločne s Jednotou bratskou, celkovo mali 23 zástupcov, medzi nimi bol i Jan Amos Komenský a na ich čele stál kastelán z Chelmsu Zbigniew Gorejski. Katolícku stranu zastupovalo 25 a luteránsku 28 duchovných. Stretnutie malo vytýčené tri body rokovania: 1. predstavenie základných článkov učenia každej cirkvi, 2. rozprava o pravdivosti alebo bludárstve učenia, 3. cirkevné obrady. Panovník očakával zjednotenie sa zúčastnených strán vo vieroučných otázkach. Tento cieľ bol v podstate dopredu odsúdený na neúspech, keďže každá strana prišla do Torune už so stanovenými názormi, od ktorých nehodlala ustúpiť. Katolíci sa jednoznačne držali rozhodnutia tridentského koncilu, evanjelická cirkev si z Wittenbergu vyžiadala odborný názor na možné zjednotenie s kalvínskou cirkvou a Jednotou bratskou. Odpoveď bola zamietavá, pretože všetky tri stáli v základných vieroučných článkoch na iných platformách. I keď boli pred zhromaždením vydané presné inštrukcie o pravidlách priebehu rozhovorov, celé stretnutie sa nakoniec zvrhlo na vzájomné obviňovanie sa, nadávanie, písanie paškvilov, takže bolo bez výsledku rozpustené.⁶³

Krátku vládu Vladislava IV. vystriedala v roku 1648 vláda jeho brata Jána Kazimíra. Pre protestantov nebola jeho voľba najlepším signálom, keďže nový panovník bol jezuitom a predtým kardinálom.⁶⁴ Krajina sa počas jeho vlády dostala do vnútropolitických problémov (ničivé povstanie kozákov na Ukrajine pod vedením Bohdana Chmelnického) a bola priamo ohrozená i svojimi susedmi, Ruskom podporujúcim povstanie kozákov pre rozšírenie svojho vplyvu, a Švédskom, kde si Ján Kazimír robil nárok na trón.⁶⁵ Protestanti počas vojny so Švédskom očakávali zlepšenie svojej situácie, najmä kalvínska cirkev verila švédskym zárukám náboženskej slobody. Keď švédske vojská

9 katolíkov a 10 protestantov, 1606 15 katolíkov a 9 protestantov, 1632 nebol ani jeden protestantský senátor, 1648 19 katolíkov a 4 protestanti, 1655 17 katolíkov a 3 protestanti, 1668 25 katolíkov, ani jeden protestant. GEBEI, Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged : Belvedere Meridionale 2006, s. 17.

62 KRASINSKI, Valerjan: c. d. 2., s. 171.

63 Tamže.

64 Cirkevný sľub dal rozviazať v roku 1646 a keď mu po smrti nevlastného brata ponúkli poľský trón, súhlasil a oženil sa s vdovou po Vladislavovi IV. V roku 1668 bol prinútený abdikovať, odišiel do Francúzska a od Ľudovíta XIV. dostal niekoľko opátstiev.

65 Švédsko, Brandenbursko a sedmohradské vojská kniežata Juraja II. Rákociho napadli Poľsko, podľa zmluvy vo Wehlau z roku 1657 bola pre Poľsko výsledkom vojny strata moci nad Pruským kniežatstvom a mierom v Oliva v roku 1660 stratilo Poľsko Livónsko a Estónsko a muselo sa vzdať svojho nároku na švédsku korunu. Hoci súčasťou mierovej zmluvy bola náboženská sloboda pre každé vyznanie, nasledujúce poľské snemy odmietli o tejto časti zmluvy rokovať. *Pallas Nagy Lexikona 11*, Budapest : Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság, 1895, s. 411.

napadli Pomoransko a postupne obsadili celé Veľkopoľsko, poľská protestantská šľachta sa k nim hromadne pridávala. Skutočnosť však bola taká, že žoldnierske vojsko Švédov bojovalo za iné ciele a plienilo tak katolícke, ako i protestantské oblasti. Protestantom švédska prítomnosť nepomohla a po skončení vojny ich situáciu ešte zhoršila, pretože katolíckou stranou boli obvinení zo všetkých útrap spôsobených Švédmi. Tak sa stalo aktom poľskej pomsty aj centrum Jednoty bratskej v Poľsku, mesto Lešno. Po odchode švédskych vojsk v roku 1656 ho poľské vojsko vyrabovalo a vypálilo. Tento i všetky podobné prejavy násillia boli katolíckou cirkvou podávané jednoznačne ako odplata za viny protestantov.⁶⁶

Vláda Jána Kazimíra bola začiatkom hlbokého úpadku protestantizmu v Poľsku. Aj keď v krajine ostalo pomerne dosť protestantov, protestantizmus prestal byť relevantným faktorom národného života. Hoci počas krátkej vlády Michala Višniowieckeho od r. 1669, potom Jána Sobieskeho od r. 1674 a Augusta II. od r. 1696 bola na každom volebnom sejme potvrdená sloboda náboženského vyznania, rekatolizačná činnosť jezuitov prebiehala bez prerušenia. Vývoj počtu protestantských zborov v jednotlivých častiach Poľska od začiatku reformácie a počas rekatolizácie ukazuje nižšie uvedená tabuľka.⁶⁷ Z údajov je zrejmé, že od konca 16. storočia do konca 18. storočia došlo k zhruba 90%-nému poklesu počtu protestantov, pričom relatívne najmenej bola týmto regresom zasiahnutá Litva.⁶⁸

Tabuľka: Vývoj počtu protestantských zborov v Poľsku

	Malopoľsko	Veľkopoľsko	Litva	Spolu
1591	250	120	200	570
1650	69	28	cca140	240
1768	13	9	38	60

Kalvínska reformácia si v Poľsku veľmi skoro našla cestu rýchleho prenikania a rozšírenia. Reformácia a najmä kalvínska bola v Poľsku šľachtickou záležitosťou, to znamená, že jej prvými prijímateľmi a dominantnými reprezentantmi sa stali šľachtici a magnáti, ale i obyvatelia významnejších obchodných a remeselných centier, ako Krakov, Gdaňsk, Elbląg, Viľnus. Ku hlavným príčinám a predpokladom tohto procesu patrili: stav katolíckeho duchovenstva, ktorý okrem morálno-teologického úpadku disponoval obrovským majetkom presahujúcim i majetok svetskej vrchnosti, a tým sa stal trňom v oku práve šľachty. Nie menej významnou skutočnosťou bola celková spoločensko-politická atmosféra a zmýšľanie poľského šľachtického stavu, názorovo oveľa bližšie

⁶⁶ KIS, Sándor: c. d. 2.

⁶⁷ Tabuľka vyhotovená podľa údajov z KRASINSKI, Valerjan: c. d. 3, s. 141.

⁶⁸ V súčasnosti je z 34- miliónového obyvateľstva Poľska iba niečo okolo 4000 reformovaných veriacich. Z čias reformácie kontinuálne existuje kalvínsky zbor v obci Zuchlín ležiacej v centrálnnej oblasti Poľska. KIS, Sándor: c. d.

k sociálnemu učeniu Jána Kalvína, resp. progresívnejším sociálno-politickým názorom švajčiarskych teológov, než strohejšiemu luteranizmu. Zaujímavou okolnosťou poľskej reformácie je i fakt, že na rozdiel od Uhorska, kde v počiatkoch šírenia reformácie katolícky klérus reálne nemal sily na úspešný odpor proti nej, poľský katolicizmus sa od začiatku ukázal ako slabý súper v tomto boji. Ďalším paradoxom reformácie v Poľsku je i to, že kým v počiatkoch reformácie „voľnejšia politická a spoločenská atmosféra“ priala šíreniu nových myšlienok, nakoniec bola aj príčinou roztrieštenosti protestantského tábora, ktorý sa napriek mnohým pokusom nedokázal naozaj zjednotiť a spoločne čeliť hrozbám rekatolizácie. Kým katolícka cirkev získala v pôsobení jezuitského rádu mocnú zbraň proti protestantom, samotní protestanti sa stále viac diferencovali a trieštili svoje sily. Najväčšou slabinou poľskej reformácie bola absencia istej formy „sociálneho rozmeru“⁶⁹, počas celého obdobia zostal protestantizmus vyslovene záležitosťou elity, ktorá iba pod hrozbou dokázala poddaných prinútiť k osvojeniu nového učenia. I keď bola v Poľsku reformácia rozšírená, nenadobudla masový charakter, aj v prípade šľachty bola u mnohých prijímaná iba ako prejav „modernosti“, bez ozajstného zvnútornenia, čo sa veľmi skoro prejavilo v rýchlej rekatolizácii väčšiny šľachty.

69 BENEDICT, Philip: c. d., s. 271.

MESTEČKO SOBRANCE V 16. – 17. STOROČÍ (1526 – 1711)

Peter Kónya

KONYA, Peter: Sobrance in 16th – 17 century. *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 81-96.

The study deals with the history of the town Sobrance from 1526 to 1711. The author addresses the property law ratios, demographic trends and the town municipality in the investigation. In particular, attention is focused on the period of the anti-Habsburg uprising and the role of Sobrance in it. Having written the study, the author went out of extensive research in archives in Slovakia, Hungary and Ukraine.

Sobrance v 16. storočí

Medzníkom stojacim v našich dejinách na konci stredoveku je tragická bitka pri Moháči z 29. augusta 1526. Porážka vojska uhorského a českého kráľa Ľudovíta II. Jageľovského osmanským sultánom Sulejmanom sa stala osudnou nielen pre mladého kráľa, ale rovnako pre celú jeho krajinu. Moháčska katastrofa v každom aspekte hlboko zasiahla do ďalších osudov krajiny a v širších súvislostiach predznamenal vývin celého stredoeurópskeho priestoru v období raného novoveku. Začleňovanie územia Slovenska do stredoeurópskej habsburskej monarchie, spojené s výrobou určenou pre zásobovanie obrovského protitureckého vojska a novými možnosťami v obchode so západnou Európou pozitívne stimulovali rozvoj baníctva, remeselnej výroby aj poľnohospodárstva. S rozvojom remesiel a obchodu súvisel aj dynamický vývin nielen kráľovských miest, ale aj zemepanských miest a mestečiek, najmä v regiónoch bez slobodných kráľovských miest, akým bola aj Užská stolica.

Moháčska tragédia a následné turecké pustošenie však nebolo jedinou pohromou, ktorá krajinu na prahu novoveku postihla. Po roku 1526 nastalo v Uhorsku dlhé obdobie vnútorných zápasov o trón medzi dvoma korunovanými kráľmi, Jánom Zápoľským a Ferdinandom I. Habsburským. Kým habsburského kandidáta podporovala najmä šľachta zo západnej časti krajiny a väčšina slobodných kráľovských miest, Ján Zápoľský sa opieral predovšetkým o pomoc magnátov a zemanov z východných stolíc. Prostredníctvom súperiacej šľachty zasiahli tieto boje aj oblasť dnešného východného Slovenska, vrátane Užskej stolice. Od začiatku zápasu o moc bol prívržencom Zápoľského aj Ladislav Eödföfy, pán Vinianskeho hradu, časti Sobraniec a okolitých obcí. Podobne aj Ján Eödföfy sa zapojil do povstania proti Ferdinandovi r. 1555. Spolu s Alexandrom a Gabrielom Bánfim sa opevnil na hrade Vinné, odkiaľ pustošili majetky šľachticov verných habsburskému panovníkovi.¹ Podobné postoje zaujímala väčšina magnátov a šľachty vo východných stolicích. Samozrejme, tieto nepokoje a neustále vojny priniesli veľké utr-

1 Bodnárová, Miloslava: Michalovce v stredoveku. In: Dejiny Michaloviec. Ed. Jáger, M. – Sekela, V. Michalovce 2007, s. 42.

penie obyvateľom okolitých obcí, cez ktoré prechádzali tak Zápoľského, šľachtické, ako aj cisárske žoldnierske vojská.

Počas celého 16. storočia ostávali Sobrance majetkovou súčasťou Tibavského panstva, patriaceho viacerým príslušníkom rodu. V dôsledku dedenia a delenia majetkov, ako aj iných vlastníckych presunov dostávalo sa mestečko, podobne ako celé panstvo, postupne do držby viacerých zemepánov, patriacich zväčša k rodinám pochádzajúcich z niekdajšieho rodu pánov z Michaloviec. Pomerne presnú rekonštrukciu vlastníckych pomerov Sobraniec a ich zmien v 16. storočí umožňujú portálne daňové súpisy, zachované z druhej polovice storočia. V polovici storočia malo mestečko ôsmich zemepánov, vlastníciach spolu 11 sobranských port. Boli nimi: Matej Nagymihályi (2 porty), Andrej Eödföfy (1 porta), Alexander Nagymihályi (2 porty), Gašpar Draskovich (1 porta), Gregor Tibai (2 porty), Gabriel Nagymihályi (1 porta), Ladislav Bernáth (1 porta) a Žigmund Nagymihályi (1 porta).²

Na začiatku druhej polovice storočia, r. 1567, boli ako zemepáni mestečka uvedení: Matej z Michaloviec (Nagymihályi), Gregor Tibai (z Tibavy), Gabriel Nagymihályi, Žigmund Nagymihályi, Ján Eödföfy, Gregor Nagymihályi, Ladislav Bernáth, Ján Horváth a František Eödföfy st. Z týchto deviatich majiteľov mestečka žiaden nevlastnil viac ako tri porty.³ V súpise o päť rokov mladšom, z r. 1572, je už zaznamenaných viac šľachtických vlastníkov: okrem už uvedených (s výnimkou Jána Eödföfyho) ešte Andrej Eödföfy, Štefan Dobó a Krištof Tibai. O ďalších desať rokov, r. 1582, sa opäť zvýšil počet majiteľov Sobraniec, medzi ktorými boli uvádzaní: Žigmund Pongrácz (Pongrácz), Juraj Nagymihályi, Mikuláš Pongrácz, Ján Nagymihályi, vdova Gabriela Nagymihályiho, Michal Telegdy, Ladislav Bánfi (Bánffy), Andrej Eödföfy, Krištof Eödföfy, Juraj Eödföfy, Benedikt Tibai, Štefan Ilosvai, Ladislav Bernáth a Mikuláš Vay.⁴

V priebehu 80. rokov sa počet vlastníkov poddanských usadlostí v mestečku znovu podstatne zvýšil. Podľa súpisu z r. 1588 majetkové súčasti Sobraniec vlastnili: Michal Komoróczy, vdova Mikuláša Nagymihályiho, vdova Petra Tibaiho, Krištof Eödföfy, Krištof Nagymihályi, vdova Žigmunda Nagymihályiho, Juraj Eödföfy, vdova Egídia Tibaiho, František Nagymihályi, Benedikt Tibai, František Pribek, Juraj Nagymihályi, Andrej Eödföfy, Gašpar Bocskai, František Gúty, Štefan Fekete, Michal Tibai, Michal Telegdy, Dionýz Nagymihályi, Gothard Nagymihályi, Štefan Ilosvai, Wolfgang Nagymihályi, Eliáš Fryer, Ladislav Tibai, vdova Jána Wymayho a Ján Nagymihályi.⁵ Keďže všetky domácnosti v mestečku hospodárili vtedy na celkovej výmere 7 sedliackych usadlostí, väčšina z týchto zemepánov vlastnila iba želiarske, resp. štvrtinové alebo polovičné usadlosti. Majiteľom najväčšej časti, celkovo jednej a štvrt' usadlosti, bol Andrej Eödföfy.

Vo vlastníckych pomeroch v Sobranciach možno tak v priebehu druhej polovice 16. storočia sledovať permanentný prudký vzrast počtu zemepánov, pri postupnom znižovaní celkovej výmery poddanských usadlostí. Počet vlastníkov mestečka počas troch

2 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, 4/2, 1588: Portálny súpis Užskej stolice.

3 MOL Budapest, E 158, 1656, s. 47.

4 MOL Budapest, E 158, 1656, s. 189.

5 MOL Budapest, E 158, 1657, s. 658.

desaťročí stúpol z ôsmich na dvadsaťsedem, teda viac ako trojnásobne. Dôvodom mohlo byť okrem dedenia a delenia v rodine Nagymihályi, Tibai, Eödönfy a Pongrácz, pochádzajúcich z niekdajšieho rodu pánov z Michaloviec, takisto zálohovanie alebo predaj jednotlivých usadlostí.

Tak v roku 1586 dala vdova po Gabrielovi Nagymihályim Anna Kunová za 50 zlatých do zálohu opustenú usadlosť nazývanú Konopkova.⁶ Ďalšiu usadlosť, označenú ako Konopkova, spolu s jej poddanými Štefanom Konopkom s manželkou a deťmi, získal r. 1591 Mikuláš Fekete výmenou od Mikuláša Nagymihályiho za sedliacku usadlosť v Blatných Remetách, spolu s ňou užívanými poliami, lúkami a ďalšími objektmi, čím k vlastníkom Sobraniec pribudol ďalší zemepán.⁷

Medzi sobranskými zemepánmi sa okrem spomínaných šľachticov v prvej polovici storočia uvádza aj Ján Szobránczi (zo Sobraniec). Podľa súpisu z r. 1549 vlastnil v mestečku 6 celých a dve polovičné poddanské usadlosti, ďalej majer na dvoch celých sedliackych usadlostiach, mlyn a krému (výčap vína). Patrili mu aj dve kúrie, väčšia a menšia, spolu s bližšie nešpecifikovanými poľami a lúkami.⁸

Medzi jednotlivými vlastníkmi súčasti panstva nevládli idylické pomery. Podobne ako v stredoveku, aj v tomto období si navzájom poškodzovali majetok, lúpili a terorizovali svojich poddaných. Objektom ich svojvôle a konfliktov sa okrem viacerých obcí panstva stali aj Sobrance. V roku 1552 riešil užský župan spor medzi Krištofom Tibaim a Katarínou, vdovou po Michalovi Eödönfym, kvôli násilnostiam ich poddaných počas sobranského jarmoku na deň Nanebovstúpenia Panny Márie r. 1550.⁹

V roku 1554 sa dostal do konfliktu ďalší sobranský zemepán Ján Pongráč (Nagymihályi) so svojím strýkom Matejom. Popri iných násilnostiach a neprávostiach vo viacerých okolitých dedinách sa Matej Nagymihályi neoprávnene zmocnil jeho polí a lúk v Sobranciach, a to napriek zákazu (zrejme od stolice). Opakovane obsadil jeho pôdu v mestečku, vysial na nej obilie a vysadil les. Takisto zmenil tok mlynskeho náhonu na jeho polia, čím ich zároveň znehodnotil a znefunkčnil mlyn.¹⁰

Ich spor pokračoval aj v rokoch 1561 a 1562, keď sa Ján Pongráč opäť sťažoval na svojho strýka Mateja Nagymihályiho, jeho manželku a istého jeho familiára Jána Pribéka za neprávosti, páchané na jeho majetku a poddaných v Sobranciach a Ostrove. Matej Nagymihályi vyhnal svoje stádo na Jánove sobranské lúky, čím zničil jeho úrodu sena, Ján Pribék zabral fárarov vinohrad v Sobranciach, ktorý počas neobsadenia fary obrábal Ján Pongráč a po príchode farára ho opäť odovzdal cirkvi. Napokon Matejova manželka, s cieľom zabrániť mu obchodovať s vínom počas trhu na deň sv. Lukáša v Michalovciach, prikázala svojim poddaným prepadnúť a zbiť Pongrácových poddaných, ktorí dopravili víno na trh.¹¹

6 MOL Budapest, E 158, 1657, s. 866.

7 ŠA Prešov, SM 30049, i. č. 200: Prehľad zmien vlastníctva Sobraniec.

8 ŠA Prešov, SM 1234, i. č. 83: Dohoda o výmene usadlostí v Sobranciach z r. 1591.

9 ŠA Prešov, SM 572, i. č. 49: Súpis majetkov Jána Szobráncziho z r. 1549.

10 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, 4/2: List užského župana z r. 1552.

11 ŠA Prešov, SM 618, i. č. 51: Sťažnosť Jána Pongrácza z r. 1554.

O desať rokov, r. 1572, sa dostal do konfliktu Michal Pongrácz z Michaloviec s Dorotou Soósovou, manželkou Františka Eödföfyho. Tá sa sťažovala na to, že poddaní Michala Pongráca na príkaz svojho pána v Tibave prepadli a ozbíjali viacerých jej poddaných, medzi nimi i troch Sobrančanov a ukradnuté seno a náradie potom odniesli na jeho majer do Sobraniec. Ďalší jeho poddaní, medzi nimi i jeden zo Sobraniec, potom vyrabovali troch jej poddaných v Tibave, vzali a odviezli im voly i s úrodou.¹²

O rok na to sa Dorota Tibaiová, vdova po Františkovi Csicserym a Štefanovi Nagyovi alebo Feketem sťažovala na Benedikta a Ladislava Tibaiho za prepad a orabovanie jej poddaných na ceste z Komároviec do Tibavy, vykonaný na jeho príkaz poddanými zo Sobraniec a okolitých obcí.¹³

Počet poddanských usadlostí a takisto obyvateľov obce ostával do druhej polovice 16. storočia na úrovni predchádzajúceho obdobia. Ešte v štyridsiatych rokoch existovalo v mestečku najmenej 50 sedliackych a 29 želiarskych usadlostí. Z nich 42 sedliackych (meštianskych) a 29 želiarskych usadlostí patrilo r. 1544 Ladislavovi Eödföfymu¹⁴ a majiteľom 8 sedliackych usadlostí r. 1549 je doložený Ján Szobránczi.¹⁵

V druhej polovici storočia začal klesať počet poddanského obyvateľstva Sobraniec. Na jednej strane stúpala počet opustených usadlostí na úkor obývaných, na strane druhej sa niekdajšie celé sedliacke usadlosti delili na čiastkové (polovičné a štvrtinové), čo viedlo pri zostávajúcom celkovom počte usadlostí k poklesu port. V roku 1567 bolo v mestečku zaznamenaných 6 celých a 8 polovičných sedliackych usadlostí, celkovo 10 port a okrem nich 10 želiarskych a 6 služobníckych domácností.¹⁶ Ten istý počet port, 10, bol v Sobranciach vykazovaný aj o päť rokov na to, r. 1572.¹⁷ Tento stav ostal bez väčších zmien aj v druhej polovici 17. storočia. V roku 1577 boli poddanské domácnosti zdanené od 10 a pol porty.¹⁸ Výraznejší pokles nastal v 18. rokoch. Kým r. 1582 boli Sobrance opäť zdanené od 10 port¹⁹, r. 1588 bolo v celom mestečku evidovaných už len 8 port.²⁰ V nasledujúcom desaťročí nastal výrazný pokles počtu port a r. 1595 bolo mestečko zdanené iba od 4 port.²¹

Tento pokles však neznamenal vyľudnenie ani dramatický celkový úbytok obyvateľstva. Odráža len úbytok obývaných sedliackych usadlostí a schudobnenie poddaných obyvateľov, akiste v dôsledku udalostí vtedy prebiehajúcej pätnásťročnej vojny s Osmanskou ríšou. Dokladajú to napr. údaje o počte domov v tomto období.

V roku 1588 bolo v Sobranciach 21 obývaných poddanských usadlostí. Z nich bola iba 1 celá, patriaca richtárovi. Ďalších 12 bolo polovičných a 8 štvrtinových. Okrem nich

12 ŠA Prešov, SM 758, i. č. 58: Sťažnosti Jána Pongrácza z r. 1561, 1562.

13 ŠA Prešov, SM 1464: Sťažnosť Doroty Soósovej z r. 1572.

14 ŠA Prešov, SM 948, i. č. 68: Sťažnosť Doroty Tibaiovej z r. 1573.

15 ŠA Prešov, SM 547, i. č. 47: Súpis majetkov Ladislava Eödföfyho z r. 1544.

16 ŠA Prešov, SM 572, i. č. 49: Súpis majetkov Jána Szobráncziho z r. 1549.

17 MOL Budapest, E 158, 1656, s. 47.

18 MOL Budapest, E 158, 1656, s. 189.

19 MOL Budapest, E 158, 1657, s. 415.

20 MOL Budapest, E 158, 1657, s. 658.

21 MOL Budapest, E 158, 1657, s. 866.

bolo v mestečku 17 želiarskych usadlostí, 3 domácnosti si stavali domy a pri dvoch nie je uvedené sociálne postavenie majiteľa. Opustených bolo 9 sedliackych usadlostí, ktorých držiteľia zväčša umreli alebo ušli, a 3 ďalšie opustené usadlosti obrábali vo svojej réžii zemepáni.²²

Celkovo tak vtedy v mestečku stálo minimálne 42 obývaných domov, v skutočnosti však azda aj viac, ak rátame s prítomnosťou šľachtického obyvateľstva. Súpis domov z druhej polovice 90. rokov (1598) vykazuje v Sobranciach 48 obývaných domov.²³ Tento počet nepriamo dokladá aj súpis cenzu z r. 1598, podľa ktorého zaplatili všetci obyvatelia mestečka spolu daň vo výške 48 zlatých (1 zlatý každý dom).²⁴ Podľa ďalšieho súpisu z konca storočia (z r. 1599) stálo v Sobranciach 44 domov.²⁵ Všetky obytné domy sedliakov a želiarov boli iste postavené z dreva. Murovaný bol iba kostol a zrejme aj zemianske kúrie (aspoň niektoré).

Dominantným zamestnaním obyvateľov Sobraniec v tomto období bolo rozhodne poľnohospodárstvo. Hlavnými pestovanými plodinami boli pritom pšenica a raž. Okrem obilia dorábali poddaní aj víno, chovali hovädzí dobytok a včely.²⁶ Popri poľnohospodárstve mali však v mestečku veľký význam takisto obchod a remeselná výroba, pričom časť obyvateľov sa im venovala prioritne, väčšia časť potom popri obrábaní pôdy. Jednotlivé remeslá, zastúpené na sklonku 16. storočia v Sobranciach, možno rekonštruovať na základe priezvisk poddaných: kľučiar (Kulcsár), krajčír (Szabó), obuvník (Varga), kováč (Kovács, Koval'), hrnčiar (figulus, Hartsár), zámočník (Lakatos) a mlynár (Molnár).²⁷ Títo remeselníci mali svoje dielne v mestečku a vyrábali výrobky, určené spravidla na predaj na miestnych týždenných a dvoch výročných trhoch. Remeslo bolo pre nich zväčša hlavným, niekedy vedľajším zdrojom obživy, popri poľnohospodárstve.

Spolu s remeslom mal veľký význam v hospodárstve Sobraniec naďalej obchod. Uskutočňoval sa na trhoch, konaných každú stredu a prostredníctvom dvoch výročných trhov, konaných od predchádzajúceho storočia. Na obchod ako hlavné zamestnanie poukazuje priezvisko jedného obyvateľa mestečka, uvádzaného pod menom Kálmár (obchodník, kramár).²⁸

V 16. storočí existovali v Sobranciach niektoré výrobné objekty, prevádzkované panstvom vo vlastnej réžii. Takými boli už spomínaný mlyn a kréma, patriace v polovici storočia Jánovi Szobránczimu. Vodný mlyn mal dve mlynské kolesá a kréma s výčapom vína stála v strede mestečka. Zemepáni ju už v tom období dávali do prenájmu, a to spolu s bližšie nešpecifikovanou výmerou pôdy na panskom majeri. Jeho nájomcom r. 1549 bol Ján Szabó.²⁸

22 MOL Budapest, E 158, 1657, s. 908.

23 MOL Budapest, E 158, 1657, s. 866.

24 DÁVID, Zoltán: Az 1598. évi házösszeírás. Budapest 2001, s. 515.

25 MOL Budapest, E 158, 1657, s. 894.

26 MOL Budapest, E 158, 1657, s. 916.

27 ŠA Prešov, SM 547, i. č. 47: Súpis majetkov Ladislava Eödfönfiho z r. 1544.

28 MOL Budapest, E 158, 1657, s. 866.

V spoločenskej skladbe obyvateľstva v 16. storočí úplne prevládali poddaní. Patrili k nim tak sedliaci a želiari, zamestnaní v poľnohospodárstve, ako aj remeselníci a obchodníci, ktorí v kráľovských mestách tvorili vrstvu mešťanstva. Ako vyplýva z predchádzajúcich údajov, v Sobranciach v druhej polovici storočia prevládali sedliaci nad želiarmi, ktorých počet však permanentne stúpал. Zároveň pokračoval proces delenia sedliackych usadlostí. Od r. 1567 do r. 1588 tak nielen vzrástol počet želiarov z 10 na 17, ale rovnako poklesol počet celých usadlostí zo 6 na 1, polovičné usadlosti vzrástli zo 6 na 12 a štvrtinové, r. 1567 ešte nedoložené, na 8.²⁹ V roku 1549 je v Sobranciach doložená aj jedna domácnosť slobodníka (na majetku Jána Szobráncziho).³⁰ Jej držiteľom bol poddaný, ktorého z nejakého dôvodu zemepán oslobodil od platenia poddanských dávok a ďalších poddanských povinností. Oslobodený bol aj richtár, ktorý neodvádzal ani daň.

Remeselníci a obchodníci, predstavujúci tzv. mešťanov zemepanského mestečka (neznamená to príslušnosť k meštianskemu stavu, iba odlišnosť od roľníkov), ak sa zaoberali iba remeslom, resp. obchodom, mali spoločenské postavenie želiarov, keďže neužívali panské polia a lúky. Ak boli zároveň držiteľmi sedliackej usadlosti, boli zaradení k sedliakom. V roku 1588 z nositeľov remeselníckych priezvisk, o ktorých sa možno domnievať, že sa venovali remeslu, resp. označených ako remeselníkov, patrilo 6 k želiarom a 6 k sedliakom. Jeden obyvateľ mestečka, nazývaný ako obchodník, patrila k želiarom.³¹

Iné ako poddanské obyvateľstvo Sobraniec predstavovali duchovní, ku ktorým patrila farár a neskôr i učiteľ. Ďalšie privilegované obyvateľstvo tvorili miestni zemanovia. V prvej polovici 16. storočia v mestečku preukázateľne bývali Szobránczi (Ján Szobránczi s rodinou)³², vlastníci dve zemianske kúrie, a prítomnosť niekoľkých menších zemepánov možno predpokladať aj v nasledujúcom období.

V 16. storočí malo mestečko obmedzenú samosprávu, reprezentovanú richtárom a prisáznymi. Prvým známym richtárom Sobraniec bol Michal Ontolik, uvádzaný roku 1588.³³

V daňových súpisoch z druhej polovice 16. storočia sú známe prvé mená všetkých poddaných obyvateľov Sobraniec. V roku 1588 ich obývali: Michal Ontolik, Juraj Kudlóczi, Jakub Harebiar, Timko Hliviščivý, Peter Benčo, Ján Kulcsár, Jakub Petrocský, Adam Szabó, Lukáš Kálmár, Tomáš Varga, Matej Benčo, Tomáš Dorgo, Štefan Konopka, Juraško Orosz, Juraj Zremebnik, Andrej Kovács, Anton Ragin, Adam Maľak, Blažej Moro, Vojto Molnár, Juraj Iško, Mikuláš Gajdoš, Matej Kovács, Ján Mato, Mikuláš Hala, Matej Kesserű, Michal Motoš, Timko Zvot, Lukáš Jesenovský, Benedikt Koval', Michal Coptoš, Lukáš Chijernik, Tomáš Kopasz, Benedikt Zvot, Ján Szabó, Stanislav Figulus, Ján Filo, Andrej Lakatos, Juraj Harčár, vdova Antona Konopku, Ján Kobec, Ján Bán, Juraj Varga.³⁴ Z uvedených mien je možné usudzovať na etnické zloženie obyvate-

29 Tamže.

30 ŠA Prešov, SM 572, i. č. 49: Súpis majetkov Jána Szobráncziho z r. 1549.

31 MOL Budapest, E 158, 1657, s. 866.

32 ŠA Prešov, SM 572, i. č. 49: Súpis majetkov Jána Szobráncziho z r. 1549.

33 MOL Budapest, E 158, 1656, s. 47, 866.

34 MOL Budapest, E 158, 1657, s. 866.

ľov mestečka, v ktorom jednoznačne prevládali Slováci. Vzhľadom na viaceré maďarské priezviská (asi jedna štvrtina) sa možno domnievať, že časť obyvateľov Sobraniec, najmä remeselníci a obchodníci, rozprávala po maďarsky. Maďari boli aj zemepáni a ďalší zemanovia, ktorých agenda bola v tomto období písaná v maďarčine. Prítomnosť rusínskeho obyvateľstva v mestečku v tomto období sa ešte nedá preukázať.

Vývin náboženských pomerov v celej krajine v 16. storočí zásadným spôsobom ovplyvnila reformácia, šíriaca sa u nás od tretieho desaťročia storočia. K novému učeniu sa najprv prihlásili nemeckí mešťania slobodných kráľovských a banských miest, po nich aj šľachta a jej poddaní. Masy vidieckeho obyvateľstva sa stávali prívržencami ideí reformácie a neskôr nových cirkví predovšetkým z iniciatívy svojich zemepánov. Takisto majitelia michalovského panstva boli prívržencami a neskôr i šíriteľmi a podporovateľmi nových náboženských ideí. Na rozdiel od západných častí krajiny a miest si v radoch magnátov a šľachty na východe našlo viac stúpcov učenie švajčiarskeho reformátora Jána Kalvína. Už od polovice storočia tak vo východných stolicích, medzi nimi i v Užskej, prešli dovtedy lutherské zbory ku kalvinizmu. Spolu s majiteľmi panstva prijali najneskôr v polovici 16. storočia nové náboženstvo i poddaní v Sobranciach.

Významnú úlohu pri šírení nového učenia a formovaní základov protestantských cirkví zohrali v stolicích bez slobodných kráľovských a kráľovských banských miest zemepanské mestá a mestečká. Okrem iného i vďaka tomu, že slúžili ako rezidencie magnátov a zemanov, podporujúcich reformáciu. Jedným z centier reformácie a vznikajúcej kalvínskej cirkvi sa tak v Užskej stolici popri Užhorode a Veľkých Kapušanoch stali aj Sobrance. Katolícka farnosť v Sobranciach prešla k reformácii najneskôr v polovici storočia. V roku 1560 hľadali majitelia Tibavského panstva slovenského reformovaného kazateľa pre tibavskú farnosť.³⁵ Prvým známym kalvínskym kazateľom pôsobiacim v mestečku bol Anton Lazonyi (z Ložína), doložený r. 1564. Ďalším bol Michal Szobránczi (zo Sobraniec), pôsobiaci v Sobranciach v 80. rokoch.³⁶ Spolu s kostolom, farou a ďalším majetkom farnosti prevzala reformovaná cirkev takisto miestnu farskú školu. V nasledujúcich rokoch ju zveľadila a zrejme už v tomto období zamestnávala vlastného učiteľa. V nej získali vzdelanie mnohí miestni poddanskí chlapci a niektorí z nich pokračovali potom v štúdiu a stali sa kňazmi. Iba v druhej polovici 16. storočia pochádzali z mestečka dvaja reformovaní kazatelia.³⁷

Sobrance v 17. storočí

Nasledujúca epocha, zaberajúca celé 17. storočie a prvé desaťročie 18. storočia, predstavuje jednu z najvýznamnejších, prelomových etáp v histórii Uhorska a samozrejme i Slovenska. Počas nej prebehli dôležité historické udalosti a procesy, ktoré potom predznamenali ďalší vývoj krajiny a ich dôsledky sa prejavovali počas nasledujúcich storočí.

35 ULIČNÝ, F.: c. d., s. 211.

36 ZOVÁNYI, Jenő: Protestáns jegyzékek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. Budapest 1928, s. 117-118.

37 DIENES, Dénes: A történelemi református Tiszáninneni egyházkerület. Rkp., s. 53.

Hlavné smery vývinu spoločnosti boli vtedy určované tak najvýznamnejšími celoeurópskymi udalosťami, ako aj zložitými cestami domáceho spoločenského a politického diania. Základný obsah celej epochy tvorilo niekoľko procesov, resp. udalostí mimoriadneho významu. Jedným z nich bola reformácia, víťazne postupujúca celou krajinou ešte v priebehu 16. a v prvých rokoch 17. storočia. Už od polovice storočia sa však stále viac dostávala do popredia násilná a všetkými prostriedkami presadzovaná rekatolizácia, podporovaná habsburskými panovníkmi, ktorá nakoniec nielen zastavila šírenie nového náboženstva, ale na mnohých miestach ešte v priebehu 17. storočia obnovila panstvo katolíckej cirkvi.

Okrem toho 17. storočie bolo naplnené protitureckými vojnami, ukončenými oslobodzovacou vojnou v rokoch 1683 – 1699. Ustavičné boje a prítomnosť vojska pritom ťažko postihli nielen územia obsadené osmanskou mocou, ale i stolice v hlbokom habsburskom zázemí. Aj keď boje týchto protitureckých vojen na území Zemplínskej a Užskej stolice priamo neprebiehali, aj tieto teritória pocítili vojnové udalosti v podobe presúvajúcich sa alebo zimujúcich vojsk či vysokých porcií vymáhaných armádou a štátnymi orgánmi. Práve vysoké finančné nároky štátu určené na vydržiavanie armády a priame pustošenie vojsk sa onedlho stali jednými z príčin protihabsburských povstaní, trvajúcich viac ako sto rokov, od roku 1604 do roku 1711.

Všetky tieto významné udalosti sa vtedy nevyhnutne odrazili aj v živote mestečka Sobrance a jeho obyvateľov. Na poddanské obyvateľstvo pôsobili nielen priamo, prestupom poddaných na novú vieru počas reformácie a ich následným násilným obracaním na katolicizmus v časoch protireformácie, či pustošením a rabovaním v období vojen a protihabsburských povstaní. Tieto udalosti potom veľkou mierou ovplyvňovali zemepanské pomery, vlastnícke vzťahy, povinnosti poddaných, ale aj vývin hospodárskych pomerov a náboženskú situáciu v mestečku. Aj z veľmi skromne zachovaných písomných dokumentov a analógií so susednými obcami a stolicami možno predpokladať, že tamojšie obyvateľstvo pritom nebolo iba objektom, pasívnym účastníkom tohto vývinu, ale samo vstupovalo do celospoločenského diania a aktívne sa na ňom podieľalo.

Vo vlastníckych pomeroch mestečka nedošlo počas väčšej časti 17. storočia k významnejším zmenám. Jeho majiteľmi boli rodiny Pongrárcovcov, Eödföncovcov, Tibaiovcov a viacerí iní zemepáni. K nim postupne pribúdali ďalší, ktorí cestou sobášov, dedičstva, kúpy či zálohu získali jednotlivé sedliacke, želiarske alebo opustené usadlosti. Tak sa medzi vlastníkov rôzne veľkých majetkových podielov v mestečku dostali Stáraiovci (Sztáray), Sirmaiovci (Szirmay), Gombošovci (Gombos), Ďulafovci (Gyulaffy), Buttkayovci, Gejőcziovci a iní. Tak napr. Pavol Pongrác z Michaloviec r. 1615 vo svojom závete rozdelil medzi synov, manželku a ďalších príbuzných svoju sobranskú kúriu, majer, lúky a polia v chotári, klenoty, zlato, peniaze a ďalší majetok.³⁸ Podobne o niekoľko rokov, r. 1637, dali Michal a Gabriel Pongrárcovci svoju rozsiahlu kúriu spolu s k nej patriacimi lúkami a záhradami Štefanovi Buttkaymu a Adamovi Sirmaiovi za 1000 zlatých do zálohu, s možnosťou vyplatenia po desiatich rokoch.³⁹

38 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, 4/2, 324: Posledná vôľa Pavla Pongrácza z r. 1615.

39 ŠA Prešov, SM 1453, i. č. 103.

V roku 1617 Martin Tibai zvaný Eördögh zálohoval jednu celú opustenú usadlosť v mestečku za 200 zlatých.⁴⁰ Ďalšiu pustú usadlosť predal r. 1636 za 100 zlatých Michal Pongráč Ladislavovi Gejőczimu.⁴¹ Takisto Ladislavovi Gejőczimu zálohovala r. 1643 za 100 zlatých manželka Krištofa Vinnayho Judita Bayová jednu celú sedliacku a jednu opustenú usadlosť⁴² a v tom istom roku predal Gabriel Pongráč za 40 zlatých ďalšiu opustenú poddanskú usadlosť.⁴³ Ten istý Ladislav Gejőczy r. 1660 kúpil od Alžbety Bánfiovej (Bánffy) z Michaloviec za 100 zlatých dom zámočníka a jednu pustú usadlosť v mestečku.⁴⁴ V roku 1654 dal Adam Pongráč do zálohu Štefanovi Stárimu za 180 zlatých opustenú kúriu a jednu želiarsku usadlosť.⁴⁵ V roku 1660 kúpil opäť Ladislav Gejőczy za 360 zlatých od Juraja Eődőniho mlyn spolu s opustenou usadlosťou medzi Sobrancami a Komárovcami.⁴⁶

V roku 1676 si Michal a Gabriel Pongrácovci rozdelili kúriu a bitúnok v Sobrančiach, ktoré zdedili po Gašparovi Tibaim.⁴⁷ Na sklonku storočia, r. 1691, predal Ladislav Gejőczy s manželkou Juditou Rátiovou kúriu s ku nej patriacou pôdou a všetkými listinami, oprávňujúcimi na jej dedičnú držbu Žigmundovi Oroszovi a jeho manželke Barbore Sennyey.⁴⁸

Časté vlastnícke zmeny, no predovšetkým vysoký počet opustených usadlostí, dokonca aj panských kúrií a hospodárskych objektov (mlyn) poukazujú na chudobnenie mestečka a úbytok jeho obyvateľov. Jednou z jeho príčin boli akiste vojenské udalosti protihabsburských povstaní, počas ktorých cez Užskú stolicu viackrát prechádzali vojská povstalcov, sedmohradských kniežat i habsburské armády. Popri vojnovom pustošení, resp. epidémiách (mor r. 1679, no najmä r. 1710) mohli byť príčinou poklesu počtu obyvateľov počas celého 17. storočia i úteky poddaných v dôsledku vojnových udalostí či zvýšených nárokov zemepánov.

Obyvateľstvo Sobraniec v 17. storočí tvorili poddaní (roľníci, remeselníci a príp. obchodníci) a šľachta. Kvôli nedochovaniu komplexných súpisov poddanských domácností z tohto obdobia nie je možná rekonštrukcia spoločenskej štruktúry, rozvrstvenia poddanského obyvateľstva ani výmery usadlostí. Možno predpokladať, že väčšina obyvateľov mestečka sa venovala poľnohospodárstvu ako hlavnému, ďalší ako doplnkovému zamestnaniu. Na základe fragmentálnych správ o predaji, zálohovaní či konfiškácii majetkových podielov sa možno domnievať, že vzrastal počet želiarov, ako aj opustených usadlostí. Časť obyvateľstva sa naďalej venovala remeslu a predstavovala tak mešťanov zemepanského mestečka. Ani ich zloženie sa nedá rekonštruovať a dochované pramene

40 ŠA Prešov, SM 30049, i. č. 200: Prehľad zmien vlastníctva Sobraniec.

41 Tamže.

42 Tamže.

43 Tamže.

44 Tamže.

45 ŠA Prešov, SM 5591, i. č. 344.

46 ŠA Prešov, SM 30049, i. č. 200: Prehľad zmien vlastníctva Sobraniec.

47 ŠA Prešov, SM 1827, i. č. 134.

48 ŠA Prešov, SM 30049, i. č. 200: Prehľad zmien vlastníctva Sobraniec.

dokladajú v Sobranciach v tomto období len existenciu čižmárov, obuvníkov, zámočníka a mlynára.⁴⁹

Sedliaci odvádzali svojim zemepánom rentu, ktorá pozostávala z peňažného cenzu, naturálnych dávok a v tom období už aspoň u niektorých zrejme aj bezplatnej práce na panskom majeri. Remeselníci odvádzali spravidla len census, alebo istý počet remeselných výrobkov. Tak čižmár Adama Pribéka v 70. rokoch (r. 1674) odovzdával svojmu zemepánovi 7 párov čižiem a zámočník 6 zlatých.⁵⁰

S určitosťou sa dá konštatovať, že v priebehu 17. storočia žilo v Sobranciach šľachtické obyvateľstvo, ktoré predstavovalo niekoľko rodín miestnych zemepánov. Dokladajú to niekoľké kúrie, uvádzané v dokumentoch, týkajúcich sa zálohovania, predaja či konfiškácie majetkov. Takými boli zemianske sídla patriace Pongrácovcom, nová kúria, postavená Gašparom Tibaim, kúria Ladislava Gejőczyho a zrejme ešte ďalšie panské príbytky.⁵¹

Spolužitie šľachty v Sobranciach zrejme aj v tomto období nebolo bezproblémové. Dokumentovať to môže konflikt medzi Michalom Ráczom a Žigmundom Feketem z roku 1656. Začal sa slovnou potýčkou dvoch spomínaných zemanov, v ktorej Michal Rácz napadol Žigmunda Feketeho mnohými neslušnými výrazmi. Ten vytasil šablňu a zranil mu rameno. Následne ho odviekol do domu Ladislava Feketeho, kde došlo k ďalšiemu konfliktu, pri ktorom dostal Michal Rácz nové zásahy šablňou a na ich následky umrel.⁵²

V náboženských pomeroch v Sobranciach až do poslednej tretiny storočia nedošlo k významnejším zmenám. Tak ako v predchádzajúcom storočí, boli obyvatelia mestečka protestantmi helvétskeho, teda kalvínskeho vyznania. Sobrance boli v tomto období sídlom reformovanej (kalvínskej) farnosti, ku ktorej ako filie patrili okolité obce Veľké Revištie, Ruskovce a Jasenov (pravdepodobne aj Komárovce a Ostrov).⁵³ Farnosť užívala starý stredoveký kostol, budovu fary a školy.

Príjem farnosti, resp. farára sa v prvej polovici storočia skladal z užívania farskej pôdy v chotári a dávok od poddaných. Všetci sedliaci (s celou usadlosťou) v mestečku a filiách odovzdávali farárovi dva stohy obilia, každý po 26 snopov. Želiari (teda aj remeselníci) a vdovy odvádzali po 8 denárov. Za krst dávali všetci po jednej sliepke a jeden chlieb. Za pohreb, keď kňaz len spieval, odovzdávali 16 denárov, keď aj kázal, tak 50 denárov. Pri pochovávaní z vidieka cez celé mesto platili 32 denárov. Keď však musel farár vyjsť z chotára mestečka, dostával 60 denárov a keď išiel do filie, tak 1 zlatý. Pri sobášení dostával farár od ženicha 4 denáre, od svadobných funkcionárov 3 a od ostatných účastníkov po 1 denári.⁵⁴

49 MOL Budapest, UC Urbarialia et Conscriptiones, E 156, 60/20, 93/11, 55/26; Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, 4/2, 1256: Súpis taxalistov v Užskej stolici z r. 1696.

50 MOL Budapest, UC, E 156 60/20: Inventár majetkov Adama Pribéka z r. 1674.

51 ŠA Prešov, SM 1453, i. č. 103, 30049, i. č. 200, 5591, i. č. 344, 1827, i. č. 134.

52 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, 4/2, 687: Zápisnica z vypočúvania svedkov vo veci vraždy Michala Rácza v Sobranciach.

53 Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16.-17. század. (Ed. Dienes, D.) Budapest 2001, s. 243.

54 Tamže.

Najneskôr od začiatku 17. storočia je v Sobranciach doložená reformovaná škola s jedným učiteľom, určená pre synov miestnych poddaných. Učiteľ dostával od veriacich vo filiách Veľké Revišťa, Ruskovce a Jasenov po jednom stohu obilia, pozostávajúcim z 56 snopov. Takisto poberal tretinu zo všetkých poplatkov pri pohreboch.⁵⁵

Pôda patriaca farnosti pozostávala z 20 rolí v chotárnej časti K Rybnici, 39 rolí v časti K Tibave a niekoľkých lúk. V rybnickom chotári mala 1 lúku, v sobranskom 3, v komárovskom 1 a 1 v ostrovskom chotári, ktorú užíval farár. Ďalšie dve farské lúky mali vtedy v držbe poddaní.⁵⁶

Na začiatku 17. storočia pôsobili v Sobranciach títo reformovaní farári: Ján Besztercebányai (z Banskej Bystrice, 1609), Matej Peter Krasznai (1620) a Tomáš Selecus (1621), zastávajúci aj úrad konseniora Užského seniorátu.⁵⁷

Kvôli nedostatku správ nie je možné zistiť, nakoľko zasiahla násilná rekatolizácia na začiatku 70. rokov do náboženských pomerov. Každopádne najneskôr po Prešporských krvavých súdoch r. 1674 prišli reformovaní o kňaza, kostol, faru aj školu, ktorú zrejme prevzal nový katolícky kňaz. Situácia sa zmenila po obsadení mestečka kurucmi Imricha Tököliho (Thököly) r. 1678, keď bol chrám so školou a farou navrátený kalvínom. Keďže šopronské náboženské články z r. 1681 ponechávali vo východných stolicích kostoly v rukách ich faktických majiteľov, ostal aj po povstaní sobranský chrám v držbe kalvínov. Tí ho potom užívali ešte aj na konci storočia, r. 1700. Zaujímavé je, že v tom období sa o kostol delili s gréckokatolíkmi, podobne ako vo viacerých okolitých dedinách.⁵⁸ Odňatý im bol až na prahu 18. storočia (do r. 1703), keďže komisia prvého kuruckého snemu počas povstania Františka II. Rákociho r. 1705 rozhodla o jeho vrátení reformovaným.⁵⁹

Údaj o spoločnom užívaní chrámu reformovanými a kresťanmi východného obradu (vtedy už zrejme gréckokatolíkmi) poukazuje na prítomnosť nového, rusínskeho obyvateľstva v mestečku na konci 17. storočia. Vzhľadom na spoločné užívanie chrámu (Rusíni si nepostavili drevený kostolík, ako to bolo obvyklé v iných obciach), ako aj na vyľudnenie zo začiatku nasledujúceho storočia nemožno však predpokladať masívnejšiu kolonizáciu, iba menšie skupiny obyvateľstva.

Sobrance v protihabsburských povstaniach

Druhá polovica 17. a prvé desaťročie 18. storočia predstavuje v našich dejinách veľmi významné obdobie. Popri protitureckej vojne vyvrcholili v tomto období aj vnútorné boje v krajine, protihabsburské povstania, ktoré trvali s prestávkami od začiatku storočia (1604 – 1711). Práve v druhej polovici 17. a na prahu nasledujúceho storočia prebehli

55 Tamže.

56 Tamže, s. 244.

57 ZOVÁNYI, Jenő: Protestáns jegyzékek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. Budapest 1928, s. 118.

58 Adatok az Egri egyházmegye történelméhez, IV. (Ed. Leskó, J.) Eger 1907, s. 305.

59 ZSILINSZKY, Mihály: Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. IV. Budapest 1897, s. 254.

dve najrozsiahlejšie a najmohutnejšie z nich. Zachvátili celú uhorskú spoločnosť a odohrávali sa z veľkej časti na východnom Slovensku.

S protihabsburským odbojom úzko súvisel aj boj za slobodu vyznania na jednej strane a dovŕšenie rekatolizácie krajiny na druhej strane. Kým v prvej polovici 17. storočia (najmä na východe) existovali ešte pomerne priaznivé podmienky pre udržanie protestantizmu, od polovice storočia sa na celom území presadzovala rekatolizácia, podporovaná habsburskou mocou. Boj za náboženskú slobodu bol jedným z hlavných cieľov dvoch posledných protihabsburských povstaní a aj vďaka tomu sa podarilo ich vodcom získať široké vrstvy nepriviligovaného obyvateľstva.

Obce v Užskej stolici zasiahli vojnové udalosti druhej polovice storočia skôr ako v ostatných častiach východného Slovenska. Už začiatkom roku 1663 vpadli do tejto oblasti Tatári, prenasledujúci sedmohradské knieža Juraja II. Rákociho, ktorý utekal do vlasti po svojom neúspešnom ťažení do Poľska, keď sa pokúsil zaujať poľský trón. Ich pustošenie síce obce okolia Sobrance priamo nezasiahlo, aj oni sa však museli podieľať na obrane stolice, hlavne na zaopatrení vojska.⁶⁰

V roku 1670 sa udalosťami známymi ako Vešeléniho (Wesselényi) sprisahanie začala nová etapa protihabsburských povstaní v Uhorsku. Zle organizované prípravy magnátov (vrátane hlavných krajinských hodnostárov) na odboj sa však podarilo panovníkovi Leopoldovi včas odhaliť a tak k významnejšiemu ozbrojenému konfliktu v lete 1670 v podstate nedošlo. Habsburské vojská obsadili celú krajinu a iba na východe, v Šarišskej a Zemplínskej stolici, sa im postavila šľachta spolu so slobodnými kráľovskými mestami, pod vedením Františka I. Rákociho. Napriek tomu, že k vážnejším ozbrojeným stretnutiam nedošlo, stolice a mestá museli zaplatiť vysoké sumy a desiatky osôb sa dostali pred súd. V nasledujúcich rokoch bolo v celom kráľovskom Uhorsku rozmiestnené silné habsburské vojsko, ktorému museli stolice poskytovať ubytovanie, potraviny, krmivo a rôzne služby. Na nich sa podieľali predovšetkým obyvatelia vidieka. Napr. r. 1675 boli poddaní z celej Užskej stolice povinní vykonávať rôzne práce pre potreby armády.⁶¹ V roku 1778 nariadil generál Cobb stolicu dodať jeho vojsku zásoby potravín a povozy.⁶² V nasledujúcom roku boli poddaní využívaní na bezplatné práce na opevňovaní všetkých pevností na území Užskej stolice.⁶³

Do protihabsburského vystúpenia magnátov a stavov v lete 1670 sa zapojili aj niektorí zemepáni v Sobranciach. Po obsadení východných stolíc vojskom boli postavení pred súd v Prešporku, ktorý im za účasť v odboji skonfiškoval majetky. Ladislav Gyulaffy už r. 1670 prišiel o jednu opustenú usadlosť a krčmu v Sobranciach v hodnote

60 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4 Župan Užskej stolice, 02: Korešpondencia Užskej a Satmárskej stolice o obrane pred vpádom Tatárov z r. 1663.

61 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4 Župan Užskej stolice, 02: Nariadenie administrátora Spišskej komory o prácach stolice pre vojsko z r. 1675.

62 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4 Župan Užskej stolice, 02: Nariadenie generála Cobba o zásobovaní vojska a poskytnutí povozov z r. 1678.

63 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4 Župan Užskej stolice, 02: Nariadenie generála Walsega o prácach na oprave pevností z r. 1679.

80 zlatých.⁶⁴ Jánovi Pribékovi tiež v tom alebo v nasledujúcich rokoch skonfiškovala komora dve remeselnícke a jednu opustenú usadlosť v mestečku.⁶⁵

V lete roku 1678 vypuklo v krajine ďalšie mohutné protihabsburské povstanie, pod vedením Imricha Tököliho. Jeho hlavnými príčinami boli násilnosti a zdieranie vojska, porušovanie práv stavov, násilná rekatolizácia a všeobecná nespokojnosť s viacerými stránkami vlády Leopolda I. Územie Užskej stolice obsadili kuruci zakrátko po vypuknutí povstania a ovládali ho až takmer do konca odboja. Táto časť stolice mala pre vodcu povstania veľký význam. Iba niekoľko kilometrov na východ stála mohutná užhorodská pevnosť, na západe po krajinskej ceste mestečko Michalovce s hradom a takisto hrad Vinné. V Sobranciach sa od začiatku povstania po dlhší či kratší čas zdržiavali kuruckí vojaci a obyvatelia sa museli podieľať na ich zásobovaní.

Už v septembri 1681 žiadal Imrich Tököli od Užskej stolice 2000 chlebov, 15 bokov slaniny, 125 pínt medu, 20 vriec múky, 20 svíň, 200 sliepok, 50 pínt masla a po dvoch košických gbeloch hrachu, šošovice a krúp.⁶⁶ Takisto v nasledujúcom roku požadovali kuruckí velitelia, ako napr. Sebastián Šároši (Saárossy) z Mukačeva, povozy, dobytok a pod.⁶⁷ V lete žiadal vodca povstania poskytnutie sto povozov aj s dobytkom a podobné rozkazy a nariadenia sa opakovali až do konca odboja.⁶⁸ Vo februári 1683 vymáhal Imrich Tököli poskytnutie povozov na dovoz obilia do Nagy Bánye (Baia Mare, dnes RO) v Satmárskej stolici a v nasledujúcom mesiaci urgoval vypravenie povozov na prevoz kamennej soli do Šarišskej stolice.⁶⁹ Vozy, múku, soľ a slaninu vyberali kuruci od stolice aj v apríli toho istého roku a podobné rozkazy a nariadenia sa opakovali.

Po porážke povstania bola krajina obsadená habsburskými armádami, ktoré ju počas druhej polovice 80. a po celé 90. roky využívali aj ako zimovisko a základňu v protitureckej vojne. Veľké pevnosti Užhorod, Mukačevo, ale aj také ako Michalovce či Vinné obsadili cisárske posádky a vojaci opäť vymáhali od poddaných zo širokého okolia potraviny, krmivo, povozy alebo rozličné služby. Počas zimovania panovníkovho vojska v roku 1696 musela Užská stolica odovzdať 617 peších a 483 jazdeckých porcií.⁷⁰ Na zhromaždení takého množstva potravín, krmiva a peňazí sa muselo podieľať predovšetkým poddanské obyvateľstvo.

64 MOL Budapest, UC, E 156 102/1: Súpis majetkov Ladislava Gyulaffyho z r. 1670.

65 MOL Budapest, UC, E 156 60/20: Inventár majetkov Adama Pribéka z r. 1674.

66 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, F 4 Župan Užskej stolice, 02: Žiadosť Imricha Tököliho o poskytnutie zásob potravín pre jeho vojsko z r. 1681.

67 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, 4/2, 1107: List Sebastiana Saárossyho z júna 1682.

68 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, 4/2, 1107: List Imricha Tököliho z júna 1683.

69 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, 4/2, 1107: Listy Imricha Tököliho Užskej stolici z r. 1683.

70 Jedna pešia porcia predstavovala zaopatrenie pre jedného pešiaka a jazdecká porcia pre jedného jazdca na určitý čas. Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, F 4 Župan Užskej stolice, 02: Stanovenie porcií pre Užskú stolicu pre zimujúce vojsko z r. 1696.

Aj na tomto povstaní sa zúčastnili viacerí sobranskí zemepáni. Napriek tomu, že účastníkom odboja udelil panovník amnestiu, niektorí z nich aj vtedy prišli o svoje majetky. Tak r. 1686 skonfiškovala komora Štefanovi Sirmaiovi jeden a pol spolovice opustenej sedliackej usadlosti, jednu remeselnícku domácnosť, pustý hostinec s k nemu patriacimi poľami a lúky v Sobranciach.⁷¹ Aj Františkovi Stáraiimu bola v tom istom roku skonfiškovaná jedna opustená celá a jedna obývaná, no nemajetná polovičná sedliacka usadlosť v mestečku.⁷² Obidva majetky v Sobranciach mala komora v držbe v nasledujúcom roku, a to jednu celú a jednu polovičnú sedliacku usadlosť, opustenú usadlosť, na mieste bývalého hostinca, spolu s poľami s rozlohou 8 košických gbelov a lúkami na ploche 10 koscov.⁷³

Možno predpokladať, že počas Tököliho povstania došlo k značnému poškodeniu a ďalšiemu vyľudneniu mestečka. Sobrance v tomto období zrejme aj vyhoreli alebo boli vypálené, na čo poukazuje údaj o vyhorenom hostinci z r. 1686.⁷⁴

Ešte v priebehu povstania začala posledná veľká protiturecká vojna, počas ktorej bola osmanská moc vytlačená z Budína a takmer celého obsadeného Uhorska. Vojna však znamenala vysoké daňové zaťaženie a pobyt vojsk, čo viedlo k ďalšiemu úpadku zničenej krajiny. Predzvesťou nového mohutného protihabsburského odboja bolo v tejto oblasti tzv. (tokajsko) podhorské kurucké povstanie, ktoré vyvolali bývalí kuruckí vojaci, miestni poddaní a zemania. Aj keď zachvátilo iba územie južného Zemplína, správy o ňom sa šírili aj do susedných oblastí a iste s ním sympatizovali takisto obyvatelia Sobraniec a okolia. Dokladá to list užského župana Mikuláša Berčénioho (Bercsényi) z 2. októbra 1697, adresovaný zemanom v Sobranskom okrese stolice, ktorých nabádal na dištancovanie sa od povstania a zachovanie vernosti panovníkovi.⁷⁵

Na prelome 17. a 18. storočia sa tak opäť vystupňovali všetky nevyriešené problémy. K starým konfliktom pribudli nové, spôsobené drancovaním vojska, pokračujúcou násilnou rekatolizáciou a vysokými finančnými požiadavkami štátu vo vojnu zničenej a hospodársky vyčerpanej krajine. Proti vláde Leopolda I. sa vytvorila šľachtická aj ľudová opozícia a po ich spojení v júni 1703 vypuklo posledné, najmohutnejšie a najrozsiahlejšie protihabsburské povstanie, pod vedením Františka II. Rákociho. Druhou najvýznamnejšou osobnosťou konštitujúcej sa opozície a neskôr aj povstania bol župan Užskej stolice gróf Mikuláš Berčéni (Bercsényi). Ciele odboja boli od začiatku prítiažlivé aj pre vidiecky ľud. Vodca povstania sa pokúsil spravodlivo vyriešiť náboženskú otázku a prvý sľúbil slobodu veľkej mase poddaných.

Rovnako v poslednom protihabsburskom povstaní sa v krátkom čase po jeho vypuknutí celá Užská stolica dostala do rúk kurucov a tí ju ovládali takmer až do konca vojny. Hrady Vinné, Michalovce a Užhorod obsadili povstalci ešte v jeseni 1703. Tak

71 MOL Budapest, UC, E 156 93/11: Súpis majetkov Štefana Sirmaia z r. 1686.

72 MOL Budapest, UC, E 156 49/31: Skonfiškované majetky Františka Stáraiho z r. 1686.

73 MOL Budapest, UC, E 156 55/26: Súpis skonfiškovaných majetkov z r. 1687.

74 MOL Budapest, UC, E 156 93/11: Súpis majetkov Štefana Sirmaia z r. 1686.

75 ŠA Prešov, SM 2232, i. č. 154: List Mikuláša Berčénioho šľachte Sobranského okresu stolice z r. 1697.

ako viacerí ďalší poprední šľachtici z východu krajiny, aj zemepáni zo Sobraniec prisahali vernosť vodcovi odboja a vstúpili do kuruckého vojska. Počas celého povstania, od leta 1703 až do začiatku roku 1711, sa v Užskej stolici zdržiavali, zimovali alebo cez ňu iba prechádzali mnohé kurucké jednotky. Obyvatelia im poskytovali, okrem porcií a vojrovej dane, remeselnícke výrobky, potraviny, krmivo pre kone a víno. Dôležitosť východných stolíc vzrástla najmä v druhej polovici povstania, keď sa kurucké územie stále viac zužovalo na teritórium horného Uhorska.

V kuruckom vojsku, zloženom z veľkej časti z poddaných, bojovali mnohí obyvatelia západných okresov Užskej stolice: z bezprostredného okolia Sobraniec z Veškoviec, Lekároviec, Pinkoviec, Tašule, Jenkoviec, Nemeckého a iných obcí.⁷⁶ Žiaľ, nie je známe, či sa osobne zúčastnili povstania aj poddaní obyvatelia Sobraniec. Je však veľmi pravdepodobné, že podobne ako tisíce slovenských, rusínskych a maďarských poddaných, najmä z východu krajiny, aj oni sa zapojili do povstania v radoch kuruckých vojsk. Ostatne, ešte začiatkom roku 1711 je doložená účasť v povstaleckej armáde obyvateľov niektorých okolitých obcí.⁷⁷ Pravdepodobné však je aj to, že mestečko bolo po spustošení a vypálení počas predchádzajúceho povstania také zničené a vyľudnené, že v nich ostalo iba niekoľko obývaných usadlostí. Dokladajú to aj spomínané údaje o konfiškáciách sobranských majetkov.

Rozhodne sa však do posledného protihabsburského povstania zapojili miestni zemanovia a ďalší zemepáni mestečka. Predovšetkým Imrich a Juraj Gombošovci, ktorí za pôsobenie v odboji zrejme prišli o kúriu a ďalšie majetky v Sobranciach.⁷⁸ Zvlášť aktívne vystupovali na strane kurucov aj najväčší vtedajší zemepáni v mestečku a širšom okolí, Pongrácovci. Ladislav Pongrác sa k odboju pridal hneď na začiatku, v jeseni 1703 a až do konca povstania bol kapitánom hradu Vinné.⁷⁹ Podobne jeho synovec Ján Pongrác bol v tábore povstalcov najneskôr od marca 1704. Počas povstania zastával úrad Rákociho komisára (1704)⁸⁰ a slúžneho Užskej stolice.⁸¹

Povstanie Františka II. Rákociho prinieslo viaceré významné zmeny vo vnútropolitickom usporiadaní krajiny a všetkých oblastiach jej života. Popri všeobecnom zdanení, detronizácii Habsburgovcov a zriadenia nových centrálnych úradov správy to bola predovšetkým sloboda troch krajinských náboženstiev: katolíckeho, evanjelického a kalvínskeho. Uzákoniť ju hneď prvý povstalecký snem v jeseni 1705 v Sečanoch, ktorý rozhodol aj o navrátení veľkého počtu protestantských kostolov. Jedným z nich bol i donedávna reformovaný chrám v Sobranciach, zrejme odňatý až na začiatku 18. storočia,

76 Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, 4/2, 1105: Súpis kuruckých vojakov z obcí Užskej stolice.

77 Takým bol napr. delostrelec Michal Zavatkai zo Závadky vo Vinianskom okrese. Székési Gróf Beresényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1705 – 1711. (Ed. Thaly, K.) Budapest 1882, s. 405.

78 MOL Budapest, UC, E 156.

79 OszK (Országos Széchényi Könyvtár) Budapest, Kt.(Kézirattár), Fol. Hung. 798, fol. 39.

80 MOL Budapest, Rákóczi szabadságharc levéltára G-16, I., 2. d. No. 16.

81 MOL Budapest, G-24, II. 6. a.

keďže ešte r. 1700 ho mali užívať kalvíni aj gréckokatolíci spoločne. Avšak podobne ako chrámy vo Vojnatine, Vinnom a Tibave nebol odovzdaný reformovanej cirkvi. Preto sa ocitol na zozname sťažností protestantov a jeho navrátením sa zaoberal aj ďalší kurucký snem, konaný r. 1707 v Ónode.⁸² Je však možné, že dôvodom bol aj prudký pokles reformovaného obyvateľstva v mestečku v dôsledku jeho vyľudnenia.

Tak ako na väčšine územia Uhorska, aj v Užskej stolici zúrila v závere povstania rozsiahla (a v našich krajoch posledná) morová epidémia. V Michalovciach vypukol mor v októbri 1709⁸³ a zúrila ešte aj začiatkom mája nasledujúceho roku.⁸⁴ Nie je možné zistiť, koľko obetí si epidémia v tejto oblasti vyžiadala, podľa niektorých správ mala však práve v južnom Zemplíne a teda zrejme aj v priľahlých okresoch Užskej stolice osobitne ťažké dôsledky. Ostatne, na to nepriamo poukazuje aj ďalší prudký pokles počtu poddaných na začiatku druhého desaťročia 18. storočia. V posledných rokoch povstania sa na tomto území sústavne zdržiavali rôzne povstalecké jednotky. V dôsledku hlbokej krízy a rozvratu hospodárstva povstaleckej krajiny vojaci často násilím vymáhali od obyvateľov potraviny a drancovali nechránené obce. Počas jarných mrazov zamrzli všetky oziminy, ovocie, hrozno aj dobytok v maštaliach a obyvatelia tak mali nedostatok potravín pre vlastnú potrebu. Chaos v závere odboja spôsobil potom ďalšie spustošenie vyčerpaného a po morovej epidémii vyľudneného vidieka.⁸⁵

82 ZSILINSZKY, Mihály: Magyar országyűlések vallásügyi tárgyalásai. IV. Budapest 1897, s. 254.

83 Székési Gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1704 – 1712. (Ed. Thaly, K.) III. Budapest 1878, s. 442.

84 II. Rákóczi Ferencz leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703 – 1712. III. (Ed. Thaly, K.). Budapest 1873, s. 421.

85 Szirmay András naplója, 72. In: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez VII. (Ed. Dongó, Gy., B.). Sátoraljaújhely 1902, s. 140.

SLOBODOMURÁRI NA SPIŠI

Martin Javor

JAVOR, Martin. Freemasonry movement in the Spiš region. *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 97-103.

Freemasonry has had a long tradition in the Spiš region since the 18th century. Even the movement in Spiš was very active when it penetrated into the territory of the Habsburg Monarchy and spread there. The aim of the contribution is to introduce the history of the Freemasonic movement in the Spiš region until the break-up of the Austro-Hungarian Empire. The main problem in research into the history of the movement in the Spiš region is represented by the absolute lack of sources describing the activities of the movement in the 18th century. Ľudovít Abafi mentions the Lodge "Ab Hortis" in Spišská Sobota that was to be established in 1775, but it was shortly caught fire in which the whole construction was burnt, including all papers of the Lodge. We meet Freemasonry in the Spiš region as late as in the period of dualism, when some active Freemasonic Lodges existed in the Spiš area. It is especially the "Spiš" Lodge from the year 1899 in Kežmarok and the "Tatra" Lodge in Spišská Nová Ves. On the basis of maintained member lists of the Spiš Lodge the author attempts to analyse the activity of the movement and document the influence of the Lodge on the development in the town of Kežmarok.

Slobodomurári majú na území Slovenska bohatú tradíciu. Výskum bol v poslednom období orientovaný na dejiny hnutia v tradičných slobodomurárskych mestách Bratislava, Košice, Prešov, Banská Štiavnica, Banská Bystrica. Slobodomurárske hnutie zanechalo stopy aj v iných regiónoch, v ktorých možno nemalo také vhodné podmienky na svoju existenciu ako v slobodných kráľovských mestách. Takýmto regiónom bol aj Spiš.

Pre región Spiša platí v dejinách slobodomurárskeho hnutia to isté čo pre celé Uhorsko. Po udomácnení hnutia v monarchii v r. 1769 nastalo 25 aktívnych rokov slobodomurárskej činnosti, ktorú ukončil dekrét Františka I. z r. 1794 o zákaze slobodomurárskeho hnutia v monarchii. Kým českí slobodomurári museli čakať až na rozbitie monarchie, v Uhorsku bolo slobodomurárstvo úspešne obnovené hneď po vzniku dualistického štátu.

Pri bádani o dejinách hnutia na Spiši sa stretávame s rovnakými problémami, ako pri bádani o hnutí v ostatných častiach monarchie. Ide predovšetkým o problém nedostatku pramenného materiálu. Ani spišskí slobodomurári si neviedli, hlavne v 18. storočí, evidenciu činnosti, základné dokumenty prvých lóží na Spiši podľa svedectva veľikána slobodomurárskej historiografie Ľudovíta Abafiho zhoreli spolu s príslušenstvom lóže pri požiari Spišskej Soboty. Preto sa pri poznávaní dejín hnutia na Spiši v 18. storočí musíme opierať len o práce Ľ. Abafiho.

Začiatok slobodomurárstva na Spiši súvisí s prvou lóžou na území Uhorska, lóžou „K cnostnému cestovateľovi“ v Prešove. Z iniciatívy prešovskej lóže vznikali takmer všetky lóže na území Slovenska (okrem Bratislavy). Člen prešovskej lóže Jakab Glosz bol poverený založením lóže v Ľubici, neskôr v Spišskej Sobote. O lóži v Ľubici nemáme žiadne údaje, J. Gloszovi sa podarilo založiť lóžu v Spišskej Sobote v r. 1775, teda len 6 rokov po založení lóže v Prešove.

Lóža dostala názov „Ab Hortis“ (Zo záhrad). O jej činnosti nevieme veľa. Medzi jej členov patrili dvaja významní evanjelickí duchovní Samuel Augustín a Ondrej Czirbesz¹, gróf Ján Brüderlein, chirurg Ján Schmidt, Samuel Cornides a ďalší². Ešte v roku založenia však zasiahol Spišskú Sobotu rozsiahly požiar, ktorý podľa Ľ. Abafiho zničil všetky písomnosti lóže a zasiahol aj príbytky slobodomurárov. Lóža preto ukončila svoju činnosť.

Rok po tomto nešťastí sa lóža obnovila, predovšetkým pričinením Samuela Cornidesa a hospodára Jakuba Lániho. Posledný záznam o lóži je podľa Abafiho z roku 1779³. Je pravdepodobné, že do lóže patrili aj gróf Ľudovít Török, neskorší organizátor slobodomurárskeho hnutia v Košiciach. Török predpokladal svoje vymenovanie za administrátora spišských miest, k čomu však nedošlo a v r. 1777 Spiš opúšťa a z poverenia „spišskej lóže“ pravdepodobne zakladá lóžu v Košiciach. Abafi spomína aj finančné problémy Samuela Cornidesa. Na Spiši sa v 18. storočí viac so slobodomurárstvom nestretávame.⁴

Novým impulzom a vlastne zlegalizovaním slobodomurárstva bolo až jeho povolenie v r. 1867. V období dualizmu vznikali na Slovensku lóže takmer v každom väčšom meste. Lóže na území Slovenska boli veľmi aktívne predovšetkým v osvete a v boji s chudobou. To platilo aj pre lóže na Spiši. Viacerí Spišiaci pôsobili v lóžach hlavného mesta i po celej krajine. V Kežmarku bola v r. 1894 založená lóža „Bratská reťaz na úpäť Karpát“. Do roku 1897 mala 17 členov, z toho bolo 15 z lóže Demokratia v Budapešti. Pod patronátom Demokracie založili v r. 1899 v Kežmarku riadnu lóžu Szepes (Spiš).⁵ Kým pri vzniku boli okrem 5 členov zo Spišskej Belej iba Kežmarčania, postupne pribúdali stúpenci z Rimavskej Soboty, Spišskej Novej Vsi, Dobšinej, Revúcej.

Lóža dala podnet na založenie verejných knižníc v Kežmarku a v Spišskej Belej, iniciovala vypracovanie mestského štatútu starostlivosti o chudobných, podporovala chudobných žiakov stravou a ošatením. Roku 1904 jeden z členov lóže predložil župe memorandum o alkoholizme, tá ho predložila vláde, ktorá ho následne obežníkom rozposlala po všetkých župách v krajine. Lóža inšpirovala a podporila aj založenie ženského spolku a obsadila dôležité výbory v mestskom zastupiteľstve.

Veľkým uznaním pre lóžu Spiš bolo poverenie 28. 6. 1914 usporiadať vo Vysokých Tatrách slávnostné stretnutie celého uhorského slobodomurárskeho hnutia. Cieľom tejto prvej akcie svojho druhu bolo „stmeliť rady, ulomiť hrot...“ niekoľkoročným ostrým diskusiami a sporom medzi konzervatívnym a reformným krídlom. Stretnutie sa konalo

1 Ondrej Czirbesz – evanjelický kazateľ v Spišskej Novej Vsi, bankský podnikateľ, polyhistor, autor, v roku 1772 uskutočnil s priateľmi prvý výstup na vrch Kriváň, čo možno považovať za začiatok turizmu na Slovensku. Bol seniorom XIII spišských miest.

2 ABAFI, Ľ.: *Szabadkőművesség története Magyarországon*. Budapest 1900, reprint 1993, s. 42.

3 ABAFI, Ľ.: *Szabadkőművesség története Magyarországon*. Budapest 1900, reprint 1993, s. 115.

4 ABAFI, Ľ.: *Szabadkőművesség története...*, s. 116.

5 MOL Budapest, Szabadkőműves szervezetek levéltára, P 1083, 123 – LXIV: Magyarországi szimbolikus nagypáholy (Szepes – Késmárk 1899 – 1905).

na diskrétnu uzavretej čistine lesa za účasti veľmajstra Bokaya. Obrady viedli hlavní majstri Spiša K. Bruckner a Severu Zs. Varádi.⁶

Zaujímavé sú vzťahy medzi spišským a gemerským slobodomurárstvom. Slobodomurárstvo na Spiši bolo mecenášom lóží na Gemeri. V Rimavskej Sobote založili lóžu „Gömör“ (Gemer) tí členovia lóže Spiš v Kežmarku, ktorí bývali v Rimavskej Sobote, Dobšinej a okolí. Vznikla v r. 1906 a v r. 1911 mala 30 členov.⁷ Jej členmi boli obyvatelia Rimavskej Soboty, Dobšinej, Košíc, Jelšavy, Rožňavy, Heľpy.

V Spišskej Novej Vsi založili v r. 1880 lóžu „Tatra“.⁸ Pri jej zrode bol známy tatranský lekár J. Sontág, člen lóže Sv. Štefan v Budapešti. Členovia lóže pochádzali okrem Spišskej Novej Vsi aj z Popradu, Spišskej Soboty, Vysokých Tatier, Liptovského Hrádku, Prakoviec, Smolníka, Dobšinej, ale aj zo Šariša. Archív lóže Tatra v MOL Budapest obsahuje azda najviac korešpondencie s ostatnými lóžami v Uhorsku. Lóža mala kontakty s niekoľkými lóžami v Budapešti, ale aj v Liptovskom Mikuláši, v Rimavskej Sobote, Košiciach a inde. Členovia lóže Tatra v roku 1880 knižne vydali lóžový poriadok a svoje stanovy, čím sa môže pochváliť len máloktorá lóža na území Slovenska.⁹ V MOL Budapest sa nachádza raritný pergamenový obraz so symbolmi lóže. Lóža však v r. 1888 kvôli rozdrobenosti členskej základne ukončila svoju činnosť.¹⁰

Najväčším problémom spišských slobodomurárskych lóží boli financie. Zloženie lóží s vysokým podielom úradníkov, pedagógov a príslušníkov slobodných povolání nebolo zárukou stálych vysokých príjmov z členského príspevku a ďalších. Prejavilo sa to v tom, že väčšina zápasila s nedostatkom peňazí, pretože prevádzka lóže bola dosť nákladná – museli mať osobitnú miestnosť, vybavenie. Mnohí záujemcovia nemali ani na príspevky, a tak sa museli organizovať pomocné akcie, pedagógovia ako tradične sociálne slabší dostávali rôzne zľavy. Malým lóžam muselo ústredie často odpúšťať nedoplatky a veľké lóže im prispievali na vybavenie predpísaným zariadením. V roku 1915 lóža Spiš upozorňovala, že sú v inom postavení ako bohaté peštianske lóže: „Väčšina vidieckych bratov sú slabo platení úradníci, ktorí už teraz s najväčšími obeťami a napätím síl dokážu poskytovať lóžami vyžadované príspevky pre charitatívne a progresívne ciele.“¹¹ Viaceré lóže, napríklad v Žiline, v Nových Zámkoch, V Spišskej Novej Vsi ešte v 19. storočí zanikli, najmä pre nedostatok solventných členov.

6 LIPTÁK, Ľ.: Slobodní murári na Slovensku v období dualizmu. In: *Historický časopis*, 1, 1991, roč. 39, s. 43.

7 MOL Budapest, Szabadkömüves szervezetek léveltára, P 1083, 135 – LXXXIII: Magyarországi symbolikus nagypáholy (Gömör – Rimaszombat 1906 – 1912).

8 MOL Budapest, Szabadköüves szervezetek léveltára, P 1081, 10 – XXXV: Magyarországi jánosrendű nagypáholy (Tátra – Igló 1879 – 1886).

9 MOL Budapest, P 1102, Tatra Páholy, fol. 17-39.

10 LIPTÁK, Ľ.: Slobodní murári na Slovensku v období dualizmu. In: *Historický časopis*, 1, 1991, roč. 39, s. 46.

11 LIPTÁK, Ľ.: Slobodní murári a modernizácia Slovenska. In: *OS – Fórum občianskej spoločnosti*, 2000/2, s. 25.

Vysoký podiel inteligencie v spišských lóžach však bol aj pozitívom. Táto inteligencia síce nemala veľké šance finančne prispievať na slobodomurárske myšlienky, o to viac však do slobodomurárskeho života prispievala svojou intelektuálnou prácou. Lóže na Spiši boli aktívne v riešení všetkých, nielen slobodomurárskych, problémov doby. Na pôde lóží sa debatovalo predovšetkým o otázke všeobecného volebného práva, o úlohe vzdelania, o alkoholizme a hlavne o národnostnej otázke.

Lóža Spiš sa vyslovila proti všeobecnému volebnému právu s tým, že najprv treba ľudí vzdelávať. Podľa niektorých členov lóže Spiš diskusia o takýchto otázkach nepri-slúcha slobodomurárskym lóžam, ale skôr politickým stranám.

Zaujímavá bola diskusia k „národnostnej otázke“. Lóža Spiš v Kežmarku odmietla iniciatívu lóže Eötvös, ktorá roku 1908 navrhla zmeniť tretí paragraf stanov Veľkej lóže tak, že najdôležitejšou úlohou uhorského slobodomurárstva je šíriť maďarskú národnú myšlienku a spolupôsobiť pri výstavbe štátu, sústrediť sa na to, aby „v hraniciach Uhorska všetci a všetko bolo maďarské“. Takýto postoj, podľa názorov lóže Spiš, prináleží skôr strane alebo nacionálnemu spolku. Slobodní murári hľadajú to, čo ľudí spája, nie rozdeľuje. „Je predsa najkrajšou úlohou slobodných murárov pracovať na odstránení nacionálnych sporov.“ Stanovisko lóže iste ovplyvnilo aj jej zloženie, s veľkým podielom etnických Nemcov. Po slede prednášok o národnostnej otázke lóža spochybnila aj argument, že všeobecné volebné právo by priviedlo do parlamentu množstvo národnostných poslancov. Podľa názoru lóže to nemusí byť chyba, pretože potom sa povedie diskusia „povolanými mužmi“, a nie slúžnymi a „agitátormi“.¹²

V Kežmarku lóža Spiš, ktorá mala prostredníctvom niekoľkých podnikateľov obrovský vplyv na mesto i okolie, založila ženský spolok a odbočku spolku Slobodné lýceum, ktoré usporadúvalo osvetové a zdravotnícke prednášky v širokom okolí. V roku 1908 ich bolo 35 na 20. rôznych miestach. Roku 1912 hrdó napísali Veľkej lóži: „V Kežmarku všetky dobročinné a osvetové inštitúcie sú pod naším intenzívnym vplyvom.“ Slobodné lýceum založili už roku 1883, pri jeho vzniku na čele bol veľmajster Juraj Joanovics. Systém vidieckych pobočiek tak dobre maskoval slobodomurárske pozadie spolku, že 5. 3. 1914 v Bánovciach v ňom prednášal aj Jozef Tiso.

Posledné predvojnové roky teda diskusie o smerovaní, metódach práce i účinnosti pôsobenia lóží pokračovali. Nech už boli názory akékoľvek, zhoda bola, že treba rady „bratov“ i lóží rozšíriť. V októbri 1910 Veľká lóža v okružnom liste uverejnila projekt šírenia do významnejších miest. Na území Slovenska boli vytipované Komárno, Šahy, B. Štiavnica, Kremnica, Spišská Nová Ves, Levoča. Územie Spiša bolo teda pre slobodomurársku prácu zaujímavé. Dôvodom je predovšetkým existencie vzdelanej nemeckej menšiny a v posledných rokoch dualizmu aj nárast ekonomickej sily regiónu. Rozpadom rakúsko-uhorskej monarchie však pravdepodobne končí aj existencia slobodomurárstva na Spiši.

O náraste finančnej sily hnutia svedčia aj zoznamy členov lóže Spiš v Kežmarku od r. 1899 do r. 1905. Kým v r. 1899 mala lóža 17 členov, v r. 1900 20 členov, v r. 1902

12 MOL Budapest, Szabadkőműves szervezetek levéltára, P 1134, 19-9: Vegyes iratok gyűjteménye 1862 – 1920 (Szepes – Késmárk 1902 – 1915).

22 členov, r. 1903 28 členov, v r. 1904 30 členov a r. 1905 už 42. Nachádzali sa medzi nimi okrem inteligencie aj ekonomicky „silnejšie“ povolania. Pre názornosť uvádzam všetkých členov lóže.

Členovia lóže „Spiš“ v Kežmarku z r. 1899

1. <i>August Gresch</i> , advokát
Spišská Belá	10. <i>Karol Genersich</i> , lekárnik
Kežmarok
2. <i>Fridrich Gretzmacher</i> , inžinier
Spišská Belá	11. <i>Valér Horti</i> , úradník
Kežmarok
3. <i>August Kalbstein</i> , vinohradník
Spišská Belá	12. <i>Elemér Mattyasovszky</i> , advokát
Kežmarok
4. <i>Juraj Koromzay</i> , továrnik
Spišská Belá	13. <i>Oscar Thiring</i> , štátny zamestnanec
Kežmarok
5. <i>Ján Tunner</i> , lekárnik
Spišská Belá	14. <i>Dr. Karol Szelenyi</i> , učiteľ
Kežmarok
6. <i>Karol Menorfó</i> , lekárnik
Kežmarok	15. <i>Dr. Karol Schwarz</i> , mestský úradník
Kežmarok
7. <i>Teodor Genersich</i> , veľkoobchodník
Kežmarok	16. <i>Karol Bruckner</i> , učiteľ
Kežmarok
8. <i>Karol Wein</i> , továrnik
Kežmarok	17. <i>Jozef Wilsner</i> , kníhkupec
Kežmarok
9. <i>Alexander Belóczy</i> , úradník
Kežmarok	

Vedenie lóže:

veľmajster – *Valér Horti*
deputovaný majster – *Ján Tunner*
I. dozorca – *Dr. Klein*
II. dozorca – *Oskar Thiring*

Zapisovateľ – *Alexander Belóczy*
Hovorca – *Elemér Mattyasovszky*
Bibliotekár – *Jozef Wilsner*

Pečat' slobodomurárskej lóže Spiš v Kežmarku z r. 1899

V ďalších rokoch pribudli títo členovia:

Aladár Genersich – riaditeľ
Koloman Vegh – učiteľ
Ján Károly – pomocník
František Glósz – učiteľ
Ján Glück – advokát
Alexander Tauber
Martin Rottemberg – lekár
Jozef Schmidt – knihkupec
Gustáv Bartsch – lekár
Michal Guhr – kúpeľný lekár
Ján Halasy – mestský úradník
Gejza Kathona – mestský úradník

Edmund Loysch – úradník
Vojtech Tóth – úradník
Ján Ulreich – školský úradník
Dežo Wallentinyi – učiteľ
Štefan Wirker – školský úradník
Mikuláš Tischer – úradník
Gustáv Dancsházy – úradník
Ján Adriányi – lekár
Gedeon Majunke – úradník
Pavol Keler – advokát
Móric Lövy – úradník

Slobodomurársky diplom z lôže Tatna v Spišskej Novej Vsi

Členovia lôže Tátra v Spišskej Novej Vsi z r. 1880

1. <i>Zirman, Ján</i> – učiteľ na gymnáziu	17. <i>Aradi, Ján</i>
2. <i>Roth, Martin</i> – učiteľ na gymnáziu	18. <i>Adriány, Antal</i> – horár
3. <i>Kauffman, Daniel</i> – kráľovský radca	19. <i>Dr. Both, Adolf</i> – lekár
4. <i>Mikolay, Ladislav</i> – advokát	20. <i>Scherffel, Aurél</i> – lekárnik
5. <i>Pilásy, Edmund</i> – bez povolania	21. <i>Schmidt, Gustáv</i> – garbiar
6. <i>Dr. Szontágh, Mikuláš</i> – lekár	22. <i>Dr. Pelech, Ján</i> – lekár
7. <i>Langefelt, Edmund</i> – bez povolania	23. <i>Payer, Gustáv</i> – prednosta
železničnej stanice
8. <i>Schmidt, Jozef</i> – knihár	24. <i>Neubauer, Ludovít</i> – lekár
9. <i>Putsch, Tobiáš</i> – učiteľ	25. <i>Klug, Otto</i> – advokát
10. <i>Lóvy, Móric</i> – učiteľ	26. <i>Klein, Samuel</i> – učiteľ
11. <i>Schumann, Alexander</i> – učiteľ	27. <i>Gustáv, Albert</i>
12. <i>Schmör, Pitus</i> – obchodník	28. <i>Sárkány, Albert</i> – lekár
13. <i>Neuberger, Armin</i> – obchodník
s drevom	29. <i>Munnich, Sándor</i> – učiteľ
14. <i>Payer, Ján</i> – učiteľ na gymnáziu	30. <i>Pollner, Leopold</i> – nájomca
15. <i>Bethlenfalvi, Antal</i> – kráľovský sudca	31. <i>Fantner, Bernát</i> – riaditeľ
16. <i>Somogyi, Kézaf</i> – učiteľ	32. <i>Spitz, Mikuláš</i> – host'ovský

**DVA KONŠTITUČNÉ PROGRAMY VODCOV POVSTANIA DEKABRISTOV:
NÁVRH KONŠTITÚCIE NIKITU M. MURAVJOVA
A RUSKÁ PRAVDA PAVLA I. PESTELA¹**

Patrik Kunec

KUNEC, Patrik. Two constitutional projects of the Decembrist movement leaders. (Nikita M. Muravyov's Proposal of Constitution and Pavel I. Pestel's Russian Truth.) *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 104-123.

The aim of this study is to describe in short the contents of the three proposals of the basic legal documents of the leaders of the Decembrist movement in tsarist Russia. Muravyov's Proposal of Constitution, which is a constitutional programme of the revolutionaries united in the Northern Society in St Petersburg, is based on the monarchist form of government; his constitution abolishes the serfdom and gives the fundamental natural liberties to all citizens of the state. Some civil liberties are constricted to a special group of citizens, f. e. there is the pre-requisite of property for the right to vote and to be elected to some administrative and governmental posts. Pestel's Russian Truth, the constitutional project of the army officers serving in the Second Army stationed in Ukraine, is more radical in its proposals of the future legal, governmental, administrative and economic system, because its main feature is the republican form of government. Even more radical was the Pestel's project in the question of serfs deliverance because according to the Pestel's proposal they would be set free along with the land acquisition. Although these constitutional projects were never put into practise due to the defeat of the Decembrist uprisings in December 1825 and January 1826, they show very clearly the character of the social and political progressive thinking of the eminent leaders of the Decembrist movement in Russia.

Slovenská historiografia sa zatiaľ nemôže pochváliť dostatočným počtom vedeckých prác, ktorých obsahom by bola problematika všeobecného vývoja konštitučného myslenia v priebehu 18. a 19. storočia. Veľmi málo pozornosti bolo venované tejto otázke aj vo vzťahu k vývoju liberalizmu a konštitucionalizmu v Rusku. V podstate jedinými historiografickými sondami, ktoré boli na Slovensku k otázke vývoja konštitučno-liberálneho zmýšľania v Rusku v 19. storočí vypracované, boli štúdie dr. Jarmily Bobokovej, ktoré sú venované analýze reformných projektov a liberálneho myslenia kancelára Michaila M. Speranského (1772 – 1839).² Prítomná štúdia sa zameriava na vykreslenie

-
- 1 Štúdia je čiastkovým výstupom z grantovej úlohy VEGA č. 1/0382/08: Konštitucionalizmus v Rusku v kontexte európskej liberálnej tradície: Od Kataríny II. po Alexandra I.
 - 2 BOBOKOVÁ, Jarmila: M. M. Speranskij. Štátnik, politický mysliteľ a reformátor. In: *Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove*, č. 2/2009, s. 14-28 [dostupné na internete: http://dejiny.unipo.sk/Dejiny_2_2009.pdf]; BOBOKOVÁ, Jarmila: Reformný plán M. M. Speranského z roku 1809. In: *Historica* 46. Bratislava : Univerzita Komenského, 2005, s. 133-146; BOBOKOVÁ, Jarmila: Hodnotenie spoločensko-politických a reformátorskej činnosti M. M. Speranského v ruskej historiografii. In: NIŽŇANSKÝ, Eduard – PETRUF, Pavol

a analýzu obsahu troch konštitučných dokumentov, ktoré pripravili predstavitelia pokrokového revolučného hnutia počas vlády cára Alexandra I. (1801 – 1825), ktorí sú známi ako dekabristi.³ Pri opise a analýze konštitučných návrhov z pera dvoch čelných predstaviteľov hnutia dekabristov – *Návrhu konštitúcie* Nikitu Michajloviča Muravjova a *Ruskej pravdy* Pavla Ivanoviča Pestel'a – vychádzame z publikovaných textov týchto prameňov v trojzväzkovej edícii *Izbrannyje social'no-političeskije i filosofskije proizvedenija dekabristov*, ktoré pripravil k vydaniu I. Ja. Ščipanov.⁴ Stručné komentáre k dvom dekabristickým konštitučným projektom čerpáme aj z dnes už klasickej práce T. G. Masaryka *Rusko a Evropa*,⁵ z novšej monografie o klasifikácii a charaktere dekabristického literárneho dedičstva od Stanislava Másla⁶ a z niekoľkých nám dostupných ruských odborných monografií. Okolnosti vzniku a vývoja ruských tajných spoločností, v ktorých sa združovali budúci dekabristi, boli a sú v podstate ruskou historiografiou detailne opísané a analyzované. Prispel k tomu aj fakt, že takmer všetky známe pramene k priebehu povstania dekabristov vyšli tlačou už v Sovietskom zväze v rokoch 1925 – 1986 v 17-zväzkovej edícii s názvom *Vosstanije dekabristov*.

Ciele povstania, ktoré vypuklo na prelome rokov 1825 a 1826 v Petrohrade a následne na Ukrajine (v radoch 2. armády), sa zvyknú vo väčšine historiografických monografií definovať v skratke približne nasledovne: Dekabristi chceli ozbrojeným vystúpením v čase interregna (teda po smrti Alexandra I. a pred nástupom jeho brata Mikuláša I. na trón) primäť ruský Senát ako najvyšší štátny orgán, aby ním boli vyhlásené ich revolučné požiadavky, ktoré by právnou cestou zmenili charakter vládneho a ekonomického systému krajiny. Reformy mali zabezpečiť prechod od absolutistickej formy vlády a feudálno-stavovského rozdelenia spoločnosti k pokrokovejšiemu, liberálnemu usporiadaniu spoločensko-politických vzťahov. Zlikvidovať sa mal hospodársky systém založený na nevoľníctve, predchádzajúca samodržavná (t. j. autokratická) vláda panovníka mala byť zrušená a nahradená dočasnou vládou, z očakávaných volieb malo vzniknúť ústavodarné zhromaždenie, ktoré by prijalo novú, liberálnu ústavu (dekabristi pre tento základný

(eds.): *V premenách stáročí: zborník vydaný k životnému jubileu Doc. PhDr. H. Tkadlečkovej, CSc.* Zvolen : Klemo, 2001, s. 17-24; BOBOKOVÁ, Jarmila: O niektorých materiáloch charakterizujúcich názory a činnosť M. M. Speranského. In: ENGELOVÁ, Oľga (ed.): *Biele miesta 2. [Zborník z vedeckého seminára, ktorý sa konal 16. septembra 1997 na UKF v Nitre]*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 1998, s. 45-54.

- 3 Ich pomenovanie vzniklo z ruského slova *декабрь*, t. j. december, kedy vojensky vystúpili za realizáciu svojich požiadaviek. Termín sa začal používať medzi samotnými povstalcami už krátko po 14. decembri, prvýkrát je písomne doložený v denníku A. I. Gercena zo dňa 26. marca 1842. TROICKIJ, Nikolaj Aleksejevič: *Rossija v XIX veke: Kurs lekcij*. Moskva : Vysšaja škola, 1997, s. 76, poznámka č. 1.
- 4 ŠČIPANOV, I. Ja. (ed.): *Izbrannyje social'no-političeskije i filosofskije proizvedenija dekabristov*. Moskva : Gosudarstvennoje izdatel'stvo političeskoj literatury, 1951. 3 zv.
- 5 MASARYK, T. G.: *Rusko a Evropa: Studie o duchovních proudech v Rusku. I. zv.* Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1995.
- 6 MÁŠLO, Stanislav: *Rusko na jedné z historických křižovatek: K typologii děkabristické prózy*. Hradec Králové : Gaudeamus, 1995.

právny dokument používali v 19. storočí bežné slovo konštitúcia). V nej malo byť zatknuté zrušenie nevoľníckeho stavu a samodržavného vládneho systému a naopak, ustanovenie novej formy vlády, buď konštitučno-monarchistickej alebo republikánskej. Vytvorenie ústavodarného zhromaždenia (v projektoch nazývané aj Veľkým alebo Národným snemom), ktoré by dalo krajine konštitúciu, bolo hlavným cieľom povstania.

Dekabristi mali už niekoľko rokov pred výbuchom povstania pripravený vlastný revolučno-reformný program, ktorým chceli zmeniť vládnu politický režim v Rusku. Dôležité je však pripomenúť, že členovia dvoch hlavných povstaleckých organizácií – Severného a Južného spolku – neboli jednotní v cieľoch a programe povstania do posledných chvíľ pred jeho začiatkom. Základom ich programu boli všeobecné požiadavky, ktoré čerpali z humanistických, etických, filozofických a politicko-liberálnych myšlienok osvietenstva 18. storočia a z pokrokových politických požiadaviek nastolených počas anglickej revolúcie 17. storočia a následného konštitučného vývoja v Anglicku, ale taktiež z požiadaviek a výdobytkov Veľkej francúzskej revolúcie. Prihliadalo sa tiež k textom a revíziám rôznych existujúcich i zaniknutých ústav (z deklarácie nezávislosti USA z roku 1776, americkej ústavy z roku 1787, francúzskej ústavy z roku 1791, španielskej ústavy roku 1812, poľských ústav z rokov 1791 a 1815 a iných právnych dokumentov).⁷ Projekt budúceho usporiadania politických pomerov vznikol dlhodobo počas vzájomných stretnutí a diskusií ruských revolucionárov-dekabristov.

V pláne povstania dekabristov môžeme vydeliť tri rozhodujúce akcie, etapy alebo kroky, ktorých realizácia mala nasledovať chronologicky za sebou, pričom každý z týchto krokov úzko nadväzoval na predchádzajúci. To, samozrejme, znamenalo, že nerealizácia jedného zámeru v programe povstania marila všetky nasledujúce. Išlo o nasledovné etapy: 1.) úspešné vykonanie ozbrojeného povstania + vyhlásenie *Manifestu k ruskému národu* Senátom, 2.) na základe výnosov *Manifestu* ustanoviť dočasnú vládu a vytvoriť volené ústavodarné zhromaždenie (Veľký snem) a 3.) dať Rusku ústavu a na jej základe vytvoriť liberálne politické zriadenie, slobodnejší hospodársky systém, a taktiež novú štruktúru štátnej správy. Na vyhlásenie *Manifestu*, ktoré sa malo uskutočniť pod nátlakom vzbúrených vojenských plukov v Senáte práve 14. decembra 1825, mal nadväzovať druhý bod v revolučnom programe dekabristov – zriadenie dočasnej vlády, ktorá by prebrala všetku výkonnú moc v štáte (podriadil by sa jej Senát, ministerstvá, štátna rada, armáda, flotila i samotný cár) a postarala by sa o realizáciu volieb do Veľkého snemu. Zriadenie Veľkého snemu bolo azda najdôležitejším zámerom celého povstania dekabristov. To, ako sa uskutočnia voľby do snemu, prenechávali dekabristi v *Manifeste*

7 MEDUŠEVSKIJ, Andrej Nikolajevič: Politická filosofija rossijskogo liberalizma v sravnitel'noj perspektive. In: ŠELOCHAJEV, Valentin Valentinovič (ed.): *Russkij liberalizm: istoričeskije sudby i perspektivy. (Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii, Moskva, 27-29 maja 1998 g.)*. Moskva : Rossijskaja političeskaja enciklopedija, 1999, s. 89; MINAJEVA, Nina Vasil'jevna: *Pravitel'stvennyj konstitucionalizm i peredovoe obščestvennoje mnenije Rossii v načale XIX v.* Saratov : Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta, 1982, s. 216-28. Časťtočnej aj: MASARYK, T. G.: *Rusko a Evropa, c. d., I. zv.*, s. 78. MÁŠLO, S.: *Rusko..., c. d.*, s. 34-37.

na rozhodnutie dočasnej vláde, ale v projekte ústavy Nikitu Michajloviča Muravjova existuje detailne vypracovaný návrh volieb do tohto zastupiteľského orgánu. Až Veľký snem mal na svojich zasadnutiach rozhodnúť, akú vládu dostane krajina a jej ľud. Dekabristi nemali v úmysle po úspešnom povstaní natrvalo nastoliť vlastný vládny režim. Chceli, aby o tak závažnej otázke rozhodol snem volených zástupcov ruského národa.

Ešte pred rozborom obsahu dvoch najvýznamnejších návrhov budúcej konštitúcie Ruska je teda potrebné pristiaviť sa pri kratšom, ale o to významnejšom právnom dokumente, ktorým sa mala začať epocha zmien v Rusku po úspechu ozbrojeného povstania. Prvým – a z hľadiska úspešnosti povstania najvýznamnejším – bodom revolučného „harmonogramu“ bolo zverejnenie *Manifestu k ruskému národu*.

Manifest, ktorý zostavili predstavitelia Severného spolku, bol objavený a zabavený pri prehliadke listín Sergeja Petroviča Trubeckého⁸ a počas súdneho procesu s ním bol priložený k vyšetrovacím spisom. Existujúci originál je napísaný rukou Trubeckého, ale z jeho výpovedí je známe, že sám pokladal tento dokument iba za náčrt budúceho *Manifestu*. Zachovaný materiál je skutočne veľmi stručný a zdá sa, že aj nedokončený (chýba mu evidentne úvod). Z výpovede ďalšieho dekabristu Kondratija Fedoroviča Rylejeva (1795 – 1826) je zase známe, že iné dva návrhy *Manifestu* vypracovali nezávisle na sebe, ale na rovnakom myšlienkovom základe, dekabristi Nikolaj Alexandrovič Bestužev (1791 – 1855) a Vladimír Ivanovič Štejngejl’ (1783 – 1862). Svoje návrhy doniesli ráno 14. decembra Rylejevovi, ale po neúspechu povstania boli oba koncepty zničené. Zachoval sa teda iba text *Manifestu* S. P. Trubeckého, ale je viac ako pravdepodobné, že ostatné projekty manifestov mali rovnaké, alebo aspoň podobné, formulácie požiadaviek dekabristov. Prejdime teda k samotnému obsahu *Manifestu*.⁹

Po extrémne krátkom úvode v podobe stručnej modlitby („*Spas, Pane, ľud svoj a žehnaj panstvu svojmu.*“) sa v prvom bode odstraňovala bývalá, t. j. cárska autokratická vláda. Druhým bodom sa do ustanovenia vlády stálej zriaďovala dočasná vláda. Zriadenie dočasnej vlády je druhým významným krokom v celkovom pláne povstania dekabristov. Ako sa doslova píše v *Manifeste* (po 15. bode), túto vládu mali tvoriť dvaja alebo traja vybraní predstavitelia liberálneho zmýšľania s istou politickou skúsenosťou. Uvažovalo sa o známom štátnikovi-reformátorovi Michailovi Michajlovičovi Speranskom (1772 – 1839), o senátorovi Nikolajovi Semjonovičovi Mordvinovovi (1754 – 1845),

8 Sergej Petrovič Trubeckoj (1790 – 1860) bol plukovníkom cárskej armády, zakladateľom Zväzu spásy i Zväzu blaha. Neskôr bol významným členom Severného spolku. Dekabristi si ho vybrali za diktátora a veliteľa vzbúrených plukov v plánovanom povstaní. Dňa 14. decembra sa však na Senátnom námestí neukázal, pretože slabo pripravené povstanie pokladal za vopred porazené a nechcel zväčšovať vinu vlastnú a pravdepodobne aj vinu svojich priateľov. Svojou nerozhodnosťou a neúčastou v povstaní však sám výrazne prispel k jeho stroskotaniu. Napriek tomu bol zatknutý a po procese odsúdený do vyhnanstva na Sibír. Roku 1839 bol prepustený na voľné usídlenie sa. Do európskeho Ruska sa však mohol vrátiť až po amnestii z roku 1856.

9 Manifest je v úplnosti publikovaný medzi výberom prameňov k dekabristickému povstaniu ŠČIPANOV, I. Ja. (ed.): *Izbrannyje..., c. d., zv. I*, s. 363-364.

ale napríklad aj o dekabristovi Gavriilovi Stepanovičovi Bateňkovovi (1793 – 1863), ktorý bol Speranského osobným tajomníkom počas jeho sibírskeho pobytu.¹⁰ Predstavitelia dočasnej vlády mali najprv prebrať všetku výkonnú moc v štáte (podriadil by sa im Senát, ministerstvá, štátna rada, armáda, flotila), ale nie moc zákonodarnú a súdnu! Súdnu malo aj naďalej vykonávať príslušné ministerstvo a prípady vyčlenené z kompetencií nižších súdnych inšancií mali byť predkladané trestnému a (novozriadenému) občianskemu súdnemu oddeleniu Senátu s konečným rozhodnutím. Dočasná vláda sa mala postarať o dodržiavanie a vykonanie ostatných bodov *Manifestu* a mala zabezpečiť realizáciu volieb do Veľkého snemu (v podobe akéhosi národného ústavodarného zhromaždenia). Ďalšie body *Manifestu* vyhlasovali: slobodu tlače a zrušenie cenzúry (bod 3.), slobodu vierovyznania (bod 4.), zrušenie nevoľníctva (bod 5.; v origináli znel: „*Zrušenie práva vlastníctva vzťahujúceho sa na ľudí.*“), rovnosť všetkých stavov pred zákonom a ustanovenie občianskych súdov (bod 6.), slobodu konania každého jednotlivca v akomkoľvek smere (nadobúdanie vzdelania, obchodovanie, možnosť kúpy majetku v podobe pôdy alebo domov, slobodné uzatváranie dohôd medzi sebou, možnosť súdiť sa; bod 7.), oslobodenie od osobných daní a ich nedoplatkov (bod 8.), zrušenie monopolov (na soľ, na predaj alkoholu a iné; bod 9.), zrušenie regrutácií a vojenských osád (10.), prepustenie všetkých radových vojakov slúžiacich viac ako 15 rokov z vojenskej služby¹¹ (12.) a zrovnoprávnenie vojenských povinností medzi všetkými stavmi (11.), zmenu štátnej správy a zavedenie nových volieb pre členov týchto správ (13.), verejnosť súdov (14.), a nakoniec zavedenie funkcie prísažných do trestných a občianskych súdov (15.). To je obsah prvej časti *Manifestu* s pätnástimi bodmi. Druhá jeho časť hovorí podrobnejšie o zriadení a charaktere dočasnej vlády, a napokon aj o jej povinnostiach v siedmich bodoch. Keďže ide o stručné definície požiadaviek, dovoľujeme si z nich odcitovať: „*Dočasnej vláde sa ukladá, aby vykonala:*

1. *Vyrovnanie práv všetkých stavov.*
2. *Vytvorenie miestnych volostných, újazdných, gubernských a oblastných správ.*
3. *Vytvorenie národnej obrany.*
4. *Vytvorenie súdnictva s porotcami.*
5. *Vyrovnanie vojenských služobných povinností medzi všetkými stavmi.*
6. *Odstránenie stálej armády.*
7. *Vypracovanie volebného poriadku pre voľby poslancov do snemovne zástupcov ľudu, ktorí schvália pre budúcnosť platný Vládny poriadok a Štátny zákon.*“¹²

Týmito siedmimi bodmi končí text *Manifestu k ruskému národu*. Ako je zrejmé, ide o stručný dokument s priamymi požiadavkami, ktorých úlohou bolo, po ich vyhlásení Senátom, vytvoriť podmienky pre voľbu do nových zastupiteľských vládnych orgánov a do orgánov miestnej samosprávy a zároveň odstrániť najväčšie reakčné princípy feu-

10 Podrobnejšie sa plánom o zriadení dočasnej vlády venuje práca SEMENOVA, A. V.: *Vremennoje revoljucionnoje pravitel'stvo v planach dekabristov*. Moskva : Mysľ, 1982.

11 V radovom vojsku sa za vlády Alexandra I. slúžilo až 25 rokov!

12 Manifest. In: ŠČIPANOV, I. Ja. (ed.): *Izbrannyje..., c. d., zv. I.*, s. 364.

dálno-absolutistickej cárskej moci. V tomto najkratšom politickom manifeste dekabristov sú zhrnuté základné a v podstate definitívne požiadavky revolucionárov, pretože ich podoba bola vypracovaná doslova pár hodín pred ozbrojeným vystúpením. Z nich má najväčší reformný význam bod 5., ktorý právne odstraňoval nevoľníctvo a zároveň bod 1., ktorým sa rušila dovtedajšia vláda. Je potrebné uvedomiť si, že týmto prehlásením základných politicko-právnych požiadaviek sa nerušil monarchistický systém vlády v Rusku a nezavádzal sa nový (napr. republikánsky). Išlo len o dočasné pozastavenie výkonu moci cára a ním vymenovanej vlády, s cieľom určiť budúcu formu štátneho zriadenia na základe dohody zvolených zástupcov národa.¹³

V širšej a systematickej podobe návrh zmien spoločensko-politických pomerov nachádzame vo vzácnom dobovom dokumente, ktorý bol historikom až do polovice 19. storočia neznámy. Ide o *Návrh konštitúcie*, teda projekt budúcej ústavy Ruska, ktorý vypracoval člen Severného spolku Nikita Michajlovič Muravjov (1796 – 1843).¹⁴ Muravjov vypracoval postupom času tri verzie svojho projektu ústavy. Texty Muravjovovej konštitúcie boli už niekoľkokrát publikované v rôznych historiografických prácach a edíciách prameňov.¹⁵ V ruskej historiografii existujú početné štúdie venované ich obsahovej analýze, častá je snaha o ideovú komparáciu s inými právnymi dokumentmi (najmä s Pestel'ovou *Ruskou pravdou*) a zaradenie Muravjovom vyslovených požiadaviek do širších súvislostí politického myslenia dekabristov.¹⁶

Chronologicky najstaršia redakcia textu sa našla v odpise u S. P. Trubeckého, ktorý ho doplnil vlastnými poznámkami. Prvá verzia vznikla v rokoch 1821 – 1822. Projekt konštitúcie bol ostro kritizovaný radikálne zmýšľajúcimi členmi oboch vtedy existujúcich tajných spolkov – Severného (svedčia o tom kritické poznámky Trubeckého na odpise), ale najmä Južného. Najostrejšie výhrady mal voči nemu vodca Južného spolku Pavel Pestel'. Kritizovala sa hlavne jeho monarchistická báza, ale tiež vplyv a vedúca úloha

13 Výstižnú charakteristiku a význam Manifestu podala MINAJEVA, N. V.: *Pravitel'stvennyj konstitucionalizm ..., c. d.*, s. 214-215.

14 N. M. Muravjov sa narodil v starej šľachtickej rodine, ktorá dala Rusku mnoho politických a kultúrnych dejateľov. Jeho otec Michail Nikitič Muravjov (1757 – 1807) bol vzdelaný človek a spisovateľ, ktorý učil mladého Alexandra I. ruskú históriu, literatúru a etickú filozofiu, neskôr sa stal senátorom a ako kurátor Moskovskej univerzity výrazne prispel k jej rozmachu. Nikita Michajlovič vstúpil ako 16-ročný do armády a zúčastnil sa všetkých významných bitiek a vojenských ťažení proti Napoleonovi I. Po návrate spoluzakladal Zväz spásy a bol členom nasledujúcich tajných organizácií dekabristov. Zúčastňoval sa aj na stretnutiach literárneho zoskupenia Arzamas. Po povstaní bol odsúdený na 20-ročné nútené práce vo vyhnanstve na Sibíri, trest mu bol zmiernený na desať rokov. Roku 1835 prepustený na pobyt v kolónii. Zomrel na Sibíri. DRUŽININ, N. M.: *Dekabrist Nikita Muravjov*. Moskva 1933.

15 Nasledovný rozbor projektu ústavy N. M. Muravjova bol urobený na základe jej prvej a najmä druhej verzie, ktoré boli publikované vo výbere prameňov k dekabristickému povstaniu: ŠČIPANOV, I. Ja. (ed.): *Izbrannyje..., c. d.*, zv. I., s. 295-329.

16 Najhlbšie sa do štúdia textov *Návrhu konštitúcie* pustil a erudovaný výklad ich obsahu a významu podal akademik N. M. Družinin v rámci svojej biografickej monografie o N. M. Muravjovovi. DRUŽININ, N. M.: *Dekabrist..., c. d.*

bohatej aristokracie vo vláde a správe krajiny. Samotný Muravjov spomínal, že Pestel, prečítajúc si jeho konštitúciu, vrátil mu ju ako neuspokojivú.¹⁷ Pod vplyvom kritiky napísal Muravjov druhú verziu, ktorá bola v niektorých návrhoch radikálnejšia, ale hlavne boli jej jednotlivé body formulované jasnejšie, širšie, celistvejšie. Je zrejmé, že táto verzia prihliadala na kritické pripomienky jednotlivých členov hnutia, jej obsah bol konzultovaný na mnohých spoločných stretnutiach a zároveň mala byť verziou definitívnou. Poznáme ju v odpise K. F. Rylejeva a našla sa aj v písomnostiach dekabristu Ivana Ivanoviča Puščina (1798 – 1859). Jej konečná podoba sa datuje k jeseni 1824. Najmladšia verzia vznikla počas prvých mesiacov roku 1826 na priamy podnet vyšetrovacej komisie až vo väzení. Muravjov ju napísal spamäti, nemajúc pri sebe texty predchádzajúcich dvoch verzií. V tomto variante boli niektoré formulácie zmiernené, asi vzhľadom na prebiehajúci súdny proces, v ktorom Muravjov nechcel zväčšovať vlastné previnenie, ale ani vinu svojich druhov.¹⁸ Na margo dodajme, že počas výsluchov a samotnej väzby v Petropavlovskej pevnosti sa Nikita Michajlovič správal dôstojne a mužne, hrdo sa hlásil k svojej účasti v tajných spolkoch, k príprave povstania a aj k autorstvu spomínanej konštitúcie.

Venujme teraz pozornosť jednotlivým bodom tohto veľmi zaujímavého prameňa, pretože práve riadky zamýšľanej ústavy nám najpresvedčivejšie priblížia šírku a hĺbku sociálno-politických názorov v istej časti dekabristického hnutia. Nami uvádzané citácie vychádzajú z druhej verzie ústavy, ktorú je možné vzhľadom na čas a okolnosti jej vzniku považovať za dokument najvernejšie spodobujúci charakter konštitučného zmýšľania predstaviteľov Severného spolku.

Dva body prvej hlavy (s názvom „*O ruskom národe a vláde*“) kategoricky popierali možnosť, aby ruský národ ako celok prináležal nejakej osobe alebo rodu. Prvý zákon doslova znie: „*Ruský národ, slobodný a nezávislý, nie je a nemôže byť vlastníctvom nijakej osoby a nijakého rodu.*“¹⁹ Obsah druhého bodu bol ešte revolučnejší: „*Zdrojom najvyššej moci je národ, ktorému patrí výlučné právo robiť základné uznesenia pre samého seba.*“²⁰ V prvej hlave návrhu ústavy sa teda stručne a jasne ruší neotrasiteľná moc absolútneho monarchu nad národom ako jeho vlastníctvom, ktoré mu bolo zverené z božej vôle a moci, a nastolila sa právna suverenita národa. O demokratickom charaktere týchto návrhov je zbytočné sa rozpisovať, pretože hovoria sami za seba. Zároveň sa národu teoreticky udeľovali ďalšie právne slobody. Hlava druhá („*O občanoch*“) definuje pojem občana. Z podmienok na udelenie občianstva spomeňme aspoň niektoré: občanom bol každý muž starší ako 21-ročný, ktorý mal známe a stále miesto bydliska,

17 GABOV, G.: *Obščestvenno-političeskije i filosofskije vzgljady dekabristov*. Moskva 1954, s. 155.

18 GABOV, G.: *Obščestvenno-političeskije...*, c. d., s. 155. Text tretej verzie sme nemali k dispozícii, je však publikovaný v práci DOVNAR-ZAPOESKIJ, M. V.: *Memuary dekabristov*. Kijev : S. I. Ivanov, 1906, s. 58-72.

19 MURAVJOV, N. M.: Projekt Konstitucii – Vtoroj variant. In: ŠČIPANOV, I. Ja. (ed.): *Izbrannyje...*, c. d., I. zv., S. 299. Všetky nasledujúce citácie z projektu ústavy N. M. Muravjova sú z tejto edície prameňov.

20 Tamže, s. 300.

bol psychicky zdravý, osobne nezávislý, platil dane a neprevinil sa proti zákonom. Mal mať právo účasti na vláde, a to sprostredkované – voľbou úradníkov alebo voliteľov, ale taktiež bezprostredne – byť sám zvolený do ktorejkoľvek funkcie vo výkonnej, zákonodarnej a súdnej moci. Bod štvrtý stanovuje, že občanmi sú len tí obyvatelia Ruského impéria, ktorí požívajú všetky vyššie uvedené práva. Ako uvidíme ďalej, táto nenápadná formulácia už delila oslobodených Rusov na plnoprávných občanov a na tých ostatných s obmedzenými právami. Keďže občanom s plnými právami bol ten, kto dosiahol vek 21 rokov a mal trvalé a známe miesto pobytu, kočujúcim obyvateľom Ruska sa neudeľovali občianske práva, mali iba právo voliť volostného staršinu (najnižšia hodnosť v štátnej správe; bod 31.). K obsahu hlavy druhej ešte dodajme, že určovala, ako možno ruské občianstvo získať (v prípade cudzincov), a taktiež ho stratiť. Hlava tretia („*O stavbe, osobných právach a povinnostiach Rusov*“) obsahuje niekoľko dôležitých bodov zaručujúcich slobodu osobnosti, konania, myslenia a vlastníctva. Ako uvidíme na niekoľkých príkladoch, išlo o základné ľudské slobody a práva typické pre liberalizmus ako politickú doktrínu. Najmä sa odstraňoval nevoľnícky systém (bod 13.) a zároveň si všetci Rusi mali byť rovní pred zákonom (bod 10.). Dôležitým je vskutku demokratické ponímanie rovnosti: „*Rozdelenie na urodzených a prostých sa neprijíma, pretože proti-rečí viere, podľa ktorej sú všetci ľudia bratmi, ...všetci sú narodení pre blaho a všetci sú jednoducho ľuďmi: pretože každý je slabý a nedokonalý.*“²¹ Bod 23. prehlasuje právo na majetok, obsahujúci jedine veci (nepriamo sa tým odmietalo právo na vlastníctvo ľudí), za posvätné a nedotknuteľné. V tomto zákone opäť vidíme významný vplyv európskeho liberálneho myslenia s jeho dôrazom na ochranu súkromného vlastníctva.

Zaujímavý je bod 24., v ktorom sa píše, že pôda ostáva v rukách statkárov. Bývalým nevoľníkom mali prejsť do súkromného vlastníctva iba domy, záhrady, pracovné nástroje a dobytok. Zároveň nasledujúci bod hovorí o kolektívnom vlastníctve tej pôdy, ktorú dovtedy obhospodarovali štátni roľníci. Táto pôda sa mala postupom času premeniť na osobné vlastníctvo jednotlivých na nej hospodáriacich roľníkov; premenu z kolektívneho na súkromné vlastníctvo by ustanovil budúci zákon. Zároveň sa rušili vojenské osady.²² Štátni roľníci v nich slúžiaci boli taktiež kolektívne obdarovaní pôdou.

Súkromie občana je podľa *Návrhu konštitúcie* N. Muravjova nedotknuteľné. Prísne sa definuje právo zadržať občana vo väzbe v prípade podozrenia z trestného činu, zadržať a čítať jeho korešpondenciu alebo vykonať domovú prehliadku (možné len v prípade súdneho vyšetrovania a podľa platných predpisov). Občanom je povolené zaoberať sa

21 MURAVJOV, N. M.: Projekt Konstitucii – Vtoroj variant. In: ŠČIPANOV, I. Ja. (ed.): *Izbrannyje..., c. d., I.*, s. 301.

22 Vojenské osady boli špecifickými roľnícko-vojenským spoločenstvami, v ktorých boli štátni roľníci premenení na vojakov v zálohe a popri svojich pracovných povinnostiach nútení k vyčerpávajúcemu vojenskému výcviku. Zriadené boli v roku 1816 v šiestich guberniách na základe návrhu Alexeja Andrejeviča Arakčejeva (1769 – 1834), generála, neskôr ministra vojny a osobného dôverníka Alexandra I. Vojenské osady boli pokrokovým zmýšľajúcimi ľuďmi všeobecne odsudzované ako neľudské a často v nich prepukali nepokoje. ŠVANKMAJER, M. a kol.: *Dějiny Ruska*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1995, s. 235-236.

tou ekonomickou činnosťou, ktorá sa im zdá výhodnou: poľnohospodárstvom, chovom dobytká, lovom a rybolovom, remeslami, priemyselným podnikaním alebo obchodom. Zavádza sa sloboda tlače, vierovyznania, zhromažďovania a spolčovania sa, právo na petíciu a spísanie sťažností k predstaviteľom výkonnej moci. Toľko základné občianske a ľudské práva obsiahnuté v 3. hlave projektu konštitúcie N. M. Muravjova. Už na základe ich stručného vymenovania môžeme konštatovať, že ústavný návrh poskytoval občanom všetky dôležité ľudské alebo tzv. prirodzené práva, ktoré boli fundamentálnymi požiadavkami politického smerovania novej epochy – liberalizmu. Veľký dôraz sa kládol na nedotknuteľnosť osobnosti, na právo slobodnej aktivity a podnikania, a taktiež na majetkové právo. Avšak mnohé ustanovenia *Návrhu konštitúcie* neboli ani zďaleka liberálne, respektíve – určitými politickými právami nedisponovali všetci. To sa týkalo hlavne všetkých tých obyvateľov Ruska, ktorí nevyhovovali definícii *občana*. Obmedzené boli práva kočovníkov, ľudí slúžiacich, osôb bez majetku. Všetci síce patrili k osobne slobodnému národu, mali teda zaručené základné ľudské práva, ale ich politické práva boli oslabené hlavne v rovine aktívnej a pasívnej účasti na vláde, o čom si povieme v časti venovanej podobe volebného systému.

Nikita Muravjov hlavne nedostatočne riešil nevoľnícku otázku. V prvom variante jeho ústavného projektu čítame, že statkárska a cirkevná pôda ostáva naďalej v držbe pôvodných vlastníkov.²³ Roľníci boli síce oslobodení z nevoľníctva, pôda im však pridelená nebola, a tak mali aj naďalej ostať pracovať na cudzej pôde. Ak sa slobodný roľník rozhodol presťahovať sa inde, musel svojmu statkárovi ako majiteľovi pôdy zaplatiť náhradu za dočasné straty príjmov. V podstate tým bolo potvrdené len to, že existovala možnosť výkupu zo vzťahu ku statkárovi-vlastníkovi pôdy. Právo na pôdne vlastníctvo však roľníci nedostali, čo ich v podstate vylučovalo aj z politického života, pretože ten bol viazaný na majetkový cenzus. Práve pre tento fakt bola Muravjovova konštitúcia ostro skritizovaná viacerými členmi dekabristických spolkov.²⁴ V druhej, prepracovanej verzii sú už bývalí nevoľníci obdarovaní záhradami (rus. *ogorody*), pracovnými nástrojmi a dobytkom. Patriť im mal aj dom, v ktorom žili.²⁵ Vlastnú nezávislú existenciu však ani tento ústupok nezabezpečoval. V podstate až po potlačení povstania 14. decembra – už vo väzení, Muravjov v tretej redakcii svojej ústavy priznal roľníkom právo na prídel pôdy, a to vo výške dvoch desiatín pôdy na jeden roľnícky dvor.²⁶ Z takého malého množstva však bolo nemožné uživiť mnohopočetnú roľnícku rodinu. Viacerí ruskí historici preto úplne spravodlivo vyčítajú Muravjovovi úzke triedne hľadiská či postoje. Ako bohatý príslušník pozemkovej šľachty nemohol prekročiť vlastný tieň, nemohol sa odhodlať k skutočne prevratnej, radikálnej agrárnej reforme. Práve udelenie malej miery občianskych a politických práv roľníkom bolo hlavným nedostatkom jeho projektov,

23 MURAVJOV, N. M.: Projekt Konstitucii – Pervyj variant. In: ŠČIPANOV, I. Ja. (ed.): *Izbrannyje..., c. d., I. zv.*, s. 299.

24 TROICKIJ, N. A.: *Rossija..., c. d.*, s. 88.

25 MURAVJOV, N. M.: Projekt Konstitucii – Vtoroj variant. In: ŠČIPANOV, I. Ja. (ed.): *Izbrannyje..., c. d., I. zv.*, s. 299.

26 Jedna desiatina pôdy sa rovná 1,09 hektára.

čo pochopili aj viacerí jeho radikálnejšie zmýšľajúci druhovia. Ale realizácia Muravjom požadovaných liberálnych slobôd a práv by aj napriek svojim sociálnym a ideovým obmedzeniam posunula zaostalé Rusko ďaleko vpred v spoločensko-politickom vývoji. Do praxe uvedený *Návrh konštitúcie* by ho priblížil niektorým dynamicky sa rozvíjajúcim krajinám Európy a všeobecnému ideovému trendu, ktorý vychádzal z myšlienok slobody ľudského individua, rovnosti ľudí pred zákonom a vlády práva prostredníctvom základného zákona štátu – ústavy.

Prejdime teraz k politickej a štátno-správnej organizácii Ruska, o ktorých hovorí nasledujúca 4. kapitola. Z hľadiska zákonodarnej a výkonnej moci sa Rusko podľa projektu delí na 13 dŕžav, 2 oblasti a 569 újazdov.²⁷ Džžavy sa delia na újazdy, újazdy na volosti. V jednej volosti žije od 500 do 1500 obyvateľov mužského pohlavia. Z hľadiska súdnej moci sa džžavy delia na okruhy zhodné s dovtedajšími guberniami. Predpokladalo sa, že v Rusku žilo dohromady 22 630 000 obyvateľov mužského pohlavia, ich počet kolísal v jednotlivých džžavách od 250 000 (Lenská džžava s hlavným mestom Irkutskom) do 3 500 000 (Ukrajinská džžava s hlavným mestom Charkovom). Hoci rozdelenie krajiny na džžavy s vlastnými vládnyimi inštitúciami zodpovedá federatívnemu usporiadaniu krajiny, nie je ako také priamo v návrhu konštitúcie definované. V žiadnom prípade nemalo ísť o federáciu založenú na národnom princípe. Jednotlivé celky totiž nesledovali etnické hranice národov a národností Ruska, ale zodpovedali skôr hospodárskym požiadavkám. Napríklad Ukrajina bola rozdelená až na tri džžavy. Muravjov pri rozdelení Ruska na džžavy zohľadňoval hustotu a smer komunikácií, a taktiež hospodársky charakter jednotlivých oblastí. Navyše, medzi jednotlivými džžavami ani nemala byť podpísaná zjednocujúca zmluva, ktorá je právnym základom každej federácie. Federatívnym prvkom boli samostatné zákonodarné zbory jednotlivých džžav na čele s najvyšším predstaviteľom džžavy (v ruskom origináli *praviteľ džžavy*, ale preklad tohto termínu ako „vládár“ či „panovník“ opäť nie je celkom adekvátny významu postaveniu tohto vládneho predstaviteľa), ktorý bol menovaný národným zhromaždením a schvaľovaný panovníkom. Najvyšší predstaviteľ džžavy mal potvrdzovať zákony prijaté džžavným snemom. Centrálnej vláde mali v rukách ostať len ministerstvá zahraničných vecí, vojenstva, námorníctva a financií. Hlavou štátu (a exekutívy) bol panovník, ktorý sa prisahou zaväzoval k zachovaniu a ochrane ústavného zriadenia Ruska.

Na každom stupni štátnej správy prebiehali voľby. Aspoň v krátkosti opíšeme systém týchto volieb, ktorý je detailne rozpísaný v niekoľkých hlavách návrhu ústavy. Zatiaľ čo vo volostiach, kde sa mali každoročne konať voľby volostného staršinu. Na voliteľov ani na voleného sa zatiaľ nevzťahoval žiadny cenzus. Podobne v újazde mali prebiehať voľby každý rok, avšak volili iba tí obyvatelia, ktorí mali nehnuteľný majetok v hodnote aspoň 500 rubľov a hnuteľný v hodnote aspoň 1000 rubľov. Volební kandidáti

27 Originálne použité ruské slovo „džžava“ by sa dalo preložiť aj ako „štát“, ale v kontexte ich politicko-administratívneho významu ide skôr o najvyššie správne jednotky s istou mierou autonómie – z tohto dôvodu volíme za slovenský ekvivalent slovo „džžava“. Mimochodom, počet „džžav“ bol s najväčšou pravdepodobnosťou inšpirovaný počtom trinástich severoamerických kolónií, ktoré sa v roku 1776 stali zakladajúcimi štátmi Spojených štátov amerických.

(tzv. *tysjackij*) musel mať dokonca majetok v hodnote 30 000 (nehnuteľný) alebo 60 000 (hnuteľný) rubľov. Občania majúci nehnuteľný majetok aspoň 5000 rubľov (hnuteľný vo výške 10 000 rubľov), mohli voliť členov Dumy celej dŕžavy, sami však do nej volení byť nemohli (na to bol potrebný majetok v hodnote 30 000, respektíve 60 000 rubľov), mohli sa však stať prísažnými na súdoch. Ako teda môžeme vidieť, census bol veľmi vysoký a do najvyšších riadiacich orgánov sa mohli dostať iba tí najbohatší občania.²⁸

Dŕžavy spravovali vlastné Dŕžavné snemy (rus. *veče*), ktoré sa skladali z dvoch komôr: z Dŕžavnej dumy a zo Snemovne volených. Snemovňa mala od 25 do 350 členov (1 deputát na 10 000 mužských obyvateľov danej dŕžavy) a tí boli volení na jeden rok. O cenzu pre funkciu volených sa presne v ústave nehovorí, ale zdá sa, že aj pre volených platil určitý majetkový census.²⁹ Voličmi boli občania, ktorí mali majetok v hodnote aspoň 5000 rubľov (nehnuteľný)/10 000 rubľov (hnuteľný). Do Dŕžavnej dumy volili opäť títo občania kandidátov s cenzom 30 000/60 000 rubľov na štvorročné funkčné obdobie. Duma mala o dve tretiny menej členov ako Snemovňa volených. Na čele dŕžavy stál prednosta (rus. „praviteľ“), ktorého menovali na tri roky centrálné orgány (teda panovník) spomedzi miestnych kandidátov, samozrejme vybraných na základe vysokého cenzu. Jednou z jeho právomocí bolo vojenské velenie nad vojskom v dŕžave. Návrh ústavy rozoberá aj ďalšie jeho práva a povinnosti a vymedzuje tiež kompetencie vyššie spomínaných zastupiteľských orgánov. Podrobnejšie sa vzhľadom na obmedzenosť priestoru nimi nemôžeme zaoberať, ale dôležitým faktom je, že samotný prednosta dŕžavy stál nad nimi a mal aj možnosť podpísať (či nepodpísať) komorami schválené rozhodnutia.

Najvyššími inštitúciami štátnej správy boli Najvyššia дума (horná snemovňa) a Snemovňa národných zástupcov (dolná snemovňa), ktoré tvorili tzv. Národný snem (rus. *Narodnoje veče*). Snemovňa zástupcov mala 450 deputátov (jeden deputát na 50 000 obyvateľov mužského rodu v dŕžave), ktorých volili na dva roky občania dŕžav. 42 členov Najvyššej dumy (troch z každej dŕžavy, dvoch z Moskovskej oblasti a jedného z Donskej oblasti) delegovali dŕžavné orgány. Mohol to byť iba bohatý občan s majetkom 30 000/60 000 rubľov. Deputáti boli vyberaní na šesťročné obdobie, ale každé dva roky sa jedna tretina Dumy vymieňala. Duma a Snemovňa národných zástupcov mali hlavne zákonodarnú funkciu. Súdna funkcia spadala do právomoci súdov (Najvyšší súd, dŕžavné súdy, újazdné súdy a volostné súdy).

Najvyššia výkonná moc patrila, podľa projektu ústavy N. M. Muravjova, panovníkovi, ktorý bol definovaný ako „*najvyšší úradník ruskej vlády*“.³⁰ Bol však aj najvyšším vojenským veliteľom, viedol rozhovory a rokovania s predstaviteľmi iných štátov, so sú-

28 Masaryk tento vysoký volebný census charakterizoval veľmi výstižne: „Census volební byl velmi vysoký – ve skutečnosti byl Muravjovův ideál konstitucí Kroisů.“ MASARYK, T. G.: *Rusko a Evropa, c. d., I. zv.*, s. 78.

29 V 1. verzii Muravjovovho *Návrhu konštitúcie* pre nich napríklad platil census 2000 (nehnuteľný)/4000 (hnuteľný majetok) rubľov – pozri GABOV, G.: *Obščestvenno-političeskije..., c. d.*, s. 159.

30 MURAVJOV, N. M.: Projekt Konstitucii – Vtoroj variant. In: ŠČIPANOV, I. Ja. (ed.): *Izbrannyje..., c. d., I. zv.*, s. 316.

hlasom Najvyššej dumy menoval vyslancov a konzulov, sudcov vysokých súdov a ministrov. Panovník sa zúčastňoval zasadnutí oboch komôr Národného snemu, počas ktorého podával správu o stave krajiny a mal tiež právo suspenzívneho veta, čo znamená, že mohol vrátiť projekt zákona na opätovné prepracovanie do Národného snemu. Toto právo mohol použiť dvakrát, potom o prijatí alebo neprijatí zákonného projektu rozhodol na základe hlasovania poslancov s konečnou platnosťou Národný snem. Týmto ustanovením sa výrazne zasiahlo do zákonodarnej právomoci panovníka a obmedzovali sa ním možné absolutistické snahy monarchu. Cár pri nástupe na trón prisahal vernosť ústave, ktorú mal dodržiavať a chrániť. Zo štátneho rozpočtu mu malo byť každoročne udeľovaných dva milióny rubľov na osobné a rodinné výdavky, ďalších osem miliónov mal dostávať na vydržiavanie svojho dvora, príslušníci ktorého boli štátom neplatení. Panujúci cár bol skôr reprezentantom svojej krajiny, presne v duchu konštitučného monarchizmu.

Toľko teda k základnému charakteru *Návrhu ústavy* N. M. Muravjova. Je potrebné pripomenúť, že napriek trom redakciám, značnému rozsahu a pozoruhodnej detailnosti zmieneného projektu, aj tento právny dokument zrejme nebol úplne dokončený, chýbali niektoré vyjasňujúce ustanovenia a obsahoval aj niekoľko logických chýb. Napriek tomu ide o významný dokument, ktorý nám dokladá charakter a rozsah sociálno-politických názorov a požiadaviek istej časti dekabristov. Hovoríme istej časti, pretože, ako sme už spomenuli, nie všetci dekabristi (dokonca ani v petrohradskom Severnom spolku) súhlasili so znením určitých právnych návrhov. Tzv. radikálne krídlo na čele s K. F. Rylejevom kritizovalo na konštitúcii Nikitu Muravjova hlavne jej právnu ohraničenosť vzhľadom na veľkosť majetku, „vládu aristokracie bohatstva“. Federatívne usporiadanie budúceho Ruska zase prekážalo Pestel'ovi.³¹ Je však nesporné, že hlavné klady jeho projektu – zrušenie nevoľníctva a právne obmedzenie cárovej výkonnej a zákonodarnej moci, boli pokrokovými požiadavkami. Takisto prehlásenie všeobecných ľudských (či prirodzených) a základných občianskych práv bolo v kontexte vývoja ruských konštitučných úvah významným krokom vpred. Rusko sa malo na základe novej ústavy, hlavného zákona štátu, priblížiť vtedajšiemu modernému svetu. Modernému v sociálnej, hospodárskej, právnej, ale napríklad aj v kultúrnej rovine. Práva obsiahnuté v *Návrhu konštitúcie* boli v podstate toho istého druhu, ako práva v iných vtedy platných ústavách (samozrejme, veľké množstvo krajín Európy či sveta nemalo prijatú žiadnu konštitúciu).

Významným historicko-právnym dokumentom je aj druhý ústavný projekt, ktorý vypracoval za aktívnej spolupráce ostatných dekabristov vodca Južného spolku Pavel I. Pestel' (1793 – 1826).³² Ide o tzv. *Ruskú pravdu*,³³ na ktorej Pestel' pracoval päť rokov.³⁴ Napriek dlhému obdobiu jej príprav a skutočne rozsiahlemu textu nebola dokončená.

31 MÁŠLO, S.: *Rusko...*, c. d., s. 51.

32 Pavel Ivanovič Pestel' bol jedným z najaktívnejších a najvzdelanejších príslušníkov dekabristického hnutia. Narodil sa v rodine sibírskeho generál-gubernátora nemeckého pôvodu. V rokoch 1805 – 1810 bol na výchove v Drážďanoch. V armáde to dotiahol na hodnosť plukovníka a bol hrdinom bitiek pri Borodine a Lipsku. Po členstve v rôznych slobodomurárskych lóžach

Ruská pravda obsahuje päť hláv, či kapitol, zvyšných päť poznáme len z ich názvov, ktoré nikdy neboli naplnené obsahom (mali pojednávať o najvyšších mocenských orgánoch, o obsadení miest v štátnej správe a vládnych inštitúciách, o vnútornej a vonkajšej bezpečnosti štátu, o národnom hospodárstve a financiách a napokon desiatu hlavu mala podať návod k zostaveniu zbierky zákonov). V *Ruskej pravde* sa stretávame s republikánskym štátnym zriadením, ktoré likvidovalo absolutistickú moc panovníka a rušilo nevoľnícky systém. Navyše všetci občania mali byť obdarovaní pôdou, čím sa Pestelov projekt stal najradikálnejším zo všetkých existujúcich reformných projektov (vrátane ústavných návrhov a menších pozemkových reforiem vypracovaných úradníkmi cára Alexandra I., ale aj v porovnaní so zrušením nevoľníctva a pozemkovou reformou z roku 1861).³⁵ *Ruská pravda* tak predstavuje aj významný predel v snahe o skutočnú agrárnu reformu, o reálne zlepšenie postavenia ruského roľníka. Pozrime sa bližšie na jednotlivé ustanovenia tejto konštitúcie.³⁶

Čo sa týka všeobecných ľudských práv, Pestel zastával medzi dekabristami rozšírený názor o tom, že všetci Rusi mali byť osobne slobodní a mali sa stať, po splnení istých podmienok, občanmi s určitými politickými a hospodárskymi právami. To znamenalo, že aj dovtedy nevoľní roľníci sa mali stať slobodnými. Zrušiť nevoľnícky stav sa ukladalo dočasnej Najvyššej vláde za najsvätejšiu povinnosť, mala sa ním zaoberať čo najskôr

vstúpil do Zväzu spásy a následne do všetkých ďalších revolučných dekabristických organizácií. Južný spolok viedol a bol jeho najaktívnejším a najradikálnejším členom. Deň pred vypuknutím povstania v Petrohrade bol na základe udania zatknutý a bojov sa nezúčastnil. Napriek tomu bol odsúdený na najvyšší trest – rozštvrtenie, ktorý mu Mikuláš I. „milostivo“ zmenil na trest smrti obesením. Popravený bol spolu s ďalšími štyrmi druhmi 13. júla 1826 na dvore Petropavlovskej pevnosti. Ich telá boli pochované na bližšie neznámom mieste ostrova Golodaj. Spracované podľa najnovšej Pestelovej biografie: KIJANSKAJA, Oksana: *Pestel*. Moskva 2005.

33 Názov *Ruská pravda* bol projektu ústavy daný na počesť prvého staroruského zákonníka z počiatku 11. storočia.

34 KIJANSKAJA, O.: *Pestel*, c. d., s. 101.

35 TROICKIJ, N. A.: *Rossija...*, c. d., s. 86.

36 Celý návrh konštitúcie bol publikovaný až v roku 1958 v siedmom zväzku edície prameňov *Vosstanije dekabristov*, my sme mali k dispozícii výťah jej väčšej časti s najzávažnejšími ustanoveniami v tej podobe, v akej bola publikovaná roku 1951 v trojzväzkovom výbere prameňov k dekabristickému povstaniu: ŠČIPANOV, I. Ja. (ed.): *Izbrannyje...*, c. d., zv. II, s. 73-162. Za ňou sú v tejto edícii publikované aj dva ďalšie závažné pramene, ktoré dopĺňali nedokončenú *Ruskú pravdu* – Rozdelenie pôdy (*Delež zemel*) a Ústava, čiže štátny zákon (*Konstitucija – gosudarstvennyj zakon*). O ich obsahu v našom texte tiež stručne referujeme. Vzhľadom na rozsiahlosť textu a istú voľnosť jednotlivých právnych formulácií, upúšťame v tomto prípade od citácií úryvkov a takisto necitujeme, kde presne sa daná zákonná formulácia v *Ruskej pravde* vyskytuje. Dodajme ešte, že niektorí bádatelia považujú *Ruskú pravdu* ani nie tak za text budúcej ústavy, ako skôr za súpis požiadaviek alebo inštrukcií, podľa ktorých sa mala riadiť a právne postupovať dočasná najvyššia vláda. MASARYK, T. G.: *Rusko a Evropa*, c. d., I. zv., s. 78; aj GABOV, G.: *Obščestvenno-političeskije...*, c. d., s. 162.

po nástupe k moci. *Ruská pravda* hlásala nevyhnutnosť zrušiť nevoľnícky systém vo všetkých jeho podobách, roľníci sa mali stať osobne slobodnými. V nadväznosti na toto ustanovenie sa taktiež mali čo najskôr zrušiť vojenské osady.

Občania si mali byť rovní pred zákonom, stavovské delenie, jednotlivé stavy a napokon aj feudálne tituly sa mali zrušiť. Pestel' toto zrušenie zaujímavo zdôvodňoval tým, že ak tituly prinášajú svojim nositeľom určité výhody, sú nespravodlivé a škodlivé, a preto musia byť zrušené. Ak neprinášajú žiadne výhody a nemajú iný význam, sú vlastne zbytočné a je potrebné zrušiť ich z dôvodu neužitočnosti. Všetci občania mali mať rovnaké práva a povinnosti. Zo všeobecných ľudských práv, ktoré boli atribútmi liberalizmu, sa občanom priznávalo hlavne právo na osobnú, domovú a majetkovú nedotknuteľnosť. Nik nesmel byť vzatý do väzby bez obžaloby, súdený a odsúdený mohol byť iba po riadnom súdnom procese konanom podľa určeného práva. Domovú prehliadku a zabavenie osobných listín mohli povoliť na to oprávnené inštitúcie.

Veľká dôležitosť sa priznávala právu na slobodné konanie a myslenie. Každý občan sa mohol venovať akejkoľvek forme podnikania, obchodu alebo výrobe, ktorá nebola zákonom zakázaná. Tieto ustanovenia mali vďaka osobnej iniciatíve vnieť „nový čerstvý vietor“ do rozvoja obchodu a priemyselného podnikania. Na základe vlastného ekonomického štúdia Pestel' usudzoval, že najvýhodnejšou formou výroby by bolo domáce podnikanie (rus. *kustarnaja promyšlennost'*), ktorá mala v Rusku dlhé tradície a v podstate bola prevládajúcim spôsobom priemyselného podnikania. Na zabezpečenie rozkvetu podnikania mali slúžiť aj niektoré ustanovenia *Ruskej pravdy*: zrušenie stavu mešťanov, likvidovanie delenia kupcov na gildy (rôzne daňové triedy), odstránenie monopolov a veľkých priemyselných spoločností, ktoré by bránili rozvoju národného hospodárstva. Zároveň sa mali zaviesť také colné tarify, ktoré by zvýhodňovali domáce produkty. Týmto právnymi normami by Rusko opustilo cestu feudálneho hospodárskeho systému a nastúpilo by na novú – kapitalistickú. S tým súviselo aj právo na osobné vlastníctvo, na jeho nedotknuteľnosť a ochranu. To pokladal Pestel' za posvätné (doslovne ho takto opisuje v texte *Ruskej pravdy*). Vlastníctva majetku mohla občana zbaviť iba štátna moc v troch presne vymedzených prípadoch (konkrétne: za účelom „všeobecného blaha“ pri zodpovedajúcej kompenzácii, v nutnosti zaplatenia dlhu dlžníkom a v prípade „politickej smrti“ občana na základe súdneho rozsudku za trestný čin; v poslednom menovanom prípade majetok odsúdeného prechádzal na jeho potomkov). Čo sa týka osobného vlastníctva pôdy, Pestel' našiel odvahu reálne ho riešiť a ponúknuť skutočne reformný návrh aj v agrárnej otázke, v otázke vlastníctva a používania pôdy. Keďže ide o veľmi významný a taktiež netradičný návrh, venujeme jeho rozboru viac miesta a pozornosti.

Právo na vlastníctvo pôdy Pestel' považoval za jedno zo základných. Pretože pôda poskytovala obživu každému človeku, mal mať na jej vlastníctvo právo každý. Z tohto dôvodu sa mala pôda patriaca cárovi, šľachtickým statkárom a cirkvi skonfiškovať a nanovo prerozdeliť. *Ruská pravda* určovala, že všetka poľnohospodársky využívaná pôda sa má rozdeliť na dve rovnaké polovice. Jedna polovica sa mala stať spoločným majetkom v správe volostí a druhá mala byť rozdelená a odovzdaná do súkromnej držby roľníkom spomedzi všetkých právoplatných občanov.³⁷ Z prvej časti sa mali zadarmo udeľovať prí-

dely pôdy všetkým obyvateľom jednej volosti, aby títo mali zabezpečené základné podmienky pre nezávislú existenciu a získanie životného potravinového minima. Z darovanej pôdy mal roľník užiť seba a rodinu, veľkosť prídeltu mala postačovať na vypestovanie si potrebného množstva obilnín (Pestel' uvažoval o prídele 10-12 desiatín na jednu rodinu). Táto pôda sa nemohla predávať, ani dávať do zálohu. Pre výrobu nadproduktu slúžila druhá polovica konfiškovanej pôdy, ktorú si mohli roľníci voľne kúpiť do svojho osobného vlastníctva. Pestel' týmto rozdelením pôdy na spoločnú – volostnú a súkromnú sledoval hlavne to, aby každý občan mal istú výmeru pôdy ako formu prostriedku na získanie životného minima a nemusel vstupovať do služby, v podstate podobnej nevoľníckemu stavu. Chcel tým aj zamedziť živoreniu najbiednejších, odstrániť žobranie a tuláctvo.

Hoci v *Ruskej pravde*, a neskôr aj na výsluchoch vo väzbe, Pestel' hovoril o rozdelení všetkej pôdy bez výnimky, v jeho listinách a poznámkach sa našiel neveľký a stručný projekt s názvom *Rozdelenie pôdy* (rus. *Delež zemel'*), ktorý nám dokazuje niečo celkom iné.³⁸ Statkárom sa mala vziať iba polovica pôdy, druhá mala ostať v ich vlastníctve. Istej časti statkárov sa dokonca mala za konfiškovanú časť pôdneho vlastníctva vyplácať finančná náhrada.³⁹ S textom a zámermi *Ruskej pravdy* sa *Rozdelenie pôdy* teda nezhoduje. Časť bádateľov tento rozpor vysvetľuje tým, že myšlienky *Rozdelenia pôdy* sú starším náčrtkom riešenia agrárnej otázky, že išlo o prekonané názory Pestel'a, ergo predchádzajúce konečnej verzii agrárnej reformy tak, ako bola stanovená v *Ruskej pravde*. Ak je to tak, máme k dispozícii naozaj vzácny dokument, ktorý dokazuje evolúciu revolučných názorov P. Pestel'a.

Pstel' však neostal len pri prerozdelení pôdy. Vo všetkých volostiach plánoval založiť roľnícku banku, ktorá by pomáhala novým vlastníkom pôdy v začiatkoch ich hospodárenia. Mala poskytovať úvery, na istú časť sumy z pôžičky sa dokonca nemali vzťahovať úroky a požadovať záruky. Banka mala čerpať kapitál z vkladov volostných hospodárov. Tento nápad bol však absolútne nereálny, pretože tu chýbal mechanizmus na zúčtovanie vkladov, a napokon aj vklady od obyvateľov volosti by boli iba minimálne, pretože finančná nesolventnosť ruskej dediny bola povestná.

Pstel' si od plánu darovania pôdy všetkým slobodným občanom sľuboval nielen zlepšenie ekonomického postavenia predošlých dedinských nevoľníkov, chudoby a slúžiacich bez majetku, ale aj celkovej mravnosti národa. U ľudí mal s pridelenou pôdou

37 Považujeme za potrebné vyjadriť na tomto mieste svoju mienku, že hovoriac o občanoch a ich právach, Pestel' (a napokon aj ostatní dekabristi), na základe vtedy rozšíreného sociálneho myslenia a vnímania, pod nimi rozumel obyvateľov mužského pohlavia. Aj ženy mali síce užívať základné prirodzené ľudské práva, práva politické (napr. právo voliť) a hospodárske (udelenie pôdy, právo na podnikanie) im však boli odňaté. Menovite sa ženy v zákonných projektoch dekabristov nespomínajú. Poznámky k tomuto faktu v: MÁŠLO, S.: *Rusko...*, c. d., s. 38, 48.

38 PESTEL', P. I.: *Delež zemel'*. In: ŠČIPANOV, I. Ja. (ed.): *Izbrannyje...*, c. d., zv. II, s. 158-159.

39 Išlo o tých statkárov, ktorí vlastnili menej ako 10 000 desiatín pôdy. Vlastníkom pôdy nad 10 000 desiatín neprislúchala za odňatú polovicu žiadna náhrada.

zmiznúť strach zo zajtrajšieho dňa, z biedy a hladu, mala ňou byť odstránená aj závisť a páchanie zločinov z hmotného nedostatku. Každý mal mať pôdu, na ktorej by pracoval, a ktorá by ho užívala. Tieto jeho nádeje sa dnes javia ako zjavne utopické. Nie iba v tom zmysle, že statkári by sa svojej pôdy dobrovoľne a hlavne bezodplatne (a pravdepodobne ani za náhradu) nevzdali, ale najmä v samotnej myšlienke syntézy kolektívneho a súkromného vlastníctva pôdy v hraniciach jednej volosti. Jeho zákonné ustanovenia by viedli jednoznačne ku vzniku kapitalistického hospodárskeho systému s jeho charakteristickými prejavmi, vnútornými princípmi fungovania a vonkajšími sociálnymi vzťahmi. Bohatší majitelia pôdy by sa skôr či neskôr snažili získať ďalšiu pôdu, koncentrovať ju vo svojich rukách a pravdepodobne by siahli aj na pôdu kolektívnu, volostnú. Mechanizmy jej ochrany neboli vytvorené.

Podobne by dopadol aj domácky – *kustarnyj* – priemysel, ktorého vášnivým obhajovateľom Pestel' bol. Silnejší a agresívnejší priemyselníci by v konkurenčnom boji malých výrobcov buď pohltili, alebo zruinovali. Zákonitosti kapitalizmu však dekabristi poznali skôr teoreticky – ostatne boli v Rusku nové, nevyskúšané – a nemohli tak predvídať dopad svojich reforiem v dlhodobej perspektíve. Z tejto neschopnosti rozpoznať skutočnú podobu reforiem, ktoré sa snažili nastoliť, si ich však nedovoľujeme viniť. Aj napriek utopizmu a istej naivnosti agrárnej reformy Pavla Pestel'a je jej význam výnimočný v tom, že ako jediná z celého radu (nerealizovaných) reforiem rieši otázku nevoľníkov ich oslobodením s prídelením pôdy. Pestel' tak vo svojej dobe odvážne vystúpil z dlhého zástupu reformátorov, ktorí nepochopili nevyhnutnosť riešiť otázku nevoľníkov spojením požiadavky ich slobody s právom na osobné vlastníctvo pôdy. Napokon, tento fakt nechápali ani mnohí jeho priatelia v oboch revolučných spolkoch.⁴⁰

Z ďalších práv, ktoré prehlasovala *Ruská pravda* ústami Najvyššej vlády, spomeňme aspoň stručne právo na slobodnú voľbu vierovyznania a vykonávania cirkevných obradov, slobodu slova a tlače, mohli sa taktiež zakladať súkromné tlačiarne. Tlačiť sa mohlo slobodne všetko, čo zodpovedalo pravde. Za šírenie klebiet a lží sa autor musel zodpovedať pred súdom. Celá sústava vzdelávania bola v štátnych rukách. Sirotky mali byť vychovávané a vzdelávané na účet štátu. Zdravotná starostlivosť mala byť pre chudobnejších bezplatná, pre starých a nevládných ľudí sa mali v každej volosti zriadiť starobince.

Občania však mali okrem práv aj povinnosti, ktoré si museli plniť, a z ktorých sa nemohli oslobodiť. Rovnako, ako vo svojich právach, aj v určených povinnostiach si boli všetci rovní. Okrem platby niekoľkých nepriamych daní všetci jednotne platili priamu peňažnú daň z príjmu či dôchodku (rus. „*podochnyj nalog*“), ktorá sa vzťahovala na veľkosť majetku. Všetky naturálne platby sa rušili ako prežitok feudalizmu.

Ďalšou povinnosťou občanov, v tomto prípade mužov, bola vojenská služba. Povinnosť brániť vlasť a zúčastniť sa vojenskej služby považoval Pestel' za posvätnú. Armáda

40 Ostro proti Pestel'ovej myšlienke konfiškácie a prerozdelenia všetkej pôdy vystúpil N. M. Muravjov, ale napríklad aj N. Turgenev, významný národohospodár, ktorý vytvoril vlastné reformné projekty k agrárnej otázke.

však mala byť demokratizovaná, mala mať ruské velenie a dôstojnícky zbor. Neruskí velitelia sa mali uvoľniť zo služby a takisto sa mali zrušiť všetky cudzie prvky v armáde, ako napríklad rovnošata, zahraničný spôsob výcviku a taktiky. Ruská armáda sa mala stať armádou národnou a na základe rovnosti do nej mali byť povolávaní všetci muži bez akýchkoľvek rozdielov. Od služby boli oslobodení len muži s gymnaziálnym a vysokoškolským vzdelaním, živitelia rodín a tí, ktorí sa pred povolaním do armády stihli oženiť. Dĺžka služby sa skracovala z 25 na 15 rokov. Vojenské osady sa mali rozhodnutím Najvyššej vlády zrušiť. Paradoxom je, že humanisticky založený Pestel' sa ostro nepostavil proti tvrdým telesným trestom, ktoré sa mali len obmedziť.⁴¹ S radovými vojakmi sa malo zaobchádzať ľudsky a dôstojne, mali mať pravidelnú a výdatnú stravu, k realizácii čoho malo prispieť aj predchádzanie rozkrádaniam proviantu, v cárskej armáde takým bežným. Prístup k hodnostiam sa už nemal vzťahovať na rodový pôvod a spoločenské postavenie, všetci mali mať rovný prístup k akejkoľvek veliacej hodnosti, ktorú však mohli obdržať len po zložení predpísaných skúšok. Armáda mala slúžiť iba k obrane vlasti pred cudzím nepriateľom. V čase mieru bola jej štvrtina sústredená na hraniciach ríše, ostatné tri štvrtiny boli vo vnútrozemí, kde ich bolo možné použiť pri stavbe ciest alebo verejných budov. Pavol Pestel' ako skúsený vojak vypracoval mnohé detaily týkajúce sa vojenských záležitostí, z nich niektoré by úplne zmenili charakter ruskej armády (jej premena na národnú armádu, demokratizácia, zrušenie vojenských osád a pod.).

To isté však nemôžeme povedať o tej časti jeho návrhu ústavy, kde Pestel' rozoberá podobu a charakter vládnej či výkonnej, ale taktiež zákonodarnej moci. Detaily týchto právnych noriem neboli napriek niekoľkoročnému úsiliu autora vypracované. Napriek tomu však poznáme základnú Pestel'ovu predstavu o charaktere štátnej moci, o forme vlády a vládneho systému. Pestel' bol jednoznačne republikánsky orientovaný a za najlepšiu formu vlády pokladal demokratickú republiku. Po úspešnej revolúcii (či štátnom prevrate) sa mala moc chopiť dočasná Najvyššia vláda. Jej členmi sa mali stať na základe dohody vodcovia revolúcie, teda vlastne vedúci predstavitelia dekabristov. Navyše mali mať diktátorské právomoci, na základe ktorých by mali zrealizovať plánovanú premenu Ruska na modernú republiku. Pestel' predpokladal, že premena spoločnosti na želaný výsledok bude trvať veľmi dlho, minimálne osem až desať rokov. Na ten čas mala mať všetky právomoci vo svojich rukách Najvyššia vláda. Všetkými prostriedkami a čo najrýchlejšie mala ustanoviť základné požiadavky dekabristov, všetky právne akty, ktoré Pestel' definuje vo svojom projekte. Zároveň sa mali tieto revolučné výdobytky chrániť proti kontrarevolúcii, hlavne zo strany šľachty a statkárov, ktorí by prišli o dominantné sociálne postavenie a ekonomické výhody, ktoré im zaručoval feudálno-absolutistický systém. Až po upevnení vlastného postavenia a po zaužívaní sa nových sociálno-právnych noriem mala Najvyššia vláda odovzdať svoje právomoci orgánom, ktorých členovia mali vzísť zo slobodných volieb.

41 Tento paradox si všimol ako T. G. Masaryk, tak aj S. Máslo: MASARYK, T. G.: *Rusko a Evropa, c. d.*, s. 79. MÁŠLO, S.: *Rusko...*, c. d., s. 46.

O týchto nových politických štruktúrach však *Ruská pravda* hovorí len veľmi málo. Viac o nich vieme najmä z dokumentu, ktorý má názov *Konštitúcia – štátny zákon* (rus. *Konstitucija – gosudarstvennyj zavet*) a našiel sa medzi spismi dekabristu I. F. Šimkova (1802 – 1836). Podľa vyhlásenia samotného Pestel'a ide o výťah z *Ruskej pravdy*, ktorý nadiktoval Michailovi Pavlovičovi Bestuževovi-Rjuminovi (1803 – 1826).⁴² Čo Pestel' nestihol vložiť do textu svojej *Ruskej pravdy*, nadiktoval za krátky čas druhovi. Vďaka tomu máme informácie aj o sústave štátnej správy, vlády a voľbách, ktoré ju mali vytvoriť.

Vrcholným zákonodarným orgánom mal byť Národný snem (rus. *Narodnoje veče*), volený všetkými občanmi (teda opäť len mužmi) bez majetkového a vzdelanostného cenzu, ktorí dosiahli vek dvadsať rokov. Poslanci mali byť volení na päť rokov a každý rok mala jedna pätina opustiť rady snemu, aby bola vystriedaná novozvolenými deputátmi. Národný snem mal všetku zákonodarnú moc, mohol tiež vyhlasovať vojnu a uzatvárať mier. Nik nemohol rozpustiť Národný snem, pretože zastupoval vôľu občanov, „*bol dušou národa*“.⁴³ Výkonná moc mala byť v rukách jednotlivých ministerstiev a päťčlennej Štátnej dумы (rus. *Deržavnaja duma*). Aj tu boli kandidáti volení (Národným snemom z kandidátov určených guberniami) na svoju funkciu na päťročné obdobie. Z výkonných právomocí dумы spomeňme aspoň jej právo viesť vojnu (ale nie vyhlasovať vojnu a uzatvárať mier, čo bolo v kompetencii Národného snemu), viesť rozhovory so zahraničnými vládami, sú jej podriadené všetky ministerstvá a ostatné vládne posty. Najvyšší snem (rus. *Verchovnyj sobor*) mal mať vyslovene iba kontrolnú funkciu a mal sa skladať zo 120-tich doživotných členov (bojarov).⁴⁴ Títo nemali mať inú funkciu v zákonodarnom zbore a exekutive. Kandidátov vyberali opäť gubernie a z nich určoval nových bojarov Národný snem. Kontrolná funkcia Najvyššieho snemu spočívala v tom, že Národný snem mu predkladal na posúdenie a potvrdenie všetky svoje zákonné návrhy. Bojari sa nemali vyjadrovať k podstate návrhu, ale iba k jeho forme. Mali zabrániť jeho protirečeniu s niektorým základným štátnym zákonom. Až po tomto potvrdení nadobúdala zákonný projekt účinnosť. Zo svojich radov mali bojari vybrať aj generálnych prokurátorov pridelených k jednotlivým ministerstvám a generál-gubernátorov do jednotlivých oblastí – opäť na kontrolnú funkciu. Najvyšší snem teda kontroloval činnosť zákonodarného Národného snemu a Štátnej dумы (cez činnosť jej podriadených ministrov). Samotný snem teda nemal mať právo ani zákonodarnej iniciatívy, ani špecifické práva výkonnej moci, nebol teda plnohodnotnou druhou, hornou komorou parlamentu.⁴⁵ Jedinou jeho právomocou bolo menovať vrchných veliteľov armády, aby sa zabezpečila nestrannosť ich výberu a následného ich konania.

42 ŠČIPANOV, I. Ja. (ed.): *Izbrannyje...*, c. d., II. zv., s. 520, poznámka č. 2 ku strane 159. Text je publikovaný tamže na stranách 159-162.

43 PESTEL', P. I.: *Konstitucija – gosudarstvennyj zavet*. In: ŠČIPANOV, I. Ja (ed.): *Izbrannyje...*, c. d., II. zv., s. 161.

44 Existencia kontrolného orgánu je ďalším významným vkladom Pestel'a do dekabristického konštitučného myslenia. Nikita Muravjov takýto vládny orgán nezamýšľal vytvoriť.

45 Hoci v niektorých prácach je takto opisovaný: KIJANSKAJA, O.: *Pestel', c. d.*, s. 107.

K volebnému systému sa Pestel' podrobne nevyjadril, odhládnuv od toho, že volebné právo bolo dané všetkým mužom starším ako 20 rokov bez akéhokoľvek majetkového a vzdelanostného cenzu. Jeho konečnú podobu mala určiť dočasná Najvyššia vláda.

Základom administratívneho delenia republiky mala byť volosť, ktorá by pozostávala z tisícok obyvateľov mužského pohlavia. Títo by boli v mieste svojho bydliska vedení písomne. Volosti sa spájajú do újazdov, újazdy do gubernií alebo okruhov. Päť okruhov malo tvoriť oblasť. Rusko sa delilo na desať oblastí (a späťne teda na päťdesiat okruhov či gubernií). Hlavným mestom Ruskej republiky sa mal stať Nižný Novgorod ako výraz úcty k jeho starobylým koreňom, sláve a tiež slobodomyselným tradíciám.⁴⁶

Republika mala mať podľa Pestel'a unitárny charakter. To sa prejavilo najmä v národnostnej otázke. Podľa Pestel'a mal v Rusku existovať iba jednotný a silný ruský národ. Podľa tejto premisy sa príslušníci všetkých malých národov a národností obývajúcich Rusko mali stať Rusmi. Ako ruskí občania mali mať v budúcej republike rovnaké politické práva, ale právo na národnú samostatnosť a kultúru, či dokonca len na vlastný etnický názov (!), im bolo upierané.⁴⁷ V tomto ohľade sa prejavil nedemokratický, až totalitný prístup k riešeniu jednej závažnej otázky, trápajúcej alexandrovské Rusko. Pestel'ove názory boli v podstate zhodné s prístupom oficiálnej cárskej politiky k národnostnej otázke multietnickej monarchie. Odpor k iným národom a národnostiam (Poliakom, kaukazským národom, kmeňom na Sibíri), v lepšom prípade len apatia a nezájum o iné ako ruské etnikum, bol typickou črtou cárskeho absolutizmu až do jeho trpkého konca.

Na základe stručnej charakteristiky *Ruskej pravdy* môžeme vidieť, že Pestel'ov projekt ústavy bol radikálnejší a demokratickejší než *Návrh konštitúcie* N. M. Muravjova. Hlavne v riešení roľníckej otázky predbehol svoju dobu, dokonca ani reforma z roku 1861, ktorou sa oficiálne zrušil nevoľnícky systém v Rusku, nemala takú pokrokovú podobu (a vlastne ani zámery), akú ponúkal prostredníctvom *Ruskej pravdy* v 20. rokoch Pavol Pestel'. Jeho myšlienka o majetkovom pôdnom minime, ktoré by zabezpečilo obživu každému občanovi, bola na svoju dobu revolučná, ale vo svojej podstate a v ruskej realite aj utopická. Napriek tomu by boli dôsledky *Ruskej pravdy* ako celku – v prípade jej realizácie v praxi – pre ruskú spoločnosť ďalekosiahle a pravdepodobne by Rusko priblížili modernej Európe. Na druhej strane niektoré jeho totalitné, nedemokratické ustanovenia, hlavne tie, ktoré sa týkali právomocí dočasnej Najvyššej vlády, vzbudzujú obavy z možného vývoja v Rusku po prevrate (a vzbudzovali už počas Pestel'ovho života!).

46 Niekoľko storočí mali obyvatelia Novgorodu vlastný snem, tzv. *veče*, ktorý rozhodoval o všetkých významných politických a právnych krokoch mestskej republiky. Dekabristi si veľmi ctili tradíciu ruských snemov a pokladali ich za dôkaz politickej vyspelosti a dávnych právnych tradícií Rusov.

47 Pestel' uznával právo na vlastný národný a kultúrny vývoj iba u Poliakov, pretože ich početnosť a ostatne aj vysoká kultúrnať im na to podľa neho dávala oprávnenie. Zároveň však Pestel' priznával Poliakom právo na samostatnosť. ORLIK, Oľga Vasil'jevna: *Dekabristy i vnešnjaia politika Rossii*. Moskva : Nauka, 1984, s. 260. Čiastočne aj: MASARYK, T. G.: *Rusko a Evropa, c. d., I. zv.*, s. 80; MÁŠLO, S.: *Rusko...*, c. d., s. 51.

Cieľom stručného vykreslenia obsahu troch nami prezentovaných právnych dokumentov bolo poukázať na podobu a charakter sociálno-politických ideí vedúcich predstaviteľov dekabristov a programových cieľov dekabristického hnutia ako celku. Ako je z jednotlivých bodov dvoch analyzovaných konštitúcií zrejmé, vodcovia v dvoch dekabristických spolkoch – Severnom (pôsobiacom v Petrohrade) a Južnom (pôsobiacom pri 2. armáde na Ukrajine) – mali na budúce právne usporiadanie v Rusku odlišné názory. Spoločné boli len zámery zbavenia cára absolútnej výkonnej a zákonodarnej moci, oslobodenia roľníkov z nevoľníctva a vybudovania zastupiteľskej formy vlády na základe udelenia limitovaného voličského práva plnoprávnym občanom (iba mužom) v Rusku. Napriek istým spoločensko-ideovým obmedzeniam mali (a dodnes majú) návrhy budúcich ústav slobodnejšieho Ruska, ktoré vypracovali členovia dekabristického hnutia, ten pozitívny historický význam, že potvrdzujú a sumarizujú pokrokové liberálno-demokratické myslenie svojich tvorcov.

ŠTÚDIUM NA PRÁVNICKEJ AKADEMII PREŠOVSKÉHO KOLÉGIA POTISKÉHO DIŠTRIKTU EVANJELICKEJ A. V. CIRKVI V UHORSKU V ROKOCH 1850 – 1878

Darina Vasil'ová

VASILEOVÁ, Darina. Study at the Law Faculty of Prešov College in Potisie district of Evangelical Church in Hungary in 1850 – 1878. *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 124-135.

School and its personalities – professors and students had and still have a big share in cultural development of the country and the region. The history of education knowledge application is an interesting educational phenomenon. The aim of the contribution is to present problems of history of regional education aimed to the system of education at the Law Faculty of Prešov College in Potisie district of Evangelic Church in Hungary in the period of a two-year term law course existence in 1850 – 1878.

Školské opatrenia neoabsolutizmu v druhej polovici 19. storočia boli obsiahnuté predovšetkým v dvoch základných dokumentoch vládnej školskej politiky – *Grundsätze für die Organisation des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn* z roku 1849 a v *Entwürfe der Organisation der österreichischen Gymnasien und Realschulen* z toho istého roku. Obidve nariadenia sa postupne menili a dopĺňali. Priamo sa vzťahovali iba na latinské školy. V Uhorsku sa uvedená tzv. Thunova reorganizácia stredných škôl zavádzala až po roku 1850. Štúdium právnych disciplín bolo v krajine realizované na vyšších typoch škôl, v najvyšších triedach desaťročných gymnázií, na dvojročných právnických náukobehoch, absolventi ktorých nezískali úplnú kvalifikáciu a právnické vzdelanie, alebo na samotných právnických fakultách s možnosťou získania plnej kvalifikácie a univerzitného diplomu. Výrazné organizačné zmeny v systéme právnického štúdia nastali až po roku 1874 realizáciou štvorročného štúdia s odborným kurzom právnej vedy a štátovedy v treťom a štvrtom ročníku štúdia. Učebné plány boli zosúladené s plánmi právnických fakúlt univerzity a poslucháči mohli získať úplné právnické vzdelanie v oblasti právnej vedy a štátovedy.

Pred reformou právnického štúdia z roku 1874 bolo v Uhorsku dvanásť právnických učilíšť: šesť štátnych kráľovských (Košice, Bratislava, Kluž, Ráb, Sibiň, Veľký Varadín), tri reformovanej cirkvi (Debrecín, Kečkemét, Marmarošská Sihot'), dve rímskokatolícke lýceá (Jáger, Pät'kostolie) a jedno evanjelickej cirkvi a. v. (Prešov).

Protestantské školstvo, aj keď malo istú autonómiu a boli tu snahy o samostatné školské reformy, sa muselo postupne vyššie uvedeným vládnym nariadeniam v oblasti školstva prispôbiť. Uvedené zmeny neobišli ani prešovské evanjelické kolégium, ktoré od svojho vzniku v 17. storočí, s istými prestávkami, poskytovalo aj výučbu základov práva.

Štúdium práva na Kolégiu v Prešove prešlo od vzniku školy v roku 1667 rôznymi organizačnými i obsahovými zmenami. Prvé prednášky z právnych disciplín našli svoje miesto v učebnom pláne pôvodného desaťtriedneho gymnázia už od roku 1667. Výučba práva bola začlenená do edukačného procesu v najvyšších triedach. Prvým profesorom

práva na kolégiu bol dr. Michal Pancratius. Po jeho odchode poklesla úroveň výučby práva, v 18. storočí v učebných plánoch školy absentovala. Snahy o zavedenie právnych vied do vyučovacieho procesu v nasledujúcom období narážali na finančné i personálne problémy, ale hlavne na nepochopenie vládnych kruhov, ktoré boli proti existencii samotného evanjelického kolégia. Rozmachu vzdelávania a šíreniu vedeckých poznatkov v protestantskom prostredí nepriala ani doba, poznačená náboženskými zápasmi.

Zmeny priniesla až prvá polovica 19. storočia. Prednášky zo základov práva boli na kolégiu obnovené v rokoch 1815 – 1817 zásluhou iniciatívy prešovského advokáta Štefana Thomku formou dobrovoľného kurzu 4 – 6 hodín týždenne. Jeho snahy vyučovať právne vedy bez nároku na finančnú odmenu boli správou školy nepochopené a následne prerušené. Po päťročnej prestávke sa situácia zmenila príchodom Andreja Csupku¹, ktorého v školskom roku 1822/23 poveril patronát kolégia začatím výučby vybraných právnych disciplín. V prvých rokoch Csupkovho pôsobenia boli vo filozoficko-právnej triede prednášky z *prirodzeného práva, uhorského súkromného práva, trestného práva, cirkevného práva, úradného štýlu a dejín Uhorska*.² Postupne pribudlo *zmenkové právo, banské právo, obchodné právo, politika a cvičenia v úradnom štýle*. Csupka prednášal až do svojej smrti v roku 1851. Jeho nástupca Gustáv Schulek³, prednášajúci na právnickom kurze v rokoch 1851 – 1852, musel v dôsledku germanizačných snáh v období neoabsolutizmu opustiť školu.⁴ Štúdium práva bolo na deväť rokov prerušené, aj napriek tomu, že na kolegiálnom patronátnom valnom zhromaždení v júni 1852 sa rozhodlo o dvoch rokoch trvania právnického štúdia a za riadnych profesorov boli zvolení okrem Gustáva Schuleka aj Andrej Vandrák a Jozef Herfurth.⁵

-
- 1 O Andrejovi Csupkovi bližšie VASILOVÁ, Darina: Andrej Csupka – zaniatený profesor prešovského kolegiálneho právnického kurzu/Andrej Csupka – engagierter Professor des Prešover kollegialen juristischen Kurses. In: *Osobnosti prešovského školstva v historickom kontexte 17. – prvej polovice 20. storočia/Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens im historischen Kontext des 17. bis in die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts* : Zborník elektronických verzií príspevkov/Sammelband von elektronischer Versionen der Beiträge. Ed. Darina Vasilová. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004, s. 22-26. ISBN 80-7165-487-6.
 - 2 HORVÁTH, Edmund: Az eperjesi jogakadémia legkiválobb tanára. (Csupka A.). In: *Eperjesi Lapok*, roč. 24, 26. februára 1890, č. 8, s. 1-2.
 - 3 O Gustávovi Schulekovi bližšie VASILOVÁ, Darina: Gustáv Schulek – profesor prešovskej kolegiálnej právnickej akadémie, jeden z najvyhľadávanejších prešovských advokátov/Gustáv Schulek – Professor der Prešover kollegialen juristischen Akademie, einer der ausgesuchtesten Prešover Juristen. In: *Osobnosti prešovského školstva v historickom kontexte 17. – prvej polovice 20. storočia/Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens im historischen Kontext des 17. bis in die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts* : Zborník elektronických verzií príspevkov/Sammelband von elektronischer Versionen der Beiträge. Ed. Darina Vasilová. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004, s. 49-54. ISBN 80-7165-487-6.
 - 4 Schulek Gusztáv. 1820 – 1905. In: *A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának értesítője az 1905–1906 iskolai évről*. Eperjes 1906, s. 13-19.
 - 5 Štátny archív (ŠA) Prešov, fond Evanjelické kolégium Prešov (EKP), šk. 1, inv. č. 92. *Zápisnice z valných zhromaždení patronátu kolégia 1811 – 1870. 1852 évi jegyzőkönyvek*. Pozri zápisnicu zo 14. – 19. júna 1852, s. 1-4.

V roku 1861 patronát kolégia rozhodol o opätovnom zaradení právnych disciplín do učebných plánov školy formou dvojročného právnického náukobehu.⁶ Vedenie kolégia sa snažilo zorganizovať štúdium tak, aby kurz mohol konkurovať aj kráľovským právnickým akadémiám. V školskom roku 1861/62 bol otvorený prvý a o rok aj druhý ročník štúdia. Do zoznamu prednášok boli zaradené disciplíny s nasledujúcim počtom hodín:

Prvý ročník: prvý polrok: *encyklopédia práva s dôrazom na rímske právo* (6), *štatistika európskych štátov* (5), *cirkevné právo* (5), *národné hospodárstvo* (2), *bankové právo* (2); druhý polrok: *právna filozofia* (3), *štátne právo* (3), *štatistika uhorského štátu vzhľadom na Rakúsko a verejné právo* (5), *protestantské cirkevné právo* (3), *verejný poriadok a teória finančníctva* (3).

Druhý ročník: prvý polrok: *uhorské občianske právo s dôrazom na urbárske pomery* (8), *trestné právo* (4), *postup pri mimosúdnych záležitostiach* (2), *pozemková kniha* (2), *písomné cvičenia* (2); druhý polrok: *písomné cvičenia* (2), *rakúske občianske právo* (6), *postup pri bankrote* (2), *kriminálny súdny poriadok* (2), *občiansky súdny poriadok* (2), *súdne pravidlá* (2).⁷ Učebný plán bol modifikovaný a niektoré disciplíny pozmenené. V dejinách právnickej akadémie sa prvýkrát začala výučba rímskeho práva a štátnych vied. Nový predpis rozšíril aj týždennú dotáciu vyučovacích hodín k niektorým predmetom. Uchádzači o štúdium právnych vied si v spomínanom školskom roku zapisovali:

Prvý ročník: prvý polrok: *rímske právo* (5), *prírodné právo* (4), *štatistika európskych štátov* (4), *katolícke cirkevné právo* (4), *štátoveda a policajný poriadok* (5); druhý polrok: *štátne právo* (3), *štatistika uhorského štátu vzhľadom na Rakúsko* (4), *uhorské verejné právo* (3), *protestantské cirkevné právo* (4), *národné hospodárstvo a finančníctvo* (5). *Druhý ročník*: prvý polrok: *rímske právo* (5), *rakúske občianske právo* (9), *rakúsky procesný poriadok* (3), *trestné právo hmotné a trestný poriadok* (4); druhý polrok: *uhorské občianske právo súkromné* (9), *uhorský občiansky proces* (3), *zmenkové a obchodné právo* (4), *právovedná a štátovedná encyklopédia* (1), *banské právo* (1), *pozemková kniha* (1).⁸

Výučba prebiehala pod dohľadom profesorov *Karola Glósa*⁹ (rímske právo), *PhDr. Andreja Vandráka*¹⁰ (prírodné právo), *Gustáva Schuleka* (občianske právo), *Jána Tillischa*¹¹ (cirkevné právo) a *Štefana Irányiho*.

6 ŠA Prešov, fond EKP, šk. 1, inv. č. 92. *Zápisnice z valných zhromaždení patronátu kolégia 1811 – 1870. 1861 évi jegyzőkönyvek*. Pozri zápisnicu z 2. septembra 1861, s. 1-4.

7 ŠA Prešov, fond EKP, šk. 142, inv. č. 464.

8 ŠA Prešov, fond EKP, šk. 142, inv. č. 464.

9 O Karolovi Glósovi bližšie VASIĽOVÁ, Darina: Karol Glós – profesor a dekan prešovskej kolegiálnej právnickej akadémie/Karol Glós – Professor und Dekan der Prešover kollegialen juristischen Akademie. In: *Osobnosti prešovského školstva v historickom kontexte 17. – prvej polovice 20. storočia/Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens im historischen Kontext des 17. bis in die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts* : Zborník elektronických verzií príspevkov/Sammelband von elektronischen Versionen der Beiträge. Ed. Darina Vasiľová. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004, s. 60-63. ISBN 80-7165-487-6.

Podmienky prijatia na štúdium, povinnosti študentov počas štúdia i výučby, ako aj všeobecné vnútorné a disciplinárne nariadenia určovali predpisy z rokov 1862, 1864, 1866. Boli spoločné pre uchádzačov o štúdium práva, ako aj o štúdium teológie a obidva kolegiálne ústavy sa nimi riadili až do reformy štúdia právnych vied v roku 1878.

Podmienky prijatia na štúdium, povinnosti študentov počas štúdia i výučby, ako aj všeobecné vnútorné a disciplinárne nariadenia tak pre študentov teológie, ako aj pre budúcich právnikov od začiatku 60. rokov 19. storočia určovali *Predpisy týkajúce sa teológov a právnikov prešovského evanjelického kolégia* prijaté na kolegiálnom patronátom školskom zhromaždení 27. januára 1862.¹²

Podľa predpisov na štúdium práva mohli byť prijatí riadni študenti po zapísaní sa u riaditeľa kolégia a predložení maturitného vysvedčenia, resp. podobne dôveryhodného vysvedčenia z gymnázia s uspokojivým výsledkom. Študenti, ktorí chceli prestúpiť z iného právnického alebo teologického ústavu, mohli byť prijatí na základe minuloročného alebo polročného vysvedčenia. Povoľením stáleho výboru kolégia mohli byť prijatí aj súkromní študenti. Zapísali sa ako riadni, ale na základe mimoriadnych príčin, ktoré predpisy bližšie nekonkretizovali, nemohli navštevovať verejné prednášky. Súkromní študenti polročne skladali slávnostnú zvláštnu skúšku a platili aj polročné školné. Vysvedčenie dostali ako riadni študenti, ale na výhody kolégia nemali nárok. Tretiu skupinu tvorili mimoriadni študenti, tzv. „*dočasne trpení*“, ktorí pre „*nepatrné nedostatky*“ nemohli byť prijatí ako riadni, ale bol predpoklad, že „*nedostatky povinne odstránia*“ (§ 1). Museli sa podrobiť zákonom školy, kým neboli potvrdení, nemohli skladať verejné skúšky a dostať vysvedčenie.

10 O PhDr. Andrejovi Vandrákovi bližšie VASILEOVÁ, Darina: Dr. Andrej Vandrák – človek ideí dobra, krásna, pravdivého a božského. Kolegiálny profesor, rektor kolégia, dekan právnickej akadémie/Dr. Andrej Vandrák – Mensch der Ideen des Guten, Schönen, des Wahrhaftigen und Göttlichen. Kollegialer Professor, Rektor des Kollegiums, Dekan der juristischen Akademie. In: *Osobnosti prešovského školstva v historickom kontexte 17. – prvej polovice 20. storočia/Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens im historischen Kontext des 17. bis in die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts* : Zborník elektronických verzií príspevkov/Sammelband von elektronischer Versionen der Beiträge. Ed. Darina Vasiľová. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004, s. 27-43. ISBN 80-7165-487-6.

11 O Jánovi Tillischovi bližšie VASILEOVÁ, Darina: „*Pracoval celým srdcom a dušou...*“ – Ján Tillisch – riadny profesor teologických historických vied na prešovskom kolégiu/ „*Er arbeitete mit dem ganzen Herzen und Seele...*“ – Ján Tillisch – ordentlicher Professor der theologischen und historischen Wissenschaften am Prešover Kollegium. In: In: *Osobnosti prešovského školstva v historickom kontexte 17. – prvej polovice 20. storočia/Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens im historischen Kontext des 17. bis in die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts* : Zborník elektronických verzií príspevkov/Sammelband von elektronischer Versionen der Beiträge. Ed. Darina Vasiľová. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004, s. 55-59. ISBN 80-7165-487-6.

12 ŠA Prešov, fond EKP, šk. 142, inv. č. 464. *Az eperjesi collégiumbéli Theológokat és Jogászokat különösen illető szabályok*. Eperjesen 1862. 2 s.

Zápis sa konal na začiatku školského roka alebo polroka. Riadni študenti sa zapísali u riaditeľa kolégia, súkromní a mimoriadni u dekana za asistencie odborných učiteľov – profesorov. Povinnosťou študentov bolo osobne sa predstaviť u vyučujúcich, prostredníctvom ktorých po doložení dokladu o prijatí spolu s vysvedčením boli zaradení medzi poslucháčov. Kto sa bez ospravedlnenia nedostavil na zápis v stanovenom termíne, nebol prijatý.

Medzi ďalšie povinnosti študentov patrilo dôsledné dodržiavanie učebného plánu a povinná účasť na prednáškach. Predpisy neumožňovali spojenie dvoch ročníkov. Neodôvodnená alebo nenahlásená absencia znamenala napomenutie, pokarhanie až vylúčenie zo školy. Študent, ktorý sa včas nedostavil na skúšku a nedodržiaval skúšobný poriadok, nebol pripustený k náhradnému termínu a nedostal vysvedčenie. Ak chceli študenti založiť vedecký alebo umelecko-vzdelávací krúžok, predpisy v zmysle § 7 vyžadovali súhlas vedenia kolégia a písomné predloženie stanov krúžku na schválenie.

Povinnosťou študentov bola aj návšteva verejných bohoslužieb v nedeľu a vo sviatok. Poslucháči práva, ktorí neboli evanjelického vierovyznania, boli povinní zúčastniť sa náboženských obradov vo svojej cirkvi a priniesť potvrdenie (§ 8). Študenti evanjelickej konfesie nesmeli vynechať ani slávnostnú deprekáciu¹³ a Večeru Pána. Predpisy nariaďovali aj povinnú účasť každého študenta na slávnostiach poriadaných kolégiom.

Podľa predpisov študent „*slušného a skromného správania*“ sa mohol zúčastniť iba „*slušných verejných zábav, divadelných predstavení a tanečných potešení*“ (§ 11). Prijaté nariadenie zakazovalo hazardné hry, fajčenie v kolégiu, účasť na politických demonštráciách, ako aj verejné vystúpenie na podujatí s dobročinným účelom bez súhlasu vedenia školy. Pri riešení osobných sporov bolo možné zriadiť pod dozorom profesorského zboru čestný súd.

Podobné pravidlá nazvané *Zákony týkajúce sa právnikov a teológov študujúcich na Prešovskom cirkevnom dištriktuálnom kolégiu*¹⁴ zostavil v širšej a konkrétnejšej podobe o dva roky neskôr Andrej Vandrák a boli prijaté na kolegiálnom patronátnom školskom zhromaždení 16. februára 1864.¹⁵ Vstup študentov do zväzku kolégia a ich príslušnosť k inštitúcii špecifikuje hneď prvá časť dokumentu slovami: „*Teológovia a právnici študujúci na tunajšom ústave, ktorý podľa histórie nazývame Collegium – spolu so žiakmi tu študujúcimi, podliehajú tomu istému vedeniu jednotného kolégia, zákonom a usta-*

13 Deprecatio – z lat. deprecor: Odprosujem, prosím za odpustenie, vyprosujem si niečo. Slávnostné bohoslužby u evanjelikov a. v. sa konali každoročne na pamiatku reformácie 31. októbra. Boli povinné pre študentov kolégia evanjelického vierovyznania. Počas bohoslužby mal príhovor profesor náboženstva a za každý kolegiálny ústav prospechovo najlepší žiak, ktorý v svojej „deprekácii“ prosil profesorov kolégia za odpustenie priestupkov v správaní a zároveň sľuboval nápravu.

14 *Az eperjesi egyh. kerületi Collegiumban tanuló jogászokat és teológokat illető törvények, szentesítve az 1864. évi febr. 16-án tartott pártfogósági iskolai gyűlésen.* Eperjesen 1864. 2 s.

15 ŠA Prešov, fond EKP, šk. 1, inv. č. 92. Zápisnice z valných zhromaždení patronátu kolégia 1811 – 1870. 1864 évi jegyzőkönyvek. Pozri zápisnicu zo 16. februára 1864.

noveniam a v tomto smere sú povinní plnej úcte a poslušnosti, čo pri svojom nástupe pred riaditeľom s plnou vážnosťou odprisahajú a zároveň tieto zákony sú povinní podpísať.“¹⁶

Predpisy týkajúce sa prijímania boli tie isté ako v predchádzajúcom období a hovorili o podmienkach prijímania riadnych, súkromných a mimoriadnych študentov. Každý študent bol povinný prísne dodržiavať študijný plán a v určenom čase riadne navštevovať k danému ročníku predpísané predmety (4. bod). Narušovanie plnenia úloh bolo prísne zakázané (5. bod). Taktiež boli vymedzené pravidlá pre tzv. „absentérov“ v nasledujúcom znení: „Odôvodnené omeškanie sa u príslušného profesora učini bez meškania. Nenahlásené, ale ináč odôvodnené zameškanie sa bude tak posudzovať ako neopodstatnené. Tri neospravedlnené meškania budú mať za následok vážne napomenutie príslušným profesorom, ďalšie tri meškania majú za následok pokarhanie dekanom pred ostatnými profesormi a keď ani to nie je účelné, ďalšie tri omeškania sa trestajú zavretím a nakoniec ani tým nepoučený, nedbalý a nehodný žiak na základe rozhodnutia školskej stolice bude vylúčený“ (5. bod).¹⁷

V šiestom bode boli stanovené podmienky účasti na skúške a stupne hodnotenia slovami: „Bez riadnej a starostlivej prípravy nemôže nikto dúfať v úspech, to sa obzvlášť mladým odporúča. Na opakovaní a na skúškach sa zúčastniť a po vyzvaní je povinný každý slušne odpovedať a tieto odpovede tvoria základ jeho hodnotenia. Sú štyri stupne hodnotenia: výborný, chváľitebný, dostatočný, nedostatočný alebo výborný, chváľitebný, I. a II. hodnotenie.“¹⁸ Študent, ktorý sa z vážneho dôvodu v riadnom termíne na skúšku nedostavil, klesol do druhej triedy a nemohol sa zúčastniť skúšky ani v náhradnom termíne; kto bol hodnotený tromi nedostatočnými, nemohol postúpiť do vyššieho ročníka, ak ich neopravil pri jednej novej skúške na začiatku školského roku pri zaplatení stanovených poplatkov do pokladne kolégia (7. bod). Ročník sa podľa starých zvykov kolégia uzatváral verejnou slávnostnou skúškou. Bolo zakázané nezúčastniť sa tejto skúšky a opustiť mesto skôr, ako sa konala. Výnimka bola udelená iba v nevyhnutnom prípade (8. bod).

Vianočné, veľkonočné i turecké prázdniny sa nesmeli skracovať ani predlžovať. Skorší odchod alebo neskorý príchod bol klasifikovaný ako „neopodstatnené meškanie“. Viacdňové, z domu neospravedlnené a nenahlásené meškanie sa považovalo za zanechanie štúdia, meno študenta sa vyčiarklo zo zoznamu študentov. O novom prijatí rozhodovala školská stolica.

Vedenie školy, tak ako v predchádzajúcom období, podporovalo záujmové a umelecké krúžky a v 10. bode stanovovalo požiadavku predloženia stanov.

16 Az eperjesi egyh. kerületi Collegiumban tanuló jogászokat és teológokat illető törvények, szentesítve az 1864. évi febr. 16-án tartott pártfogósági iskolai gyűlésen. Eperjesen 1864, s. 1.

17 Az eperjesi egyh. kerületi Collegiumban tanuló jogászokat és teológokat illető törvények, szentesítve az 1864. évi febr. 16-án tartott pártfogósági iskolai gyűlésen. Eperjesen 1864, s. 1.

18 Az eperjesi egyh. kerületi Collegiumban tanuló jogászokat és teológokat illető törvények, szentesítve az 1864. évi febr. 16-án tartott pártfogósági iskolai gyűlésen. Eperjesen 1864, s. 1.

Podobne ako v predpisoch z roku 1862, aj teraz boli stanovené požiadavky na mravnosť a nábožnosť poslucháčov. Hneď v úvode tejto časti sa dočítame, že „každý teológ a právnik, ako jedinec, ktorému už niekoľko rokov sa dostáva lepšej výchovy a je určený na príkladnú vodcovskú úlohu v spoločnosti, je potrebné, aby právo a cnosť, ušľachtilejšiu morálku a charakter nie len poznal, mal rád a ctí, ale každým činom vo svojom živote to aj dosvedčil“ (11. bod).¹⁹

Povinnosťou poslucháčov bola účasť na bohoslužbách, deprekáciách, čítaní zákonov a Večeri Pánovej, na slávnostiach školy, verejných spoločných vystúpeniach a slávnostných pochodoch, hlavne spoločných pohrebných sprievodoch. Jediným ospravedliteľným dôvodom bola choroba (12. – 14. bod). Predpisy o spoločenských pomeroch a stykoch konkretizovali možnosti ubytovania a hlavne povinnosti študentov v tomto smere. Študenti teológie a práva sa smeli ubytovať iba „v slušnom a poctivom súkromnom dome“, každú zmenu museli nahlásiť, nesmeli noci tráviť mimo ubytovne, chodiť neskoro a svojím chovaním rušiť domácnosti (15. bod). „Bez vymeškania či zanedbania študentských povinností, pri slušnom, skromnom správaní“ sa mohli teológovia i právnici zúčastniť „kultúrnych verejných podujatí, významnejších divadelných predstavení, ušľachtilejších tanečných zábav“ a mohli navštevovať verejné miesta, ktoré navštevujú „ľudia s lepšou výchovou“.²⁰ Kto tieto predpisy zneužil, boli mu tieto návštevy zakázané a pri porušení zákazu mu hrozil karcér (školské väzenie), resp. vylúčenie zo školy (16. bod). Bolo zakázané navštevovať miesta ohrozujúce zdravie a morálku, hrať hry s finančným podielníctvom, ktoré „okrádajú o čas a ničia dušu“, hazardné kartové hry, vzdialiť sa v pracovnom čase na jeden, resp. viac dní bez povolenia z mesta; taktiež bolo zakázané fajčiť v kolégiu „ako neslušné a svedčiace o mravnom úpadku“, pod hrozbou vylúčenia bola zakázaná účasť na politických manifestáciách (17. – 21. bod). Verejné zábavy a vystúpenia na dobročinné účely sa mohli konať po predložení žiadosti a plánu školskej stolici, po súhlase za prítomnosti jedného profesora (22. bod).

Predpisy boli o dva roky doplnené o zákony, ktoré podpisovali a preberali samotní študenti. Na kolégiálnom patronátnom valnom zhromaždení 1. augusta 1866 boli prijaté *Zákony týkajúce sa žiakov – akademických občanov študujúcich na Prešovskom ev. a. v. dištriktuálnom kolégiu*.²¹

Podmienky prijatia na kolégium a jeho dva akademické ústavy ostali nezmenené. § 1 obsahoval dodatok, že pri prijatí z iného ústavu o započítaní akademického času stráveného v inom ústave rozhodne príslušný profesorský zbor po preukázaní vysvedčenia. Prijímanie mimoriadnych a súkromných študentov bolo výnimočné a schvaľoval

19 *Az eperjesi egyh. kerületi Collegiumban tanuló jogászokat és teológokat illető törvények, szentesítve az 1864. évi febr. 16-án tartott pártfogósági iskolai gyűlésen.* Eperjesen 1864, s. 2.

20 *Az eperjesi egyh. kerületi Collegiumban tanuló jogászokat és teológokat illető törvények, szentesítve az 1864. évi febr. 16-án tartott pártfogósági iskolai gyűlésen.* Eperjesen 1864, s. 2.

21 *Az eperjesi ágost. hitv. evang. egyházkerületi collegiumban tanuló akadémiai polgárok kötelező Törvények, szentesítve az 1866-iki augusztus 1-én tartott pártfogósági iskolai gyűlésen.* Eperjes 1866. 3 s.

to stály výbor i profesorský zbor. Čas strávený ako mimoriadny sa do riadneho štúdia nezapočítaval a nevykazoval sa verejným vysvedčením (§ 2). Prijímanie na štúdium naďalej vykonával riaditeľ kolégia. Študent po ňom urobil slávnostné vyhlásenie, že bude „svedomito dodržiavať akademické zákony, bude si ctiť vedenie kolégia a plne sa im podriaďi“.²² Po zaplatení povinného poplatku a podpísaní zákonov bol študent zapísaný do matriky školy, a tým prijatý medzi poslucháčov kolégia. Zápis sa konal osobne u príslušných odborných profesorov, vždy prvých osem dní v septembri a februári. Povinnosťou uchádzačov o štúdium bolo nielen osobne sa predstaviť, ale aj preukázať sa patričným vysvedčením, ktoré sa archivovalo u riaditeľa kolégia (§ 3 – 4). Zápis a prihlásenie sa bolo povinné pre každý polrok. Kto ich neabsolvoval v stanovenom termíne, nebol pripustený ku skúške. V odôvodnených prípadoch sa uchádzač mohol obrátiť na profesorský zbor (§ 5 – 7).

Podobne ako v predchádzajúcich predpisoch boli stanovené podmienky účasti na prednáškach (§ 8 – 10). Rovnaké boli aj podmienky týkajúce sa skúšok, ich opakovania a hodnotenia; nezmenili sa predpisy týkajúce sa prázdnin (§11 – 13). Zákony konkretizovali povinné návštevy cirkevných, školských a kultúrnych podujatí (§ 15 – 17). Podobne ako v predchádzajúcom období boli koncipované predpisy o spoločenských stykoch, s tým, že boli doplnené o možnosť poriadania študentských schôdzok po oznámení miesta a času stretnutia i programu rokovania riaditeľovi kolégia a jeho následnom schválení žiadosti (§ 18 – 19). Tiež bolo uvedené, že za poriadok zodpovedal ten, kto súhlasil s konaním schôdze (§ 20).

Proti študentovi, ktorý porušil školský poriadok, bol „neslušný, nemravný, nečestný a vzdorovitého správania k predstaveným a voči zákonom“, mohol začať profesorský zbor disciplinárne pokračovanie končiace napomenutím, resp. pokarhaním, vylúčením z dobrodení kolégia, potrestaním karcerom alebo vylúčením zo štúdia. Rozsudky za vyššie tresty (karcer, vylúčenie) sa zverejňovali na čiernej tabuli na chodbe školy. Pred zverejnením boli predstreté stálemu výboru kolégia na schválenie.

Pre súkromných študentov práva boli v školskom roku 1869/70 publikované *Predpisy prešovského evanjelického kolégia pre súkromných študentov práva*,²³ v zmysle ktorých na prijatie súkromného študenta bol potrebný súhlas profesorského zboru právnickej akadémie; povolenie bolo dané iba výnimočne jedincem, ktorí sa z rôznych dôvodov nemohli zúčastňovať verejného vyučovania (napr. hluchota, odpudzujúca choroba, pretrvávajúca choroba, služba v oblasti súdnictva, verejnej správy či finančníctva, zásluha získaná v oblasti vedy...). Súkromní študenti boli povinní žiadosť o samoštúdium podávať osobne u riaditeľa kolégia spolu s uvedením mimoriadneho dôvodu a s maturitným vysvedčením; tiež sa museli povinne na začiatku každého polroka osobne hlásiť u všetkých profesorov; skúšky vykonávali raz za polrok; skrátenie ročníka zo žiadnych

22 Az eperjesi ágost. hitv. evang. egyházkerületi collegiumban tanuló akadémiai polgárokot kötelező Törvények, szentesítve az 1866-iki augusztus 1-én tartott pártfogósági iskolai gyűlésen. Eperjes 1866, s. 1.

23 Az eperjesi evang. ker. Collegium 1869/70 tanévi értesítvénye. Eperjes 1870, s. 28.

dôvodov u súkromných študentov práva neprichádzalo do úvahy; meno súkromného študenta, jeho hodnotenie (klasifikácia), dátum žiadosti o samoštúdium, ako aj jeho číslo sa muselo zreteľne vyznačiť vo výročnej štatistike poslucháčov práva; na vysvedčení súkromného študenta sa vyznačovala aj skutočnosť, že predchádzajúce ustanovenia boli dodržané. Za dodržiavanie uvedených predpisov bol zodpovedný riaditeľ kolégia.

Právnická akadémia získala právo verejnosti v roku 1862. Prvá štátna skúšobná komisia bola vymenovaná 4. septembra 1863, vláda ju schválila v októbri 1863 a v júni 1864 sa konali prvé skúšky.

Právnický kurz bol dvojročný, bez možnosti získať plnú kvalifikáciu. Absolvent bol odkázaný pokračovať v univerzitnom štúdiu na právnickej fakulte a ďalším dvojročným štúdiom si doplniť vzdelanie. Napriek uvedeným okolnostiam sa počet zapísaných študentov zvyšoval: v štvrtom roku existencie právnického kurzu bol skoro dvojnásobný (83), v siedmom trojnásobný (128), v deviatom štvornásobný (152), v trinástom skoro päťnásobný (197).²⁴

Priebežne sa menilo aj zloženie profesorského zboru. V júni 1862 bola vyslovená vďaka za bezplatnú prácu Gustávovi Schulekovi a Štefanovi Irányimu. V roku 1864 sa *Gustáv Schulek* vrátil a na miesto Karola Glósa nastúpil *JUDr. Tomáš Vécsey*²⁵ (rímske právo). O štyri roky Gustáva Schuleka vystriedal na krátky čas *Baltázár Ujhelyi*. V roku 1869 začali na kurze pôsobiť *Ferdinand Liszka*²⁶ (uhorské občianske právo, trestné právo) a *JUDr. Július Fekete*²⁷ (politika a hospodárstvo, banské právo, rakúske právo, zmenkové právo). V roku 1870 bol z pracovných dôvodov v prospech vlasti dočasne uvoľnený *JUDr. Tomáš Vécsey*, zastupovaním boli poverení jeho kolegovia *PhDr. Andrej Vandrák* (prirodzené právo, pozoruhodnosti európskej ústavy, filozofia štátneho práva a uhorské verejné právo), *Štefan Irányi* a nový člen zboru *JUDr. Viktor Mosánszky*

24 ŠA Prešov, fond EKP, šk. 112, inv. č. 248. *Az eperjesi ev. egyházkerületi Collegium Anyakönyve 1840/1 – 1870/11*; ŠA Prešov, fond EKP, šk. 112, inv. č. 249. *Az eperjesi egyházkerületi Collegium Anyakönyve 1872 – 1874*.

25 Osobnosť *JUDr. Tomáš Vécsey* bližšie VASIELOVÁ, Darina: „V priebehu svojho štúdia som sa naučil ľúbiť a ctiť si profesorskú dráhu“ – dr. Tomáš Vécsey – prvý profesor rímskeho práva na prešovskom kolegiálnom právnickom kurze/ „Im Laufe meines Studiums habe ich gelernt, die Professorenlaufbahn zu lieben und zu verehren“ – Dr. Tomáš Vécsey – erster Professor für römisches Recht an der Prešover kollegialen juristischen Akademie. In: *Osobnosti prešovského školstva v historickom kontexte 17. – prvej polovice 20. storočia/Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens im historischen Kontext des 17. bis in die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts : Zborník elektronických verzii príspevkov/Sammelband von elektronischer Versionen der Beiträge*. Ed. Darina Vasil'ová. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004, s. 72-80. ISBN 80-7165-487-6.

26 O Ferdinandovi Liszkovi bližšie *Osobnosti prešovského školstva/Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens 1. Slovník/Wörterbuch*. Ed. Darina Vasil'ová. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004. Liszka, Ferdinand, s. 52. ISBN 80-7165-483-3.

27 Osobnosť Július Fekete bližšie *Osobnosti prešovského školstva/Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens 1. Slovník/Wörterbuch*. Ed. Darina Vasil'ová. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2004. Fekete, Július, s. 20-21. ISBN 80-7165-483-3.

(rímsky právny poriadok, finančníctvo a finančné zákony); členom zboru bol aj *Ján Tülsch* (cirkevné právo), *Július Fekete* (spravodlivá a ústavná politika, náuka o verejnom poriadku a osvetová politika, verejné právo, banské právo, rakúsky občiansky zákonník, zmenkové obchodné a bankrotové zákony) a *Ferdinand Liszka* (trestné právo a predpisy, uhorské občianske súkromné právo, majetkové a pozemkové predpisy, súdne a mimosúdne konanie). V roku 1872 pribudol *MUDr. Ján Stern* (súdne lekárstvo) – mimoriadny profesor a v roku 1874 po definitívnom odchode *JUDr. Tomáša Vécseyho* aj *JUDr. Július Szantó* (rímske právo, štatistika a národohospodárstvo).

S príchodom nových členov profesorského zboru sa postupne modifikoval aj učebný plán, o čom svedčia nové disciplíny v učebných plánoch v prvej polovici 70. rokov 19. storočia. V školskom roku 1873/74 bol učebný plán následný:

Zimný polrok: *rímske právo* (6), *štatistika vzhľadom na európske štáty, teória štatistiky* (4), *prirodzené právo, štátne právo* (4), *ústavná a vládna politika* (3), *policia – predpisy, zákony* (3), *banské právo* (3), *správne právo* (3), *uhorské súkromné právo* (3), *trestné právo* (6), *dejiny uhorského práva a ústavy* (2), *finančníctvo a uhorské finančné predpisy* (2), *katolícke cirkevné právo* (4).

Letný polrok: *národohospodárstvo* (6), *štatistika uhorského štátu* (4), *rakúsky občiansky zákonník* (8), *obchodné a zmenkové právo* (4), *právovedná a štátovedná encyklopédia* (2), *dejiny uhorského práva a ústavy* (2), *uhorské verejné právo* (4), *trestné konanie* (4), *uhorské súkromné právo* (4), *občianske súdne a mimosúdne konanie* (4), *protestantské cirkevné dejiny* (4), *súdne lekárstvo* (2).²⁸

Ministerské nariadenie č. 12 917 z 19. mája 1874 rozšírilo štúdium práva z dvojročného na štvorročné s učebnou osnovou podobnou, akú mali právnické fakulty na univerzite. Študenti mohli získať úplné právnické vzdelanie v oblasti štátnej vedy a právnej vedy, štúdium sa od tretieho ročníka delilo na vetvu štátovednú a vetvu právnu. K úplnému zrovnoprávneniu akadémii s fakultami nedošlo, lebo akademickú hodnosť mohli absolventi akadémie získať iba po zložení prísnych skúšok na právnickej fakulte univerzity.

Aj napriek úspešnému začiatku právnického kurzu a neustále zvyšujúcemu sa počtu zapísaných študentov (v školskom roku 1861/62 to bolo 47 poslucháčov, 1865/66 sa zapísalo 88 poslucháčov, 1869/70 je pri zápise uvedených 152 budúcich právnikov, 1873/74 bolo zapísaných 197 študentov)²⁹ hrozilo zastavenie činnosti. V júni 1874 vyslal patronát kolégia k ministrovi delegáciu s požiadavkou, aby im na dôkladnú prestavbu štvorročného právnického štúdia bol daný jeden až dvojročný odklad.³⁰ V kompetencii ministra bolo možné udeliť len jednoročný odklad, ktorý rozhodnutím z 10. júla 1874

28 ŠA Prešov, fond EKP, inv. č. 12. *Az eperjesi evang. ker. Collegium értesítője az 1873/4 isk. évről*. Eperjes 1874, s. 47-48.

29 ŠA Prešov, fond EKP, šk. 112, inv. č. 248. *Az eperjesi ev. egyházkerületi Collegium Anyakönyve 1840/41 – 1871*; ŠA Prešov, fond EKP, šk. 112, inv. č. 249. *Az eperjesi egyházkerületi Collegium Anyakönyve 1872 – 1874*.

30 ŠA Prešov, fond EKP, inv. č. 4. *Az eperjesi evang. Collegium pártfogósági és bizottmányi gyűlésein felvet jegyzőkönyvek gyűjteménye 1866 – 1892*. Pozri zápisnice za rok 1874.

kolégiu priznal.³¹ Medzitým sa školská komisia uzniesla, že všetci absolventi práva, ak chcú vykonávať povolanie právnik, musia štúdium ukončiť doktorátom. Povolenie vykonávať uvedené skúšky mala iba univerzita, a tak sa právnické akadémie stali závislé od právnických fakúlt univerzít. V nasledujúcom školskom roku 1875/76 poklesol na prešovskej právnickej akadémii záujem uchádzačov o štúdium na 26. Záujemcovia o právnické štúdium sa hromadne začínali zapisovať na univerzity a právnické akadémie sa začali vyľudňovať. V dôsledku tohto nariadenia boli dve akadémie zatvorené a prešovskú akadémiu čakal podobný osud. Patróni prešovskej akadémie urobili všetko preto, aby ju zachovali.

1. septembra 1874 pri otvorení školského roku 1874/75 bola predstavená nová koncepcia štúdia práva pre tri ročníky. Návrh ministerstvo neschválilo. Patronát kolégia rozhodol, že pokiaľ nebude vykonaná požadovaná reorganizácia, udržia aspoň prvý a druhý ročník štúdia.³² Okypenie štúdia prinieslo v prvom rade úbytok študentov: v školskom roku 1874/75 to bolo 159 poslucháčov, o rok neskôr iba 26 záujemcov.³³ V auguste 1875 patronát kolégia na svojom zasadnutí zvolil okrem PhDr. Andreja Vandráka, Jozefa Herfurtha a Júliusa Feketeho za riadnych profesorov práva aj JUDr. Šimona Horovitzu³⁴ (rímske právo) a JUDr. Viktora Mosánszkeho („špeciálne kolégiá“).

V roku 1875 patronát kolégia rozhodol, že zanikne dvojročné štúdium práva a postupne sa prebuduje na štvorročné akademické. Na 1. septembra 1875 bolo plánované otvoriť už prvé dva prípravné kurzy. Napriek finančným zbierkam i podpore obyvateľstva mesta, cirkevná synoda 12. mája 1876 bola nútená uzavrieť štúdium práva v Prešove, v dôsledku čoho kolegiálne patronátne valné zhromaždenie 29. júna 1876 muselo vyhlásiť od 4. septembra 1876 až do ďalšieho rozhodnutia „dočasné pozastavenie“ štúdia.³⁵

31 ŠA Prešov, fond EKP, inv. č. 4. *Az eperjesi evang. Collegium pártfogósági és bizottmányi gyűlésén felvet jegyzőkönyvek gyűjteménye 1866 – 1892*. Pozri zápisnice za jún 1874.

32 ŠA Prešov, fond EKP, inv. č. 4. *Az eperjesi evang. Collegium pártfogósági és bizottmányi gyűlésén felvet jegyzőkönyvek gyűjteménye 1866 – 1892*. Pozri prvú septembrovú poradu kolegiálneho patronátu z roku 1875, s. 221-222.

33 ŠA Prešov, fond EKP, inv. č. 13. *Az eperjesi evang. ker. Collegium értesítője az 1874/5 isk. évről*. Eperjes 1876, s. 18 – 22; ŠA Prešov, fond EKP, inv. č. 11. *Az eperjesi evang. ker. Collegium értesítője az 1875/6 isk. évről*. Eperjes 1876, s. 15-16.

34 O JUDr. Šimonovi Horovitzovi bližšie VASIĽOVÁ, Darina: „Jeho múdrosť nech je skalou...“ – Kráľovský radca dr. Šimon Horovitz – riadny profesor rímskeho práva a trestného práva na prešovskej kolegiálnej právnickej akadémii/“*Seine Klugheit soll ein Felsen werden...*“ – Königlichlicher Berater Dr. Simon Horovitz – ordentlicher Professor für römisches Recht und Strafrecht an der kollegialen Juristischen Akademie. In: *Osobnosti prešovského školstva v historickom kontexte 17. – prvej polovice 20. storočia/Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens im historischen Kontext des 17. bis in die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts : Zborník elektronických verzií príspevkov/Sammelband von elektronischer Versionen der Beiträge*. Ed. Darina Vasiľová. Prešov : Vydavateľstvo Michala vaška, 2004, s. 97-101. ISBN 80-7165-487-6.

35 ŠA Prešov, fond EKP, inv. č. 4. *Az eperjesi evang. Collegium pártfogósági és bizottmányi gyűlésén felvet jegyzőkönyvek gyűjteménye 1866 – 1892*. Pozri zápisnicu z 29. júna 1876.

Reforma štúdia práva zavedená v Uhorsku po roku 1874 sa teda na Kolégiu v Prešove realizovala až v školskom roku 1878/79. Kolegiálne patronátne valné zhromaždenie sa 29. júna 1878 uznieslo, že „znovuotvára od tohto septembra štvorročnú právnickú fakultu“.³⁶

Na základe ministerského rozhodnutia č. 17 474 boli 4. septembra 1878 otvorené prvé dva ročníky znovuorganizovanej právnickej akadémie. Na Právnickej akadémii Prešovského kolégia Potiského dištriktu evanjelickej a. v. cirkvi v Uhorsku nastali nové časy. Bola obnovená činnosť právnického náukobehu na úrovni právnickej akadémie ako právnickej fakulty.

³⁶ ŠA Prešov, fond EKP, inv. č. 4. *Az eperjesi evang. Collegium pártfogósági és bizottmányi gyűlésén felvet jegyzőkönyvek gyűjteménye 1866 – 1892*. Pozri zápisnicu z 29. júna 1878.

ZAMERANIE ČINNOSTI SLOVENSKEHO SPOLKU DETVAN V PRAHE (1882 – 1914)

Nadežda Jurčišinová

JURČIŠINOVÁ, Nadežda. Establishment and activities of the Slovak Association Detvan in Prague (1882 – 1914). *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 136-157.

At the end of the 19th century the conditions for education of Slovak secondary school and university youth in the Hungarian Kingdom were very unfavorable and so the youth made use of the possibility to study at Czech schools in Bohemia and Moravia. In March 1882 the Slovak academic youth studying in Prague established the association Detvan, with Jaroslav Vlček being its first chairman. Detvan's activities can be divided into three periods: the first one lasted from its establishment to the early 1890's, when the focus was on literature and education; in the second period lasting until 1904, the association members developed the activities launched in the first period, and they got also more engaged in the relations with Slovakia and participated in the development of the Czech-Slovak cooperation; all the activities were further developed in the third period lasting until the beginning of WWI, focusing on the Slovak language and literature education of the association members. Several outstanding personalities of the Slovak national life were involved in the association's activities, such as Matej Bencúr, Jozef Gregor Tajovský, Ivan Krasko, Vavro Šrobár and Milan Rastislav Štefánik.

Podmienky pre vzdelanie a výchovu slovenskej stredoškolskej a vysokoškolskej mládeže v Uhorsku a českej a moravskej mládeže v rakúskej časti Rakúsko-Uhorska boli koncom 19. a začiatkom 20. storočia diametrálne odlišné. Kým uhorská vláda po zrušení slovenských gymnázií v rokoch 1874 – 1875 nepovolila Slovákom i napriek viacerým pokusom zriadiť ani jednu vlastnú odbornú a strednú školu, naproti tomu v liberálnejších podmienkach sa vyvíjajúci český národ mal národné školstvo všetkých stupňov a druhov až po univerzitu, a tak sa slovenskej mládeži naskytla možnosť študovať práve v českom prostredí.

V 70. a 80. rokoch 19. storočia prichádzala na české školy hlavne slovenská mládež, ktorú vyhodili zo štúdia na školách v Uhorsku, v neskoršom období tu prichádzali študovať i mladí ľudia, ktorým to umožňoval lepší sociálny pôvod, ale aj tí, ktorí nemohli pre zlé majetkové pomery študovať v Uhorsku. Pomoc v podobe podpôr im poskytl české podporné inštitúcie ako Radhošť, Moravská beseda a najmä slovákofilský spolok Československá jednota (ČJ), ktorý medzi nimi zaujal dominantné miesto.¹

Od začiatku 80. rokov 19. storočia vzrástol počet slovenských študentov v Prahe, čo bolo jedným z dôsledkov stupňujúceho sa národnostného útlaku v Uhorsku. Ďalším faktorom, ktorý ovplyvnil rozhodnutie slovenskej mládeže študovať na vysokej škole

1 Spolok Československá jednota bol ustanovený 7. 5. 1896 v Prahe aj za prítomnosti delegácie spolku Detvan.

v Prahe, bolo národnostné rozdelenie pražskej Karlo-Ferdinandovej univerzity v roku 1882, čím sa vytvorila samostatná česká univerzita.

Slovenská študujúca mládež v Prahe pociťovala potrebu schádzať sa a dať schôdzkam aj určitý zmysel, a tak z osobnej iniciatívy vtedajšieho študenta filológie Jaroslava Vlčka a študenta maliarstva Pavla Socháňa vzniklo úsilie o ich organizovanie. Socháň si na tieto okolnosti neskôr spomínal: „*Vidiac, že títo Slováci nemajú nijakého centra, kde by sa schádzali, poznávali, sdružovali a spolu vzdelávali i zabávali, hneď som pomysľal na založenie slovenského spolku.*“² Výsledkom iniciatívy bolo ustanovenie slovenského študentského spolku *Detvan* 15. marca 1882 v Prahe v kaviarni Stará Slavia. Socháň vypracoval stanovy a navrhol aj názov spolku *Detvan* na počesť rovnomennej básne Andreja Sládkoviča. Dvanásť účastníkov ustanovujúcej schôdze – štyria boli študenti medicíny Pavel Kramár, Ján Gallay, Cyril Krčméry a Ján Šípka, traja absolventi techniky Anton Müller, Ján Pastorček a Juraj Čajka, dvaja študenti maliarstva Josef Úprka a Socháň, študent filológie Vlček, študent varhanického (organového) ústavu Pavel Gašpar a kníhvedúci František Zachar – zvolilo za predsedu *Detvana* 23-ročného Vlčka³ a Pavol Socháň sa stal tajomníkom spolku.⁴ V nasledujúcom období sa na tomto poste vystriedali osobnosti slovenského života, ako boli Pavel Kramár, Cyril Krčméry, Ladislav Nádaši-Jégé, Ján Šípka, Matej Bencúr, Pavol Socháň, Štefan Daxner, Ján Smetanay, Dušan Makovický, Cyril Ursíny, Ján Slabej, Ján Hanzel, Jaroslav Sloboda, Vavro Šrobár, Gustáv Novomeský, Jozef Minárik, Ivan Fajnor, Milan Rastislav Štefánik, Ján Procházka, Fedor Albini, Milan Sloboda, Juraj Okrucký, Ján Halla, Bohdan Pavlů, František Bublávek a Emil Görik.⁵

Spolok *Detvan* založila teda malá skupina *slovenských študentov*, prevažne vysokoškolákov, so zámerom schádzať sa v úzkom kruhu, pohovoriť si o rôznych záležitostiach, ktoré ich zaujímali, čomu sa venovali či už v rámci štúdia alebo ako záľube, navzájom sa vzdelávať a spríjemniť si pobyt v Prahe. Postupne sa *Detvan* etabloval ako aktívne združenie, ktorého členovia boli pozitívne prijímaní v českých vlasteneckých kruhoch. Cieľom spolku v duchu stanov bolo sústreďovať inteligentných Slovákov v Prahe ku vzájomnému vzdelávaniu a zábavám. Prostriedkom na dosiahnutie cieľa bolo založenie a opatrovanie knižnice pre potreby členov spolku, organizovanie zábavno-poučných prednášok na zasadnutiach, čítanie časopisov, ktoré spolok obstarával, a usporadúvanie zábav.⁶ Činnosť *Detvana* sa vyvíjala v intenciách jeho *stanov*, ktoré postupne prešli korek-

2 SOCHÁŇ, Pavol: Založenie spolku „*Detvan*“ v Prahe roku 1882. In: *Detvan 50 rokov v Prahe. Rozpomienky, štúdie, úvahy*. Martin : Kníhtlačiarsky úč. Spolok v Turčianskom Sv. Martine, 1932, s. 7.

3 Vlčkovi vyšla v roku 1881 kniha *Literatúra na Slovensku*, její vznik, rozvoj, význam a úspěchy.

4 Ústav dějin a archiv Univerzity Karlovy (ÚDAUK) Praha, fond Všestudentský archiv (VSA), karton č. B 319, materiály k spolku *Detvan*. Zápisnica z valnej hromady 15. 3. 1882.

5 Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia (SNK – ALU) Martin, sign. C 1438. Predsedovia slovenského spolku *Detvan* v Prahe za minulých 50 rokov. V zozname sú uvedení len predvojnoví predsedovia. Po vzniku ČSR spolok svoju činnosť obnovil.

6 STEHLÍK, Michal: *Česi a Slováci. Nezřetelnost společné cesty*. Praha : Togga, 2009, s. 25. Ide o opis stanov z roku 1889.

túrami. Tie najzávažnejšie sa uskutočnili za predsedovania Štefánika v roku 1903. Hlavnú úlohu spolku skoncipovali na širšom základe – združovať Slovákov žijúcich v Prahe s cieľom vzájomne sa vzdelávať, pestovať ušľachtilú zábavu, národný cit a povedomie, poznávať literatúru, zdokonaľovať sa v rodnom jazyku a podporovať nemajetných členov, študujúcich na tunajších školách. Stanovy určovali práva a povinnosti členov spolku i organizačné náležitosti, vymedzili aj kompetencie tzv. zmierovacieho súdu, ktorý bol ustanovený v prípade, keď došlo medzi členmi na schôdkach (nie mimo nich) k sporom. Zložený bol z troch členov spolku, a to jedným nezainteresovaným v záležitosti, ktorý bol zároveň predsedom súdu, a obe strany mali po jednom prísediacom. Verdikt mal byť oznámený členom spolku na najbližšej týždennej schôdzi. Záverečný, trinásty bod stanov sa týkal trvania spolku, ten uvádzal, že spolok trvá, pokiaľ má aspoň troch členov. Ak by sa rozpadol, pripadol by jeho majetok spolku ČJ. Keby nebolo ani jeho, tak spolku slovenských žien Živena v Turčianskom Sv. Martine na užívanie s podmienkou, že keby vznikol v priebehu piatich rokov v Prahe spolok slovenských študentov s podobným účelom ako Detvan, mal by tento nový spolok právo na majetok spolku Detvan. Spolková pečať niesla názov spolku: Slovenský spolok Detvan v Prahe.⁷ Členskú základňu tvorili čestní členovia, mohli byť len z radov Slovákov alebo muži, ktorí mali zásluhy na rozvoji spolku, zakladajúci členovia, činní členovia a prispievatelia. Počet *činných členov* spolku sa v priebehu rokov menil, pretože jedni po ukončení štúdia odchádzali a ďalší prichádzali. V prvých rokoch činnosti sa ich počet pohyboval od osem do dvanásť, od 90. rokov bolo činných členov od dvadsať až do tridsať.⁸ Schôdzky členov spolku mali podobu valných zhromaždení (riadnych alebo mimoriadnych), výborových schôdzí a riadnych týždenných schôdzí.⁹ V kompetencii valného zhromaždenia bolo zmeniť stanovy, ale troma štvrtinami prítomných členov, vylúčiť alebo prijať naspäť vylúčeného člena a voľba výboru.¹⁰ Program valných zhromaždení a týždenných schôdzí mal zväčša rovnaký scenár – po úvodnom privítaní členov a hostí predsedom nasledovalo prečítanie a schválenie zápisnice z predchádzajúcej schôdze, potom podali členovia výboru (jednatel, pokladník, knihovník a novinár, zapisovateľ a archivár v jednej osobe) správy o svojej činnosti, potom bola prednáška alebo recitácia či preklad. Bolo totiž povinnosťou členov spolku prednášať, rečniť, hodnotiť rozličné práce a zapájať sa do spolkových aktivít. Detvan

7 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Stanovy slovenského spolku Detvan v Prahe. Stanovy Slovenského spolku Detvan v Prahe z roku 1903 podpísané vtedajším predsedom Štefánikom a členom výboru Jozefom Kľučkom.

8 Napr. v roku 1897 bolo v spolku 64 členov, z nich jeden čestný, 36 zakladajúcich a 21 činných členov a v roku 1913 mal spolok 4 čestných členov – Jozefa Miloslava Hurbana, Pavla Mudroňa, Vlčka a Šrobára, 40 členov zakladajúcich a 31 činných, z nich 11 neboli študenti.

9 V školskom roku 1902/1903 sa uskutočnilo na pôde spolku 32 schôdzí, z nich boli tri valné zhromaždenia, 16 výborových schôdzí a 13 riadnych týždenných schôdzok, na ktorých bolo zvyčajne 10 ľudí, na valných schôdzkach sa zúčastňovalo asi 17 ľudí a priemerne traja hostia. Počet schôdzí závisel od aktivity členov a výboru spolku.

10 V duchu stanov spolku boli valné zhromaždenia riadne a mimoriadne, týždenné schôdzky boli platné za prítomnosti aspoň ¼ činných členov a spolok existoval, pokiaľ mal aspoň troch členov. Spolkový život začínal v októbri a končil v júli.

ako spolok zahraničných príslušníkov bol pod stálou kontrolou polície. Na všetkých jeho zasadnutiach, ktoré sa konali v sobotu od 20. hodiny v niektorej z pražských kaviarní, musel byť vždy prítomný policajný komisár.¹¹ Po schôdzi bola zvyčajne voľná zábava.

V činnosti spolku do prvej svetovej vojny vymedzujeme *tri obdobia*, pričom každé má svoje špecifiká a jeho činovníci kladli dôraz na určitú stránku aktivít. Sprievodným znakom činnosti Detvana vo všetkých obdobiach bolo, že rozvíjal činnosť vo vnútri spolku a navonok.

V **prvom období** od ustanovenia spolku do začiatku 90. rokov 19. storočia dominovali vo *vnútorných aktivitách* Detvana najmä *výchovno-vzdelávacia a literárna činnosť*, členovia sa venovali vzájomnému vzdelávaniu, bližšiemu spoznávaniu slovenskej, slovanskej a inej literatúry, prezentovali svoje prvotiny i preklady a venovali sa ušľachtilej zábave.

Výchovno-vzdelávacia činnosť sa v Detvane realizovala tromi základnými spôsobmi. Cenným zdrojom vzdelávania bola pre Detvancov *spolková knižnica*, ktorá vznikla už v októbri 1882. Začínala so skromným fondom 55 kníh, no o pol roka neskôr už mala 300 kníh. Pričinili sa o to najmä štedrí darcovia Vlček, Socháň, Šípka, Karol Ruppeldt, Moravská beseda a ďalší¹². Jej dôležitý základ tvorili diela staršej slovenskej literatúry (vyhľadávali ich aj tunajší literárni historici). Knižničný fond bol doplňovaný každý rok novými cennými dielami slovenskej literatúry, ktoré mali byť pre slovenskú mládež zdrojom národného povedomia a vedomostí. Niektoré knihy boli darované a ďalšie kúpil výbor po dohode s členmi spolku. Bohato boli v knižnici zastúpené i diela českej a ruskej literatúry. Súčasťou spolkovej knižnice bola *čítareň*, ktorá slúžila vzdelávacím potrebám členov. Boli v nej slovenské, ale aj maďarské noviny a časopisy (sčasti predplácané, niektoré darované). Nákup kníh a predplácanie časopisov sa uhrádzalo hlavne z členských príspevkov, ktoré platili aj najchudobnejší členovia. Redakcia Národných novín zasielala výtlačky za polovičnú cenu, spolok dostával časopisy a noviny, ako boli Slovenské pohľady, Národný hlásnik, Černoknažník, Obzor, Katolícke noviny a iné.

Popri spolkovej knižnici a čítárni ako tretí najdôležitejší prameň vzdelávania členov spolku slúžili ich *pravidelné sobotňajšie týždenné schôdzky*, spojené s recitáciami, prednáškami, referátmi o dôležitých otázkach, prezentovali tu vlastné preklady prác cudzích autorov a pod. Zoznamovali sa na nich predovšetkým s *literárnou tvorbou starších slovenských spisovateľov*, ale aj *súčasníkov*. Deklamovali tu zvyčajne básne od slovenských

11 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Zápisy z týždenných a valných schôdzí spolku; URSÍNÝ, Michal: Spolok Detvan v Prahe (1886 – 1895). In: *Detvan 50 rokov v Prahe. Rozpomienky, štúdie, úvahy*. Martin: Kníhtlačiarsky úč. Spolok v Turčianskom Sv. Martine, 1932, s. 14 – 15. Ursíny v uvedenom príspevku uvádza, že policajní komisári boli zvyčajne slušní ľudia, ktorí sa zúčastnili len na oficiálnej časti schôdze, po jej formálnom ukončení komisár odišiel a členovia spolku mohli voľne debatovať. Spočiatku spolok nemal svoju miestnosť, a tak sa členovia schádzali v hostincoch, v polovici 90. rokov 19. storočia bolo sídlo spolku Detvan na Kráľovských Vinohradech, Klicperova ul. č. 9, Praha 3, neskôršie im svoje priestory na schôdzky poskytol spolok Československá jednota v Prahe.

12 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Zápis z valného zhromaždenia spolku Detvan 20. 10. 1882.

autorov a ich prednes bol kriticky hodnotený z viacerých hľadísk, napr. či prednášajúci báseň pochopil a správne recitoval, či ju vhodne precítil. K obľúbeným básnikom patrili Samo Chalupka, ktorého báseň *Mor ho!* bola hodnotená ako „*skvostné sprostredkovania to dávných bojov a slávy slovanskej*“,¹³ a Ján Botto, z ktorého tvorby bola viackrát recitovaná báseň *Smrť Jánošíkova*. Prednášali sa aj básne od Svetozára Hurbana Vajanského, Janka Kráľa, Sládkoviča, oboznámili sa s lyrickými a epickými prácami Pavla O. Hviezdoslava. Zaujímavé bolo tzv. *konkurenčné rečenie*, ktoré spočívalo v tom, že na určitú vopred vybranú báseň sa pripravili traja členovia, ich prednes posúdili z viacerých hľadísk ostatní členovia a určili poradie. Pri hodnotení sa názory a mienky členov rozchádzali a občas sa to skončilo aj hádkou.

Zvláštna pozornosť sa venovala literárnej činnosti za účinkovania Bencúra v spolku. Už pred jeho príchodom (4. marca 1884) tu bol známy najmä prostredníctvom prednášky Krčméryho O literárnych prácach Martina Kukučina, ktorú prednášajúci doplnil prečítaním úryvkov z jeho Rysavej jalovice. Na ďalších stretnutiach už čítal Bencúr svoje práce sám.¹⁴ Zvyčajne boli prijaté so záujmom a bez závažnejších pripomienok. Stále miesto patrilo prednáškam, ktoré sa venovali všeobecne slovenčine, slovenskej literatúre a najmä jazykovede. Členovia si pripomenuli začiatky spisovnej slovenčiny a činnosť Antona Bernoláka. Bencúr hovoril o dramatickej tvorbe, kritike a umeleckom realizme a v ďalšej prednáške zase vyzýval členov spolku, aby študovali prejavy ľudového jazyka a spôsob života slovenského ľudu. Sochán prednášal na tému Kultúrno-historický nástin Slovenska, pričom sa odvolával na práce Františka Vítázoslava Sasinka, Vlček sa venoval slovenskej rytmike.

V rámci týždenných schôdzí predstavovali členovia svoje *prvotiny*, ktoré boli často podrobené veľmi ostrej a nekompromisnej kritike, niekedy opodstatnenej, inokedy nie. Stávalo sa, že horlivý kritik bol na ďalšej schôdzke rovnako posudzovaný kritizovaným. Niektoré svoje pôvodné práce tu predstavil aj Jozef Gregor-Tajovský.

Členovia spolku referovali o nových slovenských, českých, ruských, poľských, bulharských, ale i francúzskych, anglických, talianskych a i. knihách. Niektorí z nich sa prezentovali svojimi *prekladmi* prác cudzích literátov, pričom poskytli aj stručné informácie o živote a činnosti autora a prečítali úryvok zo svojho prekladu. Odznali preklady Puškina, Tolstého, Dostojevského, Sienkiewicza, Vlček prečítal jednotlivé časti svojho prekladu Schopenhauerovej mravouky, Ursíny referoval o prácach Viktora Huga a pod.

Bohatá bola prednášková činnosť, zasahovala viaceré oblasti spoločenského života. Tému si prednášajúci vyberal sám, zvyčajne so svojho študijného odboru alebo z oblasti, ktorá ho zaujímala. Napr. študenti filozofie predniesli ukážky zo Schopenhauerových aforizmov, hovorili všeobecne o filozofii a probléme pesimizmu (Vlček), Bohuslav Hurban prednášal o Kantovej filozofii, medici zase hovorili o tuberkulóze (Kramár), o význame súdnej medicíny (Šípka), o manželstve z hľadiska hygieny. Odznali aj takéto

13 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Prednášal ju Pavol Sochán.

14 Boli to prevažne poviedky, ako Na prielohu, Kanonická vizitácia, Náš pán kostolník, Voľby ablegáta, O Michale a iné.

prednášky: Ako si predstavujem pravého vlastenca, O význame slovenských kalendárov, O pomeroch slovenskej mládeže, O vývoji a rozkvetu umenia v náboženskej službe vo veku starom, v stredoveku a v jeho dobe, O Memorande národa slovenského, Maďarská literatúra XX. storočia, O užívaní tabaku za dávnych aj terajších časov.

Svoje miesto mali príležitostné prednášky venované významným osobnostiam či udalostiam zo slovenského národného života. V októbri 1884 usporiadal Detvan večierok v kaviarni Stará Slavia na počesť 50. výročia vzniku piesne Hej, Slované Sama Tomášika, ktorého pri tejto príležitosti pozvali do Prahy. Vrelo ho prijali spolu s jeho sprievodom, ktorý tvorili redaktor Národných novín Ambro Pietor a podpredseda SNS Matúš Dula z Turčianskeho Sv. Martina, historik Július Botto prišiel z Gemera a Tomášika sprevádzala i jeho dcéra. Česká verejnosť mu usporiadala vo veľkej sále na Žofíne večierok (23. novembra 1884) za účasti členov spolku Detvan, ktorí ho všade sprevádzali.¹⁵ Podobné slávnostné večierky boli venované aj spisovateľom Bottovi a Vajanskému. Detvanci si pripomenuli aj 10. výročie smrti Sládkoviča, o jeho živote a tvorbe rečnil Vlček, báseň Detvan predniesol Socháň.

Na týždenných schôdzach boli často prítomní aj hostia, ako Rudolf Pokorný, Jan Herben a i. Vplyvnými činnými členmi tohto obdobia boli Vlček,¹⁶ Kréméry a zvlášť Matej Bencúr (budúci spisovateľ Martin Kukučín), ktorý vplýval na členov nielen svojou literárnou tvorbou, ale i názormi na mládež a jej poslanie. Dokladuje to aj jeho vystúpenie na schôdzi spolku 18. novembra 1893, kde tlmočil názor na význam seba vzdelávania mládeže. Poukázal na to, že veľkomestský život poskytuje mnoho príležitostí, aby sa novoprišíli mládenci mohli vzdelávať, a to nielen odborne v rámci prípravy na budúce povolanie, ale i v „krasocite“: „*Hovorí sa, že študent sa má len učiť a učiť, ale to je mylný názor, lebo tak by sa spoločnosť stala jednostrannou: všetci by išli len za vyhľadávaním chleba. Človek má mnoho schopností, tie treba pestovať vo veku útľom i menovite vtedy, keď sa charakter ustáľuje: vo veku junáckom. Keby každý išiel len za svojím povolaním, to život by bol veľmi jednotvárnny, podobný asi koňovi zapriahnutému do mangľa, ktorý sa stále okolo jedného bodu točí. Čo vykonali tí, čo sa len v jednom odbore zdokonalili? Srdce ich voči ostatným veciam otupelo, zatvrdlo.*“¹⁷ Apeloval na vrstovníkov, aby zveľaďovali svoje cítenie predovšetkým prostredníctvom vnímania diel výtvarného umenia, slovenskej literatúry a zvlášť dramatickej tvorby, ktoré človeka citovo vychovávajú, vedú k hlbšiemu a vážnejšiemu chápaniu života.

Detvanci už od ustanovenia vyvíjali úsilie, aby popri vnútrospolkových činnostiach dali o sebe vedieť aj **navonok**. Slovenskí študenti v Prahe boli pre českú inteligenciu prvými informátormi o slovenských veciach najmä tým, že pozývali viacerých slovenských činiteľov do Prahy, sprostredkovali zároveň vzájomné kontakty medzi sloven-

15 Blížšie: HECKEL, Bedřich: *Samo Tomášik vo svetle svojej doby*. Martin : Osveta, 1981, s. 164-177. Botto žil v Revúcej a Tomášik v blízkej obci Chyžné.

16 Jaroslav Vlček pôsobil v spolku len krátko do 7. júla 1882. Dňa 20. 10. 1882 ho vystriedal Pavol Kramár.

17 *Slovenský spolk Detvan v Prahe 1882 – 1913*. Praha-Ružomberok : Tlačil Ján Párička nákladom slovenského spolku Detvan, 1914, s. 10.

skými a českými dejateľmi, hoci spolok Detvan nevznikol z pohnútok prispiet' k česko-slovenskému zblížovaniu, čo potvrdil aj jeden z jeho osnovateľov Socháň: „*Kruh slovenských priateľov bol vtedy medzi Čechmi veľmi obmedzený, kdežto medzi Moravanmi mali sme úprimných priateľov. I inteligentní Česi pokladali Slovákov za „dráteníkov“ a Slovensko za „země dráteníků.*“¹⁸ Členovia Detvana sa snažili vojsť do povedomia českej verejnosti najmä účinkovaním v programoch na spoločenských a kultúrnych podujatiach usporadúvaných inými, zvlášť moravskými spolkami, kde sa predviedli recitáciou, spevom, tancom i prednáškami. Zúčastňovali sa ich na pozvanie, ale aj ako spoluorganizátori. Už v prvom roku činnosti 1. decembra 1882 usporiadal Detvan v spolupráci so spolkom Moravská beseda večierok s úplne slovenským programom a tak sa uviedol do života. Neskôr 3. februára 1883 zorganizovala Umelecká beseda s Detvanom večierok venovaný Vajanskému. Pre širšiu verejnosť pripravili v spolupráci s Moravskou besadou slovenský večer na pamiatku Jána Hollého (23. marca 1886) a J. M. Hurbana (29. januára 1892). Veľmi blízke boli kontakty Detvana so spolkami Moravsko-slezská beseda, Radhošť, spolkom českých medikov a inými.

Okrem Čechov a Moravanov spolupracovali Detvanci aj s ostatnými slovanskými národnosťami. Živé kontakty rozvinuli so srbskými študentmi, hlavne so spolkom Šumadia v rokoch 1886 a 1887. Srbom prednášali o slovenských národných pomeroch, pozývali ich do Detvana na prednášky a diskusie. Zo Srbov v Detvane najhorlivejšiu činnosť rozvinul spisovateľ Radovan Košutič.¹⁹

Už od ustanovenia udržiaval spolok Detvan kontakty so slovenskou mládežou študujúcou v rakúsko-uhorskej monarchii aj mimo nej, najmä so spolkami slovenskej mládeže Tatran vo Viedni a so Slovenským spolkom v Pešti. Zvlášť blízke vzťahy udržiavali so spolkom Tatran. Už v marci 1882 mu zaslali list, v ktorom ho oboznámili so zmyslom a cieľmi svojho spolku. Vzájomne si zasielali správy z valných zhromaždení, informovali sa o zmenách v zložení výboru a o podujatiach. V polovici mája 1883 usporiadal viedenský Tatran v spolupráci s Detvanom hromadnú návštevu Prahy.²⁰ Ich blízkosť dokladujú aj stanovy Detvana z roku 1885, ktoré uvádzajú za „*dedičov imania spolku*“ spolok Tatran.²¹ Spolupráca oboch spolkov pokračovala aj v nasledujúcich rokoch.

Aktivity spolku Detvan boli v Uhorsku prijímané s obavami. Už po polročnej činnosti vyvolali nevôľu uhorských vládnych kruhov na čele s ministrom školstva a kultu Augustínom Trefortom. Jeho úradom vydaný cirkulár označil spolok Detvan za proti-

18 SOCHÁŇ, Pavol: Založenie spolku Detvan v Prahe v roku 1882. In: *Detvan 50 rokov v Prahe. Rozpomienky, štúdie, úvahy*. Turčiansky Sv. Martin : Kníhtlačiarsky úč. spolok v Turč. Sv. Martine, 1932, s. 8-9.

19 Slovenský spolok Detvan v Prahe 1882 – 1913. Praha – Ružomberok : Tlačil Ján Párička nákladom slovenského spolku Detvan, 1914, s. 6-7.

20 Bližšie: STEHLÍK, Michal: *Česi a Slováci 1882 – 1914. Nezřetelnost společné cesty*. Praha : Togga, 2009, s. 24-33.

21 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Zápis z mimoriadneho valného zhromaždenia 12. 2. 1886. Túto zmenu pôvodných stanov uskutočnili na návrh Pavla Socháňa. V roku 1903 sa urobili v tomto smere ďalšie vyššie uvedené zmeny.

uhorský a panslavistický a študentom v Uhorsku zakazovali akékoľvek kontakty s ním a jeho členmi.²² Voči tomuto osočovaniu sa postavil Socháň, ktorý dôrazne pripomenul, že cieľom spolku Detvan je „*shromažďovať pražských Slovákov ku vzájomnému poznaniu sa, pestovanie snáh vedeckého a všeobecného vzdelávania sa, šírenie vzájomnosti medzi údami prednáškami, rozpravami a ušlechtilou zábavou, vychovávať hlásateľov pravdy, obhajcov práva, šľachtiteľov mravov, živiteľov osvetu a buditeľov rodolúbstva a vlastenectva*“.²³ Chcel takto vyvrátiť upodozrievania spolku z panslavistických a protivlasteneckých agitácií a vyzval členov spolku, aby sa ohradili proti obežníku listom ministrovi alebo článkom v novinách. Napriek zákazom boli Detvanci v kontakte s mládežou na maďarských školách, najmä prostredníctvom korešpondencie, čo sa naďalej nepáčilo uhorským úradom a štátny sekretár na ministerstve školstva a kultu Gedeon Tanárky rozposlal správam škôl a evanjelickým superintendentom výstrahu pred Detvanom. Varoval ich, že agitácia Detvana zasahuje aj do Uhorska a pôsobí na školskú mládež. Vyzýval, aby akýkoľvek kontakt žiakov s Detvanom bol znemožnený a aby chránili žiakov pred týmto panslavistickým búrením.²⁴

K výraznej zmene v činnosti Detvana došlo v 90. rokoch 19. storočia, teda v **drugom období**. Rozhodujúcou osobnosťou, iniciátorom zmien bol Vavro Šrobár a jeho pokračovateľ Milan Rastislav Štefánik. Šrobár bol členom slovenského spolku Detvan od roku 1888 a za jeho predsedu bol zvolený viackrát, prvýkrát 30. októbra 1894.²⁵ Od príchodu do spolku sa zaradil medzi najaktívnejších členov, často vystupoval s obsahovo rôzne zameranými prednáškami. Pod jeho vplyvom a pod jeho predsedníctvom došlo k závažným zmenám v obsahu rokovaní schôdzok Detvana, keď sa do popredia dostali *popri literárnych, sociálnych a kultúrnych otázkach aj otázky politického charakteru*, teda činnosť spolku sa rozšírila. Viac pozornosti venovali otázkam, ktoré súviseli so *slovenským národným hnutím, viac si všímali osudy slovenského národa a jeho potreby*. Prejavil sa tak vplyv českého prostredia a pokrokového hnutia českých študentov. V Prahe mohli slovenskí študenti slobodne dýchať a oboznámiť sa s rozvinutejším českým národným životom a slovanským hnutím, mohli sa stretávať s poprednými predstaviteľmi českého kultúrneho a politického života. Tu sa formovali zárodky slovenského liberalizmu a moderného demokratizmu.²⁶ Podnetne na nich pôsobilo slobodné prostredie, v ktorom študovali, a uvedomovali si skutočnosť, že pokiaľ chcú ísť s dobou a nechcú národne zahynúť, musia si osvojiť nové myšlienky, smery, zmocniť sa a osvojiť si

22 URBAN, Zdeněk: *Problémy slovenského národného hnutia na konci 19. storočia*. Praha, 1972, s. 94.

23 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Zápis z týždennej schôdze 27. 10. 1882.

24 *Slovenský spolk Detvan v Prahe 1882 – 1913*. Praha-Ružomberok: Tlačil Ján Párička. Nákladom slovenského spolku Detvan, 1914, s. 8.

25 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Zápis z týždenných a valných schôdzí spolku, Šrobára zvolili za predsedu na valných zhromaždeniach Detvana 1. 4. 1898, 15. 10. 1898 a 15. 4. 1899.

26 KOVÁČ, Dušan: *Slováci a Česi. Dejiny*. Bratislava : AEP, 1997, s. 55.

nové podmienky spoločenského, politického a hospodárskeho života. Uvedomovali si, že aj v duchovnej sfére jestvuje zbrojenie, zápasy a svedomité prípravy na ne, rovnako aj to, že slabému a ubitému národu nepomôže konzervovať iba to, čo má, ale je potrebné usilovať sa o rozvoj všetkých životaschopných síl, pripraviť ich na zápas a vyzbrojiť zbraňami, aké má ich protivník.²⁷

Nie všetci členovia súhlasili s novou orientáciou spolku, jedným z nich bol Bencúr (Kukučín), ktorý sa v roku 1888 nedal zvoliť za predsedu Detvana, pretože cítil, že sa v ňom prejavujú takéto snahy. V tom istom roku prišiel do spolku študent medicíny Šrobár, v činnosti ktorého sa tieto snahy stávali prioritnými. Keďže v 90. rokoch sa stal jeho popredným činiteľom, jeho vplyv sa premietol v celej činnosti spolku. Detvanci sústredili záujem v prvom rade na Slovensko, upozornili na význam ľudovýchovnej činnosti, študovali podmienky, ako šíriť medzi slovenským ľudom osvetu, ako Slovensko kultúrne povzniesť. V ich pozornosti bola – v duchu realizmu Tomáša G. Masaryka – drobná práca medzi ľudom, vzájomne si objasňovali úlohy študentstva voči národu, robili si plány a rozoberali otázku slovenského študentského časopisu (Šrobár), skúmali otázku zakladania potravných spolkov (Ján Smetanay), radili sa o tom, ako pôsobiť medzi slovenským ľudom počas prázdnin (29. februára 1896) a začínali aj riešiť svoj postoj k slovenskej národnej politike.²⁸

Koncom 90. rokov 19. storočia sa v slovenskom národnom hnutí zrodilo hlasistické hnutie. Nevyšlo síce z Detvana, vzniklo mimo neho, z iniciatívy a za spolupráce študentov z troch akademických centier – Prahy, Viedne a Budapešti, dostalo sa však do konfliktu s martinským vedením Slovenskej národnej strany (SNS).

V čase formovania hnutia bol jeden z jeho hlavných protagonistov V. Šrobár predsedom Detvana a ešte pred vyjdením prvého čísla Hlasu (v júni 1898) v rokoch 1897 a 1898 nastolil na pôde spolku potrebu vydávať študentský časopis, zároveň vo všeobecnej rovine načrtnúť jeho úlohy a vyvolal k tomu diskusiu.

Návrh na obsahové zameranie časopisu slovenskej mládeže predložil Šrobár v prednáške O hlavných zásadách časopisu pre mládež slovenskú, kde odporúčal upriamiť pozornosť na také témy, ako Vzájomnosť slovanská a čo o nej súdil Kollár, Rusofilstvo Národných novín, Vlastenectvo a národná práca, O vyčkávaní spásy z vonku, Slovenské povstanie roku 1848, Liberalizmus a Slováci, Revízia slovenských programov, O nevyhnutnosti literárnej i spoločenskej kritiky, O národnosti, Ľudová strana na Slovensku, Školská otázka.²⁹ Druhý jeho príspevok O úkoloch slovenského študentstva vyzýval mládež k aktivite. Nadviazal naň prednáškou O idealizme, kde sa zmienil

27 *Slovenský spolk Detvan v Prahe 1882 – 1913*. Praha-Ružomberok : Tlačil Ján Párička nákladom slovenského spolku Detvan, 1914, s. 12.

28 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Zápisy z týždenných a valných schôdzí spolku; Detvan 50 rokov v Prahe. Rozpomienky, štúdie, úvahy. Martin : Kníhtlačiarstvo, 1932, s. 47.

29 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Zápis z prvej riadnej týždennej schôdzky konanej 30. 10. 1897.

o mravnom a národnom ideáli a zvláštnu pozornosť venoval otázke česko-slovenskej vzájomnosti.³⁰

Činnosť Detvana, najmä v druhej polovici 90. rokov 19. storočia, znamenala nielen veľkú zmenu vo vnútornom spolkovom živote, ale význačne zasiahla aj do slovenského národného života, zvlášť po vydaní brožúry v roku 1896 pod názvom Slovensko od člena spolku Smetanaya, ktorá vyvolala veľký rozruch.³¹ K zmene prispel aj zrod spomínaného opozičného hlasistického hnutia, s čím súviselo častejšie pertraktovanie politických a spoločenských otázok na pôde Detvana. Hlasisti spolu s prívržencami klerikálneho prúdu a mimomartinskými činiteľmi SNS prejavovali nespokojnosť s konzervatívnou politikou martinského vedenia SNS.³² V pozadí časopisu Hlas stál Masaryk, ktorý mal na mladú slovenskú inteligenciu silný vplyv a najmä jeho program drobnej práce medzi ľuďom sa presadil aj v hlasistickom hnutí.³³ Dovtedy, ako uviedol Šrobár v práci Z môjho života, on a ostatní Detvanci boli oddaní stúpenci martinskej vodcovskej politiky a nikto z nich si dovtedy nebol trúfal čo i len v narážkach vysloviť nespokojnosť s martinskou politikou. Poznamenal: „*Martinské vedenie národnej politiky stálo v našich očiach vysoko, ako neomylná autorita.*“³⁴ Súčasťou programových úloh hlasistov bolo rozvíjanie česko-slovenskej spolupráce, čo malo ohlas aj v činnosti spolku. Prvý, jasný prejav záujmu o česko-slovenskú vzájomnosť na pôde Detvana nachádzame až v roku 1897 (13. marca), keď jeden z členov požiadal Šrobára, aby vysvetlil, aké stanovisko majú zaujať k česko-slovenskej jednote, na čo Šrobár odporúčal usporiadať diskusiu. V nasledujúcom období bola táto otázka častejšie pertraktovaná, mala širší záber aj vo vzťahu k českej a moravskej verejnosti. Prejavila sa predovšetkým v úzkej spolupráci spolku Detvan so slovákofilským spolkom ČJ v Prahe, ktorého jednou z prioritných úloh bolo aj cieľavedomé rozvíjanie česko-slovenskej spolupráce a pomoci Slovákom. V tomto období zároveň sledujeme častejšiu účasť moravských študentov študujúcich v Prahe na zasadnutiach Detvana; spočiatku prichádzali ako pozvaní hostia a po nástupe Štefánika za predsedu spolku boli prítomní už i ako členovia spolku Detvan,³⁵ avšak bez možnosti byť členmi výboru.

30 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Zápis z riadnej týždennej schôdzky Detvana konanej dňa 13. 11. 1897. a 14. 5. 1898.

31 PODRIMAVSKÝ, Milan: *Slovenská národná strana v druhej polovici XIX. storočia*. Bratislava : Veda, 1983, s. 158-159.

32 PODRIMAVSKÝ, Milan: *Slovenská národná strana v druhej polovici XIX. storočia*. Bratislava : Veda, 1983, s. 181-198.

33 ŠROBÁR, Vavro: *Z môjho života*. Praha : Fr. Borový, 1946, s. 159. Šrobár uvádza, že po prvý raz sa stretol s T. G. Masarykom asi v roku 1889. Vtedy Masaryk nabádal, aby mala slovenská mládež časopis nezávislý od martinskej politiky. Prof. Masaryk nemal kontakty s Detvanom ako so spolkom a nezúčastnil sa ani na jeho rokovaní, ale mal kontakty s jeho členmi. Niekoľkí Slováci chodili k nemu do bytu, na jeho prednášky a schôdzky študentov, kde prednášal o aktuálnych politických, sociálnych a kultúrnych otázkach.

34 ŠROBÁR, Vavro: *Z môjho života*. Praha : Fr. Borový, 1946, s. 160.

35 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, B 301 a i., materiály k spolku Detvan. Zápisnice z týždenných schôdzok spolku Detvan.

Aj v tomto období bola členom spolku k dispozícii spolková knižnica a čítareň. V roku 1901 si spolok predplácal tri kusy Ľudových novín a šesť kusov Národného hlásnika. Redakcia Slovenského týždenníka im v roku 1905 darovala 50 exemplárov svojich novín a sľúbila im aj ďalších 50 kusov (náklady spolku boli spojené len s uhradením poštovného) s nádejou, že noviny budú využité aj na agitáciu a že sa nimi Detvanci pokúsia preniknúť aj do takých krajov, „*kde posiaľ sme všetci úplne bez vplyvu*“, konkrétne uviedli Šarišskú stolicu, južný „kút“ Nitrianskej, severnú časť Trenčianskej stolice, Pohronie, okolie Zvolena a dolný Liptov, pretože „*tie všetky sú pomerne slabo na konzum slovenského časopisectva zastúpené*“.³⁶ Do čítárne dochádzali aj noviny a časopisy ako Národné noviny, Slovenské listy, Kresťan, Stráž na Sione, Obzor a iné. Často pertraktovaná na týždenných schôdzach bola otázka spolkovej knižnice, ktorú v roku 1903 tvorilo 750 kníh o 855 zväzkoch. Nie všetci členovia spolku pristupovali zodpovedne k výpožičkám kníh zo spolkovej knižnice. Pri nahliadnutí do výpožičnej knihy, kde bolo uvedené meno vypožičiavateľa, titul knihy a deň výpožičky (ale aj darcovstvo či zakúpenie knihy), je zrejmé, že niektorí členovia knihy nevracali v stanovenom termíne, dokonca boli aj takí, ktorí s knihami odišli domov.³⁷

Stále miesto v činnosti spolku mali jednoznačne prednášky s výchovno-vzdelávacím dosahom. Po tematickej stránke boli pestré, venované špeciálnym otázkam nielen literárnym a jazykovedným, ale i zdravotníckym, technickým, etickým, sociálnym, národohospodárskym a iným, čím si členovia rozširovali vedomosti a oboznamovali sa s vymoženosťami doby. V súvislosti s nimi sa zdôrazňovalo, aby sa pri výbere tém zohľadňovala pestrosť, „*aby bolo nimi každé odvetvie obecných vedomostí zastúpeno, u každého oboru vied*“,³⁸ malo sa prihliadať aj na to, aby boli prednášky zaujímavé. Očakávalo sa od nich, že prehĺbia poznatky z jednotlivých oblastí života, čo však bolo vo veľkej miere naďalej determinované študijnými odbormi činných členov spolku. Každá prednáška bola podrobená všestrannej podrobnej kritike.

Svoje miesto v prednáškovej činnosti mali stále otázky týkajúce sa slovenského jazyka a literatúry, napr. Smetanay sa zaoberal štúdiom slovenskej frazeológie a syntaxe, Štefánik venoval slovenským jazykovým otázkam dve prednášky Z dôb nášho prebudení, v ktorých popísal príčiny osamostatnenia slovenčiny a z toho prameniacych literárnych zápasov, zvlášť poukázal na vtedajšiu situáciu v oblasti spisovného jazyka Slovákov, kde naďalej pretrvávalo úsilie o jeho ustálenie. Neobišiel ani jazykovedné práce Sama Czambela, voči ktorým mal vážne výhrady. Na jazykové otázky upriamil pozornosť aj Jozef Kľučka, ktorý priblížil členom spolku najnovšie výsledky vedeckého bádania v otázkach vlasti a pôvodu starobulharského jazyka, hovoril o hlaholike a cyrilike a o najstaršom období slovanského písomníctva v dvoch prednáškach O vlasti a pôvode

36 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. A 337, materiály k spolku Detvan. List Slovenského týždenníka spolku Detvan z 8. 4. 1905.

37 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 522, materiály k spolku Detvan. Spolkové knihy.

38 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. A 337, materiály k spolku Detvan. Jednatel'ská zpráva slovenského spolku „Detvan“ v Prahe z roku 1902/3.

jazyka cirkevne slovanského a Najstaršie pamiatky jazyka slovanského.³⁹ Žiga Zigmundík referoval o zábavných a poučných knihách. Niektoré stretnutia členov spolku boli venované osobnostiam národného života. Na jednom z nich sa oboznámili s činnosťou a tvorbou Ľudovíta Štúra, pri tejto príležitosti boli prednesené jeho dve epické skladby. Skladba Svätoboj podľa členov spolku bola významná hlavne tým, že v nej básnik „*na-rieka na odveký rozkol medzi Slovanstvom*“, a skladbu Matúš z Trenčína prezentovali ako prejav žiaľu autora nad stratou slovenských veľikánov, vyslovujúc zároveň túžbu po vzkriesení národa.⁴⁰

Pravidelnými členmi spolku boli študenti medicíny, preto do programu schôdzok zaradili prednášky zo zdravotníctva, v ktorých hovorili na rôzne témy, ako napr. O fyziológii a patológii spánku, O príčinách nemoci, O vode a jej význame pre zdravotníctvo, O novej metóde skúmania ľudskej krvi, O alkohole a jeho vplyve na človeka a iné. Technici sa zase podelili o poznatky zo svojich odborov a prezentovali sa prednáškami O sústave svetovej spočívajúcej na elektromagnetických zákonoch, O teplote slnečnej a jej zdrojoch, O astrofyzikálnych výskumoch na Slnku a ďalšími. Člen spolku Jozef Minárik sa zaoberal otázkami, ktoré sa týkali štatistiky slovenského osídlenia v Uhorsku, históriou dolnozemskej Slovákov, pôvodnými slovenskými názvami, problémami populácie u Slovákov atď. V pozornosti prednášajúcich boli aj iné témy – O Matici slovenskej, O význame sociálnych otázok, O Židoch ako obchodníkoch, O inštitúcii otroctva, O otázke národnostnej v sociálnej demokracii. Hodnotili sa dramatické práce z obsahového, štylistického a jazykového hľadiska. Na jednej z porád Detvana bolo s ľútosťou konštatované, že dramatické pole v slovenskej literatúre je veľmi zanedbané, ale referujúci Štefánik vyslovil presvedčenie, že sa určite aj medzi Slovákami nájde talent pre tento odbor, pretože každý národ má svoju dramatickú literatúru a slovenský ju bude mať tiež. Povinnosťou súdobého dramatika bolo – podľa neho – nie idealizovať, totiž vymýšľať si také osoby a deje, aké sa v živote nevyskytujú, ale žiadal od neho, aby podal skutočnosť takú, aká bola.⁴¹ Prostredníctvom podrobných referátov boli členovia oboznámení s najnovšou slovenskou a slovanskou literatúrou.⁴² Niektorí členovia predstavili svoju tvorbu, napr. Štefánik sa prezentoval svojimi nikdy nepublikovanými básňami.⁴³

39 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. A 337, materiály k spolku Detvan. Jednateľská zpráva slovenského spolku „Detvan“ v Prahe z roku 1902/3; Výročná správa za rok 1912 – 1913. In: Slovenský spolok Detvan v Prahe 1882 – 1913. Praha – Ružomberok : Tlačil Ján Párička. Nákladom slovenského spolku Detvan, 1914, s. 18; MEČIAR, Stanislav: Bencúr – Kukučín v „Detvane“. In: *Slovenský spolok Detvan v Prahe 1882 – 1913*. Praha-Ružomberok : Tlačil Ján Párička. Nákladom slovenského spolku Detvan, 1914, s. 21.

40 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. A 337, materiály k spolku Detvan. Jednateľská zpráva slovenského spolku „Detvan“ v Prahe z roku 1902/3.

41 ŠUJAN, Juraj: *Milan Rastislav Štefánik. Vek mladosti*. Praha : 1929, s. 93-94.

42 V roku 1899 čítali svoje pôvodné práce Tajovský, Rumann, Štefánik, referáty prednášali Šrobár, Rumann, Smetanay, Lehotský, básne deklamovali Štefánik, Tajovský a Ladislav Kozár.

43 Štefánik na jednej zo schôdzok predniesol svoje dve pôvodné básne Túžba a Rozpomienka, ktoré odporučil Tajovský poslať na zverejnenie do Slovenských pohľadov. Štefánika toto oce-

Zvýšenú pozornosť venovali členovia spolku ruskej literatúry, najmä tvorbe Tolstého, časť členov bola pod vplyvom tolstojizmu. Učenie Tolstého študovali, niektorí členovia naň nazerali skepticky alebo ho odmietali či prijímali s rezervou, hoci uznávali v ňom niečo silné. Ostrým kritikom bol Smetanay, ktorý na adresu tolstojizmu poznamenal, že „už ho od neho uši bolia“, a na druhej strane ho horlivo obhajovali Škarvan a Dušan Makovický, čo Nádaši-Jégé komentoval: „*Ostatní sa ho striasli ani pes vody, pre tých dvoch sa stal osudom života.*“⁴⁴ Množili sa aj preklady diel ruskej literatúry – Gogolja, Puškina, Turgeneva, Čechova, Tichonova, Bondareva a iných od Bencúra, Škarvana, Šrobára, Novomeského, Miloša Pietora, Fedora Jesenského, Fedora Houdeka a ďalších, zverejňované v Národných novinách, Slovenských listoch, kalendároch a niektoré vyšli knižne. Okrem ruskej literatúry sa Detvanci venovali českej, poľskej, nemeckej, francúzskej, anglickej i talianskej literatúre.⁴⁵

Niektoré prednášky mali informatívny charakter, zvyčajne poskytovali informácie o zaujímavých článkoch v slovenských i českých novinách a časopisoch, pričom sa členovia oboznamovali aj s ich obsahom. Nie zriedka boli sprevádzané kritikou. Jednu z nich predniesol v máji 1892 Bencúr na adresu Národných novín, ktoré kritizoval za ich obsah, v ktorom sa premietla pasívna politika martinského vedenia SNS: „*Ja myslím, že akí sme, taký orgán máme. My sme národ hanebný, u nás je mizéria, a preto nemáme sa tomu čo diviť. ... Ja úpadok N. N. privlastňujem len tomu, že u nás niet národného života... Povážte len, že všetko, čo sme žiadali, v Martine previedlo sa, ale na vidieku sa nerobilo nič. Moja hlavná mienka je tá, že náprava nestane sa žiadnymi revolúciami, ale len vtedy, keď sa prebudí náš národný život, ktorého sa musíme v prvom rade zúčastniť my a tak ukázať iným príklad! Náš jediný cieľ je pracovať na náprave nášho národného života.*“⁴⁶

Literárnou a prednáškovou činnosťou plnil Detvan predovšetkým vzdelávaciu funkciu. Veľmi dôležitý bol **výchovný aspekt** v účinkovaní členov spolku, na čo upozorňovala aj správa prednesená na valnom zhromaždení 20. októbra 1897. Vtedajší jednatel spolku Eduard Guller poznamenal: „*Spolok náš prijal na seba popri účelu vzdelávacom tiež úkol vychovateľský, ukazujúc dorostu svojmu vhodnú cestu, po ktorej kráčajúc jedine môže sa stať užitočným, statným činiteľom národa.*“⁴⁷ Význam výchovného pô-

nenie veľmi potešilo a na nasledujúcich schôdkach zarecitoval ďalšie svoje prvotiny – básne Láska, Kráter, Jablko, Povešť a Tajomstvo. Štefánik svoje básne prednášal aj na spoločenských večierkoch v rámci kultúrneho programu.

44 NÁDAŠI-JÉGÉ, Ladislav: Detvanci v osemdesiatych rokoch. In: *Detvan 50 rokov v Prahe. Rozpomienky, štúdie, úvahy*. Martin : Kníhtlačiarsky úč. spolok v Turčianskom Sv. Martine, 1932, s. 28-29. Dušan Makovický sa stal osobným lekárom Tolstého a Škarvan bol apoštolom myšlienok Tolstého na Slovensku.

45 *Detvan 50 rokov v Prahe. Rozpomienky, štúdie, úvahy*. Martin : Kníhtlačiarsky úč. spolok v Turčianskom Sv. Martine, 1932, s. 11 a 45.

46 MEČIAR, Stanislav: Bencúr – Kukučín v „Detvane“. In: *Detvan 50 rokov v Prahe. Rozpomienky, štúdie, úvahy*. Martin : Kníhtlačiarsky úč. spolok v Turčianskom Sv. Martine, 1932, s. 26.

47 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Zápisnica z valného zhromaždenia konaného dňa 20. 10. 1897.

sobenia videli členovia spolku najmä v upevňovaní pocitu solidarity a spolupatričnosti svojich členov.

S nástupom Šrobára do funkcie predsedu spolku sa od členov očakávalo, že budú vyvíjať činnosť aj počas prázdnin a pracovať medzi slovenským ľudom, k čomu im poskytol presnejšie pokyny na týždennej schôdzke Detvana 1. júla 1899. Zdôraznil v nich, že je potrebné chodiť medzi ľud a poučať ho. Hlavné bolo potrebné zistiť, „čo súdi sám o sebe ľud slovenský“, čo hovorí o Maďaroch a čo o národovcoch, aký názor má slovenský ľud na vzdelanosť, na svoj a cudzí jazyk, akú má mienku o kňazoch a náboženstve, či vie niečo o socialistoch, či má ľud historické povedomie, v čom vidí najväčšie zlo pre seba, či má ľud pocit slovanskosti, aký má názor na krajinu a jej budúcnosť a koho si najviac váži. Šrobár apeloval na členov spolku, aby cestovali a odpovede si zaznamenávali do denníka, pretože „*sosbierajúc takto pekný materiál, utvoríme si určitý názor o domácich veciach*“.⁴⁸ Zmienil sa podrobne aj o tom, ako majú ľud poučovať a vzdelávať. Členovia spolku mali využiť všetky možnosti a príležitosti na prednášanie či už ako súčasť zábavy, počas výletov či divadelných predstavení. Mali ich využiť jednak na zavedenie deklamácií, viesť rozhovory o zvykoch ľudu a pestovať čisto národné piesne. Výlety sa mali organizovať tak, aby sa na nich mohli zúčastniť aj tí najchudobnejší. Zároveň Šrobár vyzýval členov spolku, aby svojou činnosťou a pôsobením medzi slovenskou inteligenciou „hájili stanovisko Hlasu“.

K mládeži prirodzene patrí aj spoločenský život, pobavenie a zábava, čo platilo aj pre členov spolku Detvan, ktorí si zvyčajne po skončení schôdzok zaspievali a spoločensky sa zabavili. Detvanci sa okrem schôdzok stretávali aj počas sviatkov a nedeľ na vychádzkach po Prahu a okolí. Voľne sa prechádzajúc prediskutovali pálčivé otázky slovenského národa, prijímali rozhodnutia, hovorili o budúcnosti, vrátili sa k témam zo schôdzok, konfrontovali názory a utužovali priateľstvo. V spoločensko-zábavnej činnosti nadviazal spolok aj na staré zbližovacie kontakty s moravskými Slovákmi, spolu s nimi pokračovali v organizovaní spoločenských večierok⁴⁹, ktoré navštevovali aj členovia iných spolkov, básnici, hudobní skladatelia, profesori a iní. Zblíženie medzi moravskými Slovákmi a Detvanom viedlo k tomu, že členovia Detvana sa uzniesli v roku 1903 na zmene stanov v tom zmysle, že členmi spolku sa mohli stať i moravskí Slováci, ale pre zachovanie jeho regionálneho slovenského rázu sa nemohli stať členmi výboru.⁵⁰ Mnohí z moravských Slovákov takúto zmenu uvítali a prihlásili sa za jeho členov.

Myšlienka česko-slovenskej vzájomnosti nebola len otázkou, o ktorej sa hovorilo vo vnútri spolku, ale ešte výraznejšie ako v predchádzajúcom období sa premietla navonok, kde dostali tieto vzťahy novú dimenziu. Členovia spolku dali o sebe viac vedieť

48 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Zápis z X. týždňovej schôdzky vydržiavanej 1. 7. 1899.

49 Bližšie: VINKLER, Jaroslav: *Praha a moravští Slováci*. Praha : Fotex, 1996.

50 V tom čase bol predsedom Detvana Štefánik, ktorý sám tomu bránil. Štefánikovým cieľom bola reorganizácia Detvana. Chcel, aby spolok zosilnel a mohol založiť podporný fond pre chudobných a nemajetných členov.

českej verejnosti zapojením sa do významných podujatí, akými bola Zemská jubilejná výstava v Prahe v roku 1891, a spolupodieľali sa i na príprave a reprezentácii Slovákov na Národopisnej výstave československej v Prahe v roku 1895,⁵¹ kde sa predstavili nielen kultúrnym programom, ale aj usporiadaním koncertu na počesť jedného z nositeľov myšlienky česko-slovenskej vzájomnosti Pavla Jozefa Šafárika. O jeho význame a veľkosti prehovoril český básnik František Táborský. Detvan bol za iniciatívu a angažovanosť na Národopisnej výstave československej ocenený čestným diplomom. So žiadosťou o spoluprácu pri slávnostnom prenesení ostatkov Jána Kollára z Viedne do Prahy sa na Detvan obrátila v roku 1904 Rada kráľovského mesta Prahy. Ochotu a pomoc, ktorú spolok preukázal pri tomto akte, ocenilo Prezídium Rady kráľovského mesta Prahy ďakovným listom.⁵² Detvanci sa zúčastňovali aj na podujatiach organizovaných inými spolkami v českých a moravských mestách (v Písku, Náchode, Plzni, Chrudime, Beroune a inde), ktoré spestrili účinkovaním v kultúrnom programe. Úspešne sa vyvíjala spolupráca so slovakofílskym spolkom ČJ v Prahe a jeho miestnymi odbormi. Ich spolupráca mala viacero podôb, či už pri organizovaní slovenských večerov, pri realizácii knižných a časopiseckých akcií, v spolupodieľaní sa na starostlivosti o slovenských učňov v Prahe, ktorí sa učili remeslu u českých majstrov a iné.

Po odchode Šrobára z Detvana v novembri 1899,⁵³ ktorý v spolku presadzoval česko-slovenskú orientáciu, začali sa ozývať hlasy na obranu konzervatívnej politiky martinských vodcov. Ich pôvodcovia sa dostali do rozporu s česko-slovensky orientovanými prívržencami vedenými Štefánikom, ktorí nesúhlasili s orientáciou Detvana na úzko krajanský spolok so slovenským zameraním.⁵⁴ Štefánik ako funkcionár chcel spolok viac otvoriť nielen slovenskej učňovskej mládeži v Prahe, ale aj iným študentským organizáciám a najmä moravským študentom. Narazil však na odpor niektorých členov spolku, a tak akoby na protest proti novému smerovaniu Detvana, orientovanému na martinskú politiku SNS, začala časť slovenských a moravských študentov častejšie navštevovať ústredie ČJ v Prahe.⁵⁵ V snahe zapojiť sa účinnejšie do práce tohto spolku prišli s myšlienkou (jej iniciátorom bol Štefánik) založiť pri ČJ akademický odbor, čo

51 SNK – ALU Martin, sign. C 786. List Detvana Slovenskému výstavkovému výboru v Martine z 28. 2. 1895. Spolok Detvan okrem iného pripravoval na pokyn národopisného výboru stolovú mapu Slovenska, na ktorej by bolo znázornené národnostné zloženie obyvateľstva v Uhorsku.

52 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. A 337, materiály k spolku Detvan. Ďakovný list Rady kráľovského mesta Prahy slovenskému spolku Detvan v Prahe zo dňa 21. 5. 1904. Pozostatky Jána Kollára boli 16. mája 1904 vystavené na Staroměstskej radnici, pochovaný bol na Olšanskom cintoríne.

53 V novembri 1899 odišiel Šrobár do Ružomberka vykonávať lekársku prax.

54 Štefánik prišiel do spolku Detvan v októbri 1898, keď bol predsedom spolku Šrobár. Spoznal sa tu nielen s ním, ale aj s Rumanom, Smetanayom a ďalšími predstaviteľmi hlasistického hnutia v radoch pražskej slovenskej mládeže.

55 JABLONICKÝ, Jozef: Príspevok k česko-slovenským vzťahom od konca 19. stor. do roku 1914. In: *Historické štúdie* 4. Bratislava : Veda, 1958, s. 14.

sa realizovalo na ustanovujúcom valnom zhromaždení 26. januára 1902.⁵⁶ Niektorí členovia Detvana sa podieľali aj na jeho činnosti. Do tohto obdobia, aj napriek výhradám niektorých členov, spadali aj počiatky záujmu a starostlivosti o slovenskú remeselnícku mládež, ktorá sa v Prahe a okolí vyučovala remeslu. Detvanci pre ňu organizovali výlety a v spolupráci s ČJ sa o ňu starali.

Spolok Detvan udržiaval naďalej kontakty so slovanskou mládežou, napr. prejavom spolupráce s chorvátskou mládežou bol aj dar Chorvátskeho študentského krúžku. Išlo o pamätnú knihu vydanú pri príležitosti osláv päťdesiatročného jubilea chorvátskeho štátneho jazyka, ktorú odovzdal Detvanu v ich mene Štefánik na schôdzi 13. mája 1899. Blízke kontakty mal Detvan aj s Rusínmi, ktorí sa ako hostia zúčastnili na valnom zhromaždení a týždennej schôdzke Detvana koncom júna 1902. V uvítacom príhovore predseda spolku poukázal na neblahé pomery a utlačanie rusínskeho národa, ktorý rovnako ako aj slovenský národ sa nachádzal v ťažkom postavení v Uhorsku a „zo spoločných trampôt a nerestí oboch vyvodzuje nutnosť a potrebu bratského spolucitenia a prízvučuje slovanskú solidaritu, kladie dôraz na spoločné záujmy“.⁵⁷ Po ňom jeden z Rusínov oboznámil Detvancov s pôvodom Rusínov, históriou ich národa, priblížil pomery Rusínov v Uhorsku v politickej, spoločenskej a hospodárskej oblasti. Jeho pozornosti neunikla ani závažná otázka vzdelanosti rusínskeho národa, kde zdôrazňoval potrebu a dokazoval opodstatnenosť požiadaviek jeho národa najmä v školstve a osvete. Členovia spolku pestovali kontakty ešte s Bulharmi, Poliakmi a Rusmi, stretávali sa s nimi či už v ich spolkoch, alebo v súkromí.⁵⁸

Spolok Detvan udržiaval stále kontakty s jednotlivcami, spolkami a inštitúciami aj prostredníctvom korešpondencie, napr. v školskom roku 1902/1903 odoslal 40 listov a dostal 10 listov. Okrem pozvaní na rôzne spoločenské podujatia to boli najmä žiadosti o pomoc pri ich organizovaní a poskytovaní rozmanitých informácií, v korešpondencii taktiež reagovali na otázky z rozličných oblastí života. Na spolok sa obrátili rôzne spolky a inštitúcie, ako Národní beseda Havlíček, spolok Ukrajinská hromada (Ukrajinský spolok – pozn. N. J.) v Prahe, Národní jednota pošumavská, Telocvičná jednota Sokol v Písku, miestny odbor ČJ v Náchode a iné, ale boli to aj žiadosti od Slovákov, ktoré sa zväčša týkali možností štúdia v českých školách. Národopisná spoločnosť českoslovanská zase uvítala (v liste z 21. novembra 1902) ponúkanú pomoc Detvana pri zostavení Encyklopédie národopisnej a Dějín českých osád v cizině.⁵⁹

56 Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP) Praha, fond ČJ. Dokument M. R. Štefánik a Akademický odbor; ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. A 337, materiály k spolku Detvan. List prípravného komitétu akademického odboru ČJ v Prahe Detvanu zo dňa 14. 1. 1902.

57 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 301, materiály k spolku Detvan. Zápisnica z piatej riadnej týždennej schôdzky vydržiavanej 28. 6. 1902.

58 SOCHÁŇ, Pavol: c. d., s. 9.

59 Podobných prejavov spolupráce spolkov a inštitúcií s Detvanom bolo podľa spolkovej korešpondencie viac.

S úctou a hrdosťou si Detvanci pripomenuli výročia ustanovenia spolku. Kým v roku 1892 pri príležitosti 10. výročia vzniku spolku zostavili z prác, čítaných v spolku, výber a vydali ho tlačou ako Almanach „Detvan“, tak v roku 1902 pri príležitosti 20. výročia člen spolku Guller predniesol zaujímavú prednášku pod názvom Naša retrospektíva, v ktorej zachytil „*kus histórie Detvana*“. Podnietil ňou búrlivú diskusiu spojenú aj s kritikou, na čo prednášateľ reagoval „formálnou antikritikou“.⁶⁰

Začiatkom 20. storočia po odchode Štefánika z Prahy a z Detvana (v roku 1904) sa spolok Detvan dostal do **tretieho obdobia** činnosti. Naďalej zotrval na pestovaní literárnej tvorby, rozvíjaní česko-slovenskej vzájomnosti, ale hlavný dôraz kládol na **podpornú činnosť svojich členov**,⁶¹ ktorá bola pre niektorých existenčne dôležitá. Vystihujú to najmä spomienky člena spolku Šrobára: „*Slovenské študentstvo v Prahe za môjho času žilo v strašnej biede. Nahladovali sme sa plno; žili sme o chlebe a vode a často na chlieb nemohli sme sa dvaja – traja složiť! Viacerí, slabší telesne, zahynuli tuberkulózou, alebo pre nedostatok peňazí doštudovať nemohli.*“⁶² Do Prahy prichádzali väčšinou takí študenti, ktorí dostávali z domova mesačne len nepatrnú sumu alebo vôbec nič, a tak im pomáhal spolok tým, že im poskytoval v rámci možností skromné finančné podpory. Je pravdou, že sa členovia Detvana snažili získať aj podporu od iných spolkov, ako boli ČJ v Prahe a spolok Radhošť, ale ani 10 korún podpory od ČJ a 30 obedov od spolku Radhošť nepostačovali a tak si pomohli v Detvane navzájom v rámci spolku ustanovením podporného fondu. Financie na podpory získavali z darov od jednotlivcov i peňažných ústavov, z členských príspevkov. Časť peňazí získavali vďaka darom a štedrosti českej i slovenskej verejnosti, na ktorú sa obracali obežníkmi a subskripciami.⁶³ Našli sa aj individuálni dlhodobejší darcovia. Jedným z nich bol majiteľ Národných listov Prokop Grégr, ktorý dával spolku (pokiaľ vlastnil noviny) mesačne 36 korún, Tajovský dával Detvanu mesačne 18 zl. pre tých, čo boli v najväčšej núdzi. Nedostatok financií bol stály problém spolku, čo sa premietlo aj do udeľovania podpôr členom. Zvláštna pozornosť sa podpornej otázke venovala od roku 1905, keď spolok zaznamenal vyšší prírastok nemajetných študentov a študentov s ťažkou potrebnou pomocou. Zo správy o činnosti Detvana z roku 1910 sa dozvedáme, že podporná činnosť spolku bola hodnotená ako najvýznamnejšia oblasť pôsobenia spolku: „*Z malých začiatkov stal sa Detvan v posledných rokoch oporou chudobných slovenských študentov, poskytujúc im pôžičky na taxi, kolejnú a mimoriadne podpory v dobe núdze, a menovite pravidelnými mesačnými príspevkami*

60 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 522, B 301 a i, materiály k spolku Detvan. Zápisnice zo schôdzí spolku Detvan; Obzor mládeže. Výročná správa slovenského spolku Detvan v Prahe za rok 1911 – 1912. In: *Prúdy IV.*, 1912, č. 3, s. 109. V roku 1912 si v „tichosti“ pripomenuli 30-ročné jubileum spolku, hovorili o jeho histórii a postavení medzi inými národnými organizáciami.

61 Za roky 1904 – 1912 vydal Detvan na podpory 6 039 korún, lenže v rokoch 1912/1913 a 1913/1914 bola pre nedostatok financií podporná činnosť spolku minimálna.

62 ŠROBÁR, Vavro: „Detvan“ a hlasisti. In: *Detvan 50 rokov v Prahe. Rozpomienky, štúdie, úvahy*. Martin: Kníhtlačiarstvo spolok v Turčianskom Sv. Martine, 1932, s. 34.

63 Vo ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Vo fonde sa nachádzajú Subskripčné listiny Slovenského spolku Detvan z viacerých rokov na podporu nemajetných študujúcich, členov Detvana.

*uľahčiť im ťažký boj o existenciu a mnohým umožnil pokračovať a dokončiť štúdiá.*⁶⁴ Poznamenali, že riadna podpora nebola síce veľká – 8 až 10 korún mesačne, ale bola pravidelná, a to znamenalo viac ako náhodné štipendium vyššej sumy. Kým v školskom roku 1904/1905 vydal spolok na podpory 594 korún, v školskom roku 1905/1906 to bolo 750 korún, v školskom roku 1907/1908 investoval do podpôr 977 korún a v školskom roku 1909/1910 už 1127 korún, pretože sa zvýšil počet členov a tým aj žiadateľov o podporu, ktorú napokon vyplácali 14 členom spolku.⁶⁵ Vyslovili ľútosť nad tým, že mnohí bývalí členovia Detvana, ktorí poberali počas štúdia podporu, po odchode do praxe na spolok zabudli. V posledných dvoch predvojnových rokoch boli podpory udeľované spolkom minimálne – v dôsledku nedostatku financií.

Spolok podporil aj niektoré aktivity svojich členov, z čoho mal potom aj on finančný osoh. Jedným z nich bol v tom čase absolvent pražského konzervatória Mikuláš Schneider-Trnavský, ktorý s finančnou podporou Detvana vydal v roku 1905 prvú zbierku slovenských národných piesní pre stredný hlas so sprievodom klavíra. Detvan inicioval finančnú zbierku ponukovým listom z 1. marca 1905 spolkom, inštitúciám a osobnostiam so zámerom, aby si zabezpečili finančné krytie vydania tejto knižky. Týmto úspešným činom uviedol spolok mladého komponistu a neskôr svojrázny hudobný talent do povedomia slovenskej a českej spoločnosti. Cenným podujatím spolku bolo i vydanie plakety s reliéfom Detvanca od moravského akademického sochára Františka Úprku.⁶⁶

Zvýšenú pozornosť v tomto období venovali vzdelávaniu členov spolku, najmä **kultivácii slovenského spisovného jazyka**. „*Nedostatok najprimitívnejších vedomostí z reči a literatúry slovenskej, ktorý javí sa u nových členov prichádzajúcich z cudzích škôl,*“ viedol spolok k usporadúvaniu pravidelných náukových kurzov, ktoré mali pomôcť členom spolku (navštevovali ich aj hostia) doplniť si vedomosti zo slovenského jazyka a literatúry. V roku 1910 realizovali v rámci týždenných schôdzí pravopisný a štylistický kurz slovenčiny s písomnými prácami a skúškami. Viedol ho František Votruba. Pre mladších členov, ktorí pri tejto skúške preukázali najlepšie znalosti zo spisovného jazyka, boli vypísané ceny vo výške 10, 20 a 30 korún. V školskom roku 1913/1914 viedli dvaja členovia spolku dva kurzy slovenského jazyka, ktorých súčasťou bol stručný výklad slovenskej gramatiky, histórie spisovného jazyka, štylistiky a slovenskej literatúry. Východiskovou literatúrou bola práca od Vlčka Slovensko od Bachovy reakce do zrušení Matice slovenské.⁶⁷ To, že táto otázka bola aktuálnou aj krátko pred vojnou, dokladuje vystúpenie predsedu spolku Františka Bublávka na týždennej schôdzi spolku

64 Obzor mládeže. Z Prahy. Slovenský spolok Detvan v Prahe. In: *Prúdy II.*, 1911, č. 4 – 5, s. 200.

65 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 301, materiály k spolku Detvan. Zápis z týždenných schôdzí a valných zhromaždení; Obzor mládeže. Z Prahy. Slovenský spolok Detvan v Prahe. In: *Prúdy II.*, 1911, č. 4 – 5, s. 200.

66 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 319, materiály k spolku Detvan. Zápis z týždennej schôdze Detvana 12. 2. 1906.

67 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 301, materiály k spolku Detvan. Zápis z týždenných schôdzí Detvana; Obzor mládeže. Z Prahy. Slovenský spolok Detvan v Prahe. In: *Prúdy II.*, 1911 č. 4 – 5, s. 200; Obzor mládeže. Slovenský spolok „Detvan“. In: *Prúdy V.*, 1913 – 1919, č. 1, s. 30.

30. októbra 1913, kde naznačil smer, akým sa majú uberať noví členovia spolku: „*Predovšetkým potrebné je nahradiť si to, čo zmeškali na stredných školách uhorských: naučiť sa slovenský pravopis a nadobudnúť vedomosti zo slovenskej literatúry.*“⁶⁸ Odporúčal nezaoberať sa veľmi politikou, ale väčšiu váhu klásť na odborné vzdelanie, ktoré umožní mladým ľuďom uplatniť sa v slovenskom živote.

V duchu tradícií Detvana sa krátko pred vojnou zdôrazňoval opäť – popri odbornej príprave slovenskej mládeže na povolanie – význam *prípravy na prácu v prospech slovenského národa*. Potvrdzuje to aj vystúpenie Bohdana Pavľu na jednom zo zasadnutí spolku v roku 1913, v ktorom apeloval na slovenskú mládež, aby sa snažila už počas pobytu v Prahe čerpať poznatky z českého prostredia, „*ako možno v národnej práci doma robiť a jako pôsobiť*“. Kriticky konštatoval, že Slováci majú akoby v krvi spoliehanie sa na niekoho iného. Raz sa spoliehajú na pomoc ruských „*branných orlov*“, druhý raz sa spoliehajú na parlamentnú činnosť slovenských poslancov, tretí raz na všeobecné volebné právo, potom na korunu a belvedersku politiku následníka trónu Františka Ferdinanda d'Este a poznamenal, že „*od každej jednotlivosti samej sme očakávali radikálny obrat*“. Vyzýval mládež, aby sa prestala spoliehať na niekoho: „*Musí si teda slovenský študent v Prahe uvedomiť, že vlastný koreň jeho sily je v Slovensku samom.*“⁶⁹ Dodal, že od vzájomnosti môžu očakávať podporu a čerpať silu z toho, že vo svojom zápase nie sú osamotení, ale spoliehať sa musia len sami na seba. Častejšie ako v predchádzajúcich obdobiach sa členovia zaujímal o dianie na Slovensku. S veľkým rozhorčením prijali správu o udalostiach v Černoveji a padlým obetiam vzdali úctu na valnom zhromaždení 18. novembra 1907.

Novým prvkom v treťom období bolo zapojenie sa *remeselníckej mládeže* do činnosti spolku, o čom sa zmieňovala aj výročná správa: „*Pekne bolo zastúpené v spolku slovenské remeselníctvo počtom 10. Bol to asi prvý rok, čo sa častejšie stýkala mládež študujúca s remeselníčkou a bolo by treba, aby sa tieto styky udržiavali.*“⁷⁰ Okrem remeselníkov mali v spolku stále väčšie zastúpenie študenti technických odborov, čo neušlo pozornosti autorom správy: „*Technikov pribúda každým rokom a bolo by zaujímavé zistiť, koľkí sa z nich vôbec na Slovensku usadia, vlastne koľkí sa môžu doma usadiť. Lebo slovenský továrnický priemysel vlastne ešte ani neexistuje a tak Slovákovi, ktorý skončil techniku a chce sa doma v Uhorsku usadiť, nezbýva nič iného, než ísť do továrne maďarskej, resp. židovskej, čo dosť deprimujúcim spôsobom účinkuje na technický dorost.*“⁷¹ Túto skutočnosť potvrdzovala aj štatistika z roku 1912, keď bolo v Detvane okrem spomínaných 10 remeselníkov⁷² aj 21 študentov, z nich bolo 13 študentov techniky. Premietlo sa to aj do charakteru prednášok v tomto období, kde dominovali prednášky hospodárskeho a politického zamerania, napr. Ján Rumann sa vyjadril k hospodárskym otázkam v pred-

68 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 301, materiály k spolku Detvan. Zápis z týždennej schôdze Detvana 30. 10. 1913.

69 Obzor mládeže. Slovenský spolok „Detvan“. In: *Prúdy V.*, 1913 – 1919, č. 1, s. 30.

70 Obzor mládeže. Slovenský spolok „Detvan“ v Prahe. In: *Prúdy V.*, 1913 – 1919, č. 2, s. 78.

71 Obzor mládeže. Slovenský spolok „Detvan“ v Prahe. In: *Prúdy V.*, 1913 – 1919, č. 2, s. 78.

72 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 301, materiály k spolku Detvan. Išlo o slovenských remeselníkov zamestnaných v Prahe a okolí.

náškach O liberalizme národno-hospodárskom a O hospodársko-sociálnej deskriptíve Slovenska. Hospodárskym dejinám Slovákov a opisom ich hospodárskych snáh sa venovali Viliam Hrušovský a Fedor Houdek, na pretrase boli i témy O hospodárskych pomeroch západného Slovenska, O poľnohospodárskej politike, O baktériách potrebných v poľnohospodárstve, O cukre a jeho výrobe, O národohospodárskych úlohách štátu. Krátko pred prvou svetovou vojnou sa častejšie a otvorene hovorilo aj o politických otázkach, napr. v prednáške O straníctve a politických stranách v Čechách i u nás, O českom realizme kultúrnom i politickom, O antisemitizme, O slovanskej vzájomnosti, O teóriách trestného práva, O kresťanstve a vlastenectve.⁷³ Bez povšimnutia nenechali v Detvane ani významné vedecko-technické vynálezy. Sem patrili prednášky ako O bezdrôtovej telegrafii, O tunelovaní v najnovšej dobe, O elektrickom pohone železníc. Výrazne do pozadia sa v tomto období dostala literárna činnosť, len zriedkavo boli čítané práce slovenských spisovateľov, ako Vajanského, Bottu a Chalupku, prednášky boli venované napr. Bernolákovi ako zakladateľovi spisovnej slovenčiny a národnému buditeľovi, národovcovi Samovi Tomášikovi, životu a významu Karola Kuzmányho. Študent maliarstva Karol Lehotský hovoril o výtvarnom umení. Prezentovanie prvotín a vlastnej tvorby sa vytratilo, pretože technici jednak nemali o to záujem, jednak sa na to necítili.

Členovia spolku Detvan boli naďalej *zástancami rozvíjania slovanskej vzájomnosti*. Dokladuje to nielen spolupráca so slovanskou mládežou žijúcou v Prahe, ale aj prednášky a diskusie o nej. Slovanstvu a slovanskej vzájomnosti venovali stále pozornosť, v jej rámci sa oboznámili s Kollárovými zásadami slovanskej vzájomnosti i prostredníctvom prednášky Jak si predstavuje Ján Kollár slovanskú vzájomnosť? a O slovanskej vzájomnosti.

Novým prvkom v činnosti Detvana bola spoluúčasť na všeslovanských zjazdoch a na organizovaní schôdzok a zjazdov slovanskej mládeže z „uhorského Slovenska“ a moravských Slovákov (v Hodoníne, Luhačovicích a inde). Veľmi často najmä v posledných piatich predvojnových rokoch rezonovali v spolku otázky bližšej spolupráce slovenských a moravských študentov, jej podoby a úsilia o zjednotenie síl.⁷⁴ Detvanci sa rozhodli intenzívnejšie spolupracovať s Akademickým odborom ČJ a s ČJ vôbec.

Práca v spolku viedla členov k organizácii a účelnej deľbe spoločnej práce a úloh, priučala dobrovoľnej disciplíne, podporovala schopnosti a rozvíjala ich talent a nadanie. Význam výchovnej práce výstižne vystihovala výročná správa spolku za školský rok 1912/1913: „*Študentovi, vzdialenému od domova a svojich, je spolok ešte potrebnším strediskom ako u nás doma obecnstvu naše kasína a besedy, bo okrem neho nemá iného prítulku, a že odvádza ho od prípadných zlých ciest a poblúdení, a že chudobnému študentovi pomáha i hmotne – vysvitne nám dôležitosť jeho tým jasnejšie.*“⁷⁵ Blízkosť členov spolku naznačovalo aj vzájomné oslovenie brat.

73 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 301, materiály k spolku Detvan. Zápis z výborových, týždenných schôdzí a valných zhromaždení Detvana.

74 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 301, materiály k spolku Detvan. Zápis z výborových, týždenných schôdzí a valných zhromaždení Detvana.

75 Výročná správa za rok 1912 – 1913. In: *Slovenský spolok Detvan v Prahe 1882 – 1913*. Praha-Ružomberok : Tlačil Ján Párička nákladom slovenského spolku Detvan, 1914, s. 17.

Spolok od roku 1904 do roku 1914 reprezentovali osobnosti ako Bohdan Pavlů, Milan Sloboda, Ján Halla, František Votruba, Ján Husták, Alojza Rigellová a ďalší. V roku 1909 vstúpilo na slovenskú politickú scénu nové liberálne orientované zoskupenie mladšej slovenskej inteligencie – prúdisti, ktorí sa sformovali okolo časopisu Prúdy. Základnou programovou a politickou orientáciou nadviazali na snahy hlasistov. Vedúce osobnosti prúdistov Pavlů a Votruba vyšli z Detvana. Tesne pred vojnou Detvanci prispievali k zjednoteniu slovenského národného hnutia a podrobnejšie a odbornejšie diskutovali o česko-slovenskej otázke.

Do českej society expandoval Detvan aj žurnalistickou činnosťou niektorých svojich členov, ktorí písali do českých novín a časopisov. Ich príspevky boli uverejňované napr. v tlačovom orgáne Masarykovho realistického smeru Čas,⁷⁶ ale i v časopise Umelecký hlas. Publikovali aj v slovenských časopisoch, zvlášť v Hlase a v Prúdoch. V príspevkoch zvyčajne rezonovali témy boja proti maďarskému šovinizmu a oboznamovanie českej verejnosti s jeho prejavmi na Slovensku, kritika pasivity slovenskej politiky a propagácia idey čo najužšej česko-slovenskej vzájomnosti.⁷⁷ Detvanci sa angažovali na rôznych spoločenských podujatiach, najčastejšie na slovenských, slováckych a slovanských večeroch, ktoré boli jedným z prostriedkov šírenia vedomostí o Slovensku a Slovákoch a zároveň prostriedkom rozvíjania česko-slovenskej vzájomnosti.

Na pôde Detvana v predvojnovom období sa zrodili významné osobnosti slovenského národného života, niektoré z nich prispeli veľkým dielom k rozvoju slovenskej literatúry. Okrem prvého predsedu spolku Vlčka, ktorého Dejiny literatúry slovenskej boli vo svojej dobe významným dielom tohto druhu, to bol aj jeden z vtedajších najtalentovanejších poviedkarov Kukučín. Nachádzame tu aj významného predstaviteľa slovenskej poézie Ivana Kraska, ktorý sa formoval pod vplyvom českej poézie a našiel si svojský prejav. Nechýbal ani predstaviteľ slovenskej hudby Schneider-Trnavský, v ktorom malo slovenské hudobné umenie významného reprezentanta. V dramatickej tvorbe sa osvedčil Tajovský, v próze autor románov Nádaši-Jégé. Mnohí z umelcov, ktorí pôsobili na pôde spolku Detvan, našli podnety a inšpirácie v českom umeleckom živote. V publicistike a národohospodárskej spisbe sa presadili Smetanay, Houdek, Pavlů a ďalší. K rozvoju slovenského národopisu významnou mierou prispel Socháň. V politike sa presadili Šrobár, Štefánik, Štefan Daxner a iní. K zakladajúcim členom spolku patrili viaceré známe osobnosti vtedajšieho národného života – predseda SNS Dula, pravotár v Martine Andrej Halaša, správca kúpeľov v Luhačoviciach Cyril Holuby, podnikatelia z Ružomberka Peter a Vladimír Makovickí, spisovateľ Hviezdoslav, právnik v Budapešti Emil Stodola, historik Sasínek, lekár v Senici Ľudovít Šimko, dvorný radca vo Viedni Dionýz Štúr, spisovateľ a farár v Chyžnom Tomášik, lekár v Kremnici Gustáv Zechenter a ďalší. Z českých osobností to boli okrem iných aj známy slovakofil Rudolf

76 Bolo to v druhom a treťom období činnosti. Napr. Štefánik sa stal tvorcom slovenskej rubriky v Čase aj pondelkových úvodníkov.

77 HRONSKÝ, Marián: M. R. Štefánik. (Rozprávanie historika.) In: *Literárny týždenník*, 16. 10. 1990, s. 13.

Pokorný a profesor pražskej univerzity, neskôr prvý prezident Československej republiky Masaryk. Najpočetnejšiu skupinu tvorili činní členovia, medzi nimi evidujeme celý rad známych osobností slovenského a moravského života. Profesionálne zloženie členskej základne spolku bolo rôznorodé. Tvorili ho spočiatku najmä študenti medicíny, neskôr najmä techniky, ale i študenti filozofie, práva, obchodnej akadémie, výtvarného umenia a umeleckých škôl, študenti priemyselných škôl a iní.⁷⁸

Predvojnová činnosť spolku Detvan bola z viacerých hľadísk osožnou, aj keď išlo spočiatku o malý spolok slovenskej mládeže študujúcej na českých školách v Prahe. Jeho členovia sa snažili dať týždenným stretnutiam konkrétny zmysel, využili ich na seba-vzdelávanie, vzájomné obohatenie sa o nové vedomosti a poznatky. Vystúpenie každého jedného z nich v programe predpokladalo rozhľad pri výbere témy prednášky a jej spracovaní, poznanie tvorby slovenských a aj cudzích spisovateľov a museli byť aj schopní verejne prezentovať svoje znalosti. Nemenej odvahy ich stál aj prednes vlastných prvotín. Pritom dali o sebe vedieť aj mimo spolku najmä účasťou na podujatiach iných spolkov a spoluprácou s rôznymi inštitúciami. Niektoré podujatia pripravili samotní Detvanci a aj na nich okrem iného oboznámili českú verejnosť s postavením Slovákov v Uhorsku. Na druhej strane, ako je zrejmé zo zápisov z týždenných a valných schôdzí, nie vždy bol spolok aktívny a jeho činnosť rovnako bohatá. Boli obdobia krízy, ktoré vyplývali najmä z finančných problémov, osobných sporov, tkveli tiež v rozdielnych názoroch a postojoch členov k niektorým otázkam (uční, česko-slovenská vzájomnosť), inokedy došlo k poklesu ich aktivity aj „nedbalosťou“ predsedov spolku, čo sa prejavilo vo väčšej alebo menšej miere zvlášť od roku 1904 do roku 1907, keď boli zápisnice spolku strohé; niekedy sa schôdze nekonali pre malý počet prítomných. Situácia sa výraznejšie zlepšila za predsedovania Bohdana Pavlů, ale i neskôr nebol výbor spokojný, čo dokladuje aj informácia časopisu Průdy: „*O akejsi sústavnej systematickej práci ešte hovoriť nemôžeme. Dnes sa ešte len hľadajú smery, ktorými sa máme brať.*“⁷⁹ Napriek spomenutým „slabinám“ znamenal spolok Detvan v predvojnovom období pre slovenskú mládež, vzdialenú od domova, veľa. Poskytol jej „prístrešok“ a umožňoval seba-vzdelávať sa a realizovať sa – na jeho pôde i pred širšou českou verejnosťou. Poslednýkrát v predvojnovom období sa stretli členovia Detvana jedenásť dní pred vypuknutím prvej svetovej vojny na týždennej schôdzi 17. júna 1914, kde ústredným bodom programu boli dve témy – O seba-vzdelávaní mládeže a O ženskej otázke. Po ukončení vojny sa členovia spolku zišli 2. marca 1919 na valnom zhromaždení, kde bol za predsedu spolku zvolený Jura Slávik a podpredsedu Daniel Rapant.⁸⁰

78 *Slovenský spolok Detvan v Prahe 1882 – 1913*. Praha-Ružomberok : Tlačil Ján Párička. Nákladom slovenského spolku Detvan, 1914, s. 20-23.

79 Obzor mládeže. Detvan. In: *Průdy IV*, 1912, č. 2, s. 72.

80 ÚDAUK Praha, fond VSA, šk. č. B 301, materiály k spolku Detvan. Zápis z týždenných schôdzí Detvana.

K OSOBNOSTIAM LITERÁRNEHO A SPOLOČENSKO-OSVETOVÉHO ŽIVOTA V PREŠOVE V KONTEXTE PRELOMOVÝCH UDALOSTÍ V ROKU 1918¹

Libuša Franková

FRANKOVÁ, Libuša. To the Personalities of literary and socio-cultural life in Prešov within the context of the breakthrough events in 1918. *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 158-175.

In Eastern Slovakia, in the breakthrough events of the years 1918 – 1919, the efforts of Hungarian governing bodies to magyarize the Slovak ethnic group in the form of separatist and irredentist movement culminated from the 2nd half of the 19th century and the beginning of the 20th century. Difficult socio-political, cultural and national conditions that had existed in Eastern Slovakia, in the north-eastern part of Slovakia, since Austro-Hungarian Compromise of 1867, caused that cultural, especially literary life in the eastern region of Slovakia, as well as in Prešov, was behind the Slovak-wide development after the establishment of the Czechoslovak Republic. In Prešov, the significant cultural centre of Eastern Slovakia, however, the more favorable conditions for its involvement in the Slovak literary and socio-cultural life appeared from the end of the World War II. In spite of the Slovak literary and cultural edifying activities of the naturalized literary men of Prešov, e. g. Belo Klein-Tesnoskalský, or the natives from the eastern region of Slovakia working in Prešov – Mária Kočanová, Ján Straka, Jozef Tomášik-Dumín, Anton Prídavok, Andrej Kostolný, etc., as well as the authors writing in Ruthenian and Hungarian languages, there were not written any noteworthy works in the literary creation of Prešov in the postwar period. The production of the Slovak, Ruthenian and Hungarian writers did not significantly influenced, in conceptual and artistic way, the development of literature in Eastern Slovakia, nor did in the Slovak-wide literary context.

Zložité spoločenskopolitické, národnostné a kultúrne pomery na východnom Slovensku od rakúsko-uhorského vyrovnania v roku 1867² spôsobili, že kultúrny, najmä literárny život vo východoslovenskom regióne zaostával po vzniku Československej republiky za celoslovenským vývinom. Literárna tvorba v predvojnovom období bola len v začiatkoch hľadania ideovej náplne, významu a tvaru, kým vývin slovenskej literatúry, reprezentovanej do začiatku 20. storočia generáciou Svetozára Hurbana-Vajanského, Pavla Országha-Hviezdoslava a Martina Kukučína sprevádzala po roku 1918 najmä modernizácia literárneho realizmu, predovšetkým v podobe básnickej moderny. Litera-

1 Štúdiá vyšla v rámci riešenia grantového projektu VEGA MŠ SR č. 1/0092/09 *Multikultúrny a multietnický charakter východoslovenských miest a jeho vplyv na zlomové udalosti v ich dejinách 19. a 20. storočia (Šarišská župa)*.

2 Bližšie TAJTÁK, Ladislav: Spoločenské a národnostné pomery na východnom Slovensku v 19. a začiatkom 20. storočia. In: *Prešovské kolégium v slovenských dejinách*. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 69-90.

túra východného Slovenska sa začala rozvíjať najmä v periodikách Slovenský východ, Šarišské hlasy a Slovenský svet.³

V nových pomeroch od konca prvej svetovej vojny sa vytvárali priaznivejšie podmienky pre zapájanie východoslovenského regiónu, aj samotného mesta Prešov do slovenského kultúrneho života. A to aj napriek skutočnosti, že v prelomových udalostiach rokov 1918 a 1919 sa na východnom Slovensku prejavili v podobe separatistického a iredentistického hnutia snahy maďarských vládnych tried z druhej polovice 19. a začiatku 20. storočia o násilnú maďarizáciu slovenského etnika v Uhorsku. Po rozpade Rakúsko-Uhorska sa usilovali prostredníctvom Východoslovenskej národnej rady vytvoriť vo východoslovenskom regióne Slovenskú ľudovú republiku, ako samostatný štátny útvar v priamom zväzku s Maďarskou republikou.⁴

Prešov, v historickom vývoji významné kultúrne centrum východného Slovenska – severovýchodnej oblasti Slovenska, odrážal v kontexte spoločensko-politického, národného a kultúrneho vývinu v sledovanom období aj zmeny v jeho literárnom a spoločensko-osvetovom živote. Väčšina generačne starších autorov, ktorí dovtedy písali v maďarskom jazyku, prípadne v šarištine, začali postupne tvoriť v slovenskom jazyku. Napríklad rodáčka z východného Slovenska Mária Kočanová, ktorá ešte aj v 20. rokoch písala literárne práce v maďarčine a šarištine, prijala postupne koncepciu literárnej tvorby Štefana Krčméryho, vedúcej osobnosti literárneho života na Slovensku. Podobne naturalizovaný prešovský literát Belo Klein-Tesnorskalský písal do prelomových udalostí v roku 1918 v maďarskom jazyku. S Prešovom bola spätá aj literárna tvorba rodákov z východoslovenského regiónu – Antona Prídavka, Jozefa Tomášika-Dumína, Jána Skaliku, Jána Straku, Andreja Kostolného a ďalších. Napriek tomu, že literárny vývin na východnom Slovensku zaostával za celoslovenským, ktorý určovali tri ideovo odlišné smery – zoskupenie vatristov, centristov a davistov, snažili sa uvedené literárne smery preniknúť cez svojich tvorcov aj do tohto regiónu Slovenska.⁵

Už pred prvou svetovou vojnou rozvinul pod vplyvom predstaviteľov slovenského národného života z martinského centra literárnu a osvetovú činnosť na východnom Slovensku, konkrétne v Šariši Jozef Gregor-Tajovský (1875 – 1840), najvýznamnejší

-
- 3 Blížšie JAKUBÍKOVÁ, Gita: Poznámky k literárnemu životu východného Slovenska na prelome storočí. In: *Nové obzory* 28. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1986, s. 164.
 - 4 Blížšie TAJTÁK, Ladislav: Dvortsákovo separatistické hnutie a maďarská iredenta. In: *Príspevok k dejinám východného Slovenska. Materiály zo 4. szjazdu slovenských historikov v Košiciach dňa 28. – 30. 6. 1962*. Red. Libuša Bahurinská, Oľga Fabianová. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1964, s. 248-269.
 - 5 Povojnú slovenskú literárnu tvorbu orientoval Krčméry, redaktor Slovenských pohľadov, na národnú literárnu minulosť a pestovanie pozitívneho vzťahu k literárnym tradíciám, v duchu obrany voči silnejúcim pražským centralistickým snahám v novovzniknutej republike. Blížšie LAZAR, Ervín: Literárny Šariš 19. storočia do vzniku Československej republiky III. In: *Nové obzory* 23. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1981, s. 147-180.

predstaviteľ druhej vlny slovenského literárneho realizmu. Krátky prešovský pobyt dokázal zužitkovať v ľudovýchovnej činnosti a sčasti v literárnej tvorbe s dokumentárnou hodnotou. Prostredníctvom emigrácie, alkoholizmu, národnostnej a politickej situácie priblížil spoločenskopolitické a sociálne pomery vo východoslovenskom regióne v predvojnovom období v kritickorealistickej jednoaktovke *Hriech* (1911) s problematikou vystaňovalectva. Nad pomadľarčovaním východného Slovenska sa zamýšľal v cestopisnej autobiografickej črte *Z Prešova do Ujhelya*. Úroveň národného vedomia Slovákov na východnom Slovensku analyzoval v próze z neskoršieho obdobia *Keď som ja bol v Prešove* (1933). Viazala sa k Prešovu a Šarišu a okrem cenných biografických údajov poskytla obraz o vtedajšom Prešove a východnom Slovensku. Podobným otázkam venoval pozornosť v poviedke *Ťažký boj*, s dokumentárnou autobiografickou hodnovernosťou reportáže, či v reminiscenciách v rukopisnej próze *Za rukopismi Záborského*.⁶

V intenciách klasicisticky vnímanej ľudovýchovnej práce rozvinul Tajovský osvetové aktivity smerom k roľníkom, remeselníkom a robotníkom a v národnostne zmiešanom prešovskom mestskom prostredí, aj v širšom okolí smerom k rusínskemu obyvateľstvu. Úzku spoluprácu nadviazal s Júliusom Kustom, slovenským kníhkupcom, nakladateľom a publicistom v Košiciach, podporovateľom slovenského národného života na východnom Slovensku, s národnokultúrnym dejateľom Jánom Strakom, expedientom Tatra banky v Prešove, s Františkom Bednárom, ľudovýchovným veršovníkom z Jarovnic pri Prešove atď. V čase prešovského pobytu vydal prózu *Lacná kúpa a predsa draho padla* (Martin 1910), *Spod kosa* (Bratislava 1910), *Ťipky* (Ružomberok 1911) a *Slovenské obrázky* (Praha 1912).⁷

Ľudovýchovnou činnosťou, predovšetkým rozširovaním slovenských kníh a časopisov v Šariši a Above sa zaoberal najmä do prelomových udalostí v živote slovenskej spoločnosti v roku 1918 rodák z Jarovnic – Močidlíčan pri Prešove Ján Straka (1858 – 1934).

6 V rokoch 1910 – 1912 pracoval ako riaditeľ pobočky slovenskej Tatra banky v Prešove. Bližšie LAZAR, Ervín: Šariš v literatúre. In: *Nové obzory* 18. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1976, s. 236; BOLEK, Anton: Východné Slovensko v živote a tvorbe Jozefa Gregora-Tajovského. In: *Jozef Gregor Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 813-824.

7 Prispieval do prešovského obrázkového literárneho týždenníka *Slovenský svet*, založeného v roku 1921, nadväzujúceho na tradície almanachu *Napred* z roku 1871 a v druhej polovici roka 1922 premiestneného do Bratislavy. Angažoval sa aj publicisticky. Tesne pred vojnou vydal v Martine prácu *Výklad programu Slovenskej národnej strany*. Ako legionár v Rusku pripravil pre československých legionárov informatívne brožúry o Slovensku *Malý kultúrny zemepis Slovenska* (Irkutsk 1919) a *Malý kultúrny zemepis východného Slovenska* (Sverdlovsk 1919). Počas pobytu v USA vydal prácu *O samospráve Slovenska* (Washington 1919), zameranú proti programovým aktivitám Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. JAKUBÍKOVÁ, Gita: Poznámky k literárnemu životu východného Slovenska na prelome storočí. In: *Nové obzory* 28. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1986, s. 168-170; BILÝ, Marián: Podiel východoslovenských literárnych periodík medzivojnového obdobia na formovaní literárneho vedomia. In: *Nové obzory* 32. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1991, s. 99.

Patril k aktívnym kultúrnym a cirkevným pracovníkom na východnom Slovensku koncom 19. a začiatkom 20. storočia. Literárny samouk, bez vyššieho profesionálneho vzdelania a so silným národným a náboženským cítením, priblížil v niekoľkých stovkách príspevkov a článkov vlastivedného, národného a náboženského charakteru z rokov 1884 – 1918, publikovaných v *Katolíckych novinách*, *Ludových novinách*, v týždenníku *Kresťan*, v *Pútniku svätovojtešskom*, *Poslovi božského srdca Ježišovho*, *Kalendári Tatra Banky* atď., slovenský cirkevný a národný život na východnom Slovensku vo zvlášť nepriaznivých národných, spoločenskopolitických a kultúrnych pomeroch. Kriticky sa vyjadroval ku maďarizácii, slovakizmu, východoslovenskému lokálpatriotizmu a separatizmu, ale aj k duchovnej a spoločenskej zaostalosti východného Slovenska. Imrich Sedlák poukázal na skutočnosť, že význam Straku v národnokultúrnom a duchovnom živote východného Slovenska zhodnotil už koncom 20. rokov Peter Prídavok slovami: „*Kto chce hovoriť o vývoji slovenského národného ducha na východnom Slovensku v posledných desaťročiach pred prevratom a nepozná účinkovanie a práce Jána Straku, nemôže ani len približne vystihnúť tento predmet. A kto chce, alebo voľakedy bude chcieť načerpať históriu katolicizmu vo východnej oblasti nášho Slovenska, bude musieť opäť spomínať meno skromného, nenáročného, ale tým zaslúžilejšieho priekopníka a pracovníka Jána Straku.*“⁸

Od konca prvej svetovej vojny zasiahli do kultúrneho života Prešova predstavitelia staršej literárnej generácie, Belo Klein-Tesnorskalský, Mária Kočanová, Jozef Koreň, literárne činní študenti na prešovských stredných školách Jozef Tomášik-Dumin, Anton Prídavok a kultúrni dejatelia Július Krmešský, Andrej Kostolný a ďalší.

Belo Klein-Tesnorskalský (1853 – 1941), rodák z liptovských Hýb, našiel v Prešove trvalé pôsobisko. V rokoch 1897 – 1925 pôsobil v meste ako vedúci pozemkovej knihy a v rokoch 1925 – 1933 prijal na dôchodku miesto knihovníka mestskej verejnej knižnice a kronikára mesta Prešov.⁹ V slovenskom literárnom živote patril k príslušníkom Hviezdoslavovej generácie, aktivizujúci sa v kultúrnom živote ako spisovateľ, historik a kultúrny dejateľ. Poéziu začal písať počas spišskonovoveského študentského obdobia v nemči-

8 Straka sa vyučil sa za tesára a v rokoch 1880 – 1885 pracoval ako mlynársky pomocník v Košiciach. Neskôr sa venoval tesárstvu a v rokoch 1910 – 1919 bol zriadencom a potom expedientom pobočky slovenskej Tatra banky v Prešove. Od roku 1919 žil na dôchodku v Košiciach, kde prispieval do *Slovenského východu* a *Almanachu literárneho odboru Matice slovenskej*. Bližšie SEDLÁK, Imrich: *Svitane na východe. Národno-politické, kultúrno-spoločenské a literárne integračné procesy na východnom Slovensku 1918 – 1945*. Martin : Matica slovenská, s. 48-51, s odkazom na PRÍDAVOK, P.: Ján Straka. *Slovák*, 1, 1928, 105, s. 1-2; JAKUBÍKOVÁ, Gita: Poznámky k literárnemu životu východného Slovenska na prelome storočí. In: *Nové obzory* 28. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1986, s. 163.

9 Mestská rada Prešova ho vymenovala za knihovníka na základe odporúčania Knižničnej rady mesta Prešov zo dňa 6. októbra 1925. Štátny archív (ŠA) Prešov – pobočka Prešov, fond Mestský úrad Prešov, inv. č. 3, kartón č. 34. *Zápisnice mestského zastupiteľstva. Výťah zo zápisnice z 12. decembra 1925*; KLEIN-TESNOSKALSKÝ, Belo: K mojej osemdesiatke. In: *Šariš*, roč. 4, 1933, č. 14, s. 2-3.

ne, maďarčine a v spisovnej slovenčine, podpisujúc sa Tesnoskalský.¹⁰ Už počas študentských rokov sa aktívne zapájal do literárnej, národnej a kultúrnospoločenskej práce.¹¹

Od roku 1876 do roku 1919, po vstupe do štátnej služby v Liptovskom Sv. Mikuláši, Dolnom Kubíne, Trenčíne, Banskej Bystrici a Prešove publikoval v miestnych maďarských novinách a časopisoch, v roku 1892 v *Közárdeku*, v roku 1897 vo *Felvidéku*, v roku 1898 v periodiku *Felvidéki Szemle*, v rokoch 1899, 1917 a 1918 v novinách *Eperjesi Lapok* a v roku 1912 preklady Hviezdoslava v *Árvamegyei Almanach*. Aj keď sa v Prešove aktivizoval v *Szechény Körü* a publikoval najmä v prešovských *Eperjesi Lapok* pod pseudonymom Mikrosz Béla, nezapojil sa aktívne do protislovenských, maďarizačných či separatistických alebo iredentistických úsilí, ktorých bol očitým svedkom. Neskôr však sám uviedol, že nemohol ísť, ako mnohí ďalší Slováci, „s hlavou do múru, a spoločensky založený človek, ak nechcel žiť ako dáky troglodit, nemohol sa separovať, keďže prišiel medzi vrany, musel kvávať ako ony“.¹² Štefan Krčméry v príspevku *Slovenská literatúra po vojne*¹³ poukázal na spoločenskopolitické a národnostné podmienky pre tvorbu slovenských spisovateľov v predvojnovom období, konštatujúc, že „v nepriaznivých predvojnových národnostných pomeroch nemohli naplno tvoriť“, bolo ich niekoľko „a medzi nimi i spisovateľ veľkého významu... V 1870-tych rokoch značnú rolu začal hrať v slovenskom literárnom živote Belo Klein-Tesnoscalský“, ktorý pod maďarizačnými tlakmi „umlkol“ (v tvorbe slovenskej literatúry – pozn. L. F.) a „mlčanie trvalo 45 rokov“. Maďarská básnická tvorba Kleina-Tesnoscalského vyvrcholila v roku 1918. Maďarskú tvorbu Kleina-Tesnoscalského charakterizoval Štefan Krčméry slovami: „Temer polstoročia písal... hovoril, ba aj myslel maďarsky.“¹⁴ Z objektívneho hľadiska,

10 Bližšie LAZAR, Ervín: Belo Klein-Tesnoscalský. In: *Sborník Filozofickej fakulty Vysokej školy pedagogickej v Prešove. 2. časť. Slovenský jazyk a literatúra*. Zomp. red. Štefan Tóvik. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1958, s. 53-54.

11 Aktivizoval sa v prostredí slovenských študentov v Pešti – v *Slovenskom spolku*. V roku 1874 založil, redigoval a prispieval do literárneho časopisu *Dunaj*, určeného najmä pre mladých nastupujúcich literátov. V rokoch 1870, 1872 a 1874 uverejňoval básne, fejtóny a preklady v časopise *Orol*, v roku 1870 v almanachu *Tábor*, v roku 1872 básne v Lojkovom zábavniku *Tatran*, v časopise *Živena* a v rokoch 1870 – 1872 v *Národných novinách*. Historické a baladické motívy spracoval v prácach *Pomsta* a *Povesti*. Bližšie KLEIN-TESNOSCALSKÝ, Belo: Slovenské veršové pamiatky Šariša. In: *Slovenské pohľady*, roč. 47, 1931, č. 2, s. 120-125, č. 3, s. 189-196, K dejinám slovenského života v Prešove. In: *Prúdy*, roč. 11, 1927, č. 3, s. 296 a K mojej osemdesiatke. In: *Šariš*, roč. 4, 1933, č. 14, s. 2; LAZAR, Ervín: Belo Klein-Tesnoscalský. In: *Sborník Filozofickej fakulty Vysokej školy pedagogickej v Prešove. 2. časť. Slovenský jazyk a literatúra*. Zomp. red. Štefan Tóvik. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1958, s. 54-56.

12 KLEIN-TESNOSCALSKÝ, Belo: K mojej osemdesiatke. In: *Šariš*, roč. 4, 1933, č. 14, s. 2-3.

13 Uverejnený v zborníku *Slovenská prítomnosť literárna a umelecká* za redakcie Jána Smreka. Bližšie Belo Klein-Tesnoscalský, nestor prešovských literátov, o svojej celoživotnej tvorbe. In: *Šariš*, roč. 3, 1932, č. 3, s. 1-2.

14 KRČMÉRY, Štefan: Spomienky. Za Belom Kleinom-Tesnoscalským. In: *Slovenské pohľady*, roč. 58, 1942, č. 2, s. 118.

najmä z existenčného, bolo však vo vtedajších uhorských pomeroch nemysliteľné, aby štátny úradník pôsobiaci v zmaďarizovanom meste písal po slovensky. Jozef Gregor-Tajovský v spomienkach *Keď som ja bol v Prešove* uviedol, že na rozdiel od jeho „*privátnej služby*“ mu bolo z hľadiska národnostných postojov veľmi ťažko pri stretnutí podať „*bat'kovi Kleinovi*“ len „*ruku a nič viac*“. V prítomnosti mnohých úradníkov nemohol „ako Slovak“ „*kompromitovať* bat'ka v úrade“, a tak ho počas pôsobenia v Prešove ani „*nevyrušoval*“, aby ho „*nenamočil a nepomohol aspoň do predčasnej penzie*“. ¹⁵ Prešov bol v čase príchodu Kleina-Tesnenskalského, ako sám uviedol, „*skrz na skrz rečové i citové pomaďarčený*“. Podobne tomu bolo na území celého Slovenska a „*len dáky zázrak mohol tomu odpomôcť*“. Slovam Tesnenskalského prišiel „*zázrak*“ v podobe novovzniknutého československého štátu, ktorý však našiel obyvateľov východného Slovenska nepripravených, keďže predchádzajúci „*osud národa* (maďarizácia – pozn. L. F.) *zrkadlil sa na ich živote*“. Aj on sám, v tej miere, ako sa maďarizácia prehlbovala na slovenskom území, jej podľahol v otázke jazyka nielen v úradnom, ale aj v súkromnom živote. Láska k slovenskému národu bola však u neho „*do záhybov duše hlboko zakorenená, tá odtiaľ nikdy nevymizla*“. A keď „*slovenskému národu svitlo*“, „*svitlo*“ aj jemu a „*s radostným citom hlásil sa ku práci na národa roli dedičnej*“. ¹⁶

Po vzniku Československej republiky sa už ako básnik a spisovateľ aktívne nezapájal do spoločenského diania. V 60. rokoch svojho života, využívajúc populárnu metódu, venoval sa najmä slovenskej literárnej histórii, konkrétne literárnym otázkam 70. rokov 19. storočia, a tiež literárnemu a historickému vývinu Šariša, najmä Prešova, ale aj rodným Hybiam. V príspevku *K dejinám života slovenského v Prešove* (1927) uviedol, že je „*už dávny obyvateľom tohto mesta*“, v ktorom sa „*už aklimatizoval*“ a aj keď ho ani len nenapadlo aspirovať na miesto „*budúceho historika slovenského Prešova*“, predsa len mal záujem venovať sa minulosti mesta, s poukázaním na skutočnosť, že jeho „*slovenskosť* (Prešova – pozn. L.F.) *nebola vždy takou „Popelkou“, akou sa stala pod nátlakom maďarizácie*“. Na rozdiel od maďarských historikov bol presvedčený, že „*maďarská kultúra v nemecko-slovenskom Prešove nemala dávnych koreňov, bola len rastlinou zo skleníka*“ a po vzniku Československej republiky nemala „*pražiadnej existencnej oprávnenosti*“. ¹⁷

V medzivojnovom období uverejňoval v prešovských novinách a časopisoch polemické publicistické príspevky proti poprevratovej maďarskej iredente a ľudovýchovno vzdelávacie príspevky. V regionálnom týždenníku Šarišskej župy *Šarišské hlasy* (1919 – 1920) publikoval príspevky *Škola pre ľud šarišský, Po našom, Spisovná reč slovenská, Bratia Česi, Minulosť Slovákov, Matica slovenská, Pamiatke A. Sládkoviča* atď. Príspev-

15 LAZAR, Ervín: Belo Klein-Tesnenskalský. In: *Sborník Filozofickej fakulty Vysokej školy pedagogickej v Prešove. 2. časť. Slovenský jazyk a literatúra*. Zodp. red. Štefan Tóvik. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1958, s. 51-52; SEDLÁK, Imrich: *V čiertážiach búrok*. Martin : Matica slovenská, 2001, s. 358-359.

16 KLEIN-TESNOSKALSKÝ, Belo: K mojej osemdesiatke. In: *Šariš*, roč. 4, 1933, č. 14, s. 2-3.

17 KLEIN-TESNOSKALSKÝ, Belo: K dejinám slovenského života v Prešove. In: *Prúdy*, roč. 11, 1927, č. 3, s. 298.

ky s národnouvedomovacím charakterom uverejňoval v rokoch 1921 a 1922 v prešovskom časopise *Slovenský svet*, ktorého bol spoluredaktorom. Venoval sa v nich knižnici slovenskej študujúcej mládeže na kolégiu *Bibliotheca Slavica*, *Prevratu na východnom Slovensku*, *Adolfovi I. Dobrianskemu*, *Jánovi Ružiakovi*, *Slovenskosti Šariša* atď. Práce memoárového charakteru publikoval v *Slovenských pohľadoch*, napríklad *Pred polstolím. Rozpomienky na slovenskú kolóniu v Pešťbudíne 1874, 1874* (1923), *Zemianstvo Liptova a jeho slovenskosť* (1924), *Jonáš Záborský, Výsadná listina balkánskych Slovanov* (1927) atď. V *Šarišských hlasoch*, v košickom *Slovenskom východe* a v prešovskom týždenníku *Východný Slovák* uverejňoval aj spomienkové a príležitostné články a nekrológy. Publikoval v *Slovenskom obrázkovom kalendári* príspevky *Znovuzrodenie* (1920), *Z rozpomienok starého národovca* (1925), *Báje a povesti považských hradov a kaštieľov* (1926) a v *Kalendári Tatra Banky* prácu *Tatra Banka, filiálka v Prešove* (1926). V *Cirkevných listoch* uverejnil príspevok *Otázka teologickej výchovy* (1926) a v *Prúdoch* príspevok *K dejinám slovenského života v Prešove* (1927) atď. Vo viacerých literárnohistorických štúdiách uverejnených v medzivojnovom období, najmä v *Slovenských pohľadoch*, priniesol nový faktografický materiál dokresľujúci literárne dianie na východnom Slovensku a odzrkadľujúci aj slovensko-maďarské literárne vzťahy.¹⁸

Do literárneho života východného Slovenska vstúpila v povojnovom období *Mária Kočanová* (1890 – 1976).¹⁹ Tvorit' začala začiatkom 20. storočia a rozmanitosťou literárnych žánrov – poéziou, prózou a dramatickou tvorbou, ktoré boli jazykovo a tematicky rôznorodé, patrila v medzivojnovom období k najproduktívnejším publikujúcim autorom v Prešove a na východnom Slovensku. Postupne prechádzala od mravoučných prác v šarišskom nárečí k literárnym črtám, rozprávkam, poviedkam, novelám a divadelným hrám, ktoré už písala v slovenčine a uverejňovala ich v periodikách *Kultúra*, *Národné*

18 Završením jeho literárnovedeckej práce boli knižné vydania prác *Obrazy z dejín prešovských evanjelikov* (Liptovský Sv. Mikuláš 1933), *Slovenská obecná knižnica mesta Prešova* (Prešov 1933) a *Oppidum Hybbe* (Liptovský Sv. Mikuláš 1942). V rukopisnej podobe zanechal práce *Pamäti veľkej vojny. Šarišská kronika vojny a prvá štátna zmeny (1914 – 1919)*, *Nástin dejín Šariša*, trojväzkovú *Kroniku mesta Prešov* atď. Bližšie LAZAR, Ervín: Belo Klein-Tesnorskalský. In: *Sborník Filozofickej fakulty Vysokej školy pedagogickej v Prešove. 2. časť. Slovenský jazyk a literatúra*. Zodp. red. Štefan Tóvik. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1958, s. 61-65; BILÝ, Marián: Podiel východoslovenských literárnych periodík medzivojnového obdobia na formovaní literárneho vedomia. In: *Nové obzory* 32. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1991, s. 99.

19 Kočanová, rod. Martončíková pochádzala z Kostolian nad Hornádom (dnes Družstevná nad Hornádom) a bola sestrou maďarského básnika László Mécsa. Ako učiteľka pôsobila v rokoch 1909 – 1911 vo Fričovciach, 1911 – 1916 v maďarskej obci Göböl a 1916 – 1939 v Solivare pri Prešove. Vydala viac ako dve desiatky kníh umeleckej literatúry, publikovala množstvo príspevkov v časopisoch a veľké množstvo prác zanechala v rukopise. Bližšie JAROŠČÁKOVÁ, Mária: Príspevok k životu a dielu Márie Kočanovej. In: *Nové obzory* 18. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1976, s. 267-281; SEDLÁK, Imrich: *Svitane na východe. Národno-politické, kultúrno-spoločenské a literárne integračné procesy na východnom Slovensku 1918 – 1945*. Martin : Matica, 2008, s. 198-211.

noviny, *Nová žena*, *Slovenské pohľady*, *Živena* atď. aj pod pseudonymom Mária Kostolanská a Ada Solivarská. Za prvú, po slovensky napísanú poviedku považovala *Smrť jednej ženy* (1929), uverejnenú v Slovenských pohľadoch. Aktívne literárne činná bola najmä od 30. rokov. K jej významným prozaickým prácam, aj keď ideovo a umelecky výraznejšie nezasiahli do riešenia zložitých povojnových otázok v živote slovenskej spoločnosti, patril súbor historizujúcich próz z neskoršieho obdobia *Šarišské povesti* (1935), preložené do poľštiny a viažuce sa k šarišským historickým lokalitám – Solná baňa, Šarišský hrad, Kamenná baňa a ďalšie.²⁰ Niektoré jej divadelné hry – *Višňový kvet*, *Dve ženy*, *Šťastné manželstvo*, *Macocha* atď., veselohry aj frašky *Pytač miliónov*, alebo *Súd, na ktorom každý vyhrá* uviedli ochotníci, hry *Červený mak*, *Do Kocúrkova pride lupič* atď. uviedol rozhlas a niektoré vyšli tlačou. Dramatickou tvorbou – rozprávkovými hrami pre deti *Ježibaba sa polepšila*, *Vtáci snem*, *Žabka kokalka* atď. a historickými hrami pre mládež *Rímske ženy*, *Spartakus* atď. prispievala do košického *Rádiojournalu*.²¹

Do národnokultúrneho a literárneho života v Prešove začali od začiatku 20. storočia, ale najmä v povojnovom období výraznejšie zasahovať literárnymi aktivitami študenti prešovských stredných škôl. Napríklad na *Šafárikovom československom štátnom reálnom gymnáziu v Prešove* sa združovali okolo Jozefa Tomášika-Dumína a ideovo a umelecky sa formovali v *Samovzdelávacom krúžku Pavla Országha-Hviezdoslava* pod vedením profesora Františka Prchlíka, podpredsedu *Československej besedy* v Prešove, založenej v roku 1919. Ovplyvnili ich tiež spoločenskopolitické udalosti v rokoch 1919 – 1920, prejavujúce sa v živote školy.²²

Jozef Tomášik-Dumín (1900 – 1937)²³ patril od prelomových udalostí v roku 1918 k predstaviteľom nových literárnych snažení nielen v Prešove, ale aj na východnom Slo-

20 Z predvojnového obdobia sú známe jej básnické pokusy v maďarskom jazyku a šarištine počas štúdií na dievčenskom učiteľskom ústave v Košiciach (1905 – 1909) a učiteľského pôsobenia. Bližšie BOLEK, Anton: Literárny život na východnom Slovensku. In: *Almanach východného Slovenska (1848 – 1948)*. Zost. Emanuel Dolinka, Imrich Vindiš. Košice : Osvetová rada mesta Košíc, 1948, s. 118 – 135; SEDLÁK, Imrich: *Svitane na východe. Národno-politické, kultúrno-spoločenské a literárne integračné procesy na východnom Slovensku 1918 – 1945*. Martin : Matica, 2008, s. 203-210; BILÝ, Marián: Podiel východoslovenských literárnych periodík medzivojnového obdobia na formovaní literárneho vedomia. In: *Nové obzory 32*. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1991, s. 99.

21 MARTÁK, Ján: *Ochotnícka činnosť 1918 – 1945*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1965, s. 235.

22 K *Samovzdelávaciemu krúžku Pavla Országha-Hviezdoslava*, založenému v školskom roku 1920/21 ŠA Prešov, fond 1. Štátne gymnázium v Prešove 1786 – 1953, inv. č. 198, škatuľa (šk.) č. 41. *Výročná správa 1921/22*.

23 Pochádzal v Medzian, okres Prešov. Od roku 1912 študoval na *Prešovskom kráľovskom katolíckom hlavnom gymnáziu (Eperjesi Királyi katolikus Főgymnásium)*, ktoré v marci 1919 bolo zrušené a premenované na *Slovenské gymnázium*). Bližšie ŠA Prešov, fond 1. Štátne gymnázium v Prešove 1786 – 1953, inv. č. 18, šk. č. 4. *Šafárikovo čl. reálne gymnázium v Prešove. Hlavný katalóg I. – VIII. roč.*; inv. č. 27, šk. č. 7. *Šafárikovo čl. reálne gymnázium v Prešove. Hlavný katalóg I. – VIII. roč. 1912/13*. Zapísaný bol v VII. triede pod č. 17. Štú-

vensku. A to aj napriek skutočnosti, že v predvojnovom období inklinoval k maďarónskej inteligencii. V čase prešovských štúdií pôsobil od roku 1919 ako spoluorganizátor školstva v Prešove a v niektorých okolitých obciach. S Jánom Kaščákom pomáhal napríklad v roku 1919 zriaďovať ľudovú školu vo Veľkom Šariši a po odchode promaďarsky orientovaných učiteľov na protest proti utvoreniu slovenskej školy obidvaja v rokoch 1919 – 1921 na škole učili. Národnoliterárne sa začal formovať počas povojnových gymnaziálnych štúdií, prispievajúc k založeniu vyššie uvedeného študentského literárneho samovzdelávacieho krúžku. S Jánom Kaščákom, Ladislavom Munkácsym, Antonom Prídavkom a s ďalšími študentmi patril k jeho najaktívnejším členom. Na jeho pôde prednášal vlastné básne a pravidelne diskutoval o literárnych a spoločenskopolitických otázkach. Aktívne vystupoval na rôznych školských a mestských kultúrnych podujatiach s recitovaním básní, najmä od Andreja Sládkoviča, Pavla Országha-Hviezdoslava a Martina Rázusa, a tiež prezentovaním vlastných prejavov.²⁴

Od roku 1921 sa literárne formoval medzi slovenskou vysokoškolskou študujúcou mládežou na Karlovej univerzite v Prahe. V pražskom prostredí začal intenzívne písať básne a kratšie prózy. Napriek tomu, že tu existoval časopis *Mladé Slovensko* (1919 – 1929), ktorý však nebol úplným tlačovým umeleckým orgánom študujúcej mládeže, podieľal sa v roku 1922 spolu s Jankom Alexym, Gejzom Vámošom, Andrejom Siráckym, Ľudovítom Izákom, Bohdanom Šindlerom a ďalšími na založení literárneho časopisu *Svojeť*. Pretože študentský akademický spolok Detvan, založený v roku 1882 nevyhovoval svojím konzervativizmom ľavicovo orientovaných študentom, založili Vladimír Clementis, Daniel Okáli, Ján Poničan, Andrej Sirácky, Jozef Tomášik a ďalší v roku 1922 z podnetu príspevku Jána Roba-Poničana *Slováci a internacionalizmus* pražskú slovenskú modernu *Voľné združenie študentov–socialistov zo Slovenska*. Na pôde združenia venovali pozornosť politickým, kultúrnym, hospodárskym a literárnym otázkam, ktoré súviseli so zmenenými pomermi po vzniku Československa. Literárna tvorba Tomášika-

dium na gymnáziu prerušil v treťom ročníku z finančných dôvodov a ukončil ho v roku 1915. Tesne pred skončením prvej svetovej vojny musel prerušiť gymnaziálne štúdium a narukovať. V štúdiu pokračoval po vzniku Československej republiky už na gymnáziu prevzatom od maďarského vedenia 20. marca 1919. Posledným maďarským riaditeľom školy bol Tóth Sándor a v školskom roku 1926/27 bolo už gymnázium slovenské. Bližšie ŠA Prešov, fond 1. Štátne gymnázium v Prešove 1786 – 1953, inv. č. 204, šk. č. 41. *Výročná správa 1828/29*. V novembri 1919 bolo gymnázium premenované na *Šafárikovo československé štátne reálne gymnázium* (školský rok začal 15. novembra). J. Tomášik-Dumín ho ukončil v školskom roku 1920/21. V školskom roku 1921/22 začal študovať filozofiu na *Filozofickej fakulte Karlovej Univerzity* v Prahe. O rok prestúpil na štúdium práva, ktoré ukončil v školskom roku 1925/26. V rokoch 1926 – 1927 bol praktikantom v Košiciach. Pre chorobu sa vrátil do Veľkého Šariša, venujúc sa literárnej činnosti. Bližšie SEDLÁK, Imrich: *Svitanie na východe. Národno-politické, kultúrno-spoločenské a literárne integrácie procesy na východnom Slovensku 1918 – 1945*. Martin : Matica, 2008, s. 146–161.

- 24 Bližšie SEDLÁK, Imrich – PETRUS, Pavol: Jozef Tomášik-Dumín. Život, osobnosť a tvorba. In: *Jozef Tomášik-Dumín. Spevy novej doby*. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Krajské nakladateľstvo všeobecnej literatúry, 1963, s. 5–11.

-Dumína z tohto obdobia bola bohatá a vyhŕňovala sa ideovo aj umelecky. V roku 1924 bol jedným z prvých členov skupiny davistov, proletárskych literátov, združených okolo ľavicovo orientovaného časopisu *DAV*, do ktorého prispieval básnickou tvorbou.²⁵

Po návrate z Košíc do Veľkého Šariša pri Prešove sa popri práci na rodinnom hospodárstve venoval literárnej tvorbe.²⁶ Udržiaval pravidelné písomné kontakty so slovenskými literátmi, napríklad s Andrejom Siráckym, Jánom Poničanom, Jankom Alexym a Jánom Smrekom. V tom čase bol už ideovo a literárne vyhranenejší a napriek zdravotným aj sociálnym problémom pokračoval v písaní poézie v úplne intímnom tóne a v tvorbe literárnokritických a menších prozaických prác. Ideové a literárne formovanie z raného tvorivého obdobia, s jemným lyrizmom, intímnymi motívmi a prírodnými reflexiami v spoločensky angažovaných príležitostných a najmä subjektívne ladených básňach prezentoval vo svojej prvej básnickej zbierke *Chlapec a husle* (Košice 1927). Literárne práce uverejňoval v prešovských *Šarišských hlasoch* a *Šariši*. V časopise *Mladé Slovensko* uverejnil prózy *Riečica (Z dennika malého Jožka)* (1923), *O Lajkovi, koníkovi, princeznej a o starom Čajkovi* (1924) a prózu *Slepý žobrák* (1925). V tom čase bol literárne veľmi aktívny a básne publikoval napríklad aj v *Proletárskej nedeli*, v *Robotníckych novinách* – *Oči, len* (1922), *Sneh*, *Návrat*, *Mesto v hmlách* a *Básnik dúfajúci* (1923), *Mačička a Vám* (1925). Od roku 1924 uverejňoval básne v *Pravde chudoby* s prílohou *Proletárska nedeľa*, napríklad *Ozvena*, *Spev novej doby*, *Noc milostná* a *Cmter*.

25 Do prvého a jediného ročníka časopisu *Svojeť*, presadzujúceho ľavicovú orientáciu, prispel siedmimi básňami – *Každým ránom*, *Až v ateliéri*, venovanej Jankovi Alexymu, *Pre ňu, Keď noc sa blíži atď.* a dvoma prózami – *Juro Ďurovič* a *Verklík*. Do skupiny davistov patrili Daniel Okáli, Andrej Sirácky, Vladimír Clementis, Ján Poničan, Peter Jilemnický, Alexander Križka, Edo Urx, Laco Novomeský, Joža Zindra a iní. Osobitnú iniciatívu v literárnom hnutí spojenom s „proletárskou poéziou“ ako dobovým javom a východiskom k hľadaniu novej básnickej „krásy“ vyvíjal Ján Poničan. K jeho tvorbe sa zo začiatku prihlásil aj Jozef Tomášik-Dumín so svojím sentimentalizmom a citlivou reflexiou v dotyku s prírodou. V prvom čísle časopisu *DAV* uverejnil básne *Noc, oči a hviezdy*, *Báseň* a *Noc milostná*. Bližšie ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry 2. (19. storočie a prvá polovica 20. storočia)*. Bratislava : Národné literárne centrum, 1999, s. 298, 325; SEDLÁK, Imrich – PETRUS, Pavol: Jozef Tomášik-Dumín. Život, osobnosť a tvorba. In: *Jozef Tomášik-Dumín. Spevy novej doby*. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Krajské nakladateľstvo všeobecnej literatúry, 1963, s. 11-15.

26 V Košiciach, kde od roku 1926 pracoval ako praktikant na súde, publikoval bez užších kontaktov s davistami básne a prozaické príspevky v novinách a časopisoch, vychádzajúcich prevažne na východnom Slovensku. V košickej literárnej revue *Strom*, s podtitulom *Literárna revue* (1927 – 1928), publikoval básne *Spovedáme sa...*, *Večer*, *Zátišie* a v košickom beletristickom obrázkovom a spoločenskom literárnom mesačníku *Vesna* (1927 – 1933) básne *Nové svety*, *Jar*, *Milenci*, *Pieseň skorej jesene* a *Pieseň pozdňho leta* atď. V prešovskom literárnom týždenníku *Slovenský svet* publikoval prózy *Prišla...* a *V sieťach žitia*, v košickom provládnom *Slovenskom východe* básne *Noc*, *Tichučko My chodíme...*, *Mýty, Narodenie*, *Svetlo hviezd v očiach*, *V naše tváre...*, *Že sme...* a prózu *Krčma* atď. Bližšie SEDLÁK, Imrich – PETRUS, Pavol: Jozef Tomášik-Dumín. Život, osobnosť a tvorba. In: *Jozef Tomášik-Dumín. Spevy novej doby*. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Krajské nakladateľstvo všeobecnej literatúry, 1963, s. 239-242.

Tomášik často usporadúval v Prešove besedy s mládežou na „Dolinách pod Bikošom“, na ktorých čítal svoju poéziu, literárne diela, napríklad Gorkého román *Matka*, ale aj úryvky z vlastného nezachovaného románu *Červená vlna*.²⁷

K študentom, ktorí sa na prešovských školách aktivizovali národnopoliticky a spoločenskokultúrne, patril od skončenia prvej svetovej vojny nielen Tomášik, ale aj Anton Prídavok. Ten sa zúčastnil na aktivitách veľkošarišských robotníkov pri vyhlásení Slovenskej republiky rád v Prešove v roku 1919, na organizovaní prvomájových osláv, alebo na verejných robotníckych schôdkach a iných podujatiach.²⁸

Do prešovského spoločenského, kultúrneho a literárneho života výrazne zasiahol *Anton Prídavok* (1904 – 1945), rodák z Kežmarku,²⁹ kultúrny pracovník, básnik, prozaik, dramatik, autor rozhlasových relácií a publicista. Proslovensky sa aktivizoval už počas gymnaziálnych štúdií v rokoch 1916 – 1918,³⁰ kedy slovenskí študenti prejavili

27 Nezachoval sa ani jeho román *Madame*. Dokončil štúdium na právnickej fakulte v Prahe, ale kvôli zlému zdravotnému stavu nezískal v roku 1930 miesto na súde v Prešove. Žil u rodičov vo Veľkom Šariši. Bližšie SEDLÁK, Imrich: *Svitane na východe. Národno-politické, kultúrno-spoločenské a literárne integračné procesy na východnom Slovensku 1918 – 1945*. Martin : Matica, 2008, s. 152-154, 155-161; SEDLÁK, Imrich – PETRUS, Pavol: Jozef Tomášik-Dumín. Život, osobnosť a tvorba. In: *Jozef Tomášik-Dumín. Spevy novej doby*. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Krajské nakladateľstvo všeobecnej literatúry, 1963, s. 17-18, 239-242. Bližšie k Tomášikovej poézii a prozaickým pokusom z hľadiska jeho tvorivých potencií MRÁZ, Andrej: Nad literárnym odkazom Jozefa Tomášika. In: *Nové obzory* 23. Zost. Imrich Michnovič, 1981, s. 329-331.

28 Bližšie *Dejiny Prešova*. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 202-203.

29 V rokoch 1924 – 1927, po získaní *Vysvedčenia usposobilosti vyučovať na školách ľudových* na učiteľskom ústave pred Skúšobnou komisiou pre školy ľudové a občianske (meštianske) v Prešove pôsobil ako kvalifikovaný učiteľ na *Štátnej ľudovej škole v Košiciach*. Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia (SNK, ALU) Martin. Sig. 39 CH 10. *Vysvedčenia*. Od 30. júna do 19. júla 1924 navštevoval *Štátnu priemyselnú školu v Prešove*, odborný kurz k ďalšiemu vzdelávaniu učiteľov v živnostensko-obchodnej oblasti. Bližšie SNK, ALU Martin. Sig. 39 CH 10. *Vysvedčenie*; ŠA Prešov, fond Štátna priemyselná škola v Prešove, inv. č. 10, šk. č. 1. *Hlavný katalóg I. II. triedy majstrovskej školy stavebné*. V Košiciach sa od roku 1927 aktívne zapájal do národnokultúrneho a osvetového života, napríklad ako pracovník košického *Radiojournale* a neskôr, v rokoch 1938 – 1944 už ako riaditeľ *Slovenského rozhlasu* v Prešove. SNK, ALU Martin. Sign. 39 D 47. *Anton Bolek: Rozhovor s Antonom Prídavkom. (Naši spisovatelia zblízka.)*, s. 1-8. Bližšie BILÝ, Marián: Biografický profil Antona Prídavka. In: *Nové obzory* 24. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1982, s. 195-199, 201-202; BOLEK, Anton: Rozpomienky na Antona Prídavka. (Príspevok k štúdiu jeho života, činnosti a tvorby.) In: *Nové obzory* 9. Zodp. red. Štefan Pažur. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 253.

30 Prvý ročník gymnázia absolvoval v Spišskej Novej Vsi v školskom roku 1914/15 na *Maďarskom evanjelickom gymnáziu*. V školskom roku 1915/16 dokončil druhý ročník už na *Prešovskom kráľovskom katolíckom hlavnom gymnáziu*. Bližšie SNK, ALU Martin. Sig. 39 CH 10. *Vysvedčenia z Maďarského katolíckeho gymnázia v Prešove – Gymnáziumi bizonyítván, Ma-*

záujem aj o štúdium slovenského jazyka a literatúry a o zdokonaľovanie sa vo vlastnej literárnej tvorbe. Ešte pred prevratom, na *Gréckokatolíckej učiteľskej preparandii v Prešove*, „revoltoval proti maďarčine začo... dostal mierny trest – štvorku z mravov“. Na škole založil samovzdelávací študentský krúžok a na krátku dobu bol, kým sa nezistilo, že je evanjelického vierovyznania, redaktorom literárneho študentského časopisu *Nový rod*.³¹

Záujem o slovenský jazyk a literatúru ho priviedol spolu s Jozefom Tomášikom k založeniu a aktivitám na pôde spomínaného *Samovzdelávacieho krúžku Pavla Országha-Hviezdoslava na Šafárikovom československom štátnom reálnom gymnázium v Prešove*. V tom čase sa zdokonaľoval samoštúdiom v slovenčine. Na *Slovenskom evanjelickom kolegiálnom učiteľskom ústave v Prešove* založil študentský literárny *Samovzdelávací krúžok Michala Miloslava Hodžu* a stal sa jeho predsedom a najaktívnejším členom. Na jeho pôde rozvinul svoje literárne a kultúrnoorganizačné aktivity, vystupujúc na školských a mestských kultúrnych podujatiach s vlastnou literárnou tvorbou, najmä poéziou v atmosfére národných, štúrovsko-hviezdoslavovských tradícií prítomných v dejinách Prešova. V Prešove žil a pracoval od svojich štúdií, čo sa odrazilo aj v jeho tvorbe.³² Príklon k československej štátnosti ho priviedol k aktívnej činnosti v *Slovenskej národnej rade v Prešove*, ktorá vznikla koncom roka 1918 a pracovala pod predsedníctvom profesora a hudobného skladateľa Mikuláša Moyzesa.³³ Udalosti z toho obdobia našli odraz v jeho románoch *Svitane na východe* (1928) a *Rozbité ministerstvo* (1928). Viac ako spoločenskopolitická angažovanosť priťahovali Prídavku kultúrny život a literárna tvorba.³⁴ Zmy-

ďarského evanjelického gymnázia v Spišskej Novej Vsi, *Evanjelického dištriktuálneho československého učiteľského ústavu v Prešove* a *Ředitelství mimořádných kursů tělovýchovných v Prahe atd.* ŠA Prešov, fond Prešovské kráľovské gymnázium 1917 – 1918, inv. č. 21, šk. č. 5. *Az eperjesi kir. Hoth. fögimnázium násodik II. osztályának neokönyve az 1915 – 1916, isk évben*, uvedený v *Hlavnom katalógu* II. triedy pod č. 35. Gymnaziálne štúdium ukončil v školskom roku 1917/18 na tej istej škole, od roku 1918 premenovanej na *Šafárikovo československé štátne reálne gymnázium v Prešove*. ŠA Prešov, fond Prešovské kráľovské gymnázium 1917 – 1918, inv. č. 23, šk. 6. *Az eperjesi kür fögimnázium negyedik (IV.) osztályának neokönyve az 1917 – 1918, isk évben*. V hlavnom katalógu 1917 – 1918 je uvedený pod č. 38 v 4. triede.

- 31 Po absolvovaní prvého ročníka na prešovskom *Gréckokatolíckom učiteľskom ústave* prestúpil v roku 1919 do druhého ročníka *Evanjelického dištriktuálneho československého učiteľského ústavu v Prešove*, založeného v tom istom roku a v roku 1924 poštátneného a spojeného s dievčenským učiteľským ústavom do *Štátneho koedukačného učiteľského ústavu v Prešove*. Na dištriktuálnom učiteľskom ústave zmaturoval 16. júna 1922 s vyznamenaním. SNK, ALU Martin. Sig. 39 D 47. Anton Bolek: *Rozhovor s Antonom Prídavkom. (Naši spisovatelia zblízka.)*, s. 1; Sign. 39 CH 10. *Vysvedčenie Ev. dišt. Československého učiteľského ústavu v Prešove*.
- 32 BOLEK, Anton: *Rozpomienky na Antona Prídavka. (Príspevok k štúdiu jeho života, činnosti a tvorby.)* In: *Nové obzory* 9. Zodp. red. Štefan Pažur. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 256.
- 33 BILÝ, Marián: *Biografický profil Antona Prídavka*. In: *Nové obzory* 24. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1982, s. 197.
- 34 Blížšie SNK, ALU Martin. Sign. 39 D 47. *Literárne práce o Antonovi Prídavkovi*.

sel pre svedomité plnenie povinností a lásku k slovenskému národu si „odniesol z rodičovského domu“. Rodičia ho už od detstva „učili milovať slovenské slovo“ a „doma, pod otcovým dozorom i s bratmi“ sa cvičil v slovenskom pravopise, pričom v tom čase museli „s vyznávaním slovenskosti si počínať veľmi opatrne (v období maďarizácie – pozn. L. F.)“. Básničky začal písať už v detskom veku.³⁵ Na gymnáziu ho výrazne ovplyvnil profesor František Prchlík, vyučujúci na škole v školských rokoch 1919/20 – 1929/30 češtinu a psychológiu³⁶ a podporujúci mladé literárne talenty. Na evanjelickom učiteľskom ústave ho literárne ovplyvnil najmä riaditeľ a profesor školy Jozef Koreň,³⁷ v tom čase významný kultúrny pracovník, jazykovedec, filozof, autor mnohých učebníc a vedeckých prác z literárnovednej, jazykovednej, filozofickej aj prekladateľskej oblasti. Prídavok vyučoval slovenský jazyk a literatúru a stal sa známym svojimi vlčkovsky orientovanými *Ilustrovanými dejinami slovenskej literatúry*, vydanými v Prešove (1928). Prídavok mu venoval svoju prvú básnickú zbierku *Vrásky času* (1926), pozostávajúcu z jeho tvorby z obdobia, keď mal 18 – 20 rokov a predstavujúcu prvé pokusy o básne opisnej lyriky. Záujem pre literárnu tvorbu našiel v rodine, v ktorej „lásky k peru bola naozaj až chorobná“. Postupne si uvedomoval, že „literatúra musí vyvierat' zo života“ a že „napredovať“ môže len tak, ak sa bude „držať života okolo seba“. Začal sa viac venovať námetom zo života slovenského ľudu.³⁸

Od študentských rokov literárne spolupracoval s redakciami časopisov, od roku 1919 s časopisom pre stredoškolskú mládež *Vatra*, ktorý vychádzal v Ružomberku, a s košickým *Slovenským východom*, vychádzajúcim od roka 1918. Lákala ho najmä redaktorská práca. V roku 1921 sa podieľal na redigovaní časopisu pre mládež *Nový rod*, ktorý vychádzal v Liptovskom Sv. Mikuláši a do ktorého prispieval aj literárne. V roku 1921 bol spoluzakladateľom literárneho týždenníka *Slovenský svet*, ktorý vychádzal za jeho redakcie v Prešove v rokoch 1921 – 1922.³⁹

35 SNK, ALU Martin. Sign. 39 D 47. *Anton Bolek: Rozhovor s Antonom Prídavkom. (Naši spisovatelia zblízka.)*, s. 2.

36 ŠA Prešov, fond 1. Štátne gymnázium v Prešove 1786 – 1953, inv. č. 196 – 210, šk. č. 41. *Výročné správy 1919/20 – 1945/46.*

37 V školských rokoch 1926/27 – 1928/29, 1937/38 a 1944/45 vyučoval slovenský jazyk aj na *Štátnej priemyselnej škole v Prešove*. ŠA Prešov, fond Štátna priemyselná škola v Prešove 1919 – 1955, inv. č. 384 – 397, šk. č. 22. *Výročné správy 1925/26 – 1944/45*. V júli 1929 bol na základ rozhodnutia dištriktuálneho konventu ustanovený za riadneho člena Správneho výboru na evanjelickom kolegiálnom gymnáziu v Prešove. ŠA Prešov, fond Slovenské evanjelické kolegiálne gymnázium, inv. č. 216. *List miestodozorcu Collégia z 29. 7. 1929*.

38 V rozhovore s Antonom Bolekom začiatkom 40. rokov uviedol, že „vyšlo doposiaľ asi sto kníh (beletrie, básni, odborných kníh, prekladov, učebníc, rozprávok atď.), ktoré napísal, preložil alebo upravil niektorý (deväť žijúcich detí – pozn. L. F.) Prídavok“. Zo slovenských autorov si Anton Prídavok najviac obľúbil Martina Kukučína, Ivana Krasku, Pavla Országha-Hviezdoslava a Martina Rázusa. SNK, ALU Martin. Sig. 39 D 47. *Anton Bolek: Rozhovor s Antonom Prídavkom. (Naši spisovatelia zblízka.)*, s. 4-5.

39 Od začiatku pôsobenia v Košiciach v roku 1923 sa popri pedagogickej práci zapájal do národnokultúrneho a literárneho života. V rokoch 1927 – 1928 prispel k vydávaniu časopisu *Strom*

Národnokultúrne a literárne aktivity slovenských študentov v Prešove po odchode Jozefa Tomášika na štúdium do Prahy v roku 1821 a Antona Prídavku za učiteľa do Košíc v roku 1822 zoslabli a literárne snahy naďalej rozvíjali v oblasti kultúrnej histórie a osvety spomínaný predstaviteľ staršej generácie Belo Klein-Tesnoskalský a predstaviteľka strednej generácie Mária Kočanová.⁴⁰

Do spoločenského a literárneho života v Prešove zasiahol v 20. rokoch **Andrej Kostolný** (1903 – 1984), rodák z Liptovského Mikuláša-Palúdzky, literárny historik, spisovateľ a prekladateľ. V rokoch 1927 – 1929 pôsobil ako profesor francúzskeho a slovenského jazyka na prešovskom *Slovenskom evanjelickom kolegiálnom gymnáziu*,⁴¹ kde si študenti pod vedením profesora Júliusa Krmeškého založili už v roku 1924 *Samovzdelávací študentský krúžok Andreja Sládkoviča*. Kostolný výrazne ovplyvnil literárnu orientáciu študentského samovzdelávacieho krúžku, ktorého členovia vystupovali na stretnutiach s vlastnými literárnymi prácami, vzájomne ich kriticky hodnotili z literárneho hľadiska a oboznamovali sa s literárnym dianím na Slovensku na základe informácií z časopisov, ktoré krúžok odoberal.⁴² Podobne ako ďalší, najmä mladší členovia učiteľského zboru – Július Krmešký⁴³ od roku 1923, Ján Petrenko od roku 1923, Alexander Križka od roku 1928⁴⁴ a Ján Ruman od roku 1926 sa aktívne zapájal do kultúrnej, osvetovej, poli-

a v roku 1928 *Almanachu literárneho odboru Matice slovenskej v Košiciach*. Redaktorská činnosť mu umožnila kontakty s osobnosťami slovenského kultúrneho a literárneho života na Slovensku, napríklad s Lacom Novomeským. BILÝ, Marián: Biografický profil Antona Prídavka. In: *Nové obzory* 24. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1982, s. 198; BOLEK, Anton: Rozpomienky na Antona Prídavka. (Príspevok k štúdiu jeho života, činnosti a tvorby.) In: *Nové obzory* 9. Zodp. red. Štefan Pažur. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 256.

- 40 BILÝ, Marián: Biografický profil Antona Prídavka. In: *Nové obzory* 24. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1982, s. 198.
- 41 V školskom roku 1928/29 externe vyučoval slovenský jazyk na *Dvojročnej verejnej škole pre ženské povolania v Prešove*. Bližšie ŠA Prešov, fond Stredná škola spoločného stravovania 1927 – 1954, inv. č. 121, šk. č. 9. *Výročná správa 1928/29*; Kostolný, Andrej: Spomienky na účinkovanie v Prešove. In: *Pamätnica prešovského kolégia 1667 – 1967*. Zost. Ervín Lazar, Július Žilka. Prešov : Mestský národný výbor, 1967, s. 112-113;
- 42 Bližšie SEDLÁK, Imrich: *Svitane na východe. Národno-politické, kultúrno-spoločenské a literárne integračné procesy na východnom Slovensku 1918 – 1945*. Martin : Matica, 2008, s. 95.
- 43 Rodák z Liptova (1900 – 1984), na prešovskom evanjelickom kolegiálnom gymnáziu pôsobil v rokoch 1923 – 1929 ako suplujúci gymnaziálny profesor fyziky. ŠA Prešov, fond Slovenské evanjelické kolegiálne gymnázium, inv. č. 210 – 216. *Penzijné príspevky profesorského zboru. Systematizácia profesorských miest. Správa o stave kolégia 1927. Doplátky k profesorským platom*.
- 44 Alexandrovi Križkovi (1903 – 1955), rodákovi z Ružomberka, spisovateľovi, profesorovi a štátnemu úradníkovi, pripadla významnejšia úloha v rozvoji prešovského kultúrneho života najmä v 30. rokoch. V Prešove pôsobil ako profesor slovenčiny a filozofie na *Slovenskom evanjelickom kolegiálnom gymnáziu* v rokoch 1928 – 1932. Literárne činný bol už počas vysokoškolského štúdia v Prahe v rokoch 1921 – 1925, kde sa aktivizoval v študentskom spolku *Detvan* a najmä vo *Voľnom združení študentov – socialistov zo Slovenska*, neskôr v *DAV-e*.

tickej aj hospodárskej činnosti v meste. Križka prispel k rozvoju ochotníckeho divadla v Prešove a v jeho okolí a aktivizoval sa v osvetovej činnosti prednáškami z literárnej, divadelnej⁴⁵ a umeleckej oblasti. Krmešský s Petrenkom založili v Prešove *Nakladateľstvo slovenských profesorov*, v ktorom vyšla učebnica fyziky od Herolda Ryšavého a Júliusa Krmeškého, Čajakova Rodina Rovesných a iné. V literárnovednej oblasti patril Kostolný k žiakom Alberta Pražáka a ideovo ku generácii združenej okolo pražského študentského časopisu *Mladé Slovensko*. Ťažisko jeho aktivít bolo v oblasti literárnej vedy. Napísal niekoľko kníh poézie, prózy a drámy a bol činný aj ako prekladateľ. Vedecké snaženia v oblasti literárnej vedy a tvorbu umeleckej literatúry naplno rozvinul až po odchode z Prešova.⁴⁶

Do rozvoja literárneho a spoločensko-osvetového života v Prešove v povojnovom období významnou mierou prispeli autori píšuci po „rusínsky“⁴⁷ a maďarsky. Aj keď nedosiahli výraznejšiu ideovú a umeleckú úroveň, možno k nim zaradiť starších, ešte činných literátov – Ivana Kizáka (Kyzaka, 1856 – 1929),⁴⁸ autora poézie a prózy, náboženského publicistu, v rokoch 1916 – 1918 redaktora týždenníka *Nase otecsestvo*, 1919 – 1924 časopisu *Cerkov i škola* a 1919 – 1921 mesačníka *Russkaja molodež*, ktorý po roku 1918 ovplyvnil začiatky rusínskeho literárneho života na východnom Slovensku.

S množstvom príspevkom v časopisoch a novinách *Svojet*, *Robotnícke noviny*, *Nový rod*, *Mladé Slovensko*, *Slovenský východ*, *Elán*, *Vesna*, *Strom* výrazne zasiahol do rozvoja publicistiky. Známy sa stal prekladateľskou činnosťou z nemeckej, francúzskej, maďarskej aj iných literatúr, ako redaktor časopisu *Šariš* (1930 – 1933) a člen ďalších redakčných rád. V Košiciach vyšiel tlačou v sledovanom období jeho beletrizovaný cestopis *V Paríži 1925 – 1926* (1927) a zbierka študentských rozprávok *Smutný chlapec* (1928). Bližšie k profesionálnemu a literárnemu pôsobeniu SEDLÁK, Imrich: *Svitane na východe. Národno-politické, kultúrno-spoločenské a literárne integračné procesy na východnom Slovensku 1918 – 1945*. Martin : Matica, 2008, s. 95, 150, 152, 226-228; BILÝ, Marián: Podiel východoslovenských literárnych periodík medzivojnového obdobia na formovaní literárneho vedomia. In: *Nové obzory* 32. Zost. Imrich Michnovič. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1991, s. 99, 107.

45 MARTÁK, Ján: *Ochotnícka činohra 1918 – 1944*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1965, s. 68-69.

46 Bližšie ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry 2. (19. storočie a prvá polovica 20. storočia)*. Bratislava : Národné literárne centrum, s. 481-482.

47 Názvy diel, periodík, spolkov atď. sú uvádzané podľa sekundárnych zdrojov uvedených v bibliografických poznámkach – pozn. L. F.

48 Gréckokatolícky kňaz, pochádzajúci z Pakostova, okr. Vranov nad Topľou a prešovský kanonik. V rokoch 1895 – 1929 bol profesorom *Gréckokatolíckeho učiteľského ústavu v Prešove*. V povojnovom období vyučoval na ústave cirkevný spev a bohoslužobný poriadok, cvičil a dirigoval zborové spevy a bol správcom fyzických a chemických zbierok. Stúpenec rusínskej autochtónnej orientácie, spolupracovník Stepana Hojdiča (Štefana Gojdiča), profesora a riaditeľa učiteľského ústavu. Bližšie *Slovenský biografický slovník* 3. Výk. red. Štefan Valentovič. Martin : Matica slovenská, s. 88; ŠA Prešov, fond Ruské pedagogické gymnázium, inv. č. 158 – 160. *Protokoly. Výročné správy. Greck. kat. p.-učiteľskája Preparandia v Prjaševe (Gréckokatolícky koedukačný učiteľský ústav)*.

Ďalším autorom bol Mikuláš A. Beskyd (Beskid), na ktorého literárne snahy nadviazali v 20. rokoch Irena Nevická (Nevyčká), Dionýz Zubrický (Denis Zubric'kyj) a ďalší. *Mikuláš Beskyd* (1883 – 1947), publicista a historik jazykovej a kultúrnej proruskej orientácie, patril k najaktívnejším a najvšestrannejším kultúrnym pracovníkom ruského zamerania. Po vzniku Československej republiky prispieval do novín *Karpatorusskij vestnik*, respektíve *Russkij vestnik*. Známy je ako autor monografií z oblasti histórie, archeológie a literatúry, napríklad o teplickom (1901) a šarišskom (1903) opátstve, o Legnave (1905) a o legnavskom kláštore (1930) a práce *Karpatskaja Rus* (1920). V prácach *Karpatorusskaja drevnost'* (1928), *Kyrilika a glagolika* (1930) atď. sa snažil dokázať autochtonnosť rusínskeho obyvateľstva na východnom Slovensku, aj jeho početnú prevahu. Ako politický činiteľ sa po prevrate aktívne zapojil do rusínskeho národného hnutia, usilujúc sa dostať do vedomia československej vlády a Slovákov významný podiel Rusínov na vzniku československého štátu, a teda aj ich právo na rovnocenné postavenie na východnom Slovensku – na „rusínskom území“ a Podkarpatskej Rusi v podobe autonómie. Od jesene 1920 vydával v Prešove časopis *Golos russkogo naroda*. V roku 1921 bol jedným zo zakladateľov ruskej ľudovej strany, opierajúcej sa o gréckokatolícku cirkev, a spoluzakladateľom aj funkcionárom prorusky orientovaného spolku *Občerstvo Duchnovyča* a predsedom jeho vydateľskej sekcie.⁴⁹

Do verejného kultúrneho života v Prešove a v jeho okolí výrazne zasiahla organizátorka kultúrneho a literárneho života Rusínov na východnom Slovensku *Irena Nevická* (1886 – 1965). Aktivitami na pôde spolku ruských žien – v roku 1922 založila v Prešove ženský prorusky orientovaný spolok *Prosvita*, či zakladaním čitateľských a divadelných krúžkov, nedeľných škôl, publicistickou a vydateľskou činnosťou patrila v rokoch 1902 – 1939 k významným organizátorom kultúrneho a literárneho života Rusínov na východnom Slovensku. Literárne začala tvoriť pred prvou svetovou vojnou a známou sa stala svojou poéziou, prózami a divadelnými hrami. Prvé literárne príspevky a poviedky uverejňovala od roku 1911 v časopisoch *Nauka* a *Nediľa*. V cykle básní *Odyseja našoho naroda* (1918) podporila vznik a činnosť prvej Ruskej národnej rady, založenej 8. novembra 1918 v Starej Ľubovni.⁵⁰ Známou sa stala historickým románom z čias prvých

49 Beskyd sa narodil v Boldogkőváralja, v bývalej Abovsko-turnianskej župe v rodine farára a zomrel v Košiciach. V roku 1907 bol vysvätený za gréckokatolíckeho kňaza. Stal sa koncipistom biskupskej kancelárie prešovskej eparchie a v roku 1908 bol ustanovený za riaditeľa kancelárie prešovského gréckokatolíckeho biskupstva pod vedením biskupa Jána Vályiho. Od roku 1812 bol členom biskupskej rady a neskôr, na vlastnú žiadosť, bol preložený za farára do Legnavy, kde pôsobil aj jeho otec Alexander, a potom do Starej Ľubovne. V roku 1918 sa stal správcom fary v Prešove. Bližšie ŠVORC, Peter: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou* (1919 – 1939). Prešov : Universum, 2003, s. 170-174, 235, 235-241; HARTL, Anton: Prešovskí Rusíni literárne činní. In: *Šariš*, roč. 2, 1931, č. 3, s. 5; *Biografický lexikón Slovenska I*. Zost. Augustín Maťovčík. Martin : Slovenská národná knižnica, Národný biografický ústav, 2002, s. 398-399.

50 Bližšie ŠVORC, Peter: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou* (1919 – 1939). Prešov : Universum, 2003, s. 102.

kresťanov *Pravda pobidyla* (1924) a prózou *Darunok* (1929). Pozornosť však vzbudila drámou *Božije providenije* (1925) a kratšími prozaickými prácami vydanými v zbierke *Podorož*. Poviedky uverejňovala aj v novinách a kalendároch, napríklad v almanachu *Prembita*, v časopise *Naš ridnyj kraj*, v detskom časopise *Pčolka*, v prešovskom *Kalendarji Sojuza russkych žen v Prjaševi* a v *Literaturnom Listku*. Začiatkom 30. rokov dokončila historickú drámu *Ataman Korjatovyč*.⁵¹

Od roku 1924 literárne pôsobil v Prešove pod pseudonymom Torsyn – *Dionýz Zubrický* (1895 – 1949), rodák z Dačova, okres Prešov, kultúrny dejateľ, publicista a pedagóg, literárny kritik a prekladateľ, autor poézie, prózy a tvorby pre deti. Výraznejšie úspechy dosiahol najmä v poézii, prezentujúc v nej sviežim optimizmom národné vedomie a lásku k rodnému jazyku a kraju. Publikoval v časopise *Pčilka*, *Vinočok* a *Naš ridnyj kraj*, v kalendároch a almanachoch spolku *Prosvita* atď. Folkloristický materiál uverejňoval v *Podkarpatskej Rusi*, publicisticky spolupracoval s časopisom *Naša zemľa* a istý čas sa redaktorsky angažoval aj v časopise *Russkoje slovo*. V almanachu *Trembita* (1926) uverejnil baladu *Čertov kameň*. Známym sa stal ako autor literárnohistorických prác *Náš A. Duchnovič* (1923) a *Alexander Pavlovič* (1925). Po roku 1918 zasiahol výraznejšie aj do výtvarného života Prešova.⁵²

V maďarskej literárnej produkcii, nadväzujúcej na staršie tradície, tvoril v sledovanom období zo staršej generácie Ľudovít Frenyó a Samuel Wallentínyi. *Wallentínyi* (Vallentíny, 1875 – 1930), pochádzajúci z Rumunska, pôsobil v rokoch 1899 – 1929 na *Slovenskom evanjelickom kolegiálnom gymnáziu v Prešove*. Ako stúpenec a propagátor uhorskej štátnej idey interne spolupracoval v predvojnovom období s periodikami *Ev. Óralló* a *Eperjesi Lapok*, ktorý v roku 1919 pretvoril na tlačový orgán Slovenskej republiky rád *Eperjesi Munkás*. V záujme zachovania celistvosti Uhorska spolupracoval s iredentistickou propagandou, za čo bol v roku 1919 internovaný československou štátnou mocou. Venoval sa štúdiu maďarskej literatúry 19. storočia a regionálnemu

51 Nevická, rodená Buryková, sa narodila 10. decembra 1886 v Zbudskej Belej, okr. Humenné. Štúdium na učiteľskom ústave nedokončila a vydala sa za farára Emilianu Nevického, aktívneho účastníka zápasu o pripojenie rusínskych území k Ukrajine: „uhorských Rusínov k veľkej Ukrajine“. V Prešove žila v rokoch 1921 – 1933 a natrvalo od roku 1939. V rokoch 1931 – 1932 vydávala v Prešove dvakrát mesačne ľudovýchvonný časopis *Slovo naroda*. Bližšie HARTL, Anton: Prešovskí Rusíni literárne činní. In: *Šariš*, roč. 2, 1931, č. 2, s. 5-6; Dr. A. K.: Zo života rusínskeho ľudu. Rozhovor s osv. P. Pavlom Gojdičom, gr. katolíckym biskupom v Prešove... In: *Šariš*, roč. 2, 1931, č. 9, s. 1-2; *Slovenský biografický slovník IV*. Zomp. red. Augustín Maťovčík. Martin : Matica slovenská, 1990, s. 287-288; ŠVORC, Peter: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou (1919 – 1939)*. Prešov : Universum, 2003, s. 103.

52 Narodil sa v Dačove, okr. Prešov a pochádzal z gréckokatolíckej kňazskej rodiny. Od roku 1919 pôsobil ako profesor na užhorodskom gymnáziu, od roku 1820 ako učiteľ a v 30. rokoch ako riaditeľ *Gréckokatolíckej meštianskej školy v Prešove*. Bližšie HARTL, Anton: Prešovskí Rusíni literárne činní. In: *Šariš*, roč. 2, 1931, č. 3, s. 5; *Slovenský biografický slovník 6*. Zomp. red. Augustín Maťovčík. Martin : Matica slovenská, 1994, s. 475-476.

výskumu východného Slovenska.⁵³ Aktívne literárne činný v Prešove bol však najmä Ernest Sebesi (Ernest Fried, 1893 – 1944), prešovský lekár, ktorý uverejňoval básne, kratšie prózy a preklady v maďarských periodikách *Kassai Napló* a jeho prílohe *Kassai Napló Vasárnapja*, a tiež v *Magyar Írás*, *Magyar Figyelő* a *Nyugat*. V 20. rokoch spolupracoval s časopisom *Tűz* vo Viedni. Viaceré jeho divadelné hry boli inscenované na maďarských scénach na Slovensku, ale aj v Maďarsku, USA a v škandinávskych krajinách. Niektoré vyšli tlačou, napríklad v Prešove hra *Csönd karján* (1919). V Prešove uverejnil zbierky poézie *A csönd karján* (1919) a *A vihar elvonul* (1928) a vo Viedni zbierku *Öklös fohász* (1921).⁵⁴

V prešovskej literárnej tvorbe v povojnovom období nevznikli pozoruhodnejšie diela. Tvorba slovenských, rusínskych a maďarských autorov nezasiahla výraznejšie ideovo a umelecky do vývinu literatúry na východnom Slovensku, tobôž do celoslovenského literárneho kontextu. A to aj napriek skutočnosti, ako svojho času uviedol Anton Pridavok, že slovenský „východ je taký bohatý a svojrázny, že by veru mohol inšpirovať nejedného autora“.⁵⁵

53 *Slovenský biografický slovník* 6. Zdp. red. Augustín Maťovčík. Martin : Matica slovenská, 1994, s. 341.

54 Narodil sa v Prešove – Šarišských Lúkach. Bližšie *Dejiny Prešova* 2. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 21; *Slovenský biografický slovník* V. Zdp. red. Augustín Maťovčík. Martin : Matica slovenská, 1992, s. 188. Literárne produktívnejšia v oblasti poézie a drámy, najmä rozhlasových hier či kratšej prózy bola prešovská rodáčka Erzsébet Ásguthy. Publikovala v maďarských novinách a časopisoch vychádzajúcich v Budapešti a na Slovensku. Niektoré jej básnické zbierky vyšli neskôr aj samostatne, napríklad v Budapešti *Most én táncolok a kötélén...* (1835) a v Prešove *Ne kérdeyd...* (1941). Bližšie *Dejiny Prešova* 2. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 21.

55 SNK, ALU Martin. Sign. 39 D 47. Anton Bolek: *Rozhovor s Antonom Pridavkom. (Naši spisovatelia zblízka.)*

CEMJATA – Z HISTÓRIE PREŠOVSKÝCH PRÍMESTSKÝCH KÚPEĽOV*

Patrik Derfiňák

DERFIŇÁK, Patrik. From the history of outskirts spas Cemjata. *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 176-198.

Text is dedicated to chosen section of the history Cemjata spa, which belonged to Presov town. It takes events from thier inception at the end of 18th century, to the end of thier activity in 40. ages of 20th century. Special emphasis is put on the begining thier activity in breakthrough 19th and 20th century, when there was working society operationing spa.

Cemjata je v súčasnosti rekreačnou lokalitou, nachádzajúcou sa západne od Prešova, v lesnom prostredí, s viacerými prameňmi minerálnej vody. Väčšina obyvateľov blízkeho krajského mesta ju pozná ako príjemné prírodné zákutie a obľúbené miesto vychádzok všetkých vekových kategórií. Ich cieľom sa najčastejšie stáva minerálny prameň pod altánkom, potom lokalita Čertov kameň, sporadické automobilové pretekky, pinbalové či strelecké akcie, prípadne rodiace sa arborétum Ortáše.

Je zaujímavé, že toto územie, ktoré sa vo vlastníctve mesta nachádza už niekoľko storočí a má pozoruhodnú históriu, sa zatiaľ nestalo predmetom systematickejšieho historického skúmania. Príčin je hneď niekoľko. Pozornosť bádateľov, cudzích návštevníkov i samotných Prešovčanov spravidla celkom logicky priťahuje samotný Prešov so svojim bohatým politickým, kultúrnym a hospodárskym životom. Listín, najmä zo staršieho obdobia, ktoré by podrobnejšie mapovali život a aktivity na tomto lesom porastenom území, sa do dnešných dní zachovalo veľmi málo. A aj posledné dve storočia, ktoré majú v histórii Cemjaty kľúčový význam, sú vlastne obdobiami, keď sa v súvislosti so snahou o vybudovanie kúpeľov striedali obdobia pre bádateľov informačne bohatšie i slabšie. Napriek tomu, že toto územie malo pre mesto značný hospodársky význam, nenašlo si významnejšie miesto v žiadnej z publikácií venujúcich sa dejinám Prešova.¹

Pritom možno konštatovať, že aj staršie dejiny tohto územia sú pomerne zaujímavé. Nachádzajú sa tu stopy nielen pravekého, ale i stredovekého osídlenia. Dôležité postavenie mala Cemjata najmä v období včasného stredoveku, o čom svedčia takmer dve desiat-

* Príspevok vznikol ako súčasť riešenia vedeckého projektu VEGA č. 1/0092/09 Multikultúrny a multietnický charakter východoslovenských miest a jeho vplyv na zlomové udalosti v dejinách 19. a 20. storočia.

1 V dvojzväzkových *Dejinách Prešova I. – II.* Ed. Sedlák, I. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1965, je o lokalite iba niekoľko sporadických zmienok. Aj v starších prácach, ako boli napríklad SABOL, Štefan: *Prešov v minulosti a dnes*. Bratislava: Čas, 1943, sa Cemjata spomína iba prostredníctvom niekoľkých stručných, príležitostných zmienok, napr. s. 73 či 88.

ky slovanských mohýl nachádzajúcich sa na jej území. Napriek tomu, že sú umiestnené v pomerne prudkom svahu, majú kruhový pôdorys s priemerom do 11 metrov a výškou maximálne jeden meter. Tieto mohyly sú známe už od polovice 20. storočia, pričom v roku 1958 bol na jednej z nich realizovaný archeologický prieskum. Jej chudobná výbava, žiarový spôsob pochovávania a celkový nedostatok spoľahlivo datovateľných artefaktov spôsobili, že bola na základe analógií, spolu s ďalšími okolitými mohylami, zaradená na koniec eneolitu, do prostredia kultúry tzv. východoslovenských mohýl, ktorej pozostatky sa nachádzajú aj v okolí Prešova.² Až výskum v samotnom závere 20. storočia dokázal, že aspoň niektoré z mohýl sú podstatne mladšie. Ich vypovedacia hodnota, najmä informácie o celkovom datovaní pohrebiska, spôsobe spaľovania mŕtvych i o milodaroch, ktoré im na poslednú cestu dávali príbuzní, sú pre poznanie náboženských predstáv tunajších Slovanov ešte v predkresťanskom období veľmi dôležité. Na ich základe môžeme s určitosťou konštatovať, že v jednotlivých mohylníkoch bolo uložených v priemere 3 – 5 hrobov. Popol a drobné prepálené ľudské kosti boli premiešané so zlomkami keramiky, najmä rôznych hrncovitých nádob zdobených vlnovkami. Popri tom sa v jednotlivých hroboch nachádzali aj zlomky železných predmetov či zvieracie kosti. V niektorých mohylách boli objavené aj zvyšky drevených konštrukcií a nedohorené kusy dreva, považované za doklad o budovaní akýchsi domov pre duše mŕtvych, ktoré boli dôležitou súčasťou rituálnych obradov súvisiacich s pochovávaním. Analógie s týmto druhom náboženských predstáv sú známe napríklad z územia dnešného Poľska.³

Slovanské mohyly i poloha na dôležitom prechode medzi údoliami riek Torysy a Svinky svedčia o tom, že tunajšie osídlenie sa rozvíjalo od raného stredoveku. Prvá písomná zmienka o Cemjate je už z roku 1249, keď ešte patrila medzi kráľovské majetky. Spomína sa v listine, ktorou uhorský kráľ Belo IV. daroval šľachticovi Echovi (Ečovi) územný majetok v údolí rieky Svinky, nachádzajúci sa v priamom susedstve Cemjaty. Z toho vyplýva, že bola už dlhšie existujúcou dedinou a mala pevne ohraničený vlastný chotár. Cemjata sa v písomných prameňoch z 13. a 14. storočia neobjavuje často, spravidla však pod foneticky ustáleným názvom Czemete, Cemethe. Na základe toho sa predpokladá, že jej názov je odvodený od mena osobného vlastníka. Pravdepodobne však nešlo tunajšieho zemana, keďže osada a celé územie boli až do polovice 13. storočia vo vlastníctve kráľa. Na základe toho môžeme predpokladať, že počiatky Cemjaty je potrebné hľadať naozaj ešte v období pred 11. storočím.⁴

Akým spôsobom sa vyvíjali jej osudy a kedy prešla spomedzi kráľovských majetkov do súkromných rúk, nie je možné kvôli absencii písomných prameňov celkom presne rekonštruovať. V každom prípade sa už niekedy v priebehu prvej polovice 14. storo-

2 VIZDAL, Marián: Prvé osídlenie územia mesta a jeho okolia. In: *Sprievodca po historickom Prešove*. Ed. Peter Švorc. Prešov : Universum, 1997, s. 11

3 TOMÁŠOVÁ, Božena: Slovania. In: *Sprievodca po historickom Prešove*. Ed. Peter Švorc. Prešov : Universum, 2006, s. 16.

4 ULICHNÝ, Ferdinand: *Dejiny osídlenia Šariša*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1990, s. 49.

čia, ešte pred rokom 1344 dostala do vlastníctva Petra, syna Synku, a stala sa súčasťou hradného panstva Šebešovcov, ktorí si vybudovali hrádok nad obcou Podhradík.⁵ V ich vlastníctve, ako súčasť ich panstva, zostala Cemjata až do prvej polovice 16. storočia. Tunajší obyvatelia však, sčasti kvôli málo úrodnej pôde a zrejme aj kvôli meniacim sa klimatickým podmienkam, sídlisko postupne opúšťali. V daňovom súpise z roku 1427, kde sa nachádzali dediny z celého Šariša, sa už Cemjata neobjavuje. V tom čase tu už sediaci pravdepodobne nebývali a ak tu aj niektorí obyvatelia ešte prežívali, najneskôr na prelome 15. a 16. storočia sa tu už dokázateľne žiadne domy nenachádzali.⁶ Samotní šľachtici zo Šebeša, po odchode obyvateľstva a tým strate väčšiny príjmov z neho, toto neobývané územie využívali najmä ako zálohu na pôžičky, ktoré čerpali u prešovských mešťanov už niekedy od konca 15. storočia.

Zatiaľ nie je celkom spoľahlivo vyriešená otázka, ako sa Cemjata dostala do vlastníctva mesta. Podľa jednej z verzií v roku 1533 predal František Šebeši celý lesný komplex, ktorý bol vo vlastníctve rodiny, Prešovu. Aj napriek tomu, že tento majetok bol zadĺžený, cena vo výške osemdesiatpäť zlatých bola skôr symbolická. Predávajúci sa takouto cestou skôr pokúšal v zložitom období bojov o moc v krajine udržať na prijateľnej úrovni vzťahy s mestom. Tie boli za viac ako dvesto rokov vzájomného susedstva iba zriedkavo dobré a pokojné.⁷ Podľa druhej verzie získal Prešov za rovnakú sumu Cemjatu do vlastníctva od Ferdinanda I., podobne ako panstvo hradu Solnohrad, ako odškodné za materiálne straty a pomoc v bojoch proti Zápoľským. Listina, na ktorú sa historici odvolávajú je datovaná na 25. marce 1534.⁸

Približne od polovice 16. storočia tak mesto využívalo Cemjatu predovšetkým ako zdroj palivového a stavebného dreva, poľovný revír a sčasti aj ako zdroj minerálnej vody. Nie vždy to však bolo bez problémov. Napríklad keď začiatkom 17. storočia získali v údolí Svinky viaceré menšie majetky Košice, a tieto dve mestá sa dostali do vzájomného susedstva, prakticky hneď medzi nimi vypukli viaceré spory. Jeden z nich sa týkal priamo aj určenia hraníc majetku Cemjaty. Protestmi, ktoré navzájom vzniesli predstavitelia oboch miest, sa museli zaoberať viaceré stoličné zasadnutia. V rokoch 1613 a 1614 bolo potrebné dokonca uskutočniť aj fyzickú obhliadku hraníc pozemkov,

5 Napríklad v roku 1320 sa medzi jednotlivými majetkami patriacimi tejto rodine Cemjata ešte nespomína. Bližšie napríklad: *Anjou – kori oklevéltár. V. 1318 – 1320*. Szerkesztette Kristó, Gy. Budapest-Szeged: AGAPÉ Ferences Nyomda és Könyvkiadó, 1998, s. 355.

6 ULICHŇÝ, Ferdinand: Dejiny osídlenia Šariša. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1990, s. 49.

7 Bližšie napríklad SABOL, Štefan: *Prešov v minulosti a dnes*. Bratislava : Čas, 1943, s. 88; DERFIŇÁK, Patrik: Trestná výprava proti hradu Šebeš. In: *Vyšný Šebastová a Severná*. Vyšná Šebastová : Obecný úrad, 2006, s. 99-101, alebo DIENES, Adorján: *Regélő romok*. Rozsnyó, 1935, s. 152.

8 LASZTOKAY, László: Adatok Eperjes szabad király város haditörténetéből az 1711-ik év végeig. In: *Az eperjesi kir. Kath. Főgymnásium 1878/1879 tanévi értesítője*. Sz. Nuber, S. Eperjes 1879, s. 16. Listina je však s veľkou pravdepodobnosťou iba potvrdením vlastníckych práv mesta k danému územiu.

patriace obom mestám. Napriek záverom komisií sa však spor nakoniec vliekol niekoľko rokov.⁹

Samotný Prešov trpel vážnym a trvalým nedostatkom kvalitnej pitnej vody. O to väčšej pozornosti sa tešili pramene nachádzajúce sa v jeho najbližšom okolí.¹⁰ Aj preto sa dlhodobo udržiaval zvyk zásobovať mesto kvalitnou cemjatskou minerálnou vodou, ktorú do mesta dovážali vo veľkých hlinených krčahoch. Touto pomerne namáhavou a málo výnosnou činnosťou sa podľa tradície zaoberali najmä obyvatelia osady za Kalváriou. Vo svojej práci túto tradíciu spomínajú viacerí miestni autori. Jedným z nich bol napríklad Ernest Tomáš Teodor Krieger (1798 – 1855), ktorého práca „Das Sároser Komitat in Ober Ungarn“, vydaná vo Viedni v roku 1841¹¹, je vo všeobecnosti považovaná za prvého turistického sprievodcu po Šarišskej stolici. V nej spomína Cemjatu predovšetkým v súvislosti s jej minerálnou vodou. Uvádza, že v osade za Kalváriou žilo množstvo ľudí, ktorých hlavný zárobok pochádzal z toho, že v zvláštnych hlinených krčahoch zásobovali mesto vodou z neďaleko ležiacich minerálnych prameňov v Cemjate, Borkúte a Malom Šariši.¹² Vo svojej dobe bol tento príslušník významnej prešovskej rodiny, ktorého otec i brat boli známi lekári, v Prešove známy ako autor príležitostnej lyrickej poézie. Zachovali sa tri knižne vydané zbierky, na základe ktorých ho môžeme hodnotiť ako oneskoreného stúpenca galantnej poézie, aj keď už bez vyšších umeleckých ambícií. Najzaujímavejšia z nich je v poradí druhá, ktorá vyšla pod názvom *Najnovšie historicko-romantické pokusy z oblasti básnictva*.¹³ Rodnému kraju v nej venoval viacero básní, pričom jedna z nich, *Der Teufelstein bei Eperies*, je venovaná aj samotnej Cemjate. Hoci viacerí ďalší autori Cemjatu, aj keď len príležitostne, zaradili do svojich literárnych či výtvarných diel, dôležitejšie bolo, že sa postupne dostala, spravidla prostredníctvom stručných zmienok, aj do viacerých odborných prác, skúmajúcich jej význam ako nádejného kúpeľného miesta.

Aj keď kúpele boli dobre známe a často využívané aj v stredovekom Prešove, rozvoj tunajšieho kúpeľníctva v tom dnes tradičnom chápaní možno datovať až do druhej polovice 18. storočia. Zlepšujúce sa hospodárske pomery a relatívna politická stabilita už v priebehu prvej polovice 18. storočia viedli k postupnému nárastu záujmu o viaceré, v tom čase dobre známe miesta s liečivou minerálnou vodou či bahnom. Nárast záujmu o liečenie, aj o pobyty na takýchto miestach vôbec, viedli prirodzene ich vlastníkov,

9 MV ŠA Prešov. Fond Šarišská župa. Najstaršie knihy Šarišskej župy 1605 – 1645. Zápisnice zo župných zhromaždení. Sig. 73/5, č. 218, 219 a sig. 89/5, č. 247, 248.

10 Viaceré z nich, aj pravdepodobne v Borkúte, Malom Šariši, resp. Cemjate, spomína v Prešove pôsobiaci Juraj Werner vo svojom priekopníckom diele *De admirandis aquis Hungariae Hypnimation*. Basel 1549.

11 Bola súčasťou väčšieho súboru, keď vyšla ako pätnásty zväzok viedenskej edície „Das pittoreske Oesterreich“ (1840 – 1847). Rozsahom ide o nevelkú publikáciu, ktorá má celkovo 43 strán textu, mapu a päť litografií.

12 DERFIŇÁK, Patrik: Ernest Tomáš Teodor Krieger. In: *Spravodaj Slovenskej speleologickej spoločnosti*. 31, 2000, č. 2, s. 78.

13 *Neuste historisch-romantische Versuche aus dem Gebiet der Dichtkunst*. Koblenz 1833.

šľachtu či mestá, k novým investíciám do výstavby spravidla veľmi jednoduchých kúpeľných objektov. Pod vplyvom rýchlo sa šíriacich osvieteneckých myšlienok prejavoval o takéto lokality, ktoré sa mohli stať novými zdrojmi príjmov i pracovných príležitostí, aj štát. Silne centralizovaná habsburská monarchia v období vlády cisárovnej Márie Terézie a jej syna Jozefa II. sa preto usilovala získať čo najviac informácií o takýchto miestach. Aj preto Mária Terézia osobitným dekrétom v roku 1763 nariadila jednotlivým uhorským stoliciam zostaviť podrobný súpis minerálnych a liečivých vôd, aby sa na jeho základe mohla venovať zvýšená pozornosť existujúcim žriedlam a už existujúcim či potencionálnym kúpeľom. Jednotlivé hlásenia zostavovali zväčša tie najkompetentnejšie osoby, stoliční lekári. Za Šarišskú stolicu vypracoval hlásenie prešovský lekár a lekárník Ján Adam Rayman.¹⁴ Cenné, aj keď spravidla stručné informácie o jednotlivých šarišských kúpeľoch máme najmä v závere 18. storočia z viacerých prác, objavujú sa, najmä Bardejov, Lipovce a Cemjata, aj na mapách a v historicko-zemepisnom lexikóne Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn z roku 1787 významného prešovského rodáka Jána Mateja Korabinského.

Práve rastúci záujem o kúpeľné podnikanie, vlastníctvo vhodných pozemkov a zdrojov minerálnej vody na Cemjate, priviedli prešovských mešťanov k úvahám vybudovať tu malé mestské kúpele. Nepochybne k tomu prispeli aj úspechy už na konci 18. storočia existujúcich kúpeľných miest v Európe, ale i na území dnešného Slovenska. V staršej literatúre venujúcej sa problematike samotnej Cemjaty, ale i dejinám kúpeľníctva všeobecne, prevládal názor, že kúpele na Cemjate vznikli práve podľa podobných zariadení v Lipovciach, Šarišskom Štiavniku či od roku 1786 pôsobiacich mestských sírnych kúpeľov Švabľuvka pri Sabinove.¹⁵ S týmto však nie je možné celkom súhlasiť. Prvé kúpele, resp. kúpeľ, síce mimo areálu vnútorného mesta, no stále ležiace v chotári Prešova sa spomínajú už v roku 1773. V tomto roku Žigmund Kuksz uzavrel s mestom dohodu o prenájme hostinca a kúpeľa pri Troch prameňoch i hostinca na dolnom predmestí. V tom istom roku mesto uzavrelo zmluvu aj s Františkom Nikoledonom, ktorému prenajalo hostinec na Cemjate a právo na tomto území aj páliť alkohol. O päť rokov neskôr už mesto prenajalo na Cemjate tamojší hostinec a kúpele, resp. kúpeľ, novému nájomcovi Žigmundovi Mauschovi.¹⁶

Táto nájomná zmluva predstavuje podľa dochovaných dokumentov zatiaľ najstaršiu písomnú zmienku o kúpeľnom zariadení v priestore Cemjaty. Na základe ďalších materiálov možno pomerne presne sledovať striedanie jednotlivých nájomcov, viaceré informácie o každodenných problémoch kúpeľov, prípadne ďalšie aktivity, ktoré sa na území Cemjaty uskutočňovali. Aj v nasledujúcich desaťročiach sa stalo prenajímanie hostinca, kúpeľa, pozemkov a lesných porastov najmä pre prešovských mešťanov jedným zo spôsobov, ako investovať a vcelku výhodne zhodnotiť voľné finančné prostriedky. V roku

14 Výskumu tejto oblasti sa aspoň okrajovo venoval vo viacerých textoch publikovaných v dvadsiatych rokoch 18. storočia.

15 MULÍK, Ján: *Dejiny kúpeľov a kúpeľníctva na Slovensku*. Martin : Osveta, 1981, s. 71.

16 MV SR ŠA Prešov. Fond Magistrát Prešov. Súdne spisy. Inv. č. 246, šk. 114 (1778).

1784 tak ako nájomca kúpeľa a hostinca na Cemjate vystupuje Matej Nágel, bohatý prešovský obchodník, o tri roky neskôr Ignác Mních.¹⁷ V rokoch 1790 – 1795 sa spomínajú dvaja nájomcovia. V rokoch 1790 – 1793 je to Jozef Turcsányi, ktorý si od mesta, okrem kúpeľa a výčapu na Cemjate prenajal aj hostinec na dolnom predmestí. V rokoch 1793 – 1795 sa v dokumentoch stretávame iba s menom Mikuláša Faltynovicsa, ktorý mal od mesta v prenájme iba kúpeľ a hostinec na Cemjate. Okrem toho však mesto z celého územia malo viaceré ďalšie, aj keď podstatne menšie, príjmy. Napríklad v roku 1792 si tamojšie záhrady patriace mestu prenajal Daniel Phanschmidt na pasenie vlastného dobytku.¹⁸

Napriek tomu, že Európa prežívala jedno z najbúrlivejších období svojich dejín, na prevádzke tunajšieho kúpeľa a hostinca sa to prakticky neprejavovalo. Mestské majetky sa v pravidelných intervaloch bez zmien a väčších ťažkostí prenajímali rôznym záujemcom aj v nasledujúcich rokoch. V roku 1798 tak vystupuje ako nájomca kúpeľa a hostinca Ignác Mních, ktorého v roku 1801 vystriedal Pavol Kanyurszky. Ten okrem kúpeľa prevádzkoval predovšetkým tunajšiu vináreň, pôvodne hostinec, čo naznačuje väčšiu orientáciu zariadenia na istý druh nápojov. Ešte viac ju zvýraznil nasledujúci nájomca, ktorým bol od roku 1804 Ján Stiner, ten si okrem kúpeľa prenajal aj tunajší výčap vína.¹⁹

V niektorých rokoch dochádzalo k stavu, že nájomca z rôznych dôvodov, ako bola napríklad choroba či dlhšia neprítomnosť, sám ďalej prenajal, spravidla najviac na rok, svoje priestory ďalším záujemcom. Napríklad v roku 1807 pristúpil k takémuto riešeniu svojich problémov vtedajší nájomca Pavol Kanyurszky. Spoločne so svojou manželkou Teréziou, rod. Jobst, zmluvou prenajali hostinec, kúpeľ, pole a lúky na jeden rok Andrejovi Leglenovi.²⁰

V priebehu prvej polovice 19. storočia nachádzame medzi nájomcami kúpeľov na Cemjate viacero známych mien, ktoré majú v dejinách Prešova svoje nezastupiteľné miesto. Medzi ne nesporne patria rodiny Rubyovcov, Schmidtovcov, Villetzovcov a tiež Holländerovci. V roku 1811 sa spomína napríklad Ján Ruby, ktorý prevzal do nájmu kúpeľ a výčap na Cemjate, pričom ho udržal až dve trojročné obdobia, keď ho v roku 1817 nakrátko vystriedala Mária Salmannová, už o rok neskôr vystupujúca aj ako vdova po Karolovi Neustädterovi. Viaceré zachované dokumenty z tohto obdobia naznačujú, že hospodárenie v kúpeľoch nebolo vždy jednoduché. Vyúčtovanie nájmu z mája roku 1818 obsahuje okrem iného dlžoby za vypité víno vo výške 127 rýnskych zlatých a 36 grajciarov. Medzi najväčších dlžníkov patrili „*Petro Majirnik z Cemjaty*“ s 3 zlatými a 30 grajciarmi a „*stari Majirnik z Cemjaty*“ so 7 zlatými. Situácia sa nezlepšila ani v nasledujúcich rokoch, keď ďalší nájomca, opäť Ján Ruby, evidoval nové dlhy za víno, tentokrát vo výške 122 zlatých a 40 grajciarov. Prítom medzi najväčšími dlžníkmi na-

17 MV ŠA Prešov. Fond Magistrát Prešov. Súdne spisy. Inv. č. 248, šk. 114 (1787).

18 MV ŠA Prešov. Fond Magistrát Prešov. Súdne spisy. Inv. č. 249, šk. 115 (1790 – 1795).

19 MV ŠA Prešov. Fond Magistrát Prešov. Súdne spisy. Inv. č. 253, šk. 116 (1804).

20 MV ŠA Prešov. Fond Magistrát Prešov. Súdne spisy. Inv. č. 253, šk. 116 (1806).

chádzame aj známych prešovských mešťanov. Napríklad lekárnik Feltinger dlhoval viac ako 27 a zámožný mešťan Herfuth viac ako 16 zlatých.²¹

Okrem značných nedoplatkov za víno vykazovalo hospodárenie Márie Salmannovej aj ďalšie pasíva, ktoré umožňujú sledovať niektoré podrobnosti súvisiace s prevádzkou kúpeľov. Značná pohľadávka voči Elizabeth Neustädterovej, v celkovej výške 365 zlatých, vznikla počas celého roka. Z toho za „*hižu*“ využívanú celoročne, rátajúc 30 grajciarov za deň, dlhovala 182 zlatých a 30 grajciarov. Za ďalšie tri „*hiže*“ pre služobníctvo dlhovala celkovo 120 zlatých. Za 50 kúpeľov pre pána Neustädtera, každý po 12 grajciarov, zostala dlžná spolu 10 zlatých. Za šesťdesiatštyri šálok „*kaffe*“, ktoré pán Neustädter vypil, rátali po 30 grajciarov. Ďalšie menšie položky predstavovali účty za rozbité sklo a ďalšie služby.²²

Napriek nie vždy úspešnému hospodáreniu jednotlivých nájomcov bola prvá štvrtina 19. storočia obdobím, keď aj vďaka prostriedkom mesta dochádzalo k postupnému rozvoju kúpeľného podnikania a výstavbe nových objektov na Cemjate. Hoci spočiatku bol hlavným zdrojom príjmov z týchto kúpeľov miestny hostinec, ako miesto príjemnej zábavy šľachty, mešťanov či okoloidúcich a iba v menšej miere liečebné kúry, postupne, už na začiatku 19. storočia sa táto situácia začína meniť. Pôvodnú živelnosť najmä pri pití jednotlivých minerálok, po viacerých postupne na prelome 18. a 19. storočia vykonaných prvých chemických rozboroch, začali nahrádzať odporúčania lekárov či lekárnikov a orientácia na vybrané druhy vody. To viedlo k tomu, že v druhej polovici 19. stor. bola mimoriadne rozšírená pitná liečba priamo v kúpeľoch, začali ju dopĺňať jednak kúpeľmi a jednak vybrané minerálky s väčším obsahom účinných látok sa začali plniť do špeciálnych nádob a postupne sa rozvážali a predávali najprv v blízkom okolí prameňov, najmä vo väčších mestách, neskôr sa dopravovali aj do vzdialenejších miest, prípadne exportovali do cudziny. Od konca 18. a začiatku 19. storočia sa aj v kúpeľoch na Šariši začína presadzovať profesionálnejší prístup. Pod dozorom stoličných lekárov a skúsených kúpeľníkov sa počas sezóny kúpaním v jednoduchých kadiach či bazénoch, resp. pitím odporúčanej minerálnej vody, liečia na niektoré ochorenia najmä zámožnejšie vrstvy obyvateľstva. Chudobnejší pacienti sa však naďalej liečili bez odporúčaní a dozoru lekárov, iba na základe ľudových skúseností. Týkalo sa to nielen menších kúpeľov, ako bola aj Cemjata, ale dokonca aj veľkých a v tom čase už medzinárodne uznávaných Bardejovských kúpeľov. Postupné zlepšovanie vybavenosti kúpeľov a zavádzanie lekárskeho dozoru v priebehu najmä prvej polovice 19. storočia síce postupne znižovalo počet chorých, ktorým „vlastná“ kúpeľná liečba skôr zhoršila ako zlepšila stav, napriek tomu sa povery a zneužívanie kúpeľov hlavne prostredníctvom tzv. „zázračných uzdravení z každej choroby“ nepodarilo celkom odstrániť ani na začiatku 20. storočia.

21 MV ŠA Prešov. Fond Magistrát Prešov. Úradné knihy. Inv. č. 2732 (1817 – 1819). Obchodná kniha reštaurácie na Cemjate.

22 MV ŠA Prešov. Fond Magistrát Prešov. Úradné knihy. Inv. č. 2732 (1817 – 1819). Obchodná kniha reštaurácie na Cemjate (Kvitancie).

Aj na základe módy a dobrých výsledkov okolitých miest sa mesto rozhodlo na začiatku 19. storočia pre ďalšiu výstavbu v kúpeľoch na Cemjate. Vznikol tu nový malý kúpeľný dom s kabínkami, niekoľkými jednoducho zariadenými host'ovskými izbami, jedálňou a nevyhnutnými hospodárskymi budovami. Niekedy okolo roku 1820 tu bol pre kúpeľných hostí postavený v neskorobarokovom slohu Kostolík sv. Donáta. K novej výstavbe nepochybne prispela aj chemická analýza tunajšieho minerálneho prameňa, ktorú urobil jeden z najväčších európskych odborníkov na kúpele a minerálne vody, profesor Pavol Kitaibel.²³

Práve vypracovanie jeho analýzy v roku 1801 možno označiť za koniec úplne svoľného, neodobného využívania tunajšej vody a začiatok naozajstného kúpeľného života. V tom čase populárny vaňový kúpeľ sa pripravoval jednoduchým ohrievaním minerálnej vody. Na základe odporúčaní lekárov sa následne, spolu s pitnou liečbou, používal na liečenie nervových, žalúdočných a črevných chorôb, rovnako ako na odstránenie či zmiernenie celkovej telesnej slabosti pacientov. Napriek tomu, že kúpanie bolo intenzívne propagované, väčšiu obľubu si udržalo jednoduché pitie minerálky pri upravenej studni, nad ktorou sa nachádzal malý pavilón, ktorý je dodnes neodmysliteľnou súčasťou Cemjaty. Túto malú, oktogonálnu stavbu, umiestnenú do kedysi pekne upraveného parčíka, vybudovali niekedy v štyridsiatych rokoch 19. storočia. Tvorí zaujímavé prepojenie rôznych štýlov, od antického tempietta, po neskororenesančnú laternovú kupolu, ktorá spočíva na malých korintských stĺpoch.

Počiatkový zámer vedenia mesta a nádeje spájajúce sa s rozvojom Cemjaty ako významného kúpeľného strediska však hneď na začiatku dostali ťažkú ranu v podobe silnej konkurencie. V zhruba rovnakom čase vznikli aj kúpele v Malom Šariši, pri tunajšom prameni kvalitnej alkalickej kyselky. Tá sa už aj v predošlých obdobiach využívala, prostredníctvom pitnej kúry, na liečenie žalúdočných chorôb. Nové kúpele pozostávali z kúpeľného domu, v ktorom postavili zhruba desať izieb pre kúpeľných hostí a dvanásť kabínok s vaňami. Okrem toho ich majitelia postavili aj viacero hospodárskych budov. Hoci sa prevádzka kúpeľov, kde liečili okrem žalúdočných aj kožné a reumatické ochorenia, rozbehla nádejne, bez silného kapitálového zázemia však začali čoskoro upadať a po niekoľkých desaťročiach úplne zanikli.²⁴

Pre samotnú Cemjatu však ešte vážnejšiu konkurenciu ako Malý Šariš predstavovali kúpele, ktoré začiatkom 19. storočia nechal postaviť v Išli, na území dnešnej Nižnej Šebastovej, jej majiteľ gróf F. Haller. Tu vyvierali slané, sádru obsahujúce vody, ktoré už dávno predtým miestne obyvateľstvo využívalo najmä na liečbu kožných chorôb. Samotný zakladateľ kúpeľov sa o liečivých účinkoch presvedčil tak, že v pripravovanom kúpeli sa vyliečila jeho vlastná žena. Preto nechal zachytiť prameň do špeciálne vybudovanej studne, ktorej dal meno Amália. V nasledujúcich rokoch financoval výstavbu

23 Kitaibel Pavol (1757 – 1817), pôsobil ako profesor na peštianskej univerzite, okrem iného je autorom dôležitej publikácie *Hydrographia Hungariae* (1829). Analyzoval aj ďalšie minerálne pramene na Šariši, najmä v Bardejovských kúpeľoch.

24 MULÍK, Ján: *Dejiny kúpeľov a kúpeľníctva na Slovensku*. Martin : Osveta, 1981, s. 71.

prvého tunajšieho kúpeľného domu. Postupne pribudli aj ďalšie studne na slanú vodu s názvami František, Ferdinand, Leles. Kúpele sa zväčšili najmä po zavedení slatinných kúpeľov, ktoré sa pripravovali z miestneho ložiska slanej slatiny. Svoj najväčší rozkvet zaznamenali práve na začiatku 19. storočia, keď sa tu s úspechom liečili kožné choroby, reumatizmus a katary horných dýchacích ciest.²⁵

Rozširovanie prevádzky kúpeľov na Cemjate i rastúca konkurencia sa v praxi prejavilo už počas pôsobenia ďalších nájomcov. Kým Václav Schmidt si prenajal ešte kúpeľ aj výčap súčasne, nasledujúci nájomcovia si už často rozdelili prevádzku hostinca a kúpeľov, ktoré si vyžadovali stále viac pozornosti. V roku 1826 si tak napríklad kúpele prenajímal Ján Villetz a výčap pálenky zasa Marko Holländer.²⁶

V súvislosti s podnikaním, ale aj s odpočinkom bola Cemjata zaujímavá i v nasledujúcich obdobiach. V roku 1828 si napríklad už spomínaný Václav Schmidt nemohol prenajať kúpele na Cemjate, pretože nájomná zmluva predošlému majiteľovi ešte neskončila. Musel sa preto uspokojiť s horšie vybavenými kúpeľmi sv. Ladislav, čo si ale vynahradil aspoň prenájmom hostinca na Cemjate. V rovnakom čase uspel aj v súťaži na prenájom hostinca, resp. výčapu U zlatej hviezdy v samotnom Prešove.²⁷ Množstvo aktivít a celkovo sa zhoršujúca ekonomická situácia ho však prinútila už v nasledujúcom roku čiastočne obmedziť svoje aktivity, preto výčapy pálenky na Cemjate a pri kúpeli sv. Ladislav prenechal Markovi Holländerovi.

Mesto Prešov, vzhľadom na vlastnú nie najlepšiu finančnú situáciu, sa usilovalo využiť doslova každú možnosť ako získať finančné prostriedky. Tak napríklad koncom dvadsiatych rokov 19. storočia prenajímal nielen právo lovu v tunajších lesoch, ktoré získal Karol Feltinger z Prešova, ale napríklad aj právo zbierať žalude. To spomedzi viacerých záujemcov získal pre rok 1829 Matej Ruby.²⁸

Od polovice tridsiatych rokov 19. storočia však aj na prevádzke kúpeľov na Cemjate možno sledovať postupný úpadok. Mesto nemalo prostriedky na nové investície, konkurencia bola značná a množstvo potencionálnych klientov sa stále obmedzovalo na pomerne úzky okruh miestnych stredných a vyšších vrstiev. K celkovému poklesu úrovne nepochybne prispela aj skutočnosť, že hoci ich prenájom získal v roku 1835 osvedčený podnikateľ Václav Schmidt, ten veľmi rýchlo zomrel. Už v nasledujúcom roku sa totiž jeho meno vytráca zo všetkých písomností. Aj jeho manželka sa spomína už ako žena iného muža, konkrétne Andreja Grexu. Definitívny úpadok kúpeľov na konci prvej polovice 19. storočia s veľkou pravdepodobnosťou nastal za Terézie Kernovej. Nešlo pritom o osobu, ktorá by bola ako podnikateľka úplne bez skúseností. S jej menom, ako nájomníčkou jedného z prešovských mestských mlynov, sa môžeme stretnúť už začiatkom tridsiatych rokov. Nájomcom kúpeľa a výčapu na Cemjate, spolu s tunajšími záhradami a poľnohospodárskou pôdou, sa stala už v roku 1841, pričom mesto jej schválilo šesťroč-

25 MULÍK, Ján: *Dejiny kúpeľov a kúpeľníctva na Slovensku*. Martin : Osveta, 1981, s. 71.

26 MV ŠA Prešov. Fond Magistrát Prešov. Súdne spisy. Inv. č. 271, šk. 118 (1826).

27 MV ŠA Prešov. Fond Magistrát Prešov. Súdne spisy. Inv. č. 273, šk. 118 (1828).

28 MV ŠA Prešov. Fond Magistrát Prešov. Súdne spisy. Inv. č. 274, šk. 118 (1829).

ný nájom. Už pred koncom jej pôsobenia, tesne pred revolučnými rokmi 1848/1849, sa však kúpele prestávajú spomínať.²⁹

Nepochybne tiež úspech Išle, spolu s nie vždy najlepším hospodárením nájomcov v mestských kúpeľoch na Cemjate, viedli nakoniec k ich celkovému úpadku. Aj napriek tomu ale možno konštatovať, že v prvej polovici 19. storočia ešte Cemjata ako kúpeľné miesto nezohrávala v rámci Šariša významnejšiu úlohu. Okrem iného o tom svedčí aj publikácia, ktorú v roku 1846 vydal hlavný lekár Šarišskej stolice Eduárd Bartsch. Na rozdiel od iných šarišských kúpeľov v Bardejove, Lipovciach, Štiavniku, Malom Šariši či Išli pri Prešove, venuje tomuto miestu iba stručnú poznámku: „*Cemjata (prešovský majer) má príjemnej chuti, v peknom prostredí vybudovaný prameň – studňu. Predtým bola v lepšom stave, s pomerne pohodlným kúpeľom, teraz je opustená.*“³⁰

Udalosti spojené s revolučnými rokmi 1848/1849 priniesli prechodný pokles záujmu nielen o kúpele na Cemjate či celom Uhorsku, ale krátkodobú stagnáciu kúpeľného života v celej Európe. Dôvodom bola najmä prechodná strata veľkej časti pôvodnej klientely. Už v priebehu päťdesiatych rokov však záujem o jednotlivé kúpele postupne narastá. Túto skutočnosť sa rozhodli využiť aj predstavitelia Prešova a opäť pristúpili k obnove prevádzky kúpeľov na Cemjate. Postupne, v rámci finančných možností mesta, sa pristúpilo k postupnej výstavbe nových budov a zariadení. Už v lete roku 1852 bola v kúpeľoch postavená nová, provizórna tanečná sála. Okrem sály sa nepochybne obnovili aj ďalšie budovy, pretože v roku 1857 už bola hodnota kúpeľov a hostinca (Gasthaus) na Cemjate odhadnutá na 5597 zlatých a 30 grajciarov. V rovnakom čase hodnotu kúpeľov na Villecovej hôrke (Vilec hurka) odhadlo na 900, horného mestského mlyna na 2000 a kaviarne Čierny orol v Prešove na 2250 zlatých. O tom, že išlo o vysokú sumu, svedčí aj v rovnakom čase vypracované ocenenie kasární a vojenskej nemocnice na 4350 zlatých.³¹

Napriek tomu prevádzka kúpeľov nebola ani v tomto období vždy bezproblémová a zisková. V roku 1854 sa napríklad podarilo získať ich prenájom na nasledujúcich päť rokov Leovi Holländerovi. Ten sa zaviazal platiť ročný nájom 896 zlatých. Aby zvýšil kvalitu kúpeľov a zabezpečil im dostatok pacientov, spojil sa s prešovským hlavným lekárom dr. Štefanom Cirbuszom. Nie všetko však vyšlo podľa ich plánov. Už v roku 1858 museli požiadať vedenie mesta Prešov o odpustenie zostávajúceho nájomného vo výške 558 zlatých, pretože prevádzka kúpeľov nevykázala dostatok finančných prostriedkov ani na pokrytie nákladov.³²

Hoci ešte na konci päťdesiatych rokov prebiehala v tesnej blízkosti kúpeľov ťažba dreva, od roku 1861 sa investovali značné sumy aj do parkovej úpravy okolia kúpeľného

29 MV ŠA Prešov. Fond Magistrát Prešov. Súdne spisy. Inv. č. 286. šk. 123. (1841 – 1847).

30 BARTSCH Eduárd: Sáros Megye helyirata. Eperjes, 1846, s. 9.

31 MV ŠA Prešov. Magistrát Prešov 1854 – 1860. Inv. č. 1857, šk. 94, č. 4671. Mestský majetok. Poistka proti požiaru.

32 MV ŠA Prešov. Magistrát Prešov 1854 – 1860. Inv. č. 1858, šk. 111, č. 331. Žiadosť o odpustenie zostávajúceho nájomného.

ho domu a vôbec celých kúpeľov. Veľké nádeje na celkové zvýšenie úrovne letoviska sa vkladali do založenia akciovej spoločnosti v roku 1877. Nová spoločnosť, Liečebné a zotavovacie kúpele Cemjata³³, sa napriek nízkemu základnému imaniu 10200 zlatých pustila do rozširovania a modernizácie kúpeľov, ktoré si dlhodobo od mesta Prešov prenajala. Veľkú pozornosť jej predstavitelia venovali dovtedy zanedbávanej propagácii. Ich úsilie vyvrcholilo vydaním niekoľkých rozsiahlejších prospektov a reklamných publikácií. Najmä jedna z nich, vydaná v roku 1885, poskytuje viacero zaujímavých informácií, ktoré aspoň sčasti približujú dobovú kúpeľnú atmosféru.

*Kúpele ležia približne hodinu cesty kočom na východ od mesta, ktorého sú vlastníctvom, v nadmorskej výške 388 metrov. Sú obklopené mohutnými ihličnatými lesmi. Do kúpeľov vedúca cesta je príjemná, vedie kopcovitým terénom, porasteným veľkým množstvom rôznych drevín. Tunajšia minerálna voda je veľmi uhličitá, zemito-železitá kyselka, ktorá sa na základe lekárskeho odporúčania s úspechom používa na liečenie chudokrvnosti a žalúdočných ťažkostí. Obsahuje totiž väčšie množstvá vápnika, horčíka, sodíka a železa. Okrem ďalších látok sa v nej v stopových množstvách nachádzajú napr. aj rubídium a mangán.*³⁴

Takto postupne dostával záujemca o pobyt prvé informácie a následne aj o liečebných postupoch či každodennom živote v kúpeľoch. Sezóna sa v Liečebných a zotavovacích kúpeľoch Cemjata pravidelne začínala už 15. mája. Delila sa na dve časti. Tá prvá sa začínala už spomínaného 15. mája a končila 30. júna. Druhá, ktorá bola pre ekonomický úspech spoločnosti podstatne dôležitejšia, trvala od 1. júla do 31. augusta. O chod a všeobecné povznesenie kúpeľov sa starali zamestnanci akciovej spoločnosti. Tá k pôvodnej, veľmi skromnej mestskej ubytovni dala postaviť tri pekné, dobovým zvyklostiam vyhovujúce vilové domy, obklopené verandami. Okrem toho tu vybudovala, resp. opravila tanečnú sálu, kaplnku a hostinec.

Všetky izby v domoch patriacich spoločnosti boli zariadené rovnako. Pohovka, stôl, zrkadlo, posteľ, skrine na šaty, tri stoličky, umývacia skrinka, nočný stolík s príslušenstvom, dva svietniky, krčah a dva poháre. Cena za jednu izbu bola rôzna. Závisela od dĺžky pobytu a ďalších požiadaviek zákazníkov. Tí mali možnosť, okrem doobjednania si ďalšieho nábytku či rôznych spoločenských hier, prenajať si na ľubovoľný čas aj sluhu či slúžku.³⁵

Za hlavné lákadlo cemjatských kúpeľov boli v tom čase, okrem príjemného prostredia a chutnej minerálky, považované vaňové kúpele. Zohrievaná minerálka sa nalievala do kadi, na dne ktorých bolo uložené ihličie. Za hodinu takéhoto, mimoriadne príjemného kúpeľa sa platilo až 40 grajciarov. Aj pre menej solventných hostí bol za 15 grajciarov k dispozícii kúpeľ, len vo vode o niečo chladnejšej, ktorú už predtým navštívil prvotriedny klient. Dva razy do týždňa zdravotný stav hostí kontroloval hlavný mestský

33 V origináli: A czemétei fürdő részvénye – társaság.

34 *Czemétei gyógy- és üdítő fürdő*. Kósch Arpád. Eperjes 1885, s. 1-2.

35 DERFIŇÁK Patrik: Kúpele Cemajta. In: *Príbehy starého Prešova*. Ed. Peter Švorc. Prešov : Universum, 2003.

lekár z Prešova. Pobyt na čerstvom vzduchu, chutná minerálna voda podporujúca trávenie spolu s pravidelnými kúpeľmi zvyšovali chuť do jedla. To sa podávalo päťkrát denne v spoločnej jedálni, no za malý poplatok ho bolo možné servírovať aj priamo v izbách hostí. Kúpele s mestom spájala pravidelná kočová linka, premávajúca podľa pevného cestovného poriadku. Z Hlavnej ulice v Prešove koč odchádzal smerom na Cemjatu ráno o ôsmej a poobede o 14. hodine. Späť vyrážal z Cemjaty o jedenástej a večer podľa záujmu klientov o 19., prípadne o 20. hodine. Za jednu cestu, trvajúcu približne hodinu, zaplatil cestujúci 35 grajciarov, no ak sa uspokojil s miestom vedľa kočiša, tak len 20 grajciarov. Predstavitelia kúpeľnej spoločnosti sa usilovali zvýšiť záujem prípadných hostí o pobyt v kúpeľoch aj získaním 33 %-nej zľavy na cestovnom, ktorú uhorské štátne železnice udeľovali cestujúcim z Budapešti a Debrecína.³⁶

Postupne bol prestavovaný aj pôvodný komplex kúpeľných budov zo začiatku 19. storočia. Vznikla klasicistická prízemná trojtraktová kúpeľná budova, s otvorenou arkádovou chodbou z jednej strany. Z druhej strany bola fasáda členená päťosovou fasádou. Koncom 19. storočia bola k tomuto objektu pristavaná drevená veranda a opravená tanečná sieň. Okrem toho v závere 19. storočia celý komplex kúpeľov dotváral kostolík so samostatne stojacou drevenou zvonnicou a letohrádok. Celý areál Cemjaty sa stával stále zaujímavejším predovšetkým pre samotných Prešovčanov. Svedčia o tom predovšetkým viaceré súkromné vilky, ktoré tu začali postupne vyrastať. Slúžili jednak ako miesto pre odpočinok ich majiteľov, prevažne obyvateľov Prešova, ale vo viacerých z nich si bolo možné prenajať aj izby na ľubovoľne dlhý čas.

V celkovom hodnotení úrovne kúpeľov sa objavovali rôzne, často dosť protichodné názory. Viac-menej pravidelne bola najmä na stránkach miestnej tlače kritizovaná tunajšia úroveň stravovania a miestnych hostincov všeobecne. Pri hodnotení kvality jedál sa často používal výraz „chronique scandaleuse“. Po silnejšej kritike spravidla dochádzalo k výmene personálu, menej často aj k výmene nájomcov tunajších hostincov. Problém sa však nedarilo dlhodobo a uspokojivo vyriešiť.³⁷ K zlepšeniu povesti kúpeľov neprispievali ani časté konflikty v tunajších hostincoch, ktoré sa končili nielen vážnymi zraneniami, ale neraz aj smrťou. V tomto smere mala však dlhodobo najhoršiu povesť krčma Na Zabijanej, ktorá stála pri ceste do kúpeľov.³⁸

Na druhej strane, pri hodnotení odborníkov, si Cemjata stále udržiavala pomerne pozitívne hodnotenia. Ešte v roku 1889 o nej napísali: „...*Pekný kúpeľný dom, so zábavnými miestami. V okolí areálu kúpeľov sú udržiavané chodníky a vysadené aleje. V poslednom období pre záujem začali aj súkromné domy vznikať v okolí kúpeľnej budovy.*“³⁹

36 *Czemétei gyógy- és üdítő fürdő*. Kósch Árpád. Eperjes 1885, s. 1.

37 A Czeméthei fürdő vendéglőse. In: *Felvidéki Közlöny*. 10, 1888, č. 61, s. 5, alebo A Czeméthe. In: *Eperjesi Lapok*, 24, 1899, č. 30, s. 3-4.

38 Z viacerých prípadov napríklad Szándékos emberölési bűnügyben. In: *Felvidéki Közlöny*, 10, 1888, č. 70, s. 3.

39 CSERÉRI, József: Sárosvármegye vízrajzi (hydrographiai) viszonyainak leírása, tekintettel ásványvizeire és fürdőhelyeire is. In: *A kis-szebeni kegyes – tanítórendi gymnasium értesítője az 1888/1889 – ik iskolai évről*. Közli Szkokan Sándor, Eperjes 1889, s. 12.

Úplný záver 19. storočia však neznamenal pre Cemjatu práve úspešné obdobie. V roku 1892 už akciová spoločnosť neprevádzkovala kúpele sama, ale prostredníctvom viacerých ďalších „*podnájomcov*“, ako boli napríklad Herman Berger, Šalamún Zipser, spolok Márie Dorotey a ďalšie. To na jednej strane znižovalo náklady na správu kúpeľov, na druhej strane to však malo za následok stagnáciu investícií, zvýšené opotrebovávanie zariadenia, budov a v neposlednom rade aj obmedzenie prípadných ďalších príjmov z prevádzky jednotlivých ubytovacích, stravovacích či kúpeľných zariadení.

Podrobnejší obraz o kúpeľoch na začiatku deväťdesiatych rokov 19. storočia je možné urobiť si na základe pravidelnej hodnotiacej správy, ktorú zostavil hlavný lekár Šarišskej stolice dr. Aurel Krayzell. Ten v prvom rade prevádzkovateľom, najmä však samotnej akciovej spoločnosti, vytkol skutočnosť, že v kúpeľoch, ktoré označovali ako liečebné, nebol v tom čase k dispozícii pacientom stály lekár. Ten dochádzal z Prešova iba dva razy do týždňa, čo znemožňovalo využívať kúpele na úspešné liečenie vážnejších prípadov. Kúpele nedisponovali ani vlastnou lekárnou a ani osobitnou nemocničnou budovou. Na lekárske účely, vyšetrovanie, prípadnú izoláciu chorých na nákazlivé choroby sa tu síce nachádzala osobitná budova, tá však nemala ani základné nemocničné vybavenie. Jediným pozitívom boli osobitné izby pre nakazených.

Positívne bola hodnotená kvalita tunajšej minerálnej vody, zemitej, železitej kyselky, ktorá aj v horúcich letných dňoch mala stálu teplotu 8 stupňov. Hlavný lekár ju odporúčal najmä pre trpiacich na chudokrvnosť, resp. choroby krvotvorby. Súčasne však vytkol vedeniu kúpeľov, že posledný chemický rozbor vody bol robený v roku 1883. Pre návštevníkov bolo pripravených celkovo dvanásť kádí, a viaceré nádoby na umývanie. Chýbali však v tom čase módne parné a bahenné kúpele, vhodné vodné nádrže na plávanie, ale i také drobnosti, ako napríklad zrkadlá. Z kvalitatívnej stránky tak podľa jeho názoru kúpele nebolo možné hodnotiť veľmi vysoko. To sa postupne odzrkadľovalo aj na klesajúcom počte návštevníkov.⁴⁰

Aj napriek nie vysokým očakávaniam, sezónu roku 1892, ktorá trvala od 15. mája do 31. augusta, hodnotili aj predstavitelia spoločnosti ako výnimočne slabú. Nepomohlo ani to, že v máji a júni sa za izbu platili iba 2 zlaté týždenne, kým v hlavnej, júlovej a augustovej časti sezóny to boli tri zlaté na týždeň. V kúpeľoch sa za tri a pol mesiaca dlhodobejšie liečilo iba 82 návštevníkov, 8 mužov, 29 žien a 45 detí. Z nich naozaj chorých, s viac či menej vážnymi diagnózami, bolo iba 21 osôb. Ostatní návštevníci boli iba rekreanti nachádzajúci odpočinok v príjemnom prírodnom prostredí alebo rodinní príslušníci pacientov. V knihe návštev tak rozhodujúcu skupinu tvorili krátkodobí hostia, tzv. „*prechádzajúci*“, alebo obyvatelia Prešova a okolitých obcí. Tí však iba v minimálnej miere využívali ubytovacie kapacity kúpeľov. Celkovo počas sezóny kúpele zaevidovali spolu 2314 návštevníkov, okrem ešte 100 chudobných, neplatiacich hostí. Len pre porovnanie, v podstatne známejších a široko propagovaných Bardejovských kúpeľoch sa ako pacienti na dlhší čas ubytovali 1698 domáci a 87 zahraniční návštevníci.⁴¹

40 MV ŠA Prešov. Fond Šarišská župa, podžupan. VII/1892, šk. 95. Správa o stave kúpeľov na Cemjate.

41 A Czéméthe. In: *Eperjesi Lapok*, 17, 1892, č. 41, s. 4.

Všetci, ktorí sa rozhodli stráviť nejaký čas na Cemjate, mohli okrem prechádzok, kúpania sa v kadiach s teplou vodou a ihličím či pitia minerálnej vody využívať aj doplnkové služby ponúkané jednotlivými nájomcami. Išlo napríklad o liečebné telesné cvičenia, dychové cvičenia, prípadne finančne nenáročnú, no v tom čase experimentálne využívanú liečebnú kúru spočívajúcu v pití srvátky a kyslého mlieka. V prípade záujmu na osobitné požiadanie bolo možné navštevovať aj módne „massage“. Ďalšia v tom čase populárna liečebná kúra, pitie hroznovej šťavy, sa v cemjatských kúpeľoch nevyužívala.⁴²

Na ďalšie zlepšenie služieb a zvýšenie celkovej úrovne kúpeľov boli v tom čase potrebné ďalšie investície a predovšetkým intenzívna propagácia. Akciová spoločnosť investovala celý svoj kapitál do výstavby nových a obnovy pôvodných budov, no ani to nestačilo. Zisk z prevádzky bol malý, čo zasa znižovalo záujem prípadných nových investorov. Pravidelne usporadúvané tanečné zábavy a koncerty, minerálna voda a príjemné prostredie už nestačili na prilákanie najmä bohatších zákazníkov. Tí požadovali ľahkú dostupnosť, pohodlie a najnovšie liečebné postupy. To im však vedenie kúpeľov na Cemjate, napriek nespornej snahe, nemohlo zabezpečiť.

Napriek všetkému však v priebehu druhej polovice 19. storočia bola Cemjata pre obyvateľov samotného Prešova i hostí z iných miest nielen príjemným letoviskom, ale aj miestom intenzívneho kultúrneho života. Okrem tanečných zábav sa tu pravidelne konali koncerty, prednášky, vystupovali tu rôzni umelci. Kúpele i okolité lesy navštívili, hoci často iba na krátky čas, významní spisovatelia, ako boli napríklad S. Petőfi či M. Jókai, ale i viacerí členovia cisárskej rodiny. Spomedzi nich najväčšiu pozornosť vzbudila návšteva arcivojvodu Jozefa, spolu s cisárovnou Alžbetou najpopulárnejšieho príslušníka habsburskej vládnucej dynastie v Uhorsku. Ten navštívil Prešov v letných mesiacoch roku 1892. Po pohostení v biskupskom paláci a prijatí najvyšších miestnych predstaviteľov Šarišskej stolice sa celá spoločnosť na čele so županom Jánom Szmrecsányim presunula práve na Cemjatu. Tu až do neskorých večerných hodín prebiehala tanečná zábava, na ktorej hrala vojenská hudba 67. pešieho pluku umiestneného v Prešove. Pri návrate kočmi bola celá cesta do mesta osvetlená horiacimi faklami a nečakané osvetlenie dostalo aj jeho centrum.⁴³

Začiatok dvadsiateho storočia sa pre kúpele na Cemjate začal veľmi nešťastne. Po takmer dvadsiatich piatich rokoch ukončila svoju činnosť a aj existenciu akciová spoločnosť. Jej úsilie urobiť z Cemjaty významnejšie a najmä prosperujúce kúpeľné centrum sa skončilo, napriek nespornej snahe neúspešne.⁴⁴ Kúpele výraznejšie nepresiahli rámec síce príjemného, ale iba miestneho prímestského letoviska pre stredné vrstvy obyvateľstva, najmä z Prešova a najbližšieho okolia. Hoci spoločnosť spravidla vykazovala

42 MV ŠA Prešov. Fond Šarišská župa, podžupan. VII/1892, šk. 95. Správa o stave kúpeľov na Cemjate.

43 Blížšie DERFIŇÁK, Patrik: Arciknieža Jozef v Prešove. In: *Príbehy starého Prešova*. Ed. Peter Švorc. Prešov : Universum, 2003, s. 128-129.

44 *Sárosvármegye Kalauz*. Szerkesztette Kósch, A. Eperjes, 1910, s. 136.

zo svojho hospodárenia zisk, ten nebol dostatočne vysoký, aby pokryl potreby spojené s postupným rozširovaním a modernizáciou kúpeľov. Ani majitelia akcií nemali veľa dôvodov na spokojnosť. „Spoločnosť počas svojho pôsobenia len raz vyplácala podstatnejšie dividendy, inak všetky zisky a aj celý akciový kapitál investovala do zlepšenia prevádzky kúpeľov. Keď však akcionári zistili, že dlžoby, záväzky a úroky rastú a už zhltnú aj štvrtinu základného kapitálu, na mimoriadnom valnom zhromaždení 4. mája 1902 poverili riaditeľstvo spoločnosti jej likvidáciou a rozdelením zostatku po likvidácii akcionárom.“⁴⁵ Vedenie spoločnosti následne oznámilo rozhodnutie o likvidácii mestu, ako majiteľovi pozemkov, na ktorých podnikala, a pokúsili sa dohodnúť na vzájomne výhodnom finančnom vyrovnaní.

Zástupcovia mesta sa však s dohodou neponáhľali a usilovali sa v prospech mesta čo najviac využiť zložitú situáciu, do ktorej sa likvidovaná spoločnosť dostala. V prvom rade mesto vypísalo súťaž na nový prenájom kúpeľov a sčasti samo začalo jednotlivé kúpeľné domy prenajímať. Súčasne sa v čo najväčšej miere usilovalo znížiť odhadnú hodnotu postavených nehnuteľností, proti čomu likvidátori spoločnosti ostro protestovali. Za východiskom pre výslednú dohodu nakoniec stáli jednak majetkové bilancie spoločnosti, jednak aj záujem mesta ďalej prevádzkovať kúpele. Spoločnosť ponúkla mestu celý svoj majetok, ktorý predstavovali postupne vybudované vilové domy v hodnote 41 540 korún. Urobila tak preto, že mesto malo na nich zmluvne zakotvené predkupné právo, ale aj preto, aby sa tieto objekty nedostali do „cudzích rúk“ a mimo kontroly mestských orgánov. Záujmy a majetok mesta by tak mohli utrpieť škodu. Ponuka bola výhodná, pretože do výstavby a zariadenia vilových domov bolo počas pôsobenia spoločnosti investovaných celkovo 63 852 korún, nerátajúc každoročné náklady na údržbu.

Mestská rada túto ponuku prijala s tým, že popri vilových domoch prevezme aj dlžoby spoločnosti v celkovej sume 26 540 korún, z toho 23 800 korún v Prešovskej sporiteľni. Na účet likvidovanej spoločnosti tak mesto previedlo iba 15 000 korún, ktoré si po vyrovnaní ostatných aktív a pasív rozdelili akcionári podľa výšky svojich podielov.⁴⁶

V období pred prvou svetovou vojnou, počas nej, ale i v rokoch existencie medzivojnovnej Československej republiky sa v kúpeľoch na Cemjate vystriedalo viacero nájomcov. Niektorí z nich tu podnikali dlhší čas, iní sotva jednu sezónu. Ich zámery, aktivity i celkový prístup k podnikaniu boli rôzne. Mnohí z nich, hoci začali s veľkými plánmi, rýchlo z Cemjaty odišli. Medzi tých, do ktorých boli z hľadiska opätovného rozvoja kúpeľov vkladané veľké nádeje, patrila napríklad Zomborský Dénes, ktorý do Prešova prišiel z Budapešti. V návrhu, ktorý predstavil mestskej rade, plánoval predovšetkým

45 Czéméthe. In: *Eperjesi Lapok*, 27, 1902, č. 27, s. 1.

46 Vedenie Sporiteľne začalo na samom začiatku 20. storočia investovať postupne viac do pozemkov a nehnuteľností. O podnikanie na Cemjate však kvôli nízkym výnosom nemalo záujem a obmedzilo sa na financovanie potrieb akciovej spoločnosti prevádzkujúcej kúpele. Pri jej likvidácii sa všemožne usilovalo vymôcť predovšetkým vlastné pohľadávky a intenzívne sa zasadzovalo za čo najrýchlejšie, aj keď nie najvýhodnejšie vyrovnanie s mestom. Bližšie napríklad, DERFIŇÁK, Patrik: Prešovská sporiteľňa, účastinná spoločnosť (1845 – 1923). In: *Annales historici Presovienses*. Vol. 6/2006. Prešov : Universum, 2006, s. 186.

inštalovať v kúpeľoch nové kade, výstavbu kolkárne, nových tenisových kurtov, úpravu parku i chodníkov. Ponúkol aj zabezpečenie pravidelného dopravného spojenia s Prešovom, najprv krytými kočmi, neskôr aj automobilmi. Súčasne plánoval aj „...*postarať sa o dobrý hostinec a modernú starostlivosť o hostí* ...“⁴⁷ Napriek veľkým plánom však nakoniec nebola jeho ponuka prijatá pozitívne. Žiadal totiž nájomnú zmluvu až na štrnásť rokov. Navyše, ním ponúkaný každoročný nájom nebol veľmi vysoký. Mestu mal platiť ročne iba 700 korún, pričom ale žiadal úvodnú dotáciu vo výške 2672 korún a 22 halierov na najnutnejšie opravy. Ako záruku serióznosti svojich zámerov bol ochotný zložiť záruku tisíc korún. Mestská rada nakoniec tieto podmienky prijala, predovšetkým pod vplyvom verejnosti a miestnej tlače. Aj tento kandidát však nakoniec z kúpeľov rýchlo odišiel.

V októbri 1915 sa skončila jednému z nich, Emanuelovi Gellértovi nájomná zmluva, pričom znovu bola vypísaná súťaž na ich prenájom.⁴⁸ V súvislosti s vojnovým stavom, v ktorom sa krajina nachádzala, nedávnym vpádom ruských vojsk do priestoru severného Šariša i stále stúpajúcimi zásobovacími ťažkosťami, v porovnaní s predošlými obdobiami sa výrazne znížil počet záujemcov o takýto spôsob podnikania. Ako jeden z najaktívnejších záujemcov o získanie kúpeľov do správy sa predstavil Emil Hartmann z Prešova, ktorý už začiatkom roka 1916 predložil svoju ponuku mestskej rade. Tá však nakoniec pri svojom výbere opäť uprednostnila predošlého nájomcu. Prenajala mu kúpele až do roku 1918 s tým, že súčasne nariadila mestskej pokladnici vrátiť neúspešnému kandidátovi zálohu 1000 korún aj so 6%-ným úrokom za obdobie, keď boli peniaze viazané.⁴⁹

V tejto súvislosti sa zachoval zaujímavý dokument, ktorý umožňuje bližšie nazrieť do situácie v kúpeľoch i do možností a právomocí jednotlivých nájomcov v tomto období. Predmetom nájmu bol predovšetkým majetok mesta nachádzajúci sa v kúpeľoch, ktorý tvorili všetky krčmy, kúpeľné miesta, hostovské izby a hospodárske stavby, studne a všetok inventár patriaci k týmto objektom. Predmetom nájmu neboli pozemky a súkromné domy ležiace za štátnou cestou, platiace osobitný nájom, rovnako do prenájmu kúpeľov nepatrili pozemky spravované mestským hájnikom, spolu so starou a teraz prázdnu horárňou. Nájomca kúpeľov nedisponoval ani kaplnkou vedľa tančiarne a miestom pred ňou s krížom, ktoré boli osobitne ohradené. Nemal právo zasahovať do záležitostí a využívania mestských lesov, nemal ani povolenie lesného a poľného lovu. Pozemky, nachádzajúce sa vedľa cesty, na ktorých stáli súkromné domy, boli síce predmetom prenájmu, neboli však hospodársky využiteľné. Studňu, resp. prameň minerálnej

47 A Czemethe jövője. In: *Eperjesi Lapok*, 30, 1905, č. 1, s. 6.

48 Emanuel Gellért patril k významným prešovským podnikateľom. V centre mesta prevádzkoval jedno z najväčších reštauračných a hotelových zariadení. Podnikanie v kúpeľoch predstavovalo iba jednu z jeho doplnkových aktivít.

49 MV ŠA Prešov. Pobočka Prešov. Fond Mestský úrad 1923 – 1945. Inv. č. 34, šk. 3, 1924. Administratívne spisy. Rozhodnutie mestskej rady o odmietnutí ponuky E. Hartmanna na prenájom kúpeľov na Cemjate.

vody mal nájomca udržiavať podľa doterajších zvyklostí. Čo bolo dôležité, vodu z neho musel nájomca pre vlastnú spotrebu bezplatne poskytovať nielen kúpeľným hosťom či osobám dlhšie či kratšie pobývajúcim na území Cemjaty, ale aj iba prechádzajúcim pocestným. Mohli si ju bez obmedzenia naberať do fliaš a menších nádob. Bolo však prísne zakázané využívať minerálnu vodu za účelom obchodu a podnikania. Svoj prípadný zámer čerpať a predávať vodu mohol záujemca riešiť iba prostredníctvom mestskej rady. Predstavitelia mesta si tiež pre svoje potreby vyhradili v kúpeľnom dome jednu izbu, konkrétne číslo 15. Dve izby malo mesto dlhodobo rezervované aj v tunajšom mestskom ubytovacom zariadení.⁵⁰

Napriek neúspechu akciovej spoločnosti a stagnácii kúpeľov v rukách celého radu nájomcov počas prvých dvoch desaťročí dvadsiateho storočia, myšlienka obnovy kúpeľov stále nachádzala podporu u predstaviteľov mesta. Nepochybne k tomu prispel celkový nedostatok priemyslu i významnejších možností zamestnať sa v meste a jeho okolí, ktorý ešte zvýraznila celosvetová hospodárska kríza na začiatku tridsiatych rokov minulého storočia. Pri hľadaní riešení, ako aspoň zmierniť tento nepriaznivý stav, došlo opäť k oživeniu starej myšlienky vybudovať tu v rámci rozvoja cestovného ruchu významnejšie turistické kapacity. V tomto smere sa začalo hľadať riešenie, ako a s čo najmenšími nákladmi oživiť aj mestu patriace kúpele na Cemjate. Argumentov na to bolo viacero. Predovšetkým sa opäť pripomínali iné, úspešné menšie prímestské kúpele a rekreačné strediská, ako boli v tom čase Spišskonovoveské či Levočské kúpele, prípadne košický Bankov a Čermel.⁵¹ Väčšine týchto rekreačných stredísk chýbalo to najdôležitejšie, čo podľa vtedajších predstáv kúpele mali mať, a to hodnotnejšie minerálne alebo horúce pramene. Tie ani jedno z týchto stredísk nemalo, a predsa vykazovali v medzivojnovom období uspokojivé hospodárske výsledky. Vďaka svojim prameňom a tradícii na tom bola Cemjata oveľa lepšie. Preto koncom tridsiatych rokov, podľa viacerých podnikateľov, zástupcov mesta i nadšencov turistiky prišiel vhodný čas znovu vybudovať z Cemjaty prosperujúce kúpeľné miesto, zodpovedajúce najnovším požiadavkám doby.⁵²

Ako Cemjata v tom čase vyzerala a čo mohla svojim návštevníkom ponúknuť, sa vcelku výstižne zmieňuje text pochádzajúci z pera známeho spisovateľa Sándora Máraiho. „...Popoludní som prechádzal cez les a zrazu sa mi pred očami zjavila Cemjata. Kúpeľné miesto v lese vedľa Prešova, dlhý prízemný dom a kúpeľná budova s niekoľkými obytnými izbami a lesmi, ktoré sú ešte trochu pralesom, je v nej niečo nedotknuté, plné ticha a jahôd, malín a nezábudok, papradí a sŕn, naplnené zvláštnym nekonečným pološerom, ktoré sa objavuje iba v naozajstných lesoch, akoby les bol veľkou, večnou dielňou života, trochu cintorínom a trochu detskou izbou všetkého života... Taký je les okolo Cemjaty. Hostia sa kúpu v drevených kadiach. Večer na pavlači jedálne, pod hviezdami

50 MV ŠA Prešov. Pobočka Prešov. Fond Mestský úrad 1923 – 1945. Inv. č. 34, šk. 3, 1924. Administratívne spisy. Zmluva o prenájme mestských kúpeľov.

51 MULÍK, Ján: *Dejiny kúpeľov a kúpeľníctva na Slovensku*. Martin : Osveta, 1981, s. 116.

52 *Sto rokov organizovanej turistiky v regióne Prešov*. Ed. P. Derfiňák. Prešov : Regionálna rada KST, 2005, s. 48.

hrá cigán, celkom tichúčko. Srny vystúpia na mesiacom osvetlenú čistinu a načúvajú. Na stoloch blikocú svetlá sviečok, chránené pred vetrom sklenenými krytmi. Nie je žiadna kurtaxa. Nie je vôbec nič. Teraz som si na ňu spomenul a očarila moje srdce. Ak sa nerozvíja, ak nedrží „krok s dobou“, ak nezavedie elektrinu, tečúcu vodu a tenisových trénerov, ak zostane les, srny a maliny ďalej spolu s drevenými kaďami, vo svojich spomienkach predpovedám peknú budúcnosť Cemjate.“⁵³

Postupne boli prizvaní na posúdenie situácie viacerí nestranní odborníci, spomedzi ktorých vypracoval riaditeľ Sanatória dr. Szontágha, H. L. Vágh v roku 1937 projekt a základný rozpočet, potrebný na obnovu kúpeľov a zásadné zlepšenie ich prevádzky. Z pomerne rozsiahleho dokumentu je zaujímavých hneď niekoľko skutočností. Predovšetkým privítal zámer mesta obnoviť kúpele, pretože, podľa jeho názoru „...V takom stave, ako dnes sú tieto kúpele, nikomu nijak neslúžia a ďalej sa ani nemôžu udržať. Nechať ich zaniknúť by bolo nielen škodou, ale aj veľkou kultúrnou hanbou“.⁵⁴ Prípadnú klientelu by podľa predpokladov odborníkov stále v prvom rade tvorili stredné vrstvy z Prešova, ale aj širšieho okolia. I keď by si kúpele mali zachovať svoj liečebný charakter a prenechať potrebný priestor aj pacientom, najväčšia časť návštevníkov by sa v duchu vtedajšej módy mala koncentrovať spomedzi záujemcov o tzv. „weekendy“ v prírode, hľadajúcich tu najmä odpočinok, ale aj spomedzi vyznávačov stále populárnejších športov, najmä lyžovania a turistiky.⁵⁵

Samozrejme, zanedbané kúpele by si vyžadovali aj isté úpravy, aby zodpovedali potrebám doby. Nielen H. L. Vágh, ale aj ďalší odborníci navrhovali v prvom rade postaviť vhodné ubytovacie priestory, najlepšie menší hotel, bez ktorého nebolo možné očakávať zvýšenie návštevnosti domácich, ani hostí z cudziny. Za najjednoduchšie riešenie považovali jednoduchý poschodový objekt s približne tridsiatimi jedno a dvoj lôžkovými izbami. Pod strechou v manzardách by mohli byť aj viacposteľové izby, ktoré by boli určené pre menej náročných turistov a letné pobyty žiakov. Izby by mali byť zariadené jednoducho, ale pohodlne a čisto. Na každom poschodí navrhovali postaviť moderné WC, jednu kúpeľňu a izbu pre chyžnú. V každej izbe počítali s umývadlom, samozrejme s tečúcou teplou a studenou vodou. Takýto hotel by mal mať schopnosť pojať okolo osemdesiat osôb, tak, aby mohol vykazovať potrebnú rentabilitu.

Veľkou výhodou bolo, že k hotelu nebolo potrebné budovať jedáleň. V tomto smere bolo možné, po drobných úpravách, využiť existujúci starší objekt, ktorý sa mohol spojiť aj so starou divadelnou, resp. tanečnou sálou. Z južnej strany plánovali dostavať veľkú terasu, umožňujúcim za pekného počasia obedovať priamo v prírode. Súčasne by poskytovala možnosť občerstvenia aj príležitostným výletníkom. Na vykurovanie vzhľadom na sezónnosť prevádzky nebolo potrebné ústredné kúrenie, stačilo upraviť niekoľko kachľových pecí. Zo starého kúpeľa navrhovali ponechať iba dve či tri kabínky

53 MÁRAI, Sándor: *A négy évszak. Ceméte*. Budapest, 1938, s. 125-126.

54 VÁGH, H. L.: Odborná mienka na obnovenie kúpeľov Cemjata. In: *Šariš*, 8, 1937, č. 45, s. 7.

55 *Sto rokov organizovanej turistiky v regióne Prešov*. Ed. P. Derfiňák. Prešov : Regionálna rada KST, 2005, s. 49.

s vaňami na minerálnu vodu a jednu na vodoliečbu. Väčšina zainteresovaných sa zhodla na tom, že dostavať by bolo potrebné ordináciu pre lekára a kanceláriu pre riaditeľstvo kúpeľov. Ako nevyhnutnú podmienku úspešnej existencie kúpeľov však bolo potrebné všade zaviesť elektrinu, telefón a zabezpečiť pravidelné poštové spojenie.

Ako ďalšiu dôležitú podmienku na celkový úspech zariadenia vo všeobecnosti odporúčali vybudovanie aspoň jednoduchého kúpaliska. „*Je bezpodmienečne nutné za dnešných pomerov, kedy každý hľadá možnosť kúpania sa v prírode, aby mesto uskutocnilo takú plaváreň, ktorá by vyhovela aj pre menšie závody a mládeži dala možnosť naučiť sa plávať a trénovať.*“ I táto myšlienka bola na Cemjate realizovateľná, keďže vodu do vybudovaného bazéna bolo možné privádzať jednoduchými betónovými rúrami z tunajšieho rybníka. Malo sa však dbať na skutočnosť, aby bazén umiestnili na slnečnom mieste, lebo aj „*slnečný kúpeľ je práve tak dôležitý ako bazén sám*“.⁵⁶

Analýza obnovy kúpeľov nebola možná bez dôkladnej finančnej kalkulácie celkových nákladov a výnosov. Vychádzajúc z plnej vyťaženosti hotela vo vrchole sezóny, od polovice júla do polovice augusta, rovnako ako aspoň zo symbolickej vyťaženosti v ďalších mesiacoch sezóny, od 15. mája až do 15. septembra, predpokladal sa príjem za 3380 nocí. K tomu sa pridával príjem za stravu, raňajky, obedy, olovrant, večere, v predpokladanej výške 107 400 Kč. K tomu bolo možné pripočítať aj príjmy z kúpeľa (6000 Kč) i prenájmu polí, ktoré malo mesto na Cemjate (8000 Kč). Celkové odhadované príjmy zo štvormesačnej kúpeľnej sezóny sa vcelku reálne odhadovali na 139 000 korún. Na strane výdavkov predstavovali najväčšie položky oprava budov (14 000 Kč), odpisy, platy pre dvanásť, väčšinou iba sezónnych zamestnancov (5660 Kč), propagácia (5000 Kč) a nákup potravín do kuchyne (33 800 Kč). Najdôležitejšie však bolo, že predpokladané príjmy prevyšovali očakávané výdavky o 41 000 Kč. Podľa zástancov myšlienky obnovy kúpeľov tento prebytok umožňoval, pri 4%-nej úrokovej sadzbe, splácať pôžičku v objeme okolo jedného milióna korún, ktorú by si mesto malo zobrať na obnovu kúpeľov. Nepochybne ďalším dôvodom na zváženie bolo aj to, že staré budovy kúpeľov a pozemky v tom čase neprinášali mestu žiadne príjmy.

Celková obnova a modernizácia kúpeľov sa však nakoniec v plánovanej podobe neuskutočnila. Ako inak, chýbali na to finančné prostriedky. Mesto bolo silne zadlžené a pravidelné deficity objavujúce sa v jeho rozpočtoch neumožňovali čerpať nové a drahé úvery na podobné, pomerne riskantné investície. Menší hotel však nakoniec predsa len postavili, pričom dokončený bol v roku 1941. V publikácii, ktorú o Prešove vydali v roku 1943, už mohli o Cemjate napísať nielen to, že keď je v nedeľu alebo vo sviatok pekne, je Cemjata priam zaplavená Prešovčanmi, ktorí tu nachádzajú všestrannú rekreáciu.⁵⁷

Nový hotel vhodne doplnil komplex starších kúpeľných objektov, tančiarne, kaplnky i viacerých súkromných viliek, ktoré si tu postavili zámožnejší Prešovčania, využívajúci starostlivo udržiavané lesné cestičky a tunajší park. Pripravovala sa aj výstavba letného kúpaliska a nových tenisových kurtov. A hoci menšie úpravy na prelome tridsiatych

56 VÁGH, H. L.: Odborná mienka na obnovenie kúpeľov Cemjata. In: *Šariš*, 8, 1937, č. 45, s. 8.

57 SABOL, Štefan: *Prešov v minulosti a dnes*. Bratislava : Čas, 1943, s. 157.

a štyridsiatych rokov nepriniesli očakávané skvalitnenie tunajších kúpeľov, Cemjata si našla miesto nielen medzi turistami, ale stala sa dôležitým centrom aj zimných športov, najmä lyžovania. Bežecké trate, nenáročné zjazdovky i prírodný lyžiarsky mostík poskytovali priestor pre rozrastajúcu sa skupinu športových nadšencov nielen z Prešova, ale aj okolitých obcí. Druhá svetová vojna spôsobila kúpeľom na Cemjate značné škody. Odišla veľká časť starých a verných hostí, ktorí si zvykli a tolerovali nie najpohodlnejšie ubytovanie, chýbajúcu elektrickú energiu i stále menej vody v tunajšom rybníku. Tých aspoň sčasti nahradili ich nemecké deti, posielané na naše územie na ozdravné pobyty. Ešte horšia však bola celková devastácia objektov, keď najmä v samotnom závere druhej svetovej vojny bola z nestrážených objektov časť zariadenia rozkradnutá a časť zničená. Staré budovy kúpeľov síce prechod frontu prežili, utrpeli však značné škody, ktoré boli výsledne odhadnuté na 800 000 Kč. Ako ešte o dva roky neskôr, s istou nostalgiou, napísali miestne noviny v závere roku 1947: „... *Nad Cemjatou zavládla opustenosť a prázdnota. Sem-tam niekoľko zabúdlivých výletníkov, občas nejaká letná tanečná zábava či majáles v prírode a pár prešovských vytrvalcov zo staršej generácie nemohlo vytrhnúť predtým tak vyhľadávané kúpeľné miesto z letargie.*“⁵⁸

Tesne po oslobodení a skončení druhej svetovej vojny ešte Cemjata unikla znárodneniu a zostala mestským majetkom. To bolo pri ďalších úvahách o jej obnovení a celkovom rozvoji veľmi dôležité, pretože celková situácia v slovenskom kúpeľníctve bola veľmi komplikovaná. Na jar roku 1945 bola časť kúpeľov, ako napríklad Piešťany, Sliač, Štrbské Pleso, Tatranská Lomnica, Ľubochňa, Korytnica či Oravská Polhora, vo vlastníctve štátu. Niektoré ďalšie prevzali do správy jednotlivé národné výbory. Ostatné, najmä menšie kúpele regionálneho významu, zostali naďalej vo vlastníctve miest, obcí, súkromných akciových spoločností či jednotlivých podnikateľov. Na činnosť štátnych kúpeľov dozeral od roku 1945 a ich správou bol poverený VI. odbor Povereníctva zdravotníctva. O rok neskôr s týmto účelom vzniklo Ústredné riaditeľstvo štátnych kúpeľov v Prahe, ktoré malo celoštátnu pôsobnosť. Pre ďalší vývoj slovenského kúpeľníctva mala mať veľký význam konferencia lekárov a príbuzných odborníkov, ktorá sa iniciatívy Povereníctva zdravotníctva a Štátnej kúpeľnej rady uskutočnila v decembri 1947 na Štrbskom Plese.⁵⁹

Stretnutie malo rozdeliť kúpele do viacerých kategórií a pripraviť účelnú rajonizáciu indikácií, so zreteľom na rekonštrukciu a modernizáciu jednotlivých kúpeľov v budúcnosti. Na nasledujúcich stretnutiach bolo stanovené rozdelenie, vychádzajúce z chemického zloženia a fyzikálnych vlastností liečivých zdrojov, ich vydatnosti a celkovej vybavenosti kúpeľov. V prvej kategórii sa nachádzali kúpele medzinárodného významu, ako boli Piešťany, Bardejovské kúpele, Trenčianske Teplice, Sliač, Smrdáky a klimatické kúpele vo Vysokých Tatrách. Do druhej kategórie navrhli zaradiť zariadenia celoštátneho významu, okrem iných napríklad Baldovce, Vyšné Ružbachy, Cígeľku, Korytnicu, Turčianske Teplice či Novú Ľubovňu. Do tretej kategórie mali byť zaradené kúpele miest-

58 Miliónové investície v kúpeľoch Cemjata. In: *Ozvena*, 3, 1947, č. 42, s. 3.

59 MULÍK, Ján: *Dejiny kúpeľov a kúpeľníctva na Slovensku*. Martin : Osveta, 1981, s. 130.

neho významu, pre ktoré neboli určené presné podmienky na ich činnosť. Tieto kúpele mali predovšetkým slúžiť na rekonvalescenciu, liečenie stavov vyčerpanosti a rekreáciu. V tejto kategórii sa objavili predovšetkým menšie kúpele, bez ohľadu na skutočnosť, či v tom čase boli v prevádzke, alebo nie.

V tejto tretej kategórii sa nachádzali aj mestské kúpele na Cemjate. Mesto pozorne sledovalo dianie okolo slovenského kúpeľníctva a aj na základe toho, že štát spočiatku nejavil záujem o podobné podniky, sa rozhodlo znovu obnoviť ich prevádzku, resp. opäť vytvoriť z tohto miesta dôstojné a vyhľadávané letovisko. To by jednak zabezpečovalo obyvateľom Prešova a okolia príjemné miesto na odpočinok i kultúrne využitie, jednak by vznikli stále potrebné nové pracovné miesta. Samozrejme, nezanedbateľným dôvodom bola aj skutočnosť, že prosperujúci podnik by nepochybne priniesol aj ďalšie prostriedky mestu. Po prípravách bolo preto možné už v závere roku 1947 informovať verejnosť o nových zámeroch mesta, jednak odstrániť škody, ktoré na mestských kúpeľoch napáchala vojna i predošlé desaťročia, a jednak začať s ich celkovou modernizáciou. V rámci dvojročného budovateľského plánu sa pripravili projekty, prvým bodom ktorých sa stala nadstavba hotelovej budovy, ktorá má byť dokončená do konca roku 1947. Vďaka tejto nadstavbe, realizovanej firmou Tlučko z Prešova, sa zdvojnásobil počet hostovských izieb. Celkové náklady nadstavby dosiahli jeden milión korún. To však mal byť iba začiatok.

V nasledujúcich rokoch sa postupne malo realizovať viacero ďalších, pomerne ambiciózných projektov. Už v roku 1948 sa mala rozbehnúť výstavba novej, modernej zotavovne pre mládež. Na celkových nákladoch vo výške viac ako päť miliónov korún sa mala v rozhodujúcej miere podieľať „Zdravá generácia“ – ústredie rekreačných stredísk pre pracujúci dorast na Slovensku, ktorý k spolupráci získal aj Povereníctvo sociálnej starostlivosti. Mesto Prešov venovalo ako svoj vklad do celej akcie pozemok, na ktorom mal moderný objekt vyrásť. Práve malo realizovať prešovské Všeobecné stavebné družstvo, ktoré malo súčasne aj vybudovať nákladom troch miliónov korún dlho očakávaný moderný prírodný letný bazén, ktorý sa mal stať hlavným lákadlom predovšetkým pre mladšie ročníky rekreantov. Práve snaha prilákať na Cemjatu čo najviac mladých ľudí vyústila do zámeru vybudovať aj tenisové dvorce a volejbalové ihriská, ktoré by doplnili možnosti športového využitia, ktoré dovtedy poskytovala iba kolkáreň a jednoduchá prírodná strelnica. Kompletnou rekonštrukciou mala prejsť aj v tom čase z hygienického hľadiska už absolútne nevyhovujúca kúpeľná budova. Ako úplne nové objekty sa mali postaviť garáže a predovšetkým priestranná jedáleň. Opravami mali prejsť aj staršie objekty nachádzajúce sa v areáli kúpeľov, v tom čase už vo veľmi zlom stave. Do viacerých menších objektov postupne investovalo aj samotné mesto Prešov. Ako miesto pre rekreáciu vlastných zamestnancov napríklad za 140 000 korún odkúpilo súkromnú vilku niekdajšieho starostu dr. Alexa Duchoňa, ktorú do konca roku 1947 nielen celkom opravili, ale aj vybavili základným zariadením.

Záver roku 1947 vyznieval pre kúpele ešte pomerne optimisticky. Pripravovala sa konečne celková elektrifikácia kúpeľov, predmetom serióznej diskusie bolo aj určenie „ochranného kúpeľného pásma“, to malo byť podkladom k definitívnemu ukončeniu konania, ktorým by sa vyhlásila cemjatská voda za minerálnu a liečivú. Na základe týchto

aktivít mohlo byť právom konštatované, že „...po postupnom prevedení spomínaných investícií oživne nový, kúpeľný aj výletnícky ruch, ktorý pozdvihne cemjatské kúpele na jedno z najvyhľadávanejších stredísk nášho východu už nie čiste s lokálnym, ale prinajmenšom provincionálnym verejno-zdravotným významom“.⁶⁰

No ako takmer vždy počas svojich dejín, aj tentokrát bol nádejný rozvoj Cemjaty zastavený už v začiatkoch. Napriek tomu, že veľkorysá prestavba bola naplánovaná a začalo sa aj s jej realizáciou, pomery v Československu sa po februári 1948 začali rýchlo meniť. Štát už neponechával v rukách súkromných spoločností žiadne významnejšie majetky a menil sa jeho vzťah aj voči mestám. V tomto smere nastala aj zmena v dovtedajšom nazeraní na jednotlivé kúpele, už bez akéhokoľvek ohľadu na ich predošlé zaradenie. Už počas jarných mesiacov roku 1948 boli schválené, z hľadiska kúpeľníctva, dva dôležité zákony. Tým prvým bol Zákon o národnom poistení, prijatý 15. apríla 1948. Ním sa nariaďovalo poisťovniam, aby v prípade potreby poskytovali svojim poistencom osobitnú liečebnú starostlivosť nielen v nemocniciach, ale aj kúpeľoch a iných liečebných ústavoch. Tým sa kúpeľná liečba v odôvodnených prípadoch dostala na úroveň bežnej ústavnej a sanatórnej liečby.

Ešte dôležitejší pre ďalšie osudy nielen Cemjaty, ale prakticky všetkých slovenských kúpeľov bol zákon č. 125 zo dňa 6. mája 1948, ktorým boli znárodnené všetky liečivé zdroje a kúpele a ktorý upravoval aj ďalšiu správu skonfiškovaného kúpeľného majetku. Štát týmto nadobudol výhradné právo disponovať liečivými zdrojmi a vlastnícke právo na kúpeľný majetok a vôbec majetok súvisiaci s prírodnými liečivými zdrojmi. Jedinou výnimkou v tomto smere bol majetok patriaci štátnemu Ústavu národného poistenia.⁶¹

Prešov, ako majiteľ kúpeľov na Cemjate, nemal šancu nájsť v zákone nejakú možnosť, ako nestratiť majetok, ktorým voľne disponoval viac ako štyristo rokov. Znárodnenie sa totiž týkalo liečivých minerálnych vôd, prírodných liečivých plynov, ložísk liečivého bahna, rašeliny a slatiny, zahŕňalo pozemky s prírodnými liečivými zdrojmi, nehnuteľnosti, podniky a zariadenia, ktoré slúžili na ich liečebné využitie i všetky ubytovacie kapacity kúpeľných zariadení. Znárodnené boli aj pozemky a zariadenia, ktoré síce nemali charakter kúpeľov, ale súviseli s prírodnými liečivými zdrojmi, ako boli napríklad plniarne fliaš s minerálkou. Zároveň pod účinnosť zákona spadali aj hnuťelný majetok a príslušenstvo patriace k žriedlam a kúpeľom, rovnako ako všetky práva z toho vyplývajúce. Štát si v zákone vyhradil právo určovať, ktoré zariadenia možno označiť za kúpele i právo zakladať nové kúpele. Existujúce znárodnené kúpele i jednotlivé žriedla mal prevziať do svojej správy podnik Československé štátne kúpele a žriedla, situácia sa však postupne komplikovala tým, že niektoré kúpele alebo ich časti si mohlo ponechať vo svojej správe Ministerstvo zdravotníctva a iné prešli do vlastníctva Ústrednej národnej poisťovne. Najmä Ústredná národná poisťovňa však mala záujem prebrať z kúpeľného majetku iba ubytovacie objekty, aby mohla poskytovať svojim poistencom bezplatnú kúpeľnú liečbu. Preberanie znárodneného majetku sa tak postupne predlžova-

60 Miliónové investície v kúpeľoch Cemjata. In: *Ozvena*, 3, 1947, č. 42, s. 3.

61 MULÍK, Ján: *Dejiny kúpeľov a kúpeľníctva na Slovensku*. Martin : Osveta, 1981, s. 134.

lo a definitívne sa skončilo až v roku 1950. Počas týchto dvoch rokov boli do vlastníctva štátu prevedené, okrem samotnej Cemjaty, aj ďalšie menšie kúpele na Šariši, ako boli Išľa či Šarišský Štiavnik.

Cemjata si v konečnom dôsledku, aj napriek viacerým pokusom a pomerne veľkej podpore mesta Prešov, nedokázala na dlhšie obdobie získať významnejšie miesto medzi kúpeľmi na Slovensku. Zostala regionálnym prímestským letoviskom, ktoré ponúkalo príjemný odpočinok príslušníkom stredných vrstiev najmä z priestoru Šariša. Hoci sa jej aspoň krátkodobo darilo prilákať aj významnejších hostí, podobne ako ďalšie šarišské kúpele, s výnimkou Bardejovských kúpeľov, sa nedokázali výraznejšie presadiť v silnej konkurencii. Je to iste škoda, pretože tak výnimočný priestor, ako je územie Prešova, kde na území jedného mesta možno nájsť kúpele so železitou, slatinnou a dokonca aj slanou vodou, je nepochybne unikátom aj v rámci celej Európy.

28. OKTÓBER 1918 – MEDZNÍK VO VÝVOJI SLOVENSKÉHO NOVINÁRSTVA (Slovenská tlač vychádzajúca v Prešove)*

Ján Džujko

DŽUJKO, Ján. 28 October 1918 – The turning point in the development of Slovak journalism (The Slovak Press Published in Prešov). *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 199-214.

The establishment of the Czechoslovak Republic on 28th October 1918 was of immense importance to the Slovak nation. This historic milestone triggered dynamic changes in political, social and cultural life of Slovaks. One of the areas that made rapid progress after 1918 was Slovak journalism. Throughout Slovakia, the number of newspapers and magazines written in Slovak was continuously growing. Post-1918 Prešov was one of the most important centers of Slovak journalism. During the period between wars, 38 periodicals written in Slovak were published. Among the important ones were also periodicals written in other than the Slovak language. Ethnic groups living in Prešov published their periodicals in their own languages. Altogether, 28 newspapers and magazines were published in Hungarian, German, Russian, and Ukrainian languages. Hence, 28th October 1918 markedly contributed to the change of the Prešov press structure. With regard to quantity, the most noticeable change was in the Slovak language periodicals; until 1918, only one weekly paper was published in the Šariš region dialect, *Naša zastava* (1907–1918). The number of periodicals written in the languages of Prešov ethnic groups did not change after the establishment of the Czechoslovak Republic. However, the difference is noticed in their field of interest; in the period between wars the themes were other than political as opposed to the pre-war period.

Vznik Československej republiky 28. 10. 1918 mal pre slovenský národ mimoriadny význam. Tento historický medzník sa stal počiatkom dynamických zmien v politickom, hospodárskom, sociálnom i kultúrnom živote Slovákov. Z národa v rámci Uhorska odsúdeného na vymazanie z etnografickej mapy Európy sa stal štátotvorný národ, ktorý v rámci novovzniknutej ČSR získal predtým nepoznané podmienky na svoj slobodný rozvoj.

Jednou z oblastí zaznamenávajúcich prudký progres po roku 1918 bolo aj slovenské novinarstvo. V období vzniku československého štátu vychádzalo na Slovensku len 23 slovenských periodík.¹ Zložité pomery v rokoch 1914 – 1918 tak prispeli takmer k zá-

* Tento príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 1/0092/02 – Multikultúrny a multietnický charakter východoslovenských miest a jeho vplyv na zlomové udalosti v ich dejinách 19. a 20. storočia (Šarišská župa).

1 Z uvedeného počtu bolo: 12 periodík konfesijných, 5 v službách uhorskej vlády, 4 politické a 2 záujmové. Pozri PRAŽÁK, Vilém: *Slovenské popřevratové časopisectvo*. Bratislava, 1928, s. 11.

niku slovenského novinárstva.² Táto nepriaznivá situácia na poli časopiseckej produkcie sa však začala zlepšovať a postupne dochádza k nárastu počtu po slovensky vydávaných periodík.

Už v novembri 1918 si dočasná vláda pre Slovensko a neskôr aj Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska uvedomili, aký veľký význam má tlač na formovanie verejnej mienky a následne podporovali vznik nových alebo pokračovanie už existujúcich slovenských periodík. Na nedostatok slovenských novín a časopisov, pravdivo informujúcich o aktuálnom dianí v Čechách a na Slovensku, upozornili predstavitelia miestnych slovenských národných rád (SNR) a národných výborov vznikajúcich predovšetkým na strednom a západnom Slovensku, ktorí boli v mnohých prípadoch odkázaní len na tendenčné správy maďarských periodík, aj SNR v Martine.³ Ešte do konca roka 1918 tak urýchlene začalo vychádzať niekoľko nových slovenských novín a časopisov, prevažne tlačových orgánov miestnych SNR, akými boli napr.: dvojdeník **Sloboda** (1918 – 1921) vychádzajúci v Skalici, dvojdeník **Slovensko** (1918 – 1923) vychádzajúci v Trnave, týždenník **Slobodný Slovák** (1918 – 1920) vydávaný na Myjave, **Slovenský denník** (1918 – 1938) vychádzajúci v Ružomberku, neskôr v Bratislave, v Žiline nepravidelne vydávaný časopis **Sloboda** (1918), týždenník **Hontiansky Slovák** (1918 – 1922) vychádzajúci v Krupine, týždenník **Naša Orava** (1918 – 1922) vychádzajúci v Dolnom Kubíne, v Novom Meste nad Váhom dvakrát týždenne vydávané **Považské Hlasy** (1918 – 1933) či týždenník **Trenčianske noviny** (1918 – 1925) vydávaný v Trenčíne. Podobne aj na zasadnutí rady Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska v Žiline 16. 12. 1918 navrhol Milan Ivanka⁴, aby sa rozšíril okruh slovenskej tlače a aby sa v každej slovenskej župe vydával úradný časopis, v ktorom by boli publikované úradné vyhlášky, nariadenia, aktuálne informácie a správy.⁵ V roku 1919 tak postupne začali na Slovensku prevažne týždenne

2 Pod tento neutešený stav slovenského novinárstva sa podpísali najmä zhoršené pomery vo vydávaní tlače v čase vojny, akými boli: cenzúra, perzekúcia, konfiškácie novín a časopisov, nedostatok finančných prostriedkov, vysoké výrobné náklady periodík a následne zvyšovanie ich ceny, nízky počet abonentov a čitateľov, ale i samotných prispievateľov, redaktorov a novinárov. Pozri bližšie RUTTKAY, Fraňo: *Dějiny československé žurnalistiky II. Slovenský periodický tisk do roku 1918*. Brno : Nakladatelství a vydavatelství Novinář, 1984, s. 161-178.

3 MEDVECKÝ, Karol Anton: *Slovenský prevrat I*. Bratislava : Komenský, vydavateľská a literárna spol. s r. o., 1930, s. 353-356.

4 Ivanka, Milan (1876 – 1950), politik, advokát. Už pred prvou svetovou vojnou prispieval do slovenských periodík. Bol spoluvydavateľom a redaktorom Národného hlásnika (1867 – 1914). Bol slovianofilom, stal sa predsedom Ruského krúžku a Slovanskej besedy. V rokoch 1907 – 1909 sa stal poslancom uhorského snemu, avšak za údajné poburovanie proti štátu a národu ho odsúdili na rok väzenia a jeho mandát zrušili. V rokoch 1918 – 1919 bol referentom Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska. V rokoch 1918 – 1920, 1929 – 1934 bol poslancom Poslaneckej snemovne Národného zhromaždenia. Postupne bol členom viacerých politických strán. Bližšie *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. II. zv., E – J. Zost. Š. Valentovič. Martin : Matica slovenská, 1987, s. 498.

5 RUTTKAY, Fraňo: Slovenská žurnalistika v období vzniku našej štátnosti. In: *Otázky žurnalistiky XXXII*, 1989, č. 2, s. 20-21.

vychádzať: **Úradný časopis Oravskej stolice** (1919 – 1922) v Dolnom Kubíne, **Úradné noviny** (1919 – 1945) v Žiline, neskôr v Bratislave, **Úradné noviny župy Prešporskej – Pozsonyvármegye hivatalos lapja** (1919 – 1928) v Bratislave, **Úradné noviny župy Tekovskej** (1919 – 1922) v Zlatých Moravciach, **Úradné noviny župy Turčianskej** (1919 – 1922) v Martine, **Úradné oznamy županského úradu župy Hontianskej – A Hont-megyei zsupáni hivatal hivatalos közleményei** (1919 – 1921) v Šahách.

Vznik Československej republiky a s ňou spojené upevňovanie československej štátnosti a teritoriálnej integrity novovzniknutého štátu tak bolo nerozlučne späté s novínami a novinárstvom. Cieľom slovenských periodík bolo predovšetkým čeliť iredentistickej propagande maďarských a nemeckých novín, ale i početných letákov a plagátov rozširovaných na slovenskom území, ktoré mali na pokyn Károlyiho vlády dezorientovať slovenské obyvateľstvo.⁶ Po zrušení činnosti SNR v Martine a rozpustení miestnych SNR a národných výborov v januári 1919 sa viacero z vyššie uvedených titulov dostalo pod vplyv niektorej z politických strán alebo postupne zanikli. Počet slovenských novín a časopisov však neustále stúpal. V roku 1919 vzniklo približne 60 titulov slovenských periodík a v roku 1920 sa ich počet zdvojnásobil.⁷ Tento progres slovenského časopisectva chápal Vilém Pražák ako jeden z kultúrnych prejavov odzrkadľujúci rozvoj slovenského duchovného života zbaveného tlaku maďarskej politiky.⁸ Zásluhou súkromnovlastníckych pomerov v štáte a v ústave proklamovanej slobody tlače, napriek viacerým jej zákonným obmedzeniam, tak počet periodík neustále rýchlo narastal. Tlač v medzivojnovom Československu sa sformovala do dvoch skupín. Do prvej skupiny patrili noviny a časopisy politických strán, ktoré sa stali prostriedkom na získavanie politickej moci a politickej organizovanosti hnutia.⁹ Druhú skupinu tvorila záujmová tlač vydávaná rozličnými spoločenskými, hospodárskymi, kultúrnymi a cirkevnými organizáciami a spolkami orientujúcimi sa na všetky vrstvy obyvateľstva. Po roku 1918 tak na Slovensku vychádzala pestrá paleta rozličných periodík. Aj keď pre mnohé z nich bola charakteristická ich krátka existencia a mnoho periodík tiež zanikalo, v rokoch 1919 – 1938 na Slovensku vychádzalo spolu 1754 titulov novín a časopisov.¹⁰ Popri samotnom kvantitatívnom raste periodík však dochádzalo postupne i k zvyšovaniu ich kvality. K tomu napomohla najmä rozšírenosť a modernizácia tlačiarenskej techniky, zlepšenie materiálneho vybavenia redakcií, vyšší počet profesionálnych novinárov, ale aj rozmanitejší obsah. V novinách sa popri kvalitnejšom domácom a zahraničnom spravodajstve udomácnili stále rubriky, prílohy, romány na pokračovanie, inzercia či reklama. To všet-

6 RUTTKAY, Fraňo: Slovenská žurnalistika v období vzniku našej štátnosti. In: *Otázky žurnalistiky XXXII*, 1989, č. 2, s. 20–21.

7 KIPSOVÁ, Mária a i.: *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938*. Martin : Matica slovenská, 1968, s. 921 – 976.

8 PRAŽÁK, Vilém: *Slovenské popřevratové časopisectvo*. Bratislava, 1928, s. 3.

9 DARMO, Jozef: Novináři v historických prelomoch moci a politiky (1918 – 1945) – I. In: *Otázky žurnalistiky XXXXIII*, 2000, č. 3, s. 236.

10 KIPSOVÁ, Mária a i.: *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938*. Martin : Matica slovenská, 1968, s. 17.

ko prispelo k zvýšeniu počtu čitateľov a predplatiteľov jednotlivých periodík a následne tak k stúpajúcim nákladom výtlačkov novín a časopisov.

28. október 1918 priniesol zmeny i pre tú početnú časť Maďarov a Nemcov, ktorá sa v priebehu niekoľkých dní stala súčasťou novovzniknutej Československej republiky a z príslušníkov väčšinových a štátnotvorných národov sa stali príslušníkmi minorít v pre nich cudzej vlasti. Značná časť reprezentantov predovšetkým maďarskej menšiny sa najmä v prvých mesiacoch samostatnosti usilovala všemožným spôsobom zabrániť presadzovaniu československej štátnosti na slovenskom území a stabilizácii politických, hospodárskych a kultúrnych pomerov. Práve prostredníctvom tlače šírila rôzne poplašné správy, poukazovala na dočasnú existenciu ČSR a hlásala obnovenie Uhorska. O zachovanie Slovenska v Uhorsku mala záujem aj časť nemeckého obyvateľstva, ktoré však bolo už v tomto čase vo vysokej miere pomad'arčené a odnárodnené.¹¹ Podľa prvého sčítania obyvateľstva na Slovensku z 15. 2. 1921 žilo na Slovensku 634 827 príslušníkov maďarskej národnosti a 139 880 príslušníkov nemeckej národnosti.¹² Popri týchto dvoch najpočetnejších minoritách na Slovensku žilo ešte 85 628 príslušníkov ruskej menšiny, 70 522 príslušníkov židovskej menšiny a 11 466 príslušníkov iných národností.¹³ Ústava Československej republiky z 29. 2. 1920 zrovnoprávnila občanov Československa bez ohľadu na ich jazyk, rasu alebo náboženstvo.¹⁴ Príslušníci jednotlivých národnostných skupín tak v rámci ČSR získali priestor na slobodné realizovanie svojich politických, hospodárskych, kultúrnych a spoločenských záujmov. Tie prezentovali často aj na stránkach novín i časopisov vychádzajúcich v ich materinskom jazyku. Skupina inojazyčnej tlače bola početná a do značnej miery sa snažila zasahovať do vývoja žurnalistiky na Slovensku.

Početne na Slovensku najsilnejšia maďarská menšina mohla po roku 1918 nadviazať na svoju bohatú novinársku tradíciu. V období vzniku ČSR vychádzalo na Slovensku 124 maďarských periodík.¹⁵ Popri lepšom technickom, personálnom a spravodajskom vybavení, ktorým disponovali maďarskí vydavatelia, to bolo čiastočne spôsobené aj tým, že národne ešte nevyhranení Slováci čítali naďalej maďarskú tlač, tá však na strane druhej mala vyššiu úroveň a ponúkala aktuálnejšie správy ako novovznikajúca sieť slovenskej tlače. O jej sile z kvantitatívneho i kvalitatívneho aspektu vypovedá napr. skutočnosť, že pokiaľ Slováci mali v roku 1920 šesť denníkov, maďarská menšina dis-

11 ŠVORC, Peter: Prouhorské integračné snahy na území Slovenska na konci roku 1918. In: *Historický časopis*, 47, 1999, č. 1, s. 45-46.

12 *Statistický lexikón obcí na Slovensku. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 15. února 1921, III. Slovensko. Praha : Nákladom Štátneho úradu štatistického, 1927, s. 160.*

13 *Statistický lexikón obcí na Slovensku. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 15. února 1921, III. Slovensko. Praha : Nákladom Štátneho úradu štatistického, 1927, s. 160.*

14 Bližšie Zákon ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje ústavní listina Československé republiky. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého 1920. Praha 1920, s. 266-267.*

15 POTEMRA, Michal: *Bibliografia inorečových novín a časopisov na Slovensku do roku 1918. Martin : Matica slovenská, 1963.*

ponovala až deviatimi denne vychádzajúcimi novinami, čo v prepočte na počet obyvateľov predstavovalo značný nepomer.¹⁶ Spolu v medzivojnovom období vychádzalo na Slovensku približne 666 po maďarsky písaných periodík.¹⁷ Tlač nemeckej, ukrajinskej, ruskej či rusínskej národnosti bola z kvantitatívneho hľadiska neporovnateľne slabšia a spolu tvorila skupinu približne 90 periodík.

Najzávažnejšia situácia po 28. 10. 1918 bola na východnom Slovensku. Práve tu sa maďarským orgánom podarilo najdlhšie udržať mocenskú kontinuitu a presadzovať maďarskú politiku aj napriek tomu, že i tu sa obyvateľstvo výrazne radikalizovalo, a to najmä v obciach a mestách Šariša, Spiša, čiastočne v Zemplínskej a Abovskej župe.¹⁸ Svoju nespokojnosť prejavovalo revoltou motivovanou sociálnymi, sčasti národnooslobodzovacími postojmi či zakladaním miestnych SNR, čo však nemalo taký intenzívny priebeh ako na strednom a západnom Slovensku.¹⁹ Príčiny tohto stavu spočívali najmä v predošlej politickej a národnej izolácii, silnej maďarskej správe, minimálnom počte národne uvedomelej inteligencie, ale i vďaka vtedajšiemu nedostatku informácií a kontaktov sprevádzaného absenciou tu vychádzajúcej po slovensky písanej tlače.²⁰

Navyše popri existencii maďarských národných rád, maďarských národných gárd a občianskych stráží, ktoré odmietali pripojenie Slovenska k českým krajinám a bránili maďarské úrady, inštitúcie i majetky zámožného obyvateľstva, vznikla na východnom Slovensku začiatkom novembra 1918 práve v Prešove Východoslovenská rada (VR), začínajúca vyvíjať aktivity smerujúce k udržaniu integrity Uhorska.²¹ Jej samozvanými zakladateľmi sa stali prešovský župný archivár Viktor Dvortsák²² a kňaz a senior slo-

16 KIPSOVÁ, Mária a i.: *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938*. Martin : Matica slovenská, 1968, s. 16.

17 KIPSOVÁ, Mária a i.: *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938*. Martin : Matica slovenská, 1968, s. 17.

18 O revolučných nepokojoch východoslovenského obyvateľstva pozri viac TAJTÁK, Ladislav: *Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo v Bratislave, 1972, s. 21-29; TAJTÁK, Ladislav: *Spiš a vznik Československa*. In: *Spiš v kontinuite času*. Zost. P. Švorc. Prešov : Universum, 1995, s. 145-153; MICHNOVIČ, Imrich: *Michalovce v čase vzniku prvej Československej republiky*. In: *Annales historici Prešoviensis*. Zost. M. Pekár, P. Derfiňák, P. Zmátlo. Prešov : Universum, 2005, s. 169-173.

19 HRONSKÝ, Marián: *Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920*. Bratislava : Národné literárne centrum, 1998, s. 58.

20 TAJTÁK, Ladislav: *Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo v Bratislave, 1972, s. 57.

21 Na východnom Slovensku vznikla aj Nemecká národná rada a Ruská národná rada. O ich pôsobení a cieľoch pozri podrobnejšie TAJTÁK, Ladislav: *Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo v Bratislave, 1972, s. 86-103.

22 Dvortsák, Viktor (1878 – 1943), redaktor, župný archivár, platený agent maďarskej iredenty. V rokoch 1910 – 1917 bol redaktorom Eperjesi Lapok, 1917 – 1918 redaktorom a majiteľom Eperjesi Ujság a v roku 1917 redaktorom Našej zastavy, ktorej bol už predtým dlhoročným spo-

venského evanjelického prešovského cirkevného zboru Ľudovít Liptai.²³ VR prostredníctvom svojho predsedu V. Dvortsáka ideovo nadviazala na jeho koncepciu slovjackého národa propagovanú na východnom Slovensku ešte pred 1. svetovou vojnou. Podľa nej tu žijúci Slováci neboli Slovákmi, ale Slovjakmi so svojou vlastnou históriou, kultúrou a jazykom. VR si tak ako jediná osobovala právo zastupovať východných Slovákov. V kooperácii s Maďarskou národnou radou (MNR) a maďarskou vládou sa usilovala izolovať východ Slovenska a zabrániť zjednoteniu slovenského národa. Napriek všemožnej agitácii a organizovaniu ľudových zhromaždení sa predstaviteľom VR nepodarilo získať masovejšiu podporu pre svoje myšlienky z radov slovenského obyvateľstva, ktoré sa naopak k tomuto ich úsiliu o zachovanie integrity Uhorska prostredníctvom idey o dvojakých Slovákoch postavilo odmietavo. Východní Slováci síce používali vo svojom nárečí slovo Slovjak, ale pod týmto pojmom rozumeli a pomenovali všetkých Slovákov, ako východných, tak aj západných.²⁴

Po neúspechu myšlienky osobitej etnicity východných Slovákov a integrity Uhorska prišla VR s novým projektom – propagáciou autonómie, resp. samostatnosti Slovenska. Východoslovenský ľud údajne odmietal spoluprácu a spoločné štátne územie s Čechmi, ako aj s Maďarmi a požadoval nezávislú slovenskú republiku. VR verila, že týmto spôsobom získa skôr podporu slovenského obyvateľstva a začala plánovať jej realizáciu. Po jej intenzívnej propagácii v maďarskej tlači i prostredníctvom letákov tak 11. 12. 1918 v mestskom dome v Košiciach došlo k vyhláseniu Slovenskej ľudovej republiky (SLR).²⁵ Pri tejto príležitosti bola vymenovaná aj vláda, na čele s V. Dvortsákom a jednotlivými ministrami. Za hlavné mesto SLR bol určený Prešov. Takáto republika však nevzbudila žiaden záujem u obyvateľov východného Slovenska, tí sa od nej naopak dištancovali a protestným vystúpením SNR v Solivare pri Prešove, ale aj prostredníctvom ďalších ľudových zhromaždení dali jednoznačne najavo svoj odpor proti VR, ako aj SLR. Blížiace sa československé vojsko obsadilo bez boja 28. 12. 1918 Prešov a 29. 12. 1918 Košice.²⁶

lupracovníkom. Stal sa agentom maďarskej iredenty a v rokoch 1920 – 1922 poslancom maďarského parlamentu. Bol zástancom idey o osobitosti východných Slovákov ako samostatného národa, odlišného od západných Slovákov. Jeho iredentistické aktivity smerovali k realizácii myšlienky pripojenia Slovenska k Maďarsku. Blížšie *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. I. zv., A – D. Zost. Š. Valentovič. Martin : Matica slovenská, 1986, s. 534.

23 Liptai, Ľudovít (1871 – ?), učiteľ, evanjelický kňaz, redaktor, spisovateľ. Bol redaktorom Našej zastavy, v ktorej publikoval svoje ľudovýchovné články a preklady. Podporoval separatizmus východného Slovenska. Od roku 1926 žil v Maďarsku, odkiaľ vyvíjal protičeskoslovenskú činnosť. Blížšie *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. III. zv., K – L. Zost. Š. Valentovič. Martin : Matica slovenská, 1989, s. 413.

24 TAJTÁK, Ladislav: Východné Slovensko ako regionálny fenomén. In: *Historický časopis*, 49, 2001, č. 2, s. 324-325.

25 TAJTÁK, Ladislav: *Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo v Bratislave, 1972, s. 135-136.

26 HRONSKÝ, Marián: Pribeh vojenského obsadzovania Slovenska československým vojskom od novembra 1918 do januára 1919. In: *Historický časopis*, 32, 1984, č. 5, s. 735.

Príchodom československých jednotiek do Košíc tak zanikla činnosť predstaviteľov VR a SLR, ktorí v ten istý deň odišli do Miškovca.

Príchod československej armády do Prešova nesprievádzali žiadne incidenty, a to napriek tomu, že tu od októbra 1918 pôsobila pobočka MNR presadzujúca politiku Károlyiho vlády. Popri nej v meste od novembra toho istého roka vyvíjala svoju činnosť aj Ruská národná rada reprezentujúca záujmy východoslovenských Rusínov, uvažujúca zo začiatku o kultúrnej autonómii pre uhorských Rusínov, nakoniec sa však v decembri priklonila k myšlienke pričlenenia územia obývaného Rusínmi k ČSR.²⁷ Po vytvorení československých úradov dochádzalo postupne k presadzovaniu československej štátnej moci nielen v meste, ale i v celej Šarišskej župe. Novým županom sa stal Pavol Fábry.²⁸ V januári 1920 rozpustil stoličný výbor a vymenoval správny výbor. Nariadením župana sa zrušili štatutárne nariadenia a stanné právo bolo vyhlásené za zločin proti československému štátu. Úradným jazykom sa stala slovenčina. Od marca 1919 sa začalo vyučovať po slovensky aj v prešovských školách. Podporoval sa vznik nových spolkov a periodík, podporujúcich propagovanie československého štátneho občianstva a slovenského národného povedomia.²⁹

Túto postupnú konsolidáciu pomerov v Prešove prerušil vojenský konflikt ČSR s Maďarskou republikou rád (MRR), hlavne potom, čo 30. 5. 1919 prešli vojská maďarskej Červenej armády (ČA) do protiútoky a o niekoľko dní obsadili značnú časť Slovenska – po Zlaté Moravce, Zvolen, Plešivec, Rožňavu, pričom na východe sa dostali až do Bardejova. Na ňou obsadenom území boli vytvorené podmienky, umožňujúce vyhlásiť na Slovensku podľa vzoru MRR aj Slovenskú republiku rád (SRR). Stalo sa tak na ľudovom zhromaždení v Prešove 16. júna 1919. Účastníci tejto slávnostnej manifestácie prijali aj proklamáciu, prečítanú Štefanom Stehlíkom³⁰, blízkym spolupracovníkom Antonína Janouška³¹ a budúcim komisárom Revolučnej vládnej rady. Zdôrazňoval sa v nej postup

27 ŠVORC, Peter: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919 – 1939)*. Prešov : Univerzum, s. 120-123.

28 Fábry, Pavol (1891 – 1959), podnikateľ, verejný činiteľ. Po roku 1918 sa stal splnomocnencom SNR pre Budapešť, neskôr vládny komisárom pre východné Slovensko. Bol šarišským a abovsko-turnianskym županom. Názorovo sa stotožnil s ideou čechoslovakizmu a myšlienkami agrárneho hnutia. Národohospodárskymi článkami prispieval do viacerých slovenských periodík. Blížšie *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. II. zv., E – J. Zost. Š. Valentovič. Martin : Matica slovenská, 1987, s. 45.

29 Pozri bližšie: *Dejiny Prešova 2*. Zost. Imrich Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach, 1965, s. 147.

30 Stehlík, Štefan (1888 – 1952), typograf, tlačiarenský robotník. Po 28. októbri 1918 bol prívržencom myšlienky zachovania integrity Uhorska a odporcom československého štátu. Od marca 1919 sa stal členom slovenskej sekcie Socialistickej strany Maďarska. V júni 1919 sa stal spoluzakladateľom slovenskej sekcie Socialisticko-komunistickej strany robotníkov Maďarska a Košických červených novín (1919). Blížšie KUČMA, Ivan: Politickí predstavitelia Slovenskej republiky rád roku 1919. In: *Historický časopis* 42, 1994, č. 3, s. 541.

31 Janoušek, Antonín (1877 – 1941), redaktor, komunistický politik, úradník. Po vzniku SRR člen dočasného Revolučného výboru, predseda Revolučnej vládnej rady v Košiciach, krátky

svetovej revolúcie, jej súčasťou sa stala aj SRR, ktorá vznikla na území oslobodenom od imperializmu a do popredia postavila prevzatie moci slovenskými robotníkmi, roľníkmi a vojakmi.³² Vzhľadom na krátkosť existencie SRR nemohli jej predstavitelia realizovať všetky svoje koncepcie a plány. Ultimátum Dohody adresované maďarskej revolučnej vláde 13. júna 1919 požadujúce hrozbou intervencie odchod vojsk ČA zo slovenského územia rozhodlo o osude SRR. Po jej odchode zo Slovenska zanikla aj SRR.

V takýchto zložitých štátotvorných, spoločensko-politických, hospodárskych a kultúrnych pomeroch sa na východnom Slovensku po roku 1918 zrodili prvé úspešné i menej úspešné pokusy vydávať po slovensky písané periodiká. Slovenské novinárstvo tu totiž po vzniku Československej republiky nemalo na čo nadviazať a vyvíjalo sa úplne od začiatku. Do roku 1918 tu spolu vychádzalo len 14 slovenských novín a časopisov.³³ Širší okruh čitateľov si tu však nenašla ani slovenská ústredná tlač reprezentovaná Národnými novinami (1870 – 1948), Slovenským týždenníkom (1903 – 1938) či Slovenským denníkom (1910 – 1915).³⁴ Táto situácia bola podmienená predovšetkým predchádzajúcim dejinným vývojom v tomto regióne. Silnejúca maďarizácia, cenzúra, nízky počet inteligencie hlásiacej sa k slovenskej národnosti, ale aj istá negramotnosť Slovákov sťažovali vydávanie a šírenie slovenských novín a časopisov. Problematické bolo totiž nielen vydávanie slovenských periodík, ale dokonca aj ich samotné odoberanie. Predstavitelia miestnych maďarských vládnych kruhov sa snažili zabrániť šíreniu slovenských novín a časopisov.³⁵ Tento neutešený stav ešte prehĺbili zhoršené podmienky vo vydávaní tlače v období prvej svetovej vojny.

čas aj ľudový komisár zahraničia. Organizátor tlače na území MRR a SRR. Po roku 1918 redaktor českých periodík Červených novín v Budapešti a týždenníka Armáda proletárů. Po tom, čo bol väznený v Maďarsku a ČSR, emigroval v roku 1922 do ZSSR, kde pomáhal pri kolektivizácii a odstraňovaní následkov kontrarevolúcie a zastával riaditeľskú funkciu vo viacerých sovchozoch. Bližšie *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990). II. zv., E – J*. Zost. Š. Valentovič. Martin : Matica slovenská, 1987, s. 532-533.

32 Vihlašene samostatnej slovenskej radnej republiky. In: *Košické červene noviny*, roč. I, č. 2, s. 1.

33 Boli to tieto periodiká: Lúč a Púčky (1912 – 1913) vychádzajúce v Kežmarku, trojjazyčný časopis Rothe Richtung – Červení mir – Vörös irány (1897) vydávaný v Košiciach, Holubica (1846 – 1847), Považja (1847 – 1848), Živuot (1846) a trojjazyčný týždenník Zipser Anzeiger – Szepesi értesítő – Spišský oznamovateľ (1863 – 1867) vychádzajúce v Levoči, Naša zastava (1907 – 1918) vydávaná v Prešove, Bubon (1867 – 1868), Lancuško, Slovák (asi 1865), Svit (1867 – 1868), Včela (1866) a Zore (1865) vydávané v Revúcej. Pozri bližšie POTEMRA, Michal: *Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918*. Martin : Matica slovenská, 1958, s. 128-129.

34 JURČIŠINOVÁ, Nadežda: Slovenská ústredná tlač o živote a dianí v Šarišskej a Spišskej župe začiatkom 20. storočia. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov*. Zost. M. Pekár, P. Derfiňák. Prešov : Universum, 2004, s. 84-85.

35 Hlavní župani na východnom Slovensku dostávali od príslušných poštových riaditeľstiev zoznam abonentov slovenských novín a časopisov vypracovaný podľa jednotlivých obcí a okresov. Následne úrady prenasledovali predplatiteľov slovenskej tlače. Pod hrozbou pokút

V prvých dvoch poprevratových mesiacoch koncom roku 1918 nevyšiel na východnom Slovensku žiaden nový slovenský časopis.³⁶ Popri oživení časopiseckej produkcie na západnom a strednom Slovensku tak v tomto období ešte „východ mlčal“.³⁷ Napriek tomu, že aj tu vzniklo niekoľko miestnych SNR a národných gárd, nepodarilo sa im vydať ani jedno po slovensky písané periodikum. Obyvatelia tohto regiónu však v listoch prosili SNR v Martine, ako aj jednotlivé redakcie slovenských novín, aby im urýchlene posielali slovenskú tlač, ktorá by ich pravdivo informovala o aktuálnej situácii v ČSR.³⁸ Naopak maďarská tlač tu mala naďalej silné zastúpenie. Takmer v každom väčšom meste vychádzalo po maďarsky písané politické periodikum. Tieto noviny a časopisy písali v duchu politiky novej budapeštianskej vlády a prostredníctvom svojich príspevkov sa snažili dezorientovať tu žijúce slovenské obyvateľstvo, ktoré nebolo dostatočne informované a nevedelo nič o aktuálnom dianí v ČSR. Intenzívna maďarská propaganda a agitácia tak úspešne zaplňala informačné vákuum, vytvorené absenciou slovenských periodík.

Už v priebehu roku 1919 sa však slovenské novinárstvo dočkalo svojich prvých zástupcov aj na východnom Slovensku. Rozvíjalo sa zo začiatku predovšetkým v Košiciach a Prešove, a to aj napriek tomu, že tu nemalo v minulosti významnejšiu tradíciu. Práve v Košiciach sa po príchode československého vojska z iniciatívy záložného poručíka spravodajského oddelenia Edmunda Boreka³⁹ a výraznej podpory plukovníka Františka Schöbla⁴⁰ rozhodlo o vydávaní nového slovenského periodika. Finančná pomoc z prostriedkov vojenskej správy a potrebný personál z radov vojenských osôb prispeli

a sankcií ich nútili zriecť sa slovenských periodík. Podporovali totiž predovšetkým šírenie maďarských novín a časopisov alebo slovenskej tlače, ktorá však bola v službách maďarskej vlády a jej odnárodnovacej politiky. Pozri bližšie TAJTÁK, Ladislav: Naša zastava – nástroj politiky maďarských vládnych tried. In: *Nové obzory* 8. Zost. I. Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo 1966, s. 96-99.

36 V uvedenom období tu vychádzala len v šarištine písaná, promaďarsky orientovaná Naša zastava, ktorá však v decembri 1918 prestala vychádzať. Pozri POTEMRA, Michal: *Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918*. Martin: Matica slovenská, 1958.; KIPSOVÁ, Mária a i.: *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938*. Martin: Matica slovenská, 1968.

37 PRAŽÁK, Vilém: *Slovenské poprevratové časopisectvo*. Bratislava 1928, s. 17.

38 Pozri viac: TAJTÁK, Ladislav: *Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo v Bratislave, 1972, s. 58-60.

39 Borek, Edmund (1880 – 1924), český publicista, spisovateľ, redaktor. Písal pod pseudonymom Desiderius, Frater Pius Desiderius, Ján Chrobačinský, K. Koreň, Prokop Stupavský, Xaver Dub, Xaver Rozkošný. Zakladateľ a prvý šéfredaktor Slovenského východu. Po vzniku ČSR pomáhal formovať systém slovenskej tlače. V roku 1919 sa stal v Martine členom prípravného výboru slovenskej novinárskej organizácie. Bol redaktorom týchto novín: Záujmy, Východočeský obzor, Dělnické listy. Redigoval Slovenské robotnícke noviny, Napred, Slovenský máj a Slovácko. Publikoval príspevky zaoberajúce sa sociálnou, kultúrnou a protiklerikálnou tematikou. Bližšie *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. I. zv., A – D. Zost. Š. Valentovič. Martin : Matica slovenská, 1986, s. 292-293.

40 Schöbl, František (1868 – ?) československý generál. Dôstojník rakúsko-uhorskej armády, veliteľ pešieho pluku, neskôr veliteľ divízie. V októbri 1918 prešiel do československého vojska.

k tomu, že 9. januára 1919 vyšiel v Košiciach denník **Slovenský východ** (1919 – 1937), ktorý sa stal nielen priekopníkom slovenskej tlače na východnom Slovensku, ale zároveň prvým slovenským regionálnym denníkom.⁴¹ Následne v Košiciach postupne vyšli: **Úradné noviny župy Abauj-Turňanskej a mesta Košíc – Abáuj-Torná vármegye és Kassa város hivatalos lapja** (1901 – 1922)⁴², od septembra 1919 **Úradné noviny župy Abauj-Turňanskej a mesta Košíc – Abauj-Torna vármegye és Košice város hivatalos lapja**, **Úradné noviny správy Košicko-bohumínskej železnice – A kassa-oderbergi vasút üzletvezetőségének hivatalos lapja** (1919 – 1920), **Úradné listy riaditeľstva československých štátnych železníc v Košiciach** (1919 – 1938), od roku 1924 **Úradný list riaditeľstva štátnych železníc v Košiciach** a v období existencie SRR **Košické červené noviny** (1919). Popri Košiciach sa v medzivojnovom období druhé centrum slovenského novinárstva na východnom Slovensku sformovalo práve v Prešove. V roku 1919 tu postupne vyšli: **Šarišské hlasy** (1919 – 1920), **Novinky pre slovenské deti** (1919, 1923 – 1925) a v čase trvania SRR **Naša červená zástava** (1919). Posledné periodikum, ktoré vyšlo na východe krajiny v roku 1919, bol týždenník **Tatry** (1919 – 1922) v Spišskej Novej Vsi. V roku 1919 tak na východnom Slovensku vyšlo spolu prvých 9 po slovensky písaných periodík. Postupne sa ich počet zvyšoval a v rokoch 1919 – 1938 tu napokon vychádzalo spolu 153 slovenských novín a časopisov.⁴³ K tomu možno pripočítať ešte ďalších 18 tzv. neoverených periodík.⁴⁴ Nie všetky však vychádzali v čase svojej existencie na východnom Slovensku. Niektoré po určitej dobe zmenili miesto vychádzania a tlače aj niekoľkokrát, a to nielen v rámci regiónu, ale aj mimo jeho hraníc. Napriek tomu tu v celej dĺžke svojho trvania vychádzalo 134 periodík. Spolu to bolo 23 miest a obcí, ktoré sa mohli popýšiť svojimi po slovensky písanými novinami alebo časopisom prevažne regionálneho a lokálneho charakteru.⁴⁵ Významnými centrami slovenského novinárstva sa tu stali najmä mestá Košice, Prešov, Spišská Nová Ves.

V novembri bol poverený velením československých dobrovoľníckych vojsk na Slovensku. Od marca 1919 bol krajským veliteľom v Košiciach a podieľal sa na organizácii obrany proti Maďarom. Bližšie KOLÁŘ, František a i.: *Politická elita medziválečného Československa 1918 – 1938. Kdo byl kdo*. Praha : Pražská edice, 1998, s. 219.

41 KORČÁK, Rostislav: Začátky prvního slovenského denního listu na východním Slovensku. In: *Nové obzory* 7. Zost. I. Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 72-89.

42 Pred rokom 1919 vychádzali v maďarčine pod názvom Abauj-Tornamegyei és Kassai közlöny.

43 Ďalšie 2 časopisy, vychádzajúce mimo územia východného Slovenska, tu mali svoje redakcie: v rokoch 1933 – 1934 v Spišských Vlachoch mesačník Administratívny Vestník (1921 – 1941) a v rokoch 1936 – 1938 v Košiciach a Michalovciach mesačník Zem (1935 – 1938).

44 Podľa Bibliografie slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938 ide o periodiká, ktoré nemožno overiť s materiálom v ruke, a tak zistiť, či skutočne vychádzali. O ich existencii sa dozvedáme len sprostredkované z iných periodík alebo z výmerov policajného riaditeľstva, župného alebo okresného úradu, ktoré zobrali na vedomie vydávanie alebo zánik jednotlivých periodík. Pozri KIPSOVÁ, Mária a i.: *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938*. Martin : Matica slovenská, 1968, s. 6.

45 Boli to tieto mestá a obce východného Slovenska: Bánovce nad Ondavou, Bardejov, Jelšava, Kežmarok, Košice, Levoča, Michalovce, Nový Smokovec, Poprad, Prešov, Rožňava, Rudňa-

28. október 1918 ako jeden z najdôležitejších medzníkov slovenského novinárstva ovplyvnil aj štruktúru tlače vydávanú v Prešove. Napriek tomu, že v meste žilo predovšetkým slovenské obyvateľstvo, do vzniku ČSR tu vychádzali najmä inorečové noviny a časopisy. Spolu to bolo 35 inojazyčných periodík.⁴⁶ Najsilnejšiu pozíciu mala maďarská tlač. Z uvedeného počtu inorečových periodík vychádzalo práve 30 novín a časopisov v maďarčine. Tretina z nich mala spoločensko-politický charakter a na svojich stránkach presadzovala politiku uhorských vládnych kruhov. Zvyšné periodiká boli najmä hospodárskeho alebo kultúrneho zamerania. Inorečový okruh prešovskej tlače dotvárali 4 periodiká vychádzajúce v nemeckom a jedno periodikum vydávané v ukrajinskom jazyku. Slovenské novinárstvo malo v Prešove do roku 1918 len jediného zástupcu, a to týždenník **Naša zastava** (1907 – 1918). Napriek tomu, že bol písaný v šarišskom nárečí, bol v službách maďarskej vlády. Stal sa nástrojom jej odnárodňovacej politiky a šíriteľom uhorských vlasteneckých myšlienok medzi obyvateľstvom východného Slovenska. Bol financovaný vládou a mal odvrátiť pozornosť obyvateľov východného Slovenska od slovenských novín a časopisov píšucich v duchu protivládnom a národnom.⁴⁷ Tento negatívny stav slovenského novinárstva pred rokom 1918 spôsobili predovšetkým nerozvinuté spoločenské a kultúrne pomery, nedostatok finančných prostriedkov, nezrelé slovenské národné povedomie, chýbajúca národne citiaca inteligencia, ale aj snaha maďarskej vlády pomádať slovenské obyvateľstvo. To sa výrazne podpísalo pod skutočnosť, že v Prešove i v celej Šarišskej župe do roku 1918 nevychádzali slovenské periodiká. Popri tom, že sa predstavitelia maďarských vládnych kruhov snažili zabrániť vzniku nových slovenských periodík, usilovali sa tu žijúcim Slovákom znemožniť aj odoberanie slovenských novín a časopisov vydávaných na strednom či západnom Slovensku. Hlavní župani dostávali od poštových riaditeľstiev mesačne správy o tom, kto odoberá slovenské periodiká, a následne boli títo predplatitelia, ktorí sa nechceli zriecť slovenskej tlače, rozlične sankciovaní. V roku 1909 tak prichádzalo do celej Šarišskej župy už len 275 výtlačkov slovenských periodík.⁴⁸

Po roku 1918 však dochádza k výrazným zmenám v prešovskom novinárstve. Popri silnej skupine inorečových periodík postupne v celom medzivojnovom období narastá aj počet po slovensky písaných novín a časopisov. Priekopnícky charakter Slovenského východu (1919 – 1937), ako prvého slovenského periodika vydávaného na východnom Slovensku po 28. 10. 1918, napodobnili v Prešove **Šarišské hlasy** (1919 – 1920).⁴⁹ Boli

ny, Sabinov, Sirk, Spišská Nová Ves, Spišská Stará Ves, Spišské Podhradie, Spišský Štiavnik, Starý Smokovec, Stropkov, Štrba, Tatranská Lomnica a Vranov.

46 POTEMRA, Michal: *Bibliografia inorečových novín a časopisov na Slovensku do roku 1918*. Martin : Matica slovenská, 1963, s. 739-740.

47 O úlohách a cieľoch Našej zastavy pozri viac TAJTÁK, Ladislav: *Naša zastava – nástroj politiky maďarských vládnych tried*. In: *Nové obzory* 8. Zost. I. Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo 1966, s. 78-107.

48 Bližšie TAJTÁK, Ladislav: *Naša zastava – nástroj politiky maďarských vládnych tried*. In: *Nové obzory* 8. Zost. I. Sedlák. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo 1966, s. 97-101.

49 Bližšie DŽUJKO, Ján: *Šarišské hlasy (1919 – 1920)* : priekopník slovenskej tlače v Prešove. In: *Z dejín knižnej kultúry východného Slovenska*. Ed. Marcela Domenová. Prešov : Štátna vedecká knižnica v Prešove, 2009, s. 182-197.

jedným z deviatich periodík, ktoré začali vychádzať v roku 1919 na východnom Slovensku a zároveň prvým po slovensky písaným periodikom vydávaným v Prešove po roku 1918.⁵⁰ Prvýkrát vyšli 6. apríla 1919 s podtitulom *Týždenný časopis pre hospodárske a kultúrne povznesenie obyvateľstva župy Šarišskej. Úradný orgán župana v Prešove*.⁵¹ Vychádzali s týždennou periodicitou vždy v nedeľu vo formáte 41 x 59 cm.⁵² Tlačili sa na 4 až 16 stranách v Kníhtlačiarni Arpáda Kóscha, následne v Kníhtlačiarni sv. Mikuláša v Prešove. Noviny boli cenovo dostupné a patrili k najlacnejším periodikám na Slovensku.⁵³ Neskôr však bola redakcia nútená zvýšiť ich cenu z 20 na 40 halierov.⁵⁴ Vydavateľom novín bol Župný úrad v Prešove a po ňom Emanuel Pohl. S výnimkou niekoľkých listov čitateľov uverejnených v šarištine bol tento týždenník písaný v slovenskom jazyku. Vo vedení redakcie sa postupne vystriedali Emanuel Pohl, Vladimír Gallay⁵⁵ a Ľudovít Kühn.⁵⁶ V Šarišských hlasoch sa po určitom čase ustálili tieto rubriky: *Besednica, Divadlo, Dopisy našich čitateľov, Chýrnik, Hospodárstvo, Pisomníctvo, Politický prehľad, Sokolský zvestník, Školské zprávy, Školstvo*. Mali tiež nesamostatnú prílohu *Zábavná príloha Šarišských hlasov – Rozprávky*, v ktorej uverejňovali na pokračovanie diela Jozefa Gregora-Tajovského, Svetozára Hurbana-Vajanského a Ľudvíka

50 Okrem Šarišských hlasov vyšiel v apríli 1919 v Prešove ešte mesačník Novinky pre slovenské deti. Pozri KIPSOVÁ, Mária: *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938*. Martin : Matica slovenská, 1968, s. 294; *Novinky pre slovenské deti*, roč. I, aprílové číslo, 1919, s. 1-16.

51 15. 2. 1920 zmenili noviny svoj podtitul na *Týždenný časopis pre hospodárske a kultúrne povznesenie obyvateľstva župy šarišskej*. Pozri: *Šarišské hlasy*, roč. II, 15. 2. 1920, č. 7, s. 1.

52 V súvislosti s vpádom maďarskej Červenej armády na územie Slovenska koncom mája 1919 noviny nevychádzali v období od 8. 6. 1919 do 12. 7. 1919. Pozri: *Šarišské hlasy*, roč. I, 8. 6. 1919, č. 10; *Šarišské hlasy*, roč. I, 12. 7. 1919, č. 11.

53 Zvýšenie predplatného na Šarišské hlasy. In: *Šarišské hlasy*, roč. I, 21. 12. 1919, č. 34, s. 3.

54 25. 12. 1919 zvýšila redakcia predplatné novín v súvislosti s finančnými problémami a stúpajúcimi nákladmi na ich vydávanie. Pozri Redakcia: Zvýšenie predplatného na Šarišské hlasy. In: *Šarišské hlasy*, roč. II, 4. 1. 1920, č. 1, s. 3.

55 Gallay, Vladimír (1887 – ?), župný radca, kultúrno-osvetový pracovník, funkcionár evanjelickej cirkvi a. v. v Prešove, redaktor. Po roku 1918 sa stal župným radcom v Prešove a členom miestnych kultúrnych a národných spolkov. Bližšie *Reprezentatívny lexikon Slovenska a Podkarpatskej Rusi*. Bratislava : Vydavateľstvo reprezentačného lexikona Slovenska a Podkarpatskej Rusi Academia v Bratislave, 1936, s. 95.

56 Kühn, Ľudvík (1883 – 1963), knihovník, redaktor, publicista. Písal pod pseudonymom: Ardito, Luigi Ardito. V roku 1913 sa stal redaktorom denníka Pozor v Olomouci, v rokoch 1919 – 1920 týždenníka Šarišské hlasy a v rokoch 1924 – 1925 Ľudovýchovného vestníka v Košiciach. Publikoval v Slovenskom východe, Národnom denníku, Šarišských hlasoch, Gazdovských novinách, Lidových novinách, Národných listoch a Slovenskom denníku. Na východnom Slovensku pôsobil najprv ako kultúrny pracovník Šarišskej župy v Prešove, neskôr ako župný knihovník v Košiciach. Bol stúpencom čechoslovakizmu. Bližšie *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. III. zv., K – L. Zost. Š. Valentovič. Martin : Matica slovenská, 1989, s. 299-300.

Kühna.⁵⁷ Dvakrát vyšli vo zvláštnom vydaní, a to v súvislosti s predvolebnou kampaňou v roku 1920.⁵⁸ Noviny sa zo začiatku rozširovali aj vďaka tomu, že boli úradným orgánom prešovského župana.⁵⁹ Postupne si však získali širší okruh čitateľov a svojich abonentov mali nielen na východnom Slovensku či v Československu, ale aj v zahraničí.⁶⁰ Náklad niektorých čísel dosahoval podľa redakcie 20 000 výtlačkov, čo však nie je celkom reálne.⁶¹ Šarišské hlasy vyšli poslednýkrát 25. 7. 1920. Následne noviny prevzala Slovenská roľnícka jednota v Bratislave a začala ich vydávať s novým názvom *Gazdovské noviny* (1920 – 1938).⁶²

V apríli 1919 vyšiel v Prešove druhý po slovensky písaný časopis **Novinky pre slovenské deti** (1919, 1923 – 1925). Vychádzal mesačne s podtitulom *Rediguje a vydáva, čo dočasnú náhradu slovenskej čítanky Pavel Gallo, šarišský škôldozorca*. Tlačil sa na 8 až 16 stranách v Kníhtlačiarni Arpáda Kóscha, neskôr v Kníhtlačiarni sv. Mikuláša vo formáte 26 x 18 cm. Ich majiteľom, vydavateľom i redaktorom bol Pavel Gallo.⁶³ Stránky časopisu zaplňali básne, krátke rozprávky, hry, ale aj poučné články. V rokoch 1920 až 1922 nevychádzal. Vyšiel opäť až v decembri 1923 s novým podtitulom *Zábavno-poučný časopis pre ľud. školy* a s obnoveným cieľom: „Zábavným spôsobom doplniť, občerstviť látku všetkých predmetov škôl ľudových so zvláštnou pozornosťou na občiansku náuku a výchovu, ručné práce výchovné, spev a kreslenie.“⁶⁴ Mesačník tak pokračoval vo vydávaní rozličných rozprávok, básní, hier, hádaniek a zábavným spôsobom približoval aj nové učivo, ktoré si mohli žiaci ľudových škôl ľahšie osvojiť. Získal

57 Táto, podľa novín, románová príloha vychádzala v Šarišských hlasoch od 21. 3. 1920 (č. 12) do 23. 5. 1920 (č. 21).

58 Pozri: *Šarišské hlasy*, roč. II, 6. 1. 1920, č. 2; *Šarišské hlasy*, roč. II, 21. 2. 1920.

59 Rozširovanie Šarišských hlasov, ako úradný orgán župana v Prešove. In: *Šarišské hlasy*, roč. I, 27. 4. 1919, č. 4, s. 7; *Šarišské Hlasy*. In: *Šarišské hlasy*, roč. I, 17. 8. 1919, č. 16, s. 3; *Šarišské Hlasy*. In: *Šarišské hlasy*, roč. I, 17. 8. 1919, č. 16, s. 3.

60 Prvé objednávky Šarišských Hlasov z Ameriky. In: *Šarišské hlasy*, roč. I, 19. 7. 1919, č. 12, s. 3.

61 Redakcia: Zvýšenie predplatného na Šarišské Hlasy. In: *Šarišské hlasy*, roč. II, 4. 1. 1920, č. 1, s. 3.

O náklade jednotlivých novín a časopisov v Československu v rokoch 1918 – 1938 existuje veľmi málo informácií, ktoré sú navyše často neúplné a nepresné. Náklad Šarišských hlasov dosahujúci 20 000 výtlačkov je však málo pravdepodobný, pretože ani niektoré celorepublikové či celoslovensky vydávané periodiká nedosahovali takýto počet výtlačkov.

62 Redakcia: Naším čitateľom. In: *Gazdovské noviny*, roč. II, 31. 7. 1920, č. 31, s. 1.

63 Gallo, Pavol (1884 – 1964), školský a osvetový pracovník, redaktor. V miestach svojho pôsobenia prispel k šíreniu osvetu, k budovaniu slovenského školstva a ochotníckeho divadla. Stal sa tiež zakladateľom rôznych spevokolov a knižníc. Bol autorom i spoluautorom učebníc pre slovenské ľudové školy a vydavateľom časopisu *Novinky pre Slovenské deti* a zborníka piesní k 50. výročiu spevokolu Tatran. Blížšie *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. II. zv., E – J. Zost. Š. Valentovič. Martin : Matica slovenská, 1987, s. 160.

64 R.: *Prímluva ku všetkým milovníkom našej mládeže*. In: *Novinky pre slovenské deti*, 20. decembra 1923, roč. II, č. 1, s. 8.

si 4000 predplatiteľov, ale zároveň zápasil s finančnými problémami. Svedčí o tom aj žiadosť P. Galla o štátnu podporu pre časopis. O jej udelení sa malo rozhodnúť až po skončení vydávania celého ročníka 1924.⁶⁵ Peniaze mu však zrejme nakoniec neboli poskytnuté a následne tak v apríli 1925 zanikol.

Posledným periodikom, ktoré vyšlo v roku 1919 v Prešove, bola **Naša červená zástava** (1919). Prvýkrát vyšla 16. júna 1919 s podtitulom *Uradni tiždňovi socialisticki-komunisticki organ* vo formáte 39 x 30 cm. Noviny boli písané v šarišskom nárečí a ich úlohou bolo informovať čitateľov o postupe maďarskej ČA a o možnosti vytvorenia socialistickej spoločnosti na celom území Slovenska, na Morave i v Čechách. Hneď v prvom čísle oznámili víťazstvo proletariátu, koniec otroctva a vyzývali k vstupu do Červenej armády.⁶⁶ Vyšli v nich aj významnejšie ustanovenia a príkazy vedenia SRR týkajúce sa znárodnenia výrobných prostriedkov, budovania ľudového súdnictva, bezpečnostných orgánov, ale i kultúry a školstva. Veľkú pozornosť tiež venovali tvoreniu nových orgánov proletárskej moci na oslobodenom území. Druhé a súčasne posledné číslo novín vyšlo 29. júna 1919.

Po roku 1919 dochádza v Prešove k ďalšiemu nárastu slovenskej tlače. V rokoch 1918 – 1938 tu vychádzalo 38 po slovensky písaných novín a časopisov, ku ktorým môžeme pripočítať ešte 4 tzv. neoverené periodiká.⁶⁷ Okruh novín a časopisov politických strán tvorili: týždenníky Slovenskej ľudovej strany – **Slovenská pravda** (1920 – 1936), **Východný Slovák** (1922 – 1935)⁶⁸, **Slovenská sloboda** (1938 – 1944), týždenníky Republikánskej strany zemeľského a maloroľníckeho ľudu – **Gazdovské noviny** (1920 – 1938), **Zástava** (1927), od júna 1927 **Slovenská zástava**, **Šarišské noviny** (1928), týždenník Slovenskej národnej a roľníckej strany – **Šarišské hlasy** (1919 – 1920) a k tlačí komunistickej strany môžeme zaradiť **Našu červenú zástavu** (1919) vychádzajúcu v období existencie SRR.

Početnejší bol v Prešove okruh záujmovej tlače. Vychádzali tu periodiká rôzneho zamerania, napr. hospodárske, náboženské, osvetové, detské a mládežnícke, športové a telovýchovné, vedecké a odborné, pedagogické, spoločenské a spolkové periodiká. K hospodárskym periodikám patrili: mesačníky **Agra** (1927 – 1938), od 1932 **Slovenská agra**, **Svojpomoc** (1929 – 1939), od 1938 **Šarišská svojpomoc**, **Prameň lacného života** (1933 – 1938), od 1937 **Prameň**, **Kníhkupec a papiernický obchodník**, **Könyv- és papirkereskedő** (1920 – 1928), **Vestník kominárskych pomocníkov** (1920 – 1925), **Chovateľ** (1930 – 1931), dvakrát mesačne vychádzajúce časopisy **Pol'nohospodár** (1933), **Slovenský drevársky priemysel** (1928) a štvrťročne vydávané časopisy **Družstevný zpravodaj** (1929 – 1939) a **Nimrod** (1923 – 1931). Náboženská tlač mala v Prešove jedného zástupcu – mesačník **Evanjelický východ** (1933 – 1938). Napriek tomu, že Prešov sa stal

65 SNA Bratislava, fond Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, škatuľa 168, Noviny pre slovenské deti. 333/168.

66 Pozri: *Naša červená zástava*, 16. júna 1919, roč. I, č. 1, s. 1.

67 Boli to: *Drevotrh na Slovensku* a *Podkarpatskej Rusi* (1933), *Náš východoslovenský ľud* (1932), *Slovo národa* (1930), *Živnostník* (1926).

68 V období svojej existencie sa stal napokon tlačovým orgánom ďalších politických strán.

jedným z kultúrnych centier východného Slovenska, nevychádzali tu žiadne kultúrne periodiká. Do okruhu osvetovej tlače patril týždenník **Šariš** (1930 – 1938)⁶⁹ a mesačník **Náš ľud** (1931 – 1932). Pre deti a mládež vychádzali v Prešove mesačník **Novinky pre slovenské deti** (1919, 1923 – 1925) a dvakrát mesačne vydávaný časopis **Slovenský žiak** (1923). Odbornú tlač v Prešove reprezentovali: mesačníky **Učiteľský pedagogický časopis** (1933 – 1939) a **Slovenské pekárske noviny** (1927 – 1939), týždenník **Mlynárske listy – Molnárak lapja** (1920 – 1924), od 1921 **Mlynárske listy**, štvrťročne vychádzajúce časopisy **Za novú pedagogiku a výchovu** (1935 – 1938) a **Kronika** (1936 – 1937), dvakrát mesačne vydávané periodiká **Holič-Borbély** (1921) a **Slovenský hostinský a kaviarnik** (1922 – 1923) a so striedavou periodicitou vychádzajúci časopis **Slovenské mlynárske noviny** (1925 – 1939). Športové noviny v Prešove reprezentoval telovýchovný mesačník **Sokolská zástava** (1922 – 1925) a turistický mesačník **Priateľ prírody** (1926). Spoločenské periodiká zastupovali v Prešove dva krátko vychádzajúce týždenníky **Slovenský svet** (1921 – 1925) a **Nový svet** (1924 – 1925). Konečný obraz o prešovských po slovensky písaných novinách a časopisoch uzatvárajú 3 periodiká administratívneho charakteru: týždenník **Úradné noviny župy Šarišskej** (1921 – 1922), mesačník **Slovenská obecná samospráva** (1931 – 1944) a podľa potreby vydávaný časopis **Úradný list riaditeľstva pôšt a telegrafov v Košiciach** (1920 – 1938).⁷⁰

Popri po slovensky vydávaných periodikách bola v Prešove takmer rovnako početná skupina inojazyčnej tlače. Inorečové periodiká kopírovali národnostné zloženie obyvateľov mesta. Podľa prvého sčítania obyvateľov v ČSR z roku 1921 žilo v Prešove: 12 126 príslušníkov československej národnosti, 1948 maďarskej národnosti, 1893 židovskej národnosti, 328 ruskej národnosti a 929 príslušníkov inej národnosti.⁷¹ Najpočetnejší bol okruh po maďarsky písaných novín a časopisov. Maďarská tlač mala v Prešove svoju tradíciu.

Do roku 1918 tu vychádzalo 30 periodík. Napriek novým pomerom, ktoré sa po 28. 10. 1918 výrazne dotkli predovšetkým príslušníkov maďarskej minority, sa v meste žijúcim Maďarom a pomaďarčeným kruhom podarilo vydávať v medzivojnovom období približne 15 periodík, ktoré však boli prevažne hospodárskeho a kultúrneho zamerania a patrili tak do okruhu záujmovej tlače. Okrem maďarských novín a časopisov tu ešte

69 Blížšie HUDEČKOVÁ, Viera: Týždenník Šariš a kultúrno-osvetová práca v rovnomennom regióne v 30. rokoch 20. storočia. In: *Ročenka katedry dejín FHPV PU*. Zost. M. Pekár. Prešov : Universum, 2003, s. 106-114; KOVAL, Peter: Týždenník Šariš (1930 – 1938). Odras slovenskej etnicity na stránkach prešovskej tlače. In: *Z minulosti a súčasnosti knižnej kultúry Prešova*. Ed. M. Domenová. Prešov : Štátna vedecká knižnica v Prešove, 2007, s. 89-103.

70 Blížšie o prehľade slovenskej tlače vydávanej v Prešove pozri DŽUJKO, Ján: Prehľad po slovensky písaných novín a časopisov vychádzajúcich v Prešove v rokoch 1918 – 1938. In: *Z minulosti a súčasnosti knižnej kultúry Prešova*. Ed. M. Domenová. Prešov : Štátna vedecká knižnica v Prešove, 2007, s. 62-104.

71 *Statistický lexikón obcí na Slovensku. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 15. února 1921, III. Slovensko*. Praha : Nákladom Štátneho úradu štatistického, 1927, s. 141.

vyšlo 6 nemeckých periodík, 4 ukrajinské a 3 ruské (rusínske)⁷² periodiká.⁷³ Celkovo tak v Prešove vychádzalo 27 inorečových periodík a 2 ďalšie tzv. neoverené periodiká.⁷⁴

28. október 1918 sa stal významným medzníkom v dejinách slovenského novinárstva. Medzivojnové obdobie tak patrí k tým jeho vývojovým etapám, v ktorých dochádza k jeho prudkému rozvoju nielen po stránke kvantitatívnej, ale aj po stránke kvalitatívnej. Východné Slovensko bolo tou časťou Slovenska, kde sa slovenské novinárstvo rozvíjalo úplne od začiatku, pretože v predchádzajúcom období vďaka nepriaznivým politickým, hospodárskym, kultúrnym a národnostným pomerom tu malo len 14 zástupcov v podobe po slovensky písaných časopisov. V Prešove do roku 1918 vychádzal len jeden po slovensky písaný časopis, resp. v šarištine vydávaný týždenník *Naša zastava*. V roku 1919 však v Prešove začínajú vychádzať prvé 3 po slovensky písané periodiká a následne v rokoch 1919 – 1938 ich počet vzrástol na 38. Väčšinou išlo o lokálne a regionálne časopisy. Mnohé z nich vychádzali veľmi krátko alebo vyšli len raz alebo dvakrát. Napriek tomu sa stal Prešov v medzivojnovom období jedným z centier slovenského novinárstva na Slovensku. Okrem slovenskej tlače tu však mala významné zastúpenie aj inojazyčná tlač. Vychádzali tu periodiká najmä v maďarskom, ale aj nemeckom, ruskom a ukrajinskom jazyku.

72 Bližšie DŽUPINKOVÁ, Zuzana: Prehľad rusínskych a ukrajinských periodík vychádzajúcich v Prešove v rokoch 1919 – 2006 (s dôrazom na fond ŠVK Prešov). In: *Z minulosti a súčasnosti knižnej kultúry Prešova*. Ed. M. Domenová. Prešov : Štátna vedecká knižnica v Prešove, 2007, s. 105-125.

73 KIPSOVÁ, Mária a i.: *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938*. Martin : Matica slovenská, 1968, s. 960-962.

74 Boli to: *Golos russkogo naroda* (1920) a *Orthodoxe Jugend-Stimme* (1930).

PODIEL GRÉCKOKATOLÍCKEJ CIRKVI V PREŠOVE NA MULTIETNICKOM CHARAKTERE MESTA V DRUHEJ POLOVICI 30. ROKOV A ZAČIATKU 40. ROKOV¹

Peter Koval'

KOVAL, Peter. The impact of the Greek Catholic Church on the multi-national character of Prešov in mid-1930s and early 1940s. *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 215-227.

Post-1918 Prešov was the center of several nationalities, churches and cultures. Statistics clearly evidence the prevalence of the Slovak (Czechoslovak) nation in the town. This was also the case among Greek Catholic churchgoers. The highest church officials who served on distinguished commissions at Prešov Episcopate, however, were of Ruthenian orientation and were advocates of all Rusyns in Eastern Slovakia. The inter-ethnic "fight" within the church structure had had an ascending tendency since 1918, and it culminated in the second half of the 1930s. The Slovak League, which started to show a greater interest in the position of Slovaks in the Greek Catholic Church in 1930s, stood up for Greek Catholic Slovaks. After the independent Slovak Republic was established, 1939–1945, the conditions started to be much more favorable for Slovaks. Slovak authorities defended their statehood and acted more rigorously against any activities violating it. The evidence of the partiality of the Slovak Republic regime to Greek Catholic Slovaks lies also in their effort to eliminate Rusyn schools and/or introduce the Slovak language in the instruction of these institutions.

Rozpad rakúsko-uhorskej monarchie sa výrazne dotkol aj vnútorného vývoja jednotlivých cirkevných organizácií. So zmenou štátnych hraníc dochádza aj k zmene diecéznych hraníc. Gréckokatolícka cirkev nebola výnimkou. Jej veriaci v Československej republike obývajúci prevažne východoslovenské oblasti, spadali pod dve biskupstvá – v Mukačeve a v Prešove.

V čase vyhlásenia Československej republiky bolo Prešovské gréckokatolícke biskupstvo bez svojho predstaveného. Biskup Štefan Novák ešte 1. októbra 1918 odišiel na maďarské územie. Nikdy sa nestotožnil s novým štátom a odmietol mu zložiť sľub vernosti. Obdobie jeho pôsobenia na biskupskom stolci je spájané s maďarizáciou cirkevných škôl, snahou o zrušenie cyriliky a zavádzaním latinky s maďarskou fonetikou nielen do cirkevného úradovania, ale aj do liturgických a modlitebných kníh. Tieto biskupove maďarizačné aktivity dopomohli k tomu, že československé vládne kruhy sa hneď od začiatku fungovania nového štátu pozerali na gréckokatolícku vrchnosť a kňazov s nedôverou. Správu eparchie po svojom odchode prenechal Štefan Novák generál-

1 Príspevok vychádza ako súčasť riešenia grantového projektu VEGA č. 1/0092/02 – Multikultúrny a multietnický charakter východoslovenských miest a jeho vplyv na zlomové udalosti v ich dejinách 19. a 20. storočia (Šarišská župa).

nemu vikárovi Mikulášovi Russnákovi. Svätá stolica ho poverila vedením biskupstva až do roku 1922, keď ho vo funkcii vystriedal Dionýz Nyáradi. Ani týmto dvom gréckokatolíckym predstaveným sa nepodarilo stabilizovať pomery vo vnútri cirkevnej organizácie. Druhý menovaný bol dokonca obviňovaný z rusofilstva a aj z toho dôvodu napokon požiadal Vatikán o uvoľnenie zo svojej funkcie. Od roku 1926 je Prešovské biskupstvo späť s menom Pavla Petra Gojdiča, ktorý ostal vo svojom úrade v tých najvypätejších chvíľach československého štátu (hospodárska kríza, rozpad ČSR a vznik samostatnej Slovenskej republiky, obnovenie ČSR, komunistický prevrat) až do likvidácie gréckokatolíckej cirkvi na tzv. Prešovskom sobore v roku 1950.²

Po roku 1918 sa prevažná časť gréckokatolíkov národnostne identifikovala ako Slováci. Úradné sčítania obyvateľstva potvrdzovali prevahu slovenskej národnosti medzi gréckokatolíckymi veriacimi, no vo vnútri cirkevnej hierarchie, a hlavne medzi duchovenstvom ako takým, prevládali rezíduá maďarizácie, prejavujúce sa napr. aj v bežnej vzájomnej komunikácii vykonávanej v maďarskom jazyku. Gréckokatolíckych veriacich si pod heslom „*Čo gréckokatolík, to Rusín*“ prisvojovali rusínski politickí i cirkevní predstavitelia. Tí považovali príslušnosť ku gréckokatolíckej cirkvi, nielen vo východoslovenských dialektoch označovanej ako „ruská viera“, za základný znak rusínskeho národa.

Etnicitu všetkých obyvateľov severovýchodného Slovenska mal objasniť súpis obyvateľstva pripravovaný na apríl 1919. Spomínaná skutočnosť mala prispieť hlavne k ozrejmeniu vytýčenia politických, resp. krajinských hraníc medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou³. Súpis sa preložil na neskôr kvôli mocensko-politickým zmenám v Maďarsku. No aj napriek tomu dochádzalo na území severovýchodného Slovenska k mohutnému podnecovaniu gréckokatolíckeho obyvateľstva ako zo slovenskej, tak aj z rusínskej strany, aby sa prihlásilo k slovenskej, resp. k rusínskej národnosti. Rusínska strana si prisvojovala všetko gréckokatolícke obyvateľstvo nazývané rusnákmi a posúvala rusínske územie ďalej na západ. Slováci sa obávali straty tohto územia v prospech Maďarska, zvlášť keď videli, že veľká časť gréckokatolíckych kňazov v prvých rokoch existencie Československa neskrývala svoju promaďarskú orientáciu.

Mnohí obyvatelia severovýchodného Slovenska boli v otázke vlastnej etnickej príslušnosti dezorientovaní. Dôvodom ich zmätenosti boli aktivity slovenských i rusínskych agitátorov pohybujúcich sa v ich dedinách krátko po vzniku Československa. Tí ich rôznymi argumentmi presviedčali, ku ktorej národnosti by sa mali prihlásiť. Ešte väčšiu neistotu v otázke vlastnej národnosti mali obyvatelia – príslušníci gréckokatolíck-

2 O histórii prešovského biskupstva a jeho predstavených pozri napr. ŠTURÁK, Peter: *Otec biskup Pavol Gojdič OSBM*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 1997, 125 s.; BORZA, Peter: *Blahoslavený Vasiľ Hopko, prešovský pomocný biskup (1904 – 1976)*. Prešov : Vydavateľstvo Petra, 2003, 96 s.; Kol. autorov: *História Katedrálneho chrámu Jána Krstiteľa a biskupskej rezidencie v Prešove*. Prešov : Vydavateľstvo Petra, 2007, 114 s.; JURČIŠINOVÁ, Nadežda: *Prešov, sídlo gréckokatolíckeho biskupstva na Slovensku*. Prešov : Opal, 1995, 48 s.

3 ŠVORC, Peter: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919 – 1939)*. Prešov : Universum, 2003.

keho vierovyznania, keď dokonca aj vedenie ich cirkvi v Prešove podporovalo agitácie za pripojenie k Podkarpatskej Rusi a za prihlásenie sa k Rusinom.⁴

Mesto Prešov si v medzivojnovom období udržiavalo status multietnického sídla. Okrem Slovákov, resp. príslušníkov oficiálneho československého národa, tu žila početná menšina Maďarov, Nemcov, Židov a Rusínov.⁵ Z náboženského hľadiska mali absolútnu prevahu rímskokatolíci, za nimi nasledovali izraeliti, gréckokatolíci a evanjelici.⁶ Aj napriek prevahe Slovákov medzi gréckokatolíckmi v Prešove biskupské sídlo ostalo počas celej svojej existencie až do likvidácie v roku 1950 prevažne biskupstvom gréckokatolíckych Rusínov. Takmer všetci jeho dovtedajší biskupi a kanonici boli rusínskej alebo maďarskej národnosti. Biskupstvo po vzniku ČSR zastávalo rusínske záujmy a potreby slovenských veriacich jednoducho ignorovalo. Národnostnú orientáciu Prešovského gréckokatolíckeho biskupstva asi najlepšie vyjadril biskup Pavel Gojdič, keď povedal: „*Nie som Rus, ani Ukrajinec, som Rusín. Mojou snahou je dosiahnuť pre svoj rusínsky ľud pokoj, kultúrny a hospodársky rozvoj.*“ Rusínski predstavitelia najvyšších gréckokatolíckych kruhov v Prešove nemali dokonca ani záujem informovať svojich predstavených o existencii Slovákov v rámci ich diecézy, a tak sa o veriach slovenskej národnosti nevedelo až do roku 1950 ani v najvyššej cirkevnej správe v Ríme.⁷

Prešovskú diecézu vnímali príslušné slovenské orgány v medzivojnovom období ako baštu rusinizmu. Obávali sa jej vplyvu zvlášť v druhej polovici 30. rokov, kedy sa pod vplyvom celkovej politicko-spoločenskej situácie v Európe radikalizovala politická scé-

-
- 4 RUMAN, Ján: *Otázka slovensko-rusínskeho pomeru na východnom Slovensku*. Košice : Ústredná správa Slovenskej ligy, 1935, s. 34.
 - 5 Podľa sčítania obyvateľstva z roku 1921 bolo v Prešove 17 577 obyvateľov, z toho 12 126 sa hlásilo k československej národnosti, 1 948 k maďarskej, 328 k ruskej, 929 k nemeckej a 1893 k židovskej. V roku 1930 žilo v Prešove 21 775 obyvateľov, z toho sa 16 525 hlásilo k československej národnosti, 937 k maďarskej, 557 k ruskej, 947 k nemeckej a 1702 k židovskej. Údaje podľa: *Statistický lexikón obcí na Slovensku. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 15. února 1921, III. Slovensko*. Praha : Nákladom Štátneho úradu štatistického, 1927, s. 141.; *Statistický lexikón obcí na Slovensku. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 1. decembra 1930, III. Krajina Slovenská*. Praha : Orbis, 1936, s. 76.
 - 6 V roku 1921 bolo v Prešove 10 961 rímskokatolíkov, 1575 gréckokatolíkov, 1134 evanjelikov augsburského vierovyznania, 194 reformovaných evanjelikov a 3477 izraelského vierovyznania. Podľa sčítania obyvateľov z roku 1930 bolo v Prešove 13 383 rímskokatolíkov, 2368 gréckokatolíkov, 1302 evanjelikov augsburského vierovyznania, 140 reformovaných evanjelikov a 3969 izraelského vierovyznania. Údaje podľa: *Statistický lexikón obcí na Slovensku. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 15. února 1921, III. Slovensko*. Praha : Nákladom Štátneho úradu štatistického, 1927, s. 141.; *Statistický lexikón obcí na Slovensku. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 1. decembra 1930, III. Krajina Slovenská*. Praha : Orbis, 1936, s. 76.
 - 7 HARAКСIM, Ľudovít: Etnodiferenciačný proces v gréckokatolíckej cirkvi na východnom Slovensku. In: *Historický zborník 11*, č. 1/2001, s. 39.

na. Stupňoval sa nátlak rusínskych predstaviteľov na československú vládu v súvislosti s požiadavkou autonómie a revízie krajinskej hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou. Vnímanie príslušníkov gréckokatolíckej cirkvi slovenskými úradníkmi, v tomto období spojených s prešovským biskupstvom, naznačuje správa od obecného notára adresovaná Okresnému úradu v Prešove. Kanonika Teodora Rojkoviča označil za vodcu každej protislovenskej akcie, za šíriteľa poplašných správ o utláčaní Rusínov a biskupského tajomníka Emila Suchého za „známeho Maďara, predtým zúrivého kresťanského socialistu“. Notársky riaditeľ zastával názor, že by nemali vycestovať do USA, nakoľko vraj popri zbierkovej akcii pre gréckokatolícky sirotinec v Prešove a novozriadené gréckokatolícke ruské gymnázium by vykonávali aj politickú činnosť namierenú proti československému štátu.⁸

Krajinský úrad v Bratislave sledoval vývoj pomerov v gréckokatolíckej cirkvi v Prešove. Bol zvedavý, či sa na pôde gréckokatolíckej eparchie konali duchovné cvičenia, kto sa ich konkrétne zúčastnil (zvlášť ich zaujímala osoba biskupa P. Gojdiča) a v akom jazyku spomínané cvičenia prebiehali.⁹ Obecné notárstvo následne podalo správu, kde uviedlo, že na duchovných cvičeniach konaných v septembri roku 1936 sa rokovalo rusínsky a maďarsky, hlavne kvôli prítomnosti starších duchovných orientovaných „v duchu maďarskom“. Podobne dvojjazyčne sa rokovalo aj na ďalšej porade v júli 1936 v Prešove, ktorú zvolal gréckokatolícky učiteľ Ján Göndör v súvislosti so zavádzaním rusínskeho jazyka v gréckokatolíckom školstve.¹⁰

Krajinský úrad v Bratislave reagoval aj na podnet československého konzulátu v rumunskom Cluji (Koložvár), ktorý tlmočilo československé ministerstvo zahraničných vecí v roku 1936. Zaujímal sa o údajný prestup 70 000 rímskokatolíckych Slovákov po vzniku Československa do gréckokatolíckej cirkvi v Šarišskej župe. Vyzval Okresný úrad v Prešove, aby zistil, k akým prestupom v náboženskej orientácii dochádzalo v tamomšom obvode po vzniku Československej republiky. Okresný náčelník vo svojej odpovedi pre prezídium krajinského úradu uviedol, že v samotnom meste Prešov, ako aj v obciach jeho okresu v 19. a ani v prvých desaťročiach 20. storočia nedochádzalo k hromadným prestupom „katolíkov Slovákov“ (rozumej rímskokatolíkov) ku gréckokatolíckemu ritu. Držiac sa oficiálnych súpisov uviedol, že nadpolovičnú väčšinu gréckokatolíkov tvoria veriaci slovenskej národnosti. Tento pozitívny stav pre Slovákov vysvetľoval tým, že v novom štáte sa už nebáli slobodne prihlásiť k svojej národnosti, pričom

8 ŠA Prešov, pobočka Prešov. Fond Okresný úrad v Prešove 1923 – 1945, inv. č. 204, rok 1936, šk. č. 12 – Gréckokatolícky sirotinec Prešov. Pozri tiež ŠA Prešov, pobočka Prešov. Fond Notársky úrad v Prešove 1930 – 1944, inv. č. 9, rok 1936, šk. č. 1 – Zbierka v USA v prospech gréckokatolíckych inštitúcií v Prešove.

9 ŠA Prešov, pobočka Prešov. Fond Okresný úrad v Prešove 1923 – 1945, inv. č. 208, rok 1937, šk. č. 14 – Pomery v gréckokatolíckej cirkvi.

10 ŠA Prešov, pobočka Prešov. Fond Okresný úrad v Prešove 1923 – 1945, inv. č. 208, rok 1937, šk. č. 14 – Pomery v gréckokatolíckej cirkvi. Pozri tiež ŠA Prešov, pobočka Prešov. Fond Notársky úrad v Prešove 1930 – 1944, inv. č. 10, rok 1936, šk. č. 1 – Pomery v gréckokatolíckej eparchii v Prešove.

v predprevratových časoch boli nútení sa hlásiť k Rusínom.¹¹ K tomu treba podotknúť, že uhorská politika sa pred rokom 1918 snažila usmerniť a dostať pod kontrolu rusínsky národný pohyb, a preto podporovala stotožnenie sa Rusínov s gréckokatolíckou cirkvou. Chcela tým zabrániť prestupovaniu gréckokatolíckych (rusínskych) veriacich na šíriace sa pravoslávie, ktoré bolo spájané s Ruskom a jeho mocenským prenikaním do strednej Európy. Takto sa realizoval ešte jeden cieľ – oslabenie slovenského etnika na východnom Slovensku a súčasne aj oslabenie prípadného vplyvu Ruska na uhorskom (slovenskom) území.¹²

Oficiálne sčítania potvrdzovali prevahu gréckokatolíckych Slovákov v Prešove a aj na území celého severovýchodného Slovenska. Ich počet postupom rokov dokonca narastal, čo bolo pochopiteľné a súviselo to so samotnou etnodiferenciáciou týchto veriacich. Tí sa tak stávali súčasťou slovenského štátotvorného národa. Gréckokatolíci slovenskej národnosti však spočiatku narážali na mnoho prekážok, ktoré viac-menej brzdili ich rozvoj. V prvom rade išlo o ich slabú organizovanosť, súvisiacu s absenciou vedúcich predstaviteľov z radov inteligencie. No určite väčšou bariérou ich rozvoja bola samotná gréckokatolícka vrchnosť rusínskeho zmýšľania, brániaca im v národných aktivitách.¹³ Na ich obranu sa postavil spolok Slovenská liga, ktorý sa od roku 1932 intenzívnejšie zaoberal problémami Slovákov gréckokatolíckeho vierovyznania. V prvom rade podporoval snahy o zriadenie slovenského gréckokatolíckeho učiteľského ústavu. V druhom rade sa zapodieval nemenej dôležitou snahou o založenie slovenského gréckokatolíckeho biskupstva. Svoje konkrétne kroky prezentovala Slovenská liga aj prostredníctvom viacerých slovenských novín, stojacích na jej strane a obhajujúcich existenciu a prevahu slovenskej národnosti medzi gréckokatolíckymi veriacimi. Viaceré celoslovenské periodiká, napr. *Národné noviny*, *Politika*, ale aj regionálne, napr. *Východný Slovák*, *Slovenský východ*, *Šariš* či neskôr (po roku 1938) *Slovenská sloboda*¹⁴, venovali tejto problematike viacero článkov s úmyslom podporiť snahy Slovenskej ligy. Ozývali sa

11 ŠA Prešov, pobočka Prešov. Fond Okresný úrad v Prešove 1923 – 1945, inv. č. 204, rok 1936, šk. č. 12 – Gréckokatolícky sirotinec Prešov. Pozri tiež ŠA Prešov, pobočka Prešov. Fond Notársky úrad v Prešove 1930 – 1944, inv. č. 9, rok 1936, šk. č. 1 – Pomery v gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku.

12 LETZ, Róbert: Postavenie gréckokatolíkov slovenskej národnosti v rokoch 1918 – 1950. In: *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodenia po súčasnosť*. Zost. J. Doruľa. Bratislava : Slavistický kabinet SAV, 2000, s. 101.

13 Kol. autorov: *Dejiny cirkevného gréckokatolíckeho školstva na Slovensku*. Prešov : Gréckokatolícka teologická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2009, s. 168-169.

14 K regionálnym periodikám na východnom Slovensku v medzivojnovom období pozri napr. DŽUJKO, Ján: Prehľad po slovensky písaných novín a časopisov vychádzajúcich na východnom Slovensku v rokoch 1919 – 1938. In: *Annales historici presovienses* 8. Zost. M. Pekár. Prešov : Universum, 2009, s. 138-154; DŽUJKO, Ján: *Prehľad po slovensky písaných novín a časopisov vychádzajúcich v Prešove v rokoch 1918 – 1938*. In: *Z minulosti a súčasnosti knižnej kultúry Prešova*. Zost. M. Domenová. Prešov : Štátna vedecká knižnica v Prešove, 2007, s. 62-88.

však aj hlasy z druhej strany. Tie boli prezentované na stránkach rusínskej tlače, napr. *Neděla* či *Russkoje slovo*.¹⁵

O národnostných pomeroch v gréckokatolíckej cirkvi v Prešove a o vzťahu prešovskej gréckokatolíckej cirkevnej vrchnosti ku slovenským gréckokatolíkom si môžeme utvoriť názor na základe ich postoja k prešovským bohoslovcom hlásiacim sa k slovenskej národnosti. Ministerstvo školstva a národnej osvety sa ešte začiatkom roka 1937 zaujímalo o osud siedmich bohoslovcov na gréckokatolíckom kňazskom seminári v Prešove, reprezentujúcich slovenský smer. Obecné notárstvo po vyšetrení pomerov v tomto seminári informovalo Okresný úrad v Prešove, že v skutočnosti išlo o piatich bohoslovcov zo štvrtého ročníka (Ján Krlička, Ján Roháč, Ján Šrámek, Viktor Škorodenský a Bartolomej Demko) a dvoch z prvého ročníka. Ich hovorcom sa stal prvý menovaný študent. Bohoslovci sa neustále sťažovali na pomadařčovanie ostatných spolužiakov, ktorým navyše nadržovali aj viacerí profesori (vicerektor Michal Rusnák, Teodor Rojkovič, spirituál Vasil' Hopko a iní). Tí naopak k bohoslovcom slovenského zmýšľania boli, podľa záznamu, prísnejší a nespravodliví. Ich vzájomné trenice vyvrcholili, keď sa jeden študent dopustil urážky svojich slovenských kolegov výrokom „*Slováci sú ešte 100 rokov za opicami*“. Ján Krlička ako hovorca potom žiadal, aby každý bohoslovec priznal svoju národnosť. Pri hlasovaní sa siedmi bohoslovci prihlásili k slovenskej, jeden k maďarskej a dvadsaťosem študentov k rusínskej národnosti. Slovenskí študenti na to spálili 21 modlitebných knížiek písaných v maďarčine, z ktorých sa modlili rusínski bohoslovci, s odôvodnením, že tieto do gréckokatolíckeho seminára nepatria. Biskup Gojdič všetkým zakázal rozširovať informácie o týchto udalostiach a „*vodcov slovenského hnutia*“ preložil za trest do iných seminárov (Ján Krlička musel odísť do Užhorodu a Ján Roháč do Olomouca). Ostatných sa zastal profesor Imrich Sedlák len z toho dôvodu, že boli platnými členmi speváckeho zboru.¹⁶ Z uvedeného vyplýva, že gréckokatolícka vrchnosť sa aj v druhej polovici 30. rokov bránila prieniku akéhokoľvek slovenského hnutia, ktoré by mohlo pozmeniť národnostné pomery v cirkvi a presvedčiť verejnosť o niečom inom, než že gréckokatolícka cirkev v Prešove bola vždy záležitosťou Rusínov. Vo vnútri cirkvi však existoval silný promaďarský živel, na čo neustále upozorňovali pozorovatelia a vyšetrovatelia československých štátnych orgánov.

V medzivojnovom období mala gréckokatolícka cirkev pod svojim dohľadom viacero školských inštitúcií v Prešove. V prvom rade išlo o gréckokatolícky kňazský seminár založený ešte v roku 1880. Pred rokom 1918 bol počas pôsobenia biskupa Štefana Nováka značne pomadařčený. Veľkú pozornosť smerovaniu správnej výchovy gréckokatolíckych kňazov venoval hlavne biskup Gojdič, ktorý povolal do funkcie spirituála Vasil'a Hopku, neskôr dekana tejto vysokej bohosloveckej školy. Druhou inštitúciou založenou ešte v 19. storočí bol Gréckokatolícky kantorský učiteľský ústav, kde sa učilo náboženstvo,

15 LETZ, Róbert: Postavenie gréckokatolíkov slovenskej národnosti v rokoch 1918 – 1950. In: *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*. Zost. J. Doruľa. Bratislava : Slavistický kabinet SAV, 2000, s. 107-112.

16 ŠA Prešov, pobočka Prešov. Fond Okresný úrad v Prešove 1923 – 1945, inv. č. 208, rok 1937, šk. č. 14 – Pomery v gréckokatolíckej cirkvi.

cirkevný spev a gréckokatolícky obrad na prípravu učiteľov – kantorov. Hlavným cieľom tohto ústavu bolo vychovať gréckokatolícku inteligenciu a posilniť národné povedomie rusínskeho obyvateľstva gréckokatolíckej viery. Prešov sa tak ešte pred vznikom ČSR stal popri sídle biskupa aj centrom vzdelávania gréckokatolíckych duchovných.¹⁷ K ďalším vzdelávacím a výchovným inštitúciám gréckokatolíckej cirkvi patrili Gréckokatolícky ruský učiteľský seminár v Prešove, kde, ako aj v dvoch skôr spomínaných ústavoch, sa vyučovalo v „russkom“ (rozumej podkarpatskoruskom, resp. rusínskom) jazyku. Gréckokatolícka meštianska škola bola po zániku habsburskej monarchie obnovená už v novom štáte a mala pripravovať hlavne kandidátov pre gréckokatolícky učiteľský ústav. V období Slovenskej republiky 1939 – 1945 sa vládne orgány pričínili o to, že vyučovacia reč sa z rusínčiny zmenila na slovenčinu, čím sledovali posilnenie slovenského živlu medzi gréckokatolíckmi. Jedinou strednou školou s rusínskym vyučovacím jazykom v roku 1936 bolo Gréckokatolícke ruské reálne gymnázium v Prešove. Biskup Pavel Gojdič, ktorý sa zasadil o jeho založenie, vyjadril radosť nad touto ustanovizňou, kde sa mali vychovávať študenti v gréckokatolíckom a rusínskom duchu.¹⁸

V máji 1938 sa v Prešove otázkou postavenia všetkých Rusínov na východnom Slovensku zaoberali ich predstavitelia na schôdzi Národného výboru rusínskych poslancov a rusínskych kultúrno-osvetových spolkov na východnom Slovensku. Medzi zúčastnenými nechýbali ani čelní predstavitelia gréckokatolíckej cirkvi v Prešove. V *Memorande*, ktoré bolo spísané na stretnutí a určené prezidentovi Edvardovi Benešovi, predsedovi vlády Milanovi Hodžovi, ako aj celej vláde Československej republiky, zreteľne a jasne žiadali zavedenie najširšej autonómie pre Podkarpatskú Rus. Stotožňujúc svoju nacionalitu so svojím vierovyznaním, kategoricky odmietli založenie slovenského gréckokatolíckeho biskupstva. Posilniť rusínsky živel v prešovských učiteľských inštitúciách chceli na základe zrušenia slovenskej gréckokatolíckej pobočky pri štátnom učiteľskom ústave¹⁹ a rozšírením gréckokatolíckeho ruského učiteľského ústavu v Prešove.²⁰

V uvedenom Memorande boli podpísaní šesťnásť zástupcovia ôsmich výborov či spolkov hlásiacich sa k rusínskej národnosti a gréckokatolíckej viere.²¹ Obecný notár

17 Kol. autorov: *Dejiny cirkevného gréckokatolíckeho školstva na Slovensku*. Prešov : Gréckokatolícka teologická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2009, s. 120-134.

18 Kol. autorov: *Dejiny cirkevného gréckokatolíckeho školstva na Slovensku*. Prešov : Gréckokatolícka teologická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2009, s. 137-141.

19 Slovenská pobočka bola otvorená v septembri roku 1937. Za jej založením stála Slovenská liga, ktorá predsedovi vlády Milanovi Hodžovi zdôvodňovala potrebu takéhoto ústavu, ako ochranu pred umelým porusínčovaním Slovákov na východnom Slovensku. Bližšie pozri LETZ, Róbert: Postavenie gréckokatolíkov slovenskej národnosti v rokoch 1918 – 1950. In: *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodovania po súčasnosť*. Zost. J. Doruľa. Bratislava : Slavistický kabinet SAV, 2000, s. 113.

20 ŠA Prešov, pobočka Prešov. Fond Okresný úrad v Prešove 1923 – 1945, inv. č. 206, rok 1938, šk. č. 15 – Akcia za pripojenie východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi.

21 Išlo o tieto združenia: Národný výbor, Spolok A. Duchnoviča, Ruský klub, Zväz gréckokatolíckych farárov, Zväz Ruských učiteľov na Slovensku, Zväz Ruských žien, Jednota Ruskej mládeže na Slovensku a Spolok pre výpomoc nemajetných študentov.

v hlásení pre Prezídium Okresného úradu v Prešove však opísal ich národnostné zameranie ako pestréjšie. *Národný výbor*, podľa jeho slov, ani neexistoval a bol zriadený v Prešove len ad hoc. Zástupca Teodor Rojkovič, prešovský kanonik, až do prvej svetovej vojny, podľa neho, zastával maďarské záujmy. V jeho vleku mal byť aj poslanec Národného zhromaždenia Ivan Pješčak. Ostatní dvaja zástupcovia Národného výboru boli zástancami rusínskych záujmov, pričom poslanec Národného zhromaždenia Peter Židovský, podľa notára, bol v tejto akcii „nachytaný“ a Pavel Dubaj tu vystupoval len ako zapisovateľ. *Spolok A. Duchnoviča* označil pisateľ za mŕtvy, bez vykazovania vážnejšej činnosti, jeho predsedu Štefana Gojdiča (dočasného správcu gréckokatolíckeho učiteľského ústavu v Prešove) za rusofila, ale cítenia maďarského, protištátne zameraného, čomu o. i. nasvedčuje neochota naučiť sa štátny jazyk. Tajomníka tohto spolku Teodora Dufanca charakterizoval ako protičeskoslovensky zameraného úradníka. Za prešovský *Ruský klub* boli podpísaní dvaja členovia. Predseda Simeon Smandraj bol charakterizovaný ako starý pán bez autority, ktorý čítal maďarskú tlač, nestál teda na pročeskoslovenských pozíciách a neovládal ani štátny jazyk. Tajomník Michal Sabaďoš, rodák z Maďarska, bol maďarskej orientácie s výbornou schopnosťou pretvárať sa. Kanonika Antonína Rojkoviča, rektora seminára, posúdil v národnom ohľade ako bezvýznamnú osobu a *Zväz gréckokatolíckych farárov*, ktorý dotýčný zastupoval, za prešovský spolok jestvujúci len na papieri. Ďalší dvaja signatári Memoranda boli podľa notárových zistení maďarskej orientácie. Poopravujúc priezvisko Ivana Gendra na maďarsky píšuci tvar Göndör, zreteľne vyjadril jeho orientáciu a prízvukoval jeho obľúbené zavádzanie, pretvárinky a prispôbovanie sa spoločensko-politickej situácii. Spolu s tajomníkom Andrejom Nachajom, idúcim v šľapajách predsedu, vrhali na *Zväz Ruských učiteľov na Slovensku* tiež maďarských separatistických snáh. V podobnom duchu písal notársky riaditeľ aj o ostatných troch spolkoch, ktoré nevyvíjali takmer žiadnu činnosť a k memorandovej akcii boli viac-menej dotlačené už spomínanými osobami (Gojdič a Dubaj).²²

Slovenskí úradníci vnímali národnostnú orientáciu najvyšších rusínskych a gréckokatolíckych predstaviteľov v Prešove odlišne. Všetky spomínané spolky boli ustanovené a mali sídlo v Prešove. Podľa nich navonok zastávali rusínske záležitosti, do ktorých zaraďovali aj záležitosti okolo gréckokatolíckej cirkvi. Neprijímali názory o prevahe Slovákov gréckokatolíckeho vierovyznania na východnom Slovensku a oficiálne stáli na pozíciách rusínskej prevahy vo vnútri tejto cirkevnej organizácie, zvlášť v Prešove ako centre všetkých gréckokatolíkov na Slovensku. Československí úradníci často zdôrazňovali ich dvojtváornosť, lebo vraj navonok vyzdvihovali a zastávali rusínske pozície, ale v pozadí u nich stále pretrvávali isté reziduá z predprevratovej doby, maďarská orientácia a ich separatistické chůťky. Tie sa stupňovali pod rúškom ochrany rusínskych práv práve v najpohnutejšom závere 30. rokov.

Rusínska orientácia vrcholných predstaviteľov gréckokatolíckej cirkvi v Prešove sa naplno ukázala aj v podpore skupiny snažiacej sa o pripojenie východného Slovenska

22 ŠA Prešov, pobočka Prešov. Fond Okresný úrad v Prešove 1923 – 1945, inv. č. 206, rok 1938, šk. č. 15 – Memorandum Rusínov.

k Podkarpatskej Rusi. Tlak na československú vládu v tejto záležitosti sa stupňoval v závere 30. rokov a krátko po vyhlásení autonómie Slovenska svoj zámer k úprave krajinskej hranice presmerovali na prvú slovenskú autonómnu vládu. Jedným z popredných predstaviteľov tohto hnutia bol Štefan Fencik, minister hospodárstva v prvej autonómnej vláde Podkarpatskej Rusi. Ten 12. októbra 1938 navštívil Prešov a o spomínanej otázke rokovával spolu s biskupom Gojdičom a ostatnými predstaviteľmi gréckokatolíckej cirkvi.²³ Z porád vzišla komisia a tá mala tlmočiť slovenskej autonómnej vláde požiadavky Rusínov, ktoré sa týkali zmeny hraníc medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou.²⁴ Vrcholní predstavitelia gréckokatolíckej cirkvi v Prešove teda aj v októbri 1938 otvorene stáli na pozíciách reprezentantov všetkých Rusínov na východnom Slovensku. Dvaja členovia štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove obvinili všetkých zúčastnených na spomínanej schôdzke z maďarskej iredenty.²⁵ Fencik bol neskôr aj na základe týchto jeho krokov obvinený z protištátnej činnosti.

Východisko z „nezdravých pomerov“ v gréckokatolíckej cirkvi videli v zlomových 30. rokoch slovenskí gréckokatolíci a aj slovenskí úradníci v ustanovení slovenského ordinariátu pre všetkých gréckokatolíkov Slovákov. Tým by sa, podľa ich názoru, odstránil hlavný problém „odslovenčovania“ veriacich. Prešovské gréckokatolícke biskupstvo bolo v ich očiach neustále v národnokultúrnych záležitostiach jednostranne prorusínsky orientované²⁶ a samotný biskup bol obklopený mnohými spolupracovníkmi maďarského zmýšľania, a preto osamostatnenie slovenských gréckokatolíkov bolo pre nich jednou z kardinálnych žiadostí.²⁷

Najväčšou zmenou súvisiacou s októbrom 1938 a vznikom samostatnej Slovenskej republiky bol pre gréckokatolícku cirkev zásah do jej samotnej organizácie. Celá Mukačevská eparchia sa po zmene hraníc ocitla v Maďarsku a na Slovensku bola zriadená administratúra pod správou Pavla Gojdiča, na ktorého sa ešte v prvý rok existencie novej republiky vzniesla sprška kritiky zo strany štátneho aparátu, ale aj z vlastných radov

23 Okrem biskupa Gojdiča sa Fencik stretol napr. aj s kanonikom Teodorom Rojkovičom, profesorom Gréckokatolíckeho učiteľského ústavu v Prešove Štefanom Gojdičom, Mikulášom Bobákom, Jurajom Bobákom, a s jeho riaditeľom Michalom Sabadošom a i.

24 ŠA Prešov, pobočka Prešov. Fond Okresný úrad v Prešove 1923 – 1945, inv. č. 206, rok 1938, šk. č. 15 – Akcia za pripojenie východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi. Pozri tiež ŠA Prešov, pobočka Prešov. Fond Notársky úrad v Prešove 1930 – 1944, inv. č. 11, rok 1938, šk. č. 2 – Akcia za pripojenie východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi.

25 ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, škatuľa č. 25 – Hlásenie Oddelenia štb. pri Policajnom riaditeľstve v Prešove z 1. decembra 1938.

26 ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, šk. č. 25, 1056/1939 prez. – „Nezdravé pomery v gr. kat. cirkvi na Slovensku“ z 21. februára 1939.

27 ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, šk. č. 25, 20.870/39 prez. – Nová organizácia zpravodajstva. Správa policajného riaditeľa dr. Bielického Prezidiu ministerstva vnútra.

– gréckokatolíckych duchovných Slovákov. Biskup Gojdič hľadal východisko z uvedenej situácie v podaní abdikácie na post administrátora. Jej akceptácie sa však nedočkal. Svätá stolica ho naopak vymenovala za sídelného biskupa Prešovskej eparchie. Jeho postavenie medzi gréckokatolíckymi veriacimi sa upevnilo, ale napätie medzi jeho osobou a štátnymi predstaviteľmi pretrvávalo až do zániku Slovenskej republiky.²⁸ Hlavne župani Štefan Haššík a Andrej Dudáš prejavovali značnú nedôveru voči jeho osobe a celému biskupstvu. Stále ho považovali za centrum prorusínskych a súčasne protištátnych snáh, nakoľko vodcovia Rusínov a Ukrajincov na Slovensku pochádzali spravidla z gréckokatolíckych cirkevných kruhov v Prešove.²⁹

Slovenskí verejní činitelia neustále, aj v rokoch existencie Slovenskej republiky 1939 – 1945, poukazovali na tzv. „rusínsky antagonizmus“. Vyjadrovali úplný nesúhlas s tým, aby všetci gréckokatolícki veriaci mali byť po etnickej stránke Rusínmi. Argumentom im boli hlavne úradné štatistiky. Policajný kapitán Ladislav Čollák uviedol vo svojom spise *O rusínskej otázke na východnom Slovensku* svoje vlastné štatistické čísla, podľa ktorých ešte krátko pred Viedenskou arbitrážou bolo v politickom okrese Prešov 8545 gréckokatolíkov a z toho 7608 sa hlásilo k slovenskej národnosti a len 937 k rusínskej. Podľa sčítania z roku 1930 bol pomer slovenských gréckokatolíkov k neslovenským v samotnom meste podobný, resp. rovnako priaznivý k slovenskej národnosti. 1811 obyvateľov sa prihlásilo za Slovákov a 557 za Rusínov. Hlavný problém však Čollák videl v tom, že prešovský ordinariát bol v neslovenských rukách a jeho predstavení sa všemožne snažili porusičiť všetkých gréckokatolíkov, resp. presvedčiť verejnosť, že slovenskí gréckokatolíci, v tom najkrajnejšom prípade, vlastne ani neexistujú.³⁰ Nástrojom na toto „odslovenčovanie“ im bolo prešovské ruské gymnázium, prešovský gréckokatolícky učiteľský ústav či gréckokatolícky sirotinec, kde používaním rusínskeho dialektu zo strany učiteľov a vychovávateľov boli, podľa Čolláka, študenti ohrozovaní odnárodnovaním. Podobne tomu bolo aj v bohosloveckom seminári, kde, aj keď prevažovali bohoslovci slovenskej národnosti, slovenčina nedominovala. V seminári boli uprednostňovaní študenti rusínskeho zmýšľania, a to aj tak, že po skončení štúdia im boli prednostne pridelené miesta pôsobenia, kým slovenskí bohoslovci čakali za umiestnením aj niekoľko rokov. Preto sa stávalo, že mnohí nedávali nahlas najavo svoju slovenskosť, resp. ju zapierali a hlásili sa za Rusínov. V závere svojho spisu z mája 1940 vyjadril Ladislav Čollák zásadu, nech sa neposlovenčuje to, čo je ozaj rusínske, ale na druhej strane, nech ani jeden Slováčok nie je zvedený na neslovenské cesty. Prešov v tom čase, ale aj tie dve

28 BORZA, Peter: Biskup P. P. Gojdič a gréckokatolícka cirkev v období Slovenskej republiky (1939 – 1945). In: *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB; Ústav vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici, 2005, s. 275.

29 KONEČNÝ, Stanislav: Rusínska a ukrajinská menšina po vzniku prvej Slovenskej republiky. In: *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB; Ústav vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici, 2005, s. 291.

30 Ide napr. o názor prezentovaný prešovským kanonikom Teodorom Rojkovičom v jeho vydanej brožúre *Otzivi po voprosu karpatorussko-slovackich otnošenij*.

desaťročia dozadu, počas ktorých sa venoval tejto problematike, považoval za slovenské mesto. Preto žiadal, aby prestalo byť sídlom rusínskych škôl, politického života a cirkevnej moci gréckokatolíckej cirkvi.³¹

Sčítanie ľudu v jeseni 1940 a aktivity gréckokatolíckej vrchnosti v Prešove na čele s biskupom Gojdičom boli ďalším dôkazom toho, k akej etnickej orientácii sa hlásila a o akú sa usilovala u svojich veriacich. Z prostredia biskupstva vyšla iniciatíva, aby gréckokatolícki duchovní presviedčali svojich veriacich o tom, aby sa pri sčítaní prihlásili k Rusínom. Na druhej strane výsledky sčítania, ktoré dopadli v prospech slovenskej národnosti aj medzi gréckokatolíckymi (k Rusínom sa prihlásil menší počet ako v roku 1938), boli rovnakým dôkazom toho, že rusínske národné povedomie bolo stále na nízkej úrovni³² a prevaha Rusínov v rámci gréckokatolíckej cirkvi naďalej ostala iba želaním úzkeho kruhu vedenia cirkevnej organizácie.

Na župný úrad apelovali hlavne v súvislosti so stotožňovaním všetkých gréckokatolíkov s rusínskou národnosťou aj príslušníci gréckokatolíckeho kléru. Bolo to v čase, keď už etnodiferenciácia týchto veriacich a aj časti novej generácie duchovných sa naplno prejavila v prospech slovenského etnika. V auguste 1939 vzniklo memorandum gréckokatolíckych duchovných Slovákov, v ktorom duchovní vyjadrili nespokojnosť s postupom biskupa Gojdiča voči slovenským gréckokatolíkom.³³ V roku 1941 sa napr. sťažoval gréckokatolícky dekan Eduard Šmilňák, že na Slovensku je ešte stále zaužívané, že všetci gréckokatolíci sú nazývaní „Rusňákmi“. Robia tak nielen obyčajní ľudia, ale aj úradníci a hlavne učitelia a rímskokatolícki kňazi, ktorí tým naznačujú aj odlišnosť ich obradov. Župan Andrej Dudáš na to reagoval výzvou policajnému riaditeľovi v Prešove, okresným náčelníkom a prednostovi policajného úradu v Michalovciach, aby dohliadli na gréckokatolíckych Slovákov, nech sa prestanú nazývať „Rusňákmi“, lebo sa tým urážal nielen ich obrad, ale aj ich slovenské národné presvedčenie. Apelovať mali nielen na úradníkov, kňazov, ale tiež na školských dozorcov.³⁴

Župan Andrej Dudáš, hlavný odporca všetkých rusínskych snažení a autor knihy *Rusínska otázka a jej úzadie*³⁵, starostlivo sledoval každý národnostný pohyb, ktorý by narušal celistvosť nového štátu a priechil sa slovenským záujmom. Trňom v oku mu bol hlavne gréckokatolícky biskupský ordinariát. Problém nevidel v tom, že ordinariát bol

31 ŠA Prešov, fond Odbočka ústrednej štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, šk. č. 25 – Antagonizmus medzi Rusínmi, pomery v Prešove. Správa vládneho radcu a policajného riaditeľa Pongrácza Kancelárii prezidenta republiky v Bratislave z 24. mája 1940.

32 PEKÁR, Martin: *Východné Slovensko 1939 – 1945*. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2007, s. 83.

33 BORZA, Peter: Biskup P. P. Gojdič a gréckokatolícka cirkev v období slovenskej republiky (1939 – 1945). In: *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB; Ústav vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici, 2005, s. 273.

34 ŠA Prešov, pobočka Bardejov, fond Obvodný notársky úrad Smilno, č. 122/1941 prez., Gr. kat. Slováci – nesprávna terminológia ich označovania.

hlavnou baštou Rusínov v Prešove a na celom východnom Slovensku, ale najviac mu prekážal fakt, že za predstaviteľmi gréckokatolíckej cirkvi (hlavne jej vrchnosti v Prešove) videl maďarské záujmy. V popredí jeho nenávisťného záujmu bol biskup Pavel Gojdič, ktorý o sebe sám tvrdil, že je biskupom Rusínov. Teda stotožňoval gréckokatolícku vieru s rusínskou etnicitou. Na základe štatistík však Dudáš udával pomer slovenských gréckokatolíkov k ostatným národnostiam toho istého vierovyznania 2:1. Vo svojej správe adresovanej predsedovi vlády Slovenskej republiky z januára 1941 vysvetľuje, že Prešovské biskupstvo stálo vždy na protislovenských pozíciách a snažilo sa všetkých gréckokatolíckych veriacich premeniť či pred rokom 1918 na Maďarov, alebo po vzniku ČSR na Rusínov. V správe sa ďalej uvádzalo, že biskup Gojdič síce priznal existenciu gréckokatolíkov Slovákov v Prešove, ale išlo vraj iba o prisťahovalcov. Všetkým pôvodným gréckokatolíckym Prešovčanom prisúdil rusínsku národnosť. Štatistiky, poukazujúce na jednoznačnú prevahu slovenského živlu, označil za prázdny papier a spoliehal sa na vlastné vedomosti o svojich cirkevníkoch. Župan Dudáš preto žiadal vládu Slovenskej republiky, aby presadila u Svätej stolice odvolanie Pavla Gojdiča z postu biskupa a na jeho miesto dosadila gréckokatolíka Slováka, príp. Rusína s kladným postojom k záujmom Slovenského štátu.³⁶

Mesto Prešov ostalo po roku 1918 strediskom viacerých národností, náboženstiev a kultúr. Štatistické údaje jasne dokazovali prevahu slovenského (v tom čase oficiálne československého) národa v meste. Bolo to tak aj medzi gréckokatolíckymi veriacimi. Ich nevýhodou bolo, že nemali medzi sebou osobnosti, ktoré by pomohli k silnejšiemu, organizovanejšiemu odporu voči reprezentantom rusínskeho smeru vo vnútri tejto cirkvi. Išlo hlavne o vrcholných predstaviteľov zastávajúcich svoje posty na Prešovskom biskupstve. Tí sa na čele s biskupom snažili brzdiť slovenský etnodiferenciačný proces gréckokatolíkov a verejne sa prehlasovali za zástupcov a ochrancov všetkých Rusínov nielen v meste, ale aj na celom území východného Slovenska. Zástancami Slovákov boli samozrejme štátne úrady, neustále sledujúce a podávajúce správy o situácii a pomeroch v gréckokatolíckej cirkvi v meste. Vzájomný národnostný „súboj“ sa stupňoval od roku 1918 a svoje vyvrcholenie dosiahol v druhej polovici 30. rokov. Súviselo to hlavne s celkovou radikalizáciou spoločnosti. Rusínski predstavitelia vtedy vystupňovali svoje požiadavky československej vláde, týkajúce sa autonómie Podkarpatskej Rusi a zmeny krajinskej hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou. Hlavným argumentom im bola prevaha rusínskej národnosti na severovýchodnom Slovensku. Gréckokatolícki Slováci im však prekážali v ich argumentácii.

V úsilí slovenských gréckokatolíkov presadiť sa na cirkevnej pôde pomáhala Slovenská liga, ktorá sa od 30. rokov intenzívnejšie zaujímal o postavenie Slovákov v rámci

35 DUDÁŠ, Andrej: *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires : Zahraničná Matica slovenská, 1970, 238 s.

36 ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, šk. č. 25, 47/III/ŠB/1941 – Gr. biskupský ordinariát v Prešove a jeho pomer k SR a slovenským záujmom.

gréckokatolíckej cirkvi. Po vzniku samostatnej Slovenskej republiky sa v rokoch 1939 – 1945 situácia jednoznačne zmenila v prospech Slovákov. Slovenské úrady bránili svoju štátnosť a ráznejšie pristupovali ku všetkým aktivitám namiereným proti nej. Rusínom reprezentovaným aj prešovskou gréckokatolíckou vrchnosťou preto venovali veľkú pozornosť. Obviňovali ich najmä z maďarofilskej orientácie. Riešiť problémy okolo národnostného zloženia gréckokatolíckej cirkvi v Prešove sa podujal hlavne župan Andrej Dudáš, ktorý došiel až ku krajnosti, keď tvrdil, že Rusíni sú slovenského pôvodu, a tak aj všetci gréckokatolíci sú vlastne Slovákami. Dôkazom náklonnosti režimu Slovenskej republiky ku gréckokatolíkom Slovákom boli aj snahy o likvidáciu rusínskych škôl, resp. zavedenie slovenského jazyka do vyučovania týchto inštitúcií a presadenie, aby sa v gréckokatolíckom katedrálnom Chráme sv. Jána Krstiteľa v Prešove v nedeľu kázalo v spisovnej slovenčine.

VÝVOJ POLITICKÝCH A SPRÁVNÝCH POMEROV V PREŠOVE V ROKOCH 1938 – 1945*

Martin Pekár

PEKÁR, Martin. The development of political and administrative situation in Prešov in the years 1938 – 1945. *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 228-244.

Events of the late 30's of the 20th century markedly affected people's lives in the whole Europe. In Slovakia, they brought about the end of the joint democratic state of the Czech and Slovak nations, and the beginning of authoritative political system in the Slovak society connected with the exchange of political elites. The study focuses on the development of political and administrative situation in the town of Prešov, one of the places where the events of the days of October 1938 took somewhat a turbulent course. During the existence of the Slovak state, the political situation and the development of administration fully reflected all typical attributes of the political system and regime of the period, while the citizens' lives were to a large extent affected mostly by their negative aspects.

Pohnuté udalosti konca 30. rokov 20. storočia výrazne zasiahli do života ľudí v celej Európe. U nás znamenali okrem mnohých ľudských tragédií, ktoré musia byť spomenuté na prvom mieste, aj zlom v politickom usporiadaní spoločnosti. Priniesli koniec spoločného demokratického štátu Čechov a Slovákov a nástup autoritatívneho politického usporiadania slovenskej spoločnosti spojený s výmenami politických elít.

Jeseň 1938 a príchod novej doby

V Prešove sa politické pomery začali meniť v tesnej časovej nadväznosti na udalosti veľkej politiky v posledných mesiacoch roka 1938. Boli dočasné, naviazané na roky existencie slovenského štátu. Ich dôsledky však prežívali omnoho dlhšie.

V polovici 30. rokov (po obecných voľbách v roku 1932) dominovali v mestskej samospráve ľavicovo a kresťansky orientované politické zoskupenia. Posledné obecné voľby pred rozpadom Česko-Slovenska sa uskutočnili v máji a júni 1938, avšak nie vo všetkých obciach. Podľa nariadenia ministerstva vnútra sa voľby mali vypísať v tých obciach, v ktorých sa volebné obdobie skončilo do 1. 5. 1938, resp. tam, kde bolo obecné zastupiteľstvo rozpustené.¹ To nebol prípad Prešova. Tunajšiemu zastupiteľstvu končil mandát až v novembri 1938, preto tu obecné voľby vypísané neboli a už sa ani žiadne neuskutočnili. Posledné demokraticky zvolené vedenie mesta malo podobu vyjadrenú v tabuľke 1 (s. 229).

Táto konštelácia sa násilne zmenila v októbri 1938 v dôsledku vnútropolitckej krízy v Česko-Slovensku. Pod vplyvom medzinárodných súvislostí v atmosfére oslabenia centrálnej moci a strachu z nemeckej a maďarskej politiky vrcholila dlhoročná snaha o zís-

* Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu VEGA MŠ SR č. 1/0044/10.

1 BYSTRICKÝ, Valerián: Politické rozvrstvenie spoločnosti na Slovensku vo svetle obecných volieb roku 1938. In: *Historický časopis*, roč. 40, 1992, č. 4, s. 439.

Tab. 1 Zloženie prešovského zastupiteľstva podľa obecných volieb 1932 ²

Strana	Mandáty
Krajinská kresťansko-socialistická strana	8
Komunistická strana Československa	8
Hlinkova slovenská ľudová strana	3
Strana živnostníkov a obchodníkov	2
Národno-socialistická strana	2
Židovská strana	3
Československá sociálno-demokratická strana robotnícka	3
Republikánska (agrárna) strana	2
Ruská združená strana	2
Židovská republikánska obchodnícka a živnostnícka strana	2
Židovskí agrárci	2
Mestská volebná skupina	2
Združenie katolíkov	2
Národné zjednotenie	1

kanie autonómie Slovenska. Šiesteho októbra 1938 sa k Manifestu slovenského národa, ktorý pripravilo predsedníctvo HSLS a ktorým si Slováci ako svojbytný národ uplatnili samourčovací právo, pod tlakom okolností pripojili zástupcovia ďalších politických strán (okrem nepozvaných komunistov, sociálnych demokratov a zástupcov židovských strán). Osvojili si tiež návrh HSLS na vydanie ústavného zákona o autonómii Slovenska. Nová politická situácia znamenala zásadné posilnenie pozícií HSLS v politickej realite Slovenska. Vládna a výkonná moc na Slovensku mala podľa Žilinskej dohody prejsť do rúk autonómnej slovenskej vlády, do čela ktorej bol dosadený predstaviteľ HSLS Jozef Tiso. Právne bol nový stav kodifikovaný známym ústavným zákonom o autonómii Slovenskej krajiny z 22. novembra 1938. Aby bolo možné dôsledne realizovať presun moci na HSLS, musela zmenená štátoprávna a mocensko-politická situácia nájsť svoj odraz aj na nižšej úrovni, hoci texty dokumentov podpísaných v Žiline nehovorili nič o zmenách vnútorného usporiadania života na Slovensku. Z pohľadu nastupujúcej garnitúry bolo nevyhnutné ovládnuť za každú cenu čo najviac rozhodujúcich postov na regionálnej úrovni svojimi ľuďmi, pretože právne a politické súvislosti prijatia ústavného zákona sa tu premietali omnoho pomalšie. Navyše, napriek revolučnosti doby sa to muselo diať zákonnou cestou, príp. aspoň s dodatočnou legalizáciou jednotlivých krokov.

Informácie o udalostiach zo 6. októbra sa spolu s prvými inštrukciami po Slovensku najrýchlejšie šírili tlačou a stranickými linkami. Denník Slovák priniesol v piatok 7. ok-

2 ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond OÚ-P, šk. 127.

tóbra na titulnej strane Manifest slovenského národa a správu o prevzatí moci nad Slovenskom. V ten istý deň dostávali telefonické inštrukcie i stranické sekretariáty v regiónoch. Aj prešovský sekretariát HSLS dostal správu o vytvorení slovenskej autonómnej vlády telefonicky hneď 7. októbra predpoludním. Vzápätí jeho členovia na podnet tunajšieho ľudáckeho senátora Gejzu Fritza³ ustanovili miestny slovenský národný výbor⁴.

Hneď 7. októbra dal prešovský slovenský národný výbor vysielaním v miestnom rozhlase podnet na verejnú manifestáciu. Po celodenných oslavách sa o ôsmej večer stretlo v centre mesta asi 200 osôb, najmä mládeže, ktorá pochodovala mestom a vykrikovala. Celá manifestácia nabrala protičeský a protižidovský charakter. Ľudia strhávali tabule s názvami ulíc, rozbíjali vývesné skrinky a pred krajskou väznicou sa dokonca dožadovali prepustenia trestancov. Rozohnal ich až zásah hliadky četníkov posilnenej vojakmi. Udalosti pokračovali 9. októbra, no mali omnoho horšie následky. V centre mesta sa stretlo vyše 200 osôb, opäť zväčša stredoškolskej mládeže. Tá, podnecovaná verejnými prejavmi prívržencov HSLS, požadovala vyvesenie slovenskej zástavy na radnici. Kým sa požiadavke davu podarilo vyhovieť, došlo ku konfliktu medzi četníckou hliadkou a davom. Zranenie utrpelo viacero mladých ľudí. V nemocnici sa ukázalo, že niektorí utrpeli pri panickom úteku zlomeniny rúk či nôh. Podaktorí však mali strelné poranenia, ktoré si vyžadovali viacdňový pobyt v nemocnici.⁵

Celý incident bol v neistých časoch mimoriadne háklivý. Pročeskoslovensky orientované úrady a četníctvo sa pokúsili celú záležitosť ututlať. Okresný náčelník vo svojom hlásení Prezidiu Krajinského úradu v Bratislave udalosti zľahčil a zatajil použitie strelných zbraní.⁶ Miestne ľudácke noviny Slovenská sloboda smeli uverejniť len strohú cenzurovanú úradnú správu, v ktorej bola celá vina za incident pripísaná provokatérom z radov manifestujúcich. Pre ľudákov bol však každý prešľap pražského režimu vítaný. Aby sa podobné udalosti neopakovali, dal okresný náčelník odmontovať mestský roz-

3 Dr. Gejza Fritz (1880 – 1957) – rodák zo Solivaru pri Prešove, právnik. Bol starým ľudákom, už v roku 1925 sa stal prvýkrát poslancom pražského parlamentu za ľudovú stranu. Po vyhlásení Slovenského štátu pôsobil v rokoch 1939 – 1944 ako minister pravosúdia (spravodlivosti).

4 ŠA Prešov, pobočka Prešov, Pamätná kniha mesta Prešova 1938 – 1940, s. 1. Jeho predsedom sa stal Vojtech Raslavský, ktorý bol členom HSLS od roku 1926 a od roku 1932 predsedom Miestnej organizácie HSLS v Prešove, stál na čele národného výboru len tri dni. Keďže sa k daniu v meste staval rezervovane, bol na podnet obvodného tajomníka HSLS F. Staša v neprítomnosti odvolaný a predsedom národného výboru sa stal jeho dovtedajší tajomník G. Fritz. [ŠA Prešov, fond OaMLS, OLS Prešov, T-ľud 76/45.] Revolučná atmosféra aktivizovala nielen Slovákov. So svojimi požiadavkami vystúpili tunajší Maďari i Rusíni. Ich aktivity však novonastupujúca garnitúra likvidovala už v zárodku.

5 ŠA Prešov, pobočka Prešov, Pamätná kniha mesta Prešova 1938 – 1940, s. 1. Článok v celo-slovenských novinách zámerne preháňa a udáva až 5 000 prítomných na demonštrácii 7. 10. [Ozveny našich miest a dedín. In: *Slovák*, roč. 20, 1938, č. 232 (12. 10.), s. 3.] Slovenská sloboda sa k udalostiam vrátila pri príležitosti štvrtého výročia vyhlásenia Slovenského štátu. Autor článku hovorí o mohutnom sprievode 1 500 študentov. [Prešov v dňoch boja za samostatnosť. In: *Slovenská sloboda*, roč. 6, 1943, č. 61 (14. 3.), s. 2.]

6 ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond OÚ-P, 2252/1938 prez., šk. č. 15.

hlas, vyhlásil zákaz výčapu pálených nápojov a stanovil záverečné hodiny pre krčmy na siedmu a pre hostince na deviatu hodinu večer. Všetky četnícke hliadky boli posilnené o vojakov. Po zavedení týchto opatrení už k výtržnostiam nedošlo. Situáciu na verejnosti sa podarilo upokojiť a presun moci sa v nasledujúcich týždňoch realizoval už bez účasti širšej verejnosti.

Aktivity národného výboru, kým nenabrali neželaný rozmer, mali podporu straníckeho a štátneho vedenia, ktorého členovia absolvovali v tomto čase celý rad agitačných vystúpení a návštev priamo v regiónoch. Šariš navštívila delegácia popredných osobností slovenského politického života 16. októbra. Boli to dvaja členovia autonómnej vlády – jej predseda Jozef Tiso a minister školstva Matúš Černák. Sprevádzal ich aj krajinský prezident Julian Šimko spolu s ľudáckymi členmi pražského parlamentu poslancom Karolom Sidorom a senátorom G. Fritzom. Ich návšteva, zorganizovaná slovenským národným výborom, sa pre celý región stala proľudáckou verejnou manifestáciou a oslavou nadobudnutia slovenskej autonómie.

Príchod delegácie očakávali okresní náčelníci z Prešova, Bardejova, Sabinova, Giraltoviec a tiež predstavitelia armády i duchovenstva. Hostí po príchode oficiálne privítal podstarosta mesta a predseda Miestnej organizácie HSĽS v Prešove V. Raslavský. Všetci sa potom spoločne presunuli na priestranstvo pred prešovský farský Kostol sv. Mikuláša. Tu ich očakávalo približne 7 000 nadšených obyvateľov mesta a okolia.⁷ Najvýznamnejším rečníkom na verejnom zhromaždení bol J. Tiso. Z jeho prejavu boli dokonca vysielané rozhlasové vstupy. Hovoril o komárňanských rokovaníach s Maďarskom a v jednoduchšej propagandistickej podobe predstavil politický program autonómnej vlády.⁸

Paralelne s verejnými vystúpeniami národných výborov sa diali prvé zásahy do samosprávy obcí, ktoré v mnohých prípadoch vyvrcholili jej úplnou likvidáciou. Tieto zásahy sa realizovali síce v súlade s platnou legislatívou, no smerovali jednoznačne k získaniu takej pozície, ktorá by vo vhodnom čase umožnila bezproblémové akceptovanie autoritatívneho politického systému na regionálnej úrovni. Podstata zmeny tkvela v tom, že nepohodlnú volenú samosprávu nahrádzali dosadzovaní lojálni štátni úradníci (vládni komisári).

V Prešove rovnako ako inde sa prvé zásahy do samosprávy diali v nadväznosti na zákaz činnosti komunistickej strany. Mandátov boli najprv zbavení všetci za túto stranu zvolení členovia mestského zastupiteľstva. Na ich miesta boli vymenovaní noví poslanci, z ktorých ale neboli všetci ochotní podieľať sa na uvedených udalostiach a odmietli zložiť sľub. Ani tieto rošády nezabezpečili ľudákom v Prešove rozhodujúci vplyv, preto sa pomocou bratislavskej centrály úspešne pokúšali o ďalšie zmeny. Ich východiskom sa stal obežník Krajinského úradu z 19. októbra, ktorý v záujme konsolidovania situácie umožňoval rozpustenie obecných zastupiteľstiev. Prešovský kronikár Belo Klein-Tes-

7 ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond OÚ-P, 4086/38 prez., šk č. 15. Pre porovnanie – ľudácka propaganda udávala v dennej tlači celkom nereálny počet 40 000 ľudí. [Slovenská vláda pred ľudom. In: *Slovák*, roč. 20, 1938, č. 237 (18. 10.), s. 1.]

8 *Jozef Tiso. Prejavy a články zv. II (1938 – 1944)*. Zost. M. Fabricius, K. Hradská. Bratislava : AEP, 2007, dokumenty 5 a 6.

noskalský opísal priebeh udalostí v meste otvorene a v duchu dobového súhlasu takto: „Bolo v dôsledku zmenených pomerov jasné, že aj keď odpadli komunistickí členovia mests. zastupiteľstva, konštelácia mests. zastupiteľstva není taká, aby zaručovala, že zvládne všetky úlohy aj za zmenených pomerov. Preto dochádza výmer krajiniského úradu v Bratislave zo dňa 24. októbra, ktorým sa mestské zastupiteľstvo, mestská rada a všetky komisie rozpúšťajú. Na základe tohoto výmeru okresný úrad v Prešove menoval k dočasnej správe samosprávy mesta Prešova vládneho komisára v osobe Alexandra Chrappu, riaditeľa štát. reál. gymnázia v Prešove. Vládny komisár prevzal úrad z rúk starostu mesta dr. A. Duchoňa.“⁹ K definitívnemu prevzatiu moci došlo teda 27. októbra 1938. Krátko na to bol tiež menovaný osemčlenný poradný zbor vládneho komisára.

Mestské zastupiteľstvo na výmer o svojom rozpustení nemohlo zareagovať. Jeho posledné zasadanie sa totiž konalo ešte 16. októbra. Bolo to práve slávnostné zasadnutie pri príležitosti vyššie spomínanej návštevy predstaviteľov autonómnej vlády. Ironiou týchto dní bolo, že práve na tomto zasadnutí členovia zastupiteľstva ako zástupcovia vôbec prvého mesta na Slovensku aklamáciou zvolili predsedu prvej slovenskej autonómnej vlády J. Tisa za „večného čestného občana mesta Prešova“ a že diplom čestného občana mu slávnostne odovzdával práve starosta Alexander Duchoň.¹⁰

Zmenu pomerov v štáte jasne potvrdzovali voľby do novokonštituovaného autonómneho snemu, ktoré boli vyhlásené na nedeľu 18. decembra 1938. Poznačila ich rozsiahla ľudácka predvolebná agitácia¹¹ a hlasovalo sa v nich po novom – za alebo proti jednotnej stomiestnej kandidátke. Hlasovať za znamenalo prakticky len prísť k urne a odovzdať hlasovací lístok vložený do obálky. V slovenských obciach, teda aj v Prešove, ľudia pohľtení okolnosťami hlasovali v prevažnej miere za kandidátku a teda v konečnom dôsledku za autonómiu (aspoň dobová propaganda to takto interpretovala). V Prešove sa volilo v 13 miestnostiach. Z 11 471 oprávnených voličov sa k urnám dostavilo až 10 329, z ktorých 98 % hlasovalo za.¹² Podľa dobovej legislatívy, ktorá hovorila o tom, že na každých 20-tisíc hlasov pripadá jeden poslanecký mandát, bolo do Snemu Slovenskej krajiny zvolených 63 poslancov, medzi nimi Andrej Germuška (riaditeľ prešovského učiteľského ústavu) a už spomínaný Gejza Fritz zo Solivaru. Snem Slovenskej krajiny bol tým zákonodarným zborom, na pôde ktorého došlo o niekoľko mesiacov neskôr k vyhláseniu slovenskej samostatnosti a ktorý sa tak stal snemom Slovenského štátu. V rokoch 1939 – 1945 sa už žiadne snemové voľby neuskutočnili a počet poslancov bol dopĺňaný len kooptovaním.

9 ŠA Prešov, pobočka Prešov, Pamätná kniha mesta Prešova 1938 – 1940, s. 4.

10 ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond MÚ-P, inv. č. 24, kr. 40, zápisnica mestského zastupiteľstva z 16. 10. 1938. Tiež: Slovenská vláda pred ľudom. In: *Slovák*, roč. 20, 1938, č. 237 (18. 10.), s. 1-2.

11 Veľké predvolebné manifestačné zhromaždenie HSĽS (či skôr HG) sa uskutočnilo 11. decembra. Úradná správa uvádza neuveriteľných 20-tisíc účastníkov. Po slávnostnom pochode 1 500 gardistov boli hlavnými rečníkmi A. Mach a V. Tuka, ktorý otvorene hovoril o tom, že Slovákom treba viac, ako ponúka Pittsburská dohoda, že im náleží vlastná štátnosť. Rozhodovať o tom mali podľa neho práve snemové voľby. [ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond OÚ-P, 4691/38.]

12 ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond OÚ-P, 30073/38 adm.

Marcové udalosti roku 1939 spojené so vznikom prvého samostatného Slovenského štátu boli v Prešove rovnako nepokojné ako tie v októbri 1938. Predchádzali im proti-české, protimaďarské a protižidovské vystúpenia či už reprezentantov politického života, alebo slovenskej verejnosti. Poslednou udalosťou pred vyhlásením Slovenského štátu, ktorá rozvírila atmosféru, bol vojensko-policajný zásah pražskej vlády, v staršej literatúre nepresne označovaný ako Homolov puč. Na pokyn niektorých predstaviteľov ústrednej moci bolo 10. marca 1939 na Slovensku vyhlásené stanné právo a realizovalo sa zatýkanie exponentov HSĽS, Hlinkovej gardy (HG) či prípadne i ďalších politicky nepohodlných osôb. Zatýkanie sa nevyhlo ani východu Slovenska, kde boli internovaní poprední okresní a najvýznamnejší miestni funkcionári HSĽS a HG, ale aj napr. niektorí predstavitelia maďarskej menšiny.¹³ Už od 11. marca získavali slovenskí ľudáci politici moc späť do svojich rúk a z internovaných osôb sa stávali hrdinovia.¹⁴ Minimálne v Prešove však neboli jedinými. Rovnako ako pred niekoľkými mesiacmi v októbri 1938, aj teraz vyšla do ulíc prešovská mládež a dostala sa do stretu s vojenskou hliadkou. A aj tento incident sa skončil strelbou. Zranení, najmladší mal 17 a najstarší 24 rokov, sa predobovú propagandu taktiež okamžite stali hrdinami.¹⁵

Atmosféru týchto dní poznačila neistota a strach. Všade bolo cítiť napätie medzi dožívajúcou česko-slovenskou mocou, ktorú v Prešove reprezentovala najmä armáda, a gardistami, prívržencami nastupujúceho režimu. Len vďaka sile armádnych zbraní a racionálnemu úsudku gardistov, ktorí rešpektovali výzvu k rozchodu, nedošlo k otvoreným stretom. K všeobecnému zmätku prispela svojim dielom i cenzúra miestnej tlače. Nedostatok informácií napomáhal šíreniu rôznych skreslených a poplašných správ. Po Prešove kolovala fáma, že má priletieť sám predseda vlády Karol Sidor, aby osobne vyšetril incident so študentmi.¹⁶

V utorok 14. marca 1939 popoludní sa Prešovčania z rozhlasu dozvedeli o vyhlásení Slovenského štátu. V meste zazneli zvony a zaviali slovenské zástavy.

Prešov župným mestom

Slovenský štát vznikol vo veľmi nepriaznivých medzinárodnopolitických súvislostiach. V čase jeho vyhlásenia vystúpili s územnými nárokmi voči nemu v podstate všetky susedné krajiny a k zmenám slovenských hraníc skutočne aj došlo. Východu Slovenska sa dotkli predovšetkým ustanovenia Viedenskej arbitráže z 2. novembra 1938, kedy dožívajúce Česko-slovensko muselo odstúpiť v prospech Maďarska rozsiahle územia na južnej hranici vrátane mesta Košice. Územné straty priniesla i tzv. malá vojna – ozbrojený konflikt medzi Slovenským štátom a Maďarskom z konca marca 1939. Nové

13 ŠA Prešov, fond ŠZŽ, 507/1940 ŠB. O udalostiach s odstupom dní informovala aj *Slovenská sloboda*.

14 Celá akcia mala epizodický charakter a spája sa s ňou i jedna zaujímavosť – vojaci v snahe internovať senátora G. Fritza zatkli a internovali jeho syna rovnakého mena. [SNA Bratislava, fond NS, Tn ľud 74/45 (spis G. Fritza).]

15 ŠA Prešov, pobočka Prešov, Pamätná kniha mesta Prešova 1938 – 1940, s. 128.

16 ŠA Prešov, pobočka Prešov, Pamätná kniha mesta Prešova 1938 – 1940, s. 125-126.

okolnosti priniesli so sebou potrebu zmeny administratívneho usporiadania krajiny. Pre mesto Prešov to znamenalo možnosť nahradiť v pozícii metropoly východu dovtedy preferované Košice.

Predzvestou posilnenia úlohy mesta v regióne i v štáte boli už okolnosti spojené s evakuáciou Košíc. Cez Spišskú Novú Ves bolo do Prešova presunuté policajné riaditeľstvo. Pôvodne malo pracovať od 1. decembra 1938, ale pre priestorové ťažkosti začalo fungovať o mesiac neskôr k 1. januáru 1939.¹⁷ Jedným z prvých krokov policajného riaditeľstva bol súpis osôb, ktoré prišli do Prešova z území odstúpených Maďarsku, Poľsku a Nemecku, keďže jednak bolo potrebné zistiť ich počet, a jednak sa v niektorých prípadoch jednalo o osoby nežiaduce (tulákov, prostitútky, žobrajúce deti, Židov).¹⁸ Medzi utečencami však prevažovali obeť lavíny vzájomného vyhostovania, ktorá sa spustila hneď po arbitráži a trvala až do konca roka 1938. Už v priebehu prvých dvoch týždňov od arbitráže prišlo do Prešova okolo 900 utečencov, prevažne Čechov.¹⁹ Boli to spravidla kolonisti s rodinami, ktorí otvorene hovorili o kritickej situácii a násilnostiach na odstúpenom území, čím prispievali k formovaniu verejnej mienky a k etnickej mobilizácii. Ich výpovede zaznamenávali aj štátne úrady, ktoré tak zbierali základný argumentačný materiál pre rokovania s Maďarskom. Skupinu ďalších takmer 2 500 osôb tvorili evakuovaní štátni zamestnanci a ich rodiny. Títo boli materiálne úplne závislí od štátu, preto najviac trpeli náhlou a nepripravenou evakuáciou, čo sa prejavilo v ich nálade a pracovnej morálke. Bolo medzi nimi aj pomerne veľa Čechov, ktorým na nálade nepridávali ani protičeské postoje nastupujúcej politickej elity. Vďaka utečencom a evakantom narástol počet obyvateľov mesta Prešov v priebehu niekoľkých dní o dobrých 20 percent.

Do provizórnych podmienok v Prešove bolo z Košíc presunutých dvanásť štátnych inštitúcií, najväčšou z nich bolo spomínané policajné riaditeľstvo.²⁰ Z hľadiska propagandy sa dominantná pozornosť venovala presunu vznikajúcej vysokoškolskej techniky, hoci v reáli sa jednalo len o 5 ľudí a 30 škatúl materiálu. O techniku malo mesto Prešov záujem ešte pred jej zriadením, vláda ale rozhodla o umiestnení v Košiciach. Technika krátko po svojom vzniku musela byť v dôsledku Viedenskej arbitráže evakuovaná práve do centra Šariša. Slovenská ministerská rada to vzala na vedomie na svojom zasadnutí 7. 11. 1938. V Prešove boli technike poskytnuté priestory v budove štátnej priemyselnej

17 ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond MÚ-P, 394/1939. Tiež: Budeme na strážii proti rozvratným živlom. In: *Slovenská sloboda*, roč. 2, 1939, č. 3 (4. 1.), s. 3.

18 Výzva policajného riaditeľstva v Prešove. In: *Slovenská sloboda*, roč. 2, 1939, č. 22 (27. 1.), s. 2.

19 260 Čechov, 130 Slovákov, 10 Maďarov, 8 Nemcov a 2 Židia s rodinami. Väčšina z nich nepotrebovala sociálnu starostlivosť, len ubytovanie. [ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond OÚ-P, 29/1938 prez.]

20 Okrem neho: Mestský notársky úrad v Košiciach, Kancelária krajinského prezidenta v Košiciach, Vrchné štátne zastupiteľstvo Košice, Štátne zastupiteľstvo Košice, Vrchný súd Košice, Krajský súd v Košiciach, Okresný súd v Košiciach, Rektorát Vysokej školy technickej v Košiciach, Okresná úradovňa pre pečlivosť o válečných poškodenecov, Župná hospodárska lesnícka jednota v Košiciach a Štátna priemyselná škola Košice. Spolu išlo približne o 30 ton materiálu a batožiny. [ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond OÚ-P, 29/1938 prez.]

školy. Pri hľadaní riešenia o jej definitívnom umiestnení bol proti Prešovu najmä rektor Hronec, naopak za bol vtedajší minister školstva Matúš Černák, ktorý o tom rokoval aj s vládny komisárom mesta Prešov. Mesto bolo ochotné dať pozemok a prispieť na stavbu novej budovy. V tom čase ale nevedelo splniť priestorové požiadavky školy, a tak pred provizóriom a čakaním na novú budovu bolo uprednostnené sťahovanie do Martina. Ani tamojšie priestory neboli vyhovujúce, preto technika nakoniec skončila v Bratislave.²¹

Evakuácia v dôsledku arbitráže postihla aj rozhlas. Väčšina pracovníkov košického Rádiojournalu odišla do Bratislavy. Do Prešova sa presťahovala len malá časť z nich spolu s technickým zariadením vysielača.²² Provizórne každodenné štyridaťpäťminútové vysielanie pre východ Slovenska začalo pod vedením Antona Prídavka už 12. novembra.²³ Zaujímavosťou je, že najvhodnejšie priestory pre umiestnenie zariadenia rozhlasu sa našli v priestoroch maďarských katolíckych spolkov, ktoré boli zabrané s priamym súhlasom predsedu autonómnej vlády J. Tisa a šéfa propagandy A. Macha.²⁴

Prešov bol nepochybne i centrom duchovného života. Sídliť tu gréckokatolícky biskup Pavol Peter Gojdič a biskup Východného dištriktu Ev. cirkvi a. v. na Slovensku Vladimír Čobrda. Rabinom ortodoxnej židovskej obce bol (do roku 1942) Dávid Neuwirth. Po Viedenskej arbitráži sa aj najpočetnejší, rímskokatolícki veriaci dočkali príchodu svojho biskupa. V júli 1939 pápež Pius XII. zohľadnil existenciu nových slovensko-maďarských hraníc a vytvoril zo slovenskej časti košického biskupstva apoštolskú administratúru. Jej správou poveril košického biskupa Jozefa Čárskeho, ktorý si za sídlo vybral práve Prešov. Obyvatelia mesta ho za prítomnosti ministrov G. Fritza a M. Pruzinského slávnostne privítali 15. októbra 1939.

Príchod utečencov a evakuantov v novembri 1938 znamenal prísun vkladov a príchod filiálok košických bánk. Koncom novembra bola do Prešova premiestnená aj pobočka národnej banky.²⁵

Politické turbulencie a zmeny hraníc priniesli pre mesto Prešov významnejšie vojensko-strategické zaťaženie. Nové centrum regiónu sa náhle ocitlo bližšie k štátnym hraniciam a v takom priestore nového nebezpečného smeru vojenského úderu, s ktorým sa pri pôvodných prvorepublikových hraniciach nikdy nerátalo. Na túto zraniteľnosť jasne poukázala hneď tzv. malá vojna. Pri organizácii vznikajúcej slovenskej armády sa Prešov stal najprv v apríli 1939 stanovišťom Vyššieho veliteľstva 3 (veliteľ plk. gšt. Augustín Malár) a neskôr pri reorganizácii armády podľa nemeckého vzoru na jeseň 1940 sídlom Veliteľstva 2. divízie (veliteľ plk. gšt. Rudolf Pilfousek).²⁶

21 ŠA Prešov, pobočka Prešov, Pamätná kniha mesta Prešova 1938 – 1940, s. 91-92. Pozri tiež.: *Slovák* z 9. novembra 1938 a 8. decembra 1938.

22 SEDLÁK, Imrich: *Svitane na východe*. Martin : Matica slovenská, 2008, s. 256.

23 ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond MÚ-P, 121/1938.

24 ŠA Prešov pobočka Prešov, fond OÚ-P, 4950/1938 prez.

25 ŠA Prešov, pobočka Prešov, Pamätná kniha mesta Prešova 1938 – 1940, s. 15-17.

26 BAKA, Igor: Vznik a formovanie slovenskej armády v rokoch 1939 – 1941. In: Cséfalvay, F. a kol.: *Vojenské dejiny Slovenska – V. zväzok (1939 – 1945)*. [b. m.] : Magnet Press, 2008, s. 14, 18-19, 34-35.

Nové, významnejšie postavenie mesta bolo potvrdené aj formálne, keď sa Prešov od začiatku roka 1940 stal bez akýchkoľvek diskusií sídlom novozriadenej Šariško-zemplínskej župy, v ktorej žilo približne 440-tisíc obyvateľov. Administratívne sa prvá Slovenská republika členila podľa zákona č. 190/1939 Sl. z. na 6 žúp²⁷ a 61 okresov. Bola teda vytvorená dvojstupňová štátna správa vo forme župných a okresných úradov, ktoré podliehali ministerstvu vnútra. Županov menovala vláda, okresných náčelníkov minister vnútra. Župný úrad Šariško-zemplínskej župy sídlil práve v Prešove. Do župy patrili okresy Prešov, Bardejov, Giraltovec, Sabinov, Michalovce, Trebišov, Vranov nad Topľou, Stropkov, Humenné a Medzilaborce. Vo Vyšnom Svidníku pracovala až do zriadenia okresu Vyšný Svidník v júni 1942 okresná expozitúra. Mesto sa tak nakrátko stalo metropolou nielen Šariša, ale aj tých častí Zemplína, ktoré po zmenách hraníc ostali súčasťou Slovenska. Už začiatkom roku 1941 sa ukázalo, že župné zriadenie je v danej podobe nefunkčné. Nebolo však v silách ani v záujme režimu zmeniť ho.²⁸ Župy fungovali prakticky až do oslobodenia. Právne boli zrušené nariadením Slovenskej národnej rady č. 96 z 23. augusta 1945.

Prvým županom Šariško-zemplínskej župy sa stal ambiciózny poslanec Štefan Haššík, rodák od Žiliny a dlhoročný prívrženec Tisa, neskorší minister národnej obrany. Ako dobrovoľník sa zapojil do tzv. malej vojny i do ťaženia proti Poľsku. Bol považovaný za znalca pomerov na východe krajiny a Nemci ho tiež považovali za prijateľného. V Prešove však vydržal len do októbra 1940. O dôvodoch jeho odchodu sa oficiálne nehovorilo. Pravdepodobne išlo o súbor skutočností, ktoré sa nahromadili a podľa hlásení nemeckej tajnej služby vyústili do výmeny Haššíka. Miestnym určite nevyhovovalo jeho autoritatívne odmerané správanie. „Kádrový profil“ mu zhoršovali česká manželka a podozrenia z „paktovania“ so Židmi. A aby toho nebolo dosť, začiatkom októbra 1940 spáchala samovraždu jeho 23-ročná sestra, ktorá s ním žila v jednej domácnosti a starala sa o jeho imobilnú manželku.²⁹

Zrejme teda v dôsledku uvedených udalostí sa začalo uvažovať o novom županovi. V hre boli dlhoročný miestny ľudácky funkcionár, notár Vojtech Raslavský a hlavný komisár verejnej správy vnútornej zo župného úradu Štefan Malinovský. Haššíkova pozícia v strane bola však pomerne silná a samotný Tiso ho nechcel nechať padnúť. Preto namiesto odvolania došlo k personálnej rošáde a Haššík si v októbri 1940 vymenil miesto s nitrianskym županom Andrejom Dudášom.³⁰

Andrej Dudáš pôsobil vo funkcii župana Šariško-zemplínskej župy až do obdobia evakuácie župného úradu do Ružomberka a ukončenia jeho činnosti 31. marca 1945. Bol Machovým človekom, ako jediný zo županov sa už pred vyhlásením samostatnosti

27 Bratislavská (so sídlom v Bratislave), Nitrianska (Nitra), Pohronska (Banská Bystrica), Tatarská (Ružomberok), Trenčianska (Trenčín) a Šariško-zemplínska (Prešov).

28 BIELIK, František: Administratíva Slovenska v rokoch 1938 – 1944. In: *Slovenské národné povstanie roku 1944 : Sborník príspevkov z národnooslobodzovacieho boja 1938 – 1945*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1965, s. 55.

29 BArch Berlin, fond R 70 Slowakei/246, spis Š. Haššíka.

30 BArch Berlin, fond R 70 Slowakei/246, spis Š. Haššíka.

otvorene hlásil k tejto myšlienke.³¹ Pôsobil autoritatívne, k čomu istotne svojou mierou prispela i gardistická uniforma, ktorú s obľubou nosil. V čase krátko po vypuknutí SNP sa s ním v niektorých tajných nemeckých elaborátoch rávalo ako s jedným z možných kandidátov na post ministra vnútra.³² Práve v čase Povstania ale zlyhal a ukázal sa ako neschopný samostatne rozhodovať.

Do usporiadania štátnej správy sa celkom logicky naplno premietla kritická situácia spôsobená postupom spojeneckých vojsk a približovanie frontu. Modifikovala sa verejná správa a do jej pôsobnosti začali zasahovať armádne zložky. Už v máji 1944 bolo vydané vládne nariadenie č. 36/1944 Sl. z., ktorým vláda splnomocnila armádneho veliteľa, aby počas brannej pohotovosti štátu na území Šariško-zemplínskej župy vydával príkazy a zákazy v medziach pôsobnosti príslušných úradov verejnej správy. O obsahu vládneho nariadenia a spôsobe jeho praktickej realizácie informovali župana Dudáša telefonicky či písomne priamo zodpovední ministri Čatloš a Mach.³³ Neskôr slovenská vláda prikročila k zavedeniu inštitúcie vládneho poverenca, čo sa realizovalo nariadením s mocou zákona č. 169/1944 Sl. z. zo dňa 4. októbra 1944 o mimoriadnych opatreniach vo verejnej správe vnútornej. Podľa nariadenia mohla vláda vymenovať vládneho poverenca pre tie územia krajiny, ktoré mali sťažený kontakt s ústrednou štátnou správou. Vládny poverenec disponoval rozsiahlymi kompetenciami, mohol sa v prípade núdze dokonca odchýliť od platných právnych predpisov a smerníc. Nariadenia vládnych poverencov boli záväzné pre všetky úrady, inštitúcie, podniky, verejné ustanovizne na všetkých úsekoch štátnej a verejnej správy. Ako jeden z prvých bol do funkcie vládneho poverenca menovaný poverenec pre východnú oblasť so sídlom v Prešove. Stal sa ním na odporúčanie tunajšieho nemeckého konzula mešťanosta Sabol-Palko. Dostal prednosť pred županom A. Dudášom, ktorý sa počas Slovenského národného povstania ukázal ako neschopný, i pred protežantom vlády, no v regióne nepopulárnym poslancom z Michaloviec Matejom Hut'kom.³⁴ Pôsobnosť poverenca sa spočiatku vzťahovala na územie Šariško-zemplínskej župy. Na podnet vlády ale aj nemeckej armády³⁵ bola rozšírená na okresy Poprad, Kežmarok, Spišská Stará Ves, Stará Ľubovňa, Gelnica, Spišská Nová Ves a Levoča.³⁶ Svoju prácu musel koordinovať nielen so štátnym aparátom, ale i s predstaviteľ-

31 BArch Berlin, fond R 70 Slowakei/252, spis A. Dudáša.

32 BArch Berlin, fond R 70 Slowakei/316, materiál SD z 6. 9. 1944.

33 PAŽUR, Štefan: Organizácia a dislokácia východoslovenskej armády. In: *Generál Golian a jeho doba. Zborník Múzea SNP*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2008, s. 161.

34 BArch Berlin, fond R 70 Slowakei/22.

35 BArch Berlin, fond R 70 Slowakei/22. Tiež: ŠA Prešov, fond VPVO, 34/1944. Zápisnica zo zasadnutia na predsedníctve vlády 12. – 13. 10. 1944. Hlavný radca nemeckej vojenskej správy Molsen konštatoval, že ak sa tak nestane, bude pravdepodobne nutné zaviesť vojenskú správu (Militärverwaltung). To, mimochodom, neodporúčala nemecká tajná služba, pretože jestvovalo reálne nebezpečenstvo konfliktu medzi konzulom von Woinowichom a Molsenom, ktorí nemali práve priateľský vzťah. Ku konfliktu skutočne aj došlo.

36 Vládny poverenec následne rozšíril o uvedené okresy aj pôsobnosť Župného úradu Šariško-zemplínskej župy. [ŠA Prešov, fond VPVO, 38/1944.]

mi nemeckej armády, ktorej bola už od augusta podriadená slovenská armáda. Navyše, samotný Prešov s celým okolím bol už od 1. septembra 1944 vojensky obsadený.

„Panské huncútstvo“

Tak nazývajú Slováci politiku. A koniec 30. rokov 20. storočia bol naozaj bohatý na politické udalosti nevšedného významu, ktoré museli výrazne zasiahnuť do života každého jednotlivca. Začalo to krízou veľkej európskej politiky, pokračovalo vyhlásením slovenskej autonómie a vznikom slovenského štátu. Ani prvá polovica 40. rokov nebola pokojnejšia. Ľudí samozrejme v narastajúcej miere trápila vojna a všetko, čo s ňou súviselo, no najmä v prvých 2–3 rokoch existencie štátu neostávala bokom záujmu ani domáca politika. Tá bola plne v režii Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, v Bratislave rovnako ako v Prešove. Hoci sa do miestnych pomerov nevyhnutne premietali udalosti veľkej politiky, ľudí v meste predsa len viac trápili ich vlastné problémy. Tí z nich, ktorí boli z rôznych dôvodov ochotní verejne sa angažovať, našli svoje uplatnenie v miestnom štátnom byrokratickom aparáte, ktorý na jeseň 1938 nahradil volenú samosprávu aj na úrovni mesta.

Už bolo spomenuté, že v Prešove nastúpil vládny komisár do úradu ešte v októbri 1938. Udialo sa to v súlade s medzivojnovou československou legislatívou, ktorá však takéto riešenie považovala za dočasné. Preto vládny komisár priznávala len (kompetenčne i časovo) obmedzené právomoci – až do roku 1941, kedy výnos ministerstva vnútra postavil vládnych komisárov na úroveň bývalých obecných orgánov. Nápravu v podstate nezákonného stavu mala priniesť reforma obecného zriadenia v roku 1943.³⁷

Prvý vládny komisár mesta Alexander Chrappa ostal vo funkcii do začiatku mája 1939. Dnes je možné už len špekulovať o tom, akú úlohu zohrali pri jeho rozhodnutí odstúpiť v čase krátko po vyhlásení samostatného štátu kvôli údajnej prílišnej zaneprázdnenosti zmenené štátoprávne pomery a osoba jeho nástupcu. Stal sa ním totiž určite nemenej vyťažенý poslanec Slovenského snemu a riaditeľ štátnej slovenskej učiteľskej akadémie Andrej Germuška.³⁸ Funkcie sa ujal 1. mája 1939. Samozrejme hneď menoval aj nový poradný zbor. Kontinuitu v ňom predstavoval (okrem samotného Germušku)

37 PODOLEC, Ondrej: Postavenie obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: *Historický časopis*, roč. 51, 2003, č. 4, s. 656–658.

38 Andrej Germuška bol pôvodne obyčajný stredoškolský učiteľ, ktorého vplyv od jesene 1938 prudko stúpal. Stal sa poslancom snemu, riaditeľom školského zariadenia, vládny komisárom mesta, vládny komisárom viacerých podnikov a členom viacerých správnych rád. Jeho vysoko nadštandardný príjem sa dokonca stal predmetom šetrenia nemeckej tajnej služby, ktorá Germušku označila za „bezcharakterného hochštaplera“. [BArch Berlin, fond R 70 Slowakei/242, spis A. Germušku.] Germuškov tragikomický povojnový osud spomína vo svojej autobiografii Prešovčan Ján Kalina (pôvodne Ladislav Schwarz): „Po oslobodení sa záhadne stratí a súd ľudu ho márne chcel donútiť, aby absolvoval vymeraný trest, hoci rozhodne nepatrí medzi najmilitantnejších bojovníkov režimu. (...) Asi desať rokov po oslobodení vojaci ženijnej služby kladú pri cvičení káble na domy v odľahlej dedinke medzi Prešovom a Košicami. Tam v stodole objaví zaživa pochovaného profesora Germušku, už desiaty rok sa schovávalého u staršieho brata, roľníka.“ [KALINA, Ján: *Usmievavé Slovensko*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2003, s. 114.]

iba jediný člen – správca rímskokatolíckej ľudovej chlapčenskej školy Jozef Makara, ktorý sa stal aj zástupcom vládneho komisára. Germuška zotrval vo funkcii do konca augusta nasledujúceho roku. Po ňom bol vedením úradu dočasne poverený Štefan Malinovský, ktorého 11. decembra 1940 vystriedal verejný notár, starý ľudák Vojtech Raslavský. Ten sa vzdal funkcie po nezhodách s ministrom Machom v septembri 1942. Posledným vládnyim komisárom mesta pred zriadením funkcie mešťanostu bol riaditeľ štátnej meštianskej chlapčenskej školy, župný inšpektor Hlinkovej gardy a Machov protežant Anton Sabol-Palko.³⁹ Do funkcie bol menovaný napriek nesúhlasu miestnych straníkov, ktorých lojalitu bolo potrebné vynucovať, zato s úplnou podporou ministra vnútra a nemeckého konzula.⁴⁰

Pôsobnosť vládneho komisára mesta v mašinérii nedemokratického systému sa obmedzovala na riešenie drobných a „nezaujímavých“ problémov, preto sa nemožno čudovať, že žiadny z menovaných nebazíroval na funkcii a ani nezanechal v dejinách mesta výraznejšiu stopu. Podobne, ak nie horšie na tom boli jednotlivé poradné zbory. Uznesenia poradných zborov neboli pre vládneho komisára záväzné a ich význam či rešpektovanie zo strany toho-ktorého komisára v politicky jednofarebnom svete netreba zbytočne preceňovať.⁴¹

So záverečnou fázou procesu likvidácie obecnej samosprávy v čase existencie prvej Slovenskej republiky 1939 – 1945 sa spájali stranícke voľby v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane. Voľby boli súčasťou praktickej realizácie zákona č. 171/1943 Sl. z. o zmenách v samospráve obcí, ktorý vstúpil do platnosti k 1. januáru 1944. Ako sme uviedli už vyššie, volená samospráva bola na Slovensku už v čase autonómie na jeseň roku 1938 nahradzovaná menovanými orgánmi, čím sa aj na najnižšej úrovni mala zabezpečiť hegemonia prívržencov HSĽS. Avšak niekde fungovali samosprávne orgány kontinuálne (hoci viacmenej formálne) do konca roku 1943, kedy ich spomínaný zákon celkom nahradil jednotným typom zastupiteľstiev. Tie tvoril na 5 rokov menovaný šesťčlenný obecný, resp. mestský výbor na čele so starostom, resp. mešťanostom, čo bol prípad Prešova.⁴²

Kandidátov na starostov a členov výborov za slovenskú štátotvornú väčšinu oficiálne predkladali predsedníctva okresných organizácií HSĽS na návrh miestnych organizácií strany. Pre miestne organizácie bolo zásadou (až na malé výnimky), že navrhnutý mohol byť len člen strany, spĺňajúci konkrétne zákonné podmienky. Predsedníctvo miestnej organizácie zostavovalo zoznam aj s poradím kandidátov. Následne sa podľa zákona mali

39 ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond NÚ-P, 17/1939, 193/1940, 400/1942.

40 PA AA Berlin, fond Gesandschaft Preßburg, Paket 171.

41 Posledné zasadnutie poradného zboru vládneho komisára pred jeho nahradením mestským výborom sa v Prešove uskutočnilo 27. 4. 1944. [ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond MÚ-P, inv. č. 25, šk. 40, zápisnica poradného zboru vládneho komisára z uvedeného dňa.]

42 Podľa smernice ministerstva vnútra č. 326-24/1-1/44 „na priznanie charakteru mesta nemá nijaká obec nároku (...) minimálne predpoklady pre priznanie mestského charakteru je napr. isté tržné centrum (námestie) s prilahlými pravidelnými ulicami, vydláždené ulice (aspoň hlavné), upravené a v čistote udržiavané námestia a parky, zavedená kanalizácia, schválený a najmä dodržiavaný regulačný plán, vydržiavanie primeraných kultúrnych a nevyhnutných sociálnych zariadení, udržiavanie verejnej čistoty a iné momenty...“.

najneskôr do 5. marca 1944 uskutočniť členské schôdze, na ktorých prebiehal samotný volebný akt. Kto s predloženým návrhom súhlasil, odovzdával kandidátku do urny. Kto s predloženým návrhom nesúhlasil, mohol navrhovaného kandidáta škrtnúť a dopísať do kandidátky vlastný návrh. Možno boli aj zásahy do poradia kandidátov. Sčítanie hlasov bolo pri tomto pomerne komplikovanom systéme volieb časovo náročné, preto sa dialo až po ukončení schôdze. Na základe výsledkov sčítania zostavovalo predsedníctvo miestnej organizácie menoslov a poradie zvolených kandidátov, ktorý definitívne upravilo a schválilo predsedníctvo príslušnej okresnej organizácie strany. Pre predsedníctva okresných organizácií boli výsledky volieb smerodajné s výnimkou politicky neudržateľných prípadov. Prví traja kandidáti na zozname mali byť zároveň kandidátmi na starostu. Štandardný postup bol podľa smerníc taký, že prvý na zozname bol menovaný za starostu, druhý za podstarostu. I v tomto prípade sa však pripúšťali výnimky z politických dôvodov. Takto zostavené návrhy mali byť do 25. marca 1944 predložené menovaciemu orgánu – príslušnému okresnému náčelníkovi, pre ktorého boli záväzné. V prípade zvolenia sa prijatie a vykonávanie funkcie stávalo povinnosťou.⁴³

Štátostrana, jej predstavitelia a verní prívrženci boli v čase straníckych volieb konfrontovaní s neľahkou situáciou – bojovať za rúcajúci sa politický systém a režim. Od prelomu rokov 1943/44 bolo už pre všeobecnú charakteristiku situácie príznačné, že vojnové útrapy narúšali každodenný život bežného obyvateľstva. Dôsledky vojny sa najviac prejavovali v hospodárskej a sociálnej oblasti. Občasné krátkodobé zlepšenie zásobovania len predlžovalo agóniu režimu. Nepriaznivý stav od jari 1944 nepriamo priznávala aj denná tlač, ktorá ale napriek všeobecne známej situácii stále hovorila o hospodárskej stabilite, dočasnej krátkodobej kríze, pochopení zo strany obyvateľstva a o vernosti Vodcovi.⁴⁴ V rozpore s propagandistickými tvrdeniami boli nielen úradné hlásenia, ale i informácie o prechode kompetencie zabezpečovať verejné záujmy štátu zo štátnej správy na armádu či o odstraňovaní Židov a nespoľahlivých osôb.⁴⁵ Bolo preto celkom prirodzené, že vo väčšine obyvateľstva prevládal strach či pasivita a u mnohých bývalých angažovaných režimistoch zase oportunizmus či alibizmus.

Za uvedených okolností sa začiatkom marca 1944 uskutočnili stranícke voľby v HSLS, ktorých výsledkom mali byť zmeny v samospráve obcí. Z logických dôvodov nevyvolali v spoločnosti zvýšený záujem. Navyše, ani straníci ani, obyvateľstvo sa o výsledky volieb veľmi nezaujímalí, prípadne celý priebeh spochybňovali.

Účasť stránikov na voľbách kolísala. V podstate platí, že čím väčšie sídlo, tým väčšia anonymita a menšia účasť stránikov na voľbách. V Prešove dosiahla úroveň 19%,

43 *Smernice pre navrhovanie členov a náhradníkov obecného výboru*. Bratislava : Slovenská ľudová kníhtlačiareň, [b. r.], s. 3-17. Porovnaj tiež: 51. Obežník MV z 26. 1. 1944, č. 326-24/1-1/44 o vykonávaní zákona č. 171/1943 Sl. z. o zmenách v samospráve obcí. In: *Úradné noviny*, roč. 26, 1944, č. 6, s. 129-133.

44 Napr. Slovenský východ pokojne sleduje udalosti. In: *Slovenská sloboda*, roč. 7, 1944, č. 72 (28. 3.), s. 2; Zasadnutie župného výboru Strany v Prešove. In: *Slovenská sloboda*, roč. 7, 1944, č. 127 (6. 6.), s. 2.

45 Opatrenia v Šarišsko-zemplínskej župe. In: *Slovenská sloboda*, roč. 7, 1944, č. 108 (12. 5.), s. 2.

čo dosť kontrastuje so 45%-ným priemerom na úrovni Šariško-zemplínskej župy. Právo zasiahnuť do systému v podobe účasti na stranických voľbách malo v Prešove približne 8 % obyvateľov mesta a toto svoje právo sa rozhodlo využiť 1,6 % z nich. Povedané jasnejšie, o tom, kto bude viesť mesto s viac ako 24 300 obyvateľmi, rozhodlo 394 voličov.⁴⁶

V týchto číslach sa odzrkadľuje ťažká dobová situácia a všetky dôsledky pôsobenia upadajúceho režimu – v regióne pretrvávajúce súperenie o posty medzi straníkmi a gardistami, národnostné a konfesijné problémy, osobné spory, nerešpektovanie platných noriem, nezáujem straniekov a samozrejme aj nezáujem nestraníkov, ktorí boli z celého procesu fakticky vylúčení.

Vo všeobecnosti mali samotné voľby pokojný priebeh, rovnako pokojné boli aj prvé reakcie na ne. Nebolo tomu tak ale v Prešove. Tu sa prejavilo napätie medzi umiernenými a radikálnymi ľuďmi. Voličom boli predložené dve kandidátky – oficiálna stranická a neoficiálna gardistická. Ak sa do úvahy nezobrali kandidáti, ktorí figurovali na oboch kandidátkach, a preto logicky získali najviac hlasov (Vincent Šoltys 338 hlasov a Jozef Makara 321 hlasov), voľby vyhral napriek ambíciám gardistov stranický kandidát poslanec Andrej Germuška (212 hlasov, o jeden hlas pred Titusom Ripkom), čo bolo, aspoň podľa správy policajného riaditeľstva, v súlade s verejnou mienkou.⁴⁷ O tomto výsledku vydala správu Slovenská tlačová kancelária a informovali o nej i miestne noviny.⁴⁸ Ako mešťanosta Prešova bol však po intervenciách župana Andreja Dudáša a nemeckého konzula Petra von Woinovicha bez ďalšieho vysvetlenia do funkcie uvedený vládny komisár mesta A. Sabol-Palko.⁴⁹ Sabol-Palko získal vo voľbách 182 hlasov na neoficiálnej gardistickej kandidátke, čo bol zhodou okolností aj najnižší výsledok kandidáta zo straníckej kandidátky. V Prešove sa tak mocenským spôsobom podarilo presadiť sa radikálnemu krídlu.

Politika samozrejme nebola len zápasom o pozície v meste. To sa koniec koncov týkalo len prívržencov režimu a členov jedinej legálnej politickej strany Slovákov – HSLS. No politický systém prvej SR, ktorý bol založený na národnostnom princípe, legalizoval činnosť ešte dvoch strán – Nemeckej strany na Slovensku (Deutsche Partei in der Slowakei) a Maďarskej strany na Slovensku (Szlovenszkoí Magyar Párt). Režim sa raz viac, inokedy menej tolerantne správal tiež k politickým ambíciám Rusínov, ktorým však vlastnú stranu nikdy nepovolil. Predstavitelia všetkých týchto politických subjektov viedli aj na miestnej úrovni vlastnú politiku, či neraz, lepšie povedané, „politikárčili“ v mene stranických či osobných záujmov.

46 ŠA Prešov, fond ŠZŽ, 985/44-prez.

47 ŠA Prešov, fond ŠZŽ, 985/44-prez. Správa z 5. apríla 1944.

48 „Prešov – šariško-zemplínsky župan Dr. Andrej Dudáš v duchu zákonných ustanovení o obecnej samospráve vymenoval na návrh predsedníctva HSLS v župnom sídle Prešove, za mešťanostu poslanca Andreja Germušku, riaditeľa učiteľskej akadémie, za jeho prvého zástupcu riaditeľa mešťianskej školy Antona Sabola-Palka a za druhého zástupcu riaditeľa školy Jozefa Makaru.“ [Nové vedenie Prešova. In: *Slovenská sloboda*, roč. 7, 1944, č. 103 (6. 5.), s. 2.]

49 „Po prisaha okresný náčelník inštaloval Antona Sabola-Palku za mešťanostu Prešova a na znak toho odovzdal mu pečate mesta a kľúče.“ [Východné Slovensko príkladom. In: *Slovenská sloboda*, roč. 7, 1944, č. 138 (20. 6.), s. 2.]

Hlinkova slovenská ľudová strana, ktorej miestna organizácia vznikla v meste v roku 1921, sa v októbri 1938 zmenila z tradičnej, no v Prešove marginálnej sily na rozhodujúcu. Tak ako na celom Slovensku, aj tu to bolo sprevádzané nárastom členskej základne, avšak dominantnú pozíciu si aj po roku 1938 medzi tunajšími straníkmi udržali „starí“ umiernení ľudáci. Radikálnejší členovia strany sa presadzovali spravidla mocensky po zásahoch zhora. Svoju základňu nachádzali, rovnako ako na celoštátnej úrovni, na pôde Hlinkovej gardy. Samozrejme, že v meste fungovala aj ďalšia pridružená organizácia strany – Hlinkova mládež, a v súlade so zámerom strany formoval sa tu i ženský odbor.

Nárast počtu členov sa v činnosti HSĽS prejavil v jej vnútornej štruktúre. Začiatkom 40. rokov pôsobili v meste štyri miestne organizácie, ktoré spolu tvorili okresnú organizáciu Prešov – mesto. Tá bola v októbri 1942 opätovne pretransformovaná na miestnu organizáciu.⁵⁰ Miestnymi funkcionármi strany v Prešove boli v rokoch existencie prvej SR Ján Onofrej, Andrej Prusák, Imrich Lečko, Ján Jacko, Vincent Šoltys.

Situáciu HSĽS v meste výrazne ovplyvňovala skutočnosť, že Prešov sa prirodzene stal aj sídlom župnej straníckej organizácie a prešovskí straníci pod ňu dokonca priamo organizačne patrili.⁵¹ Vo vedení župnej organizácie sa vystriedali župan Štefan Haššík a poslanci Andrej Germuška a Matej Hutka, ktorí raz viac, inokedy menej vstupovali z titulu funkcie rôznym spôsobom do diania v meste.

Činnosť strany sa realizovala najmä prostredníctvom aktivít v miestnej správe. Bolo to celkom logické, pretože (nenaplnenou) ambíciou systému bolo spojiť stranícky a štátny aparát. Prioritou postupom času narastajúceho významu bolo politické „vzdelávanie“ a aktivizácia členskej základne. Každodenná činnosť strany sa realizovala v hospodárskej, sociálnej a kultúrno-osvetovej oblasti. Naplňali sa tu sľuby dané celoštátnym, príp. župným vedením strany. Budovali sa naplánované projekty – spočiatku väčšie, neskôr menšie (vysádzanie stromov a pod.), organizovala sa zimná pomoc, pomoc viacdetným rodinám, rôzne kurzy a prednášky pre občanov. Tieto aktivity mali na obyvateľov mesta pozitívny účinok. Udržiavali zamestnanosť a zvyšovali kvalitu života v meste. V čase zúriacej vojny pomáhali udržiavať primeranú lojalitu alebo aspoň pasivitu tej väčšiny občanov, ktorí neboli priamo vystavení rôznym formám perzekúcií zo strany režimu.

Už pred rokom 1938 sa v Prešove politicky organizovala inak v regióne málo početná nemecká menšina. Jej predstaviteľom bol hlavný súdny radca Bruno Kolb, ktorý stál na čele miestnej skupiny (Ortsgruppe) a úzko spolupracoval s vedením strany i prešovským nemeckým konzulátom, kde bol dokonca istý čas zamestnaný ako referent pre národnosti. Treba povedať, že ambície Nemcov v Prešove vychádzali z ich reálneho postavenia a sústreďovali sa preto viac na rozvíjanie kultúrnych, vzdelávacích a osvetových aktivít v rámci komunity. Najradikálnejší príslušníci menšiny boli aj v Prešove aktívni v polovojskej organizácii Freiwillige Schutzstaffel (Dobrovoľný ochranný oddiel).

50 Tak pracovala Strana v Prešove. In: *Slovenská sloboda*, roč. 6, 1943, č. 20 (26. 1.), s. 2.

51 Viacero okresných organizácií strany spravidla spadalo pod obvodný sekretariát (aby sa vyhlo nadmernej administratíve) a im bol nadradený župný sekretariát. Prešovské organizačné jednotky strany však spadali priamo pod župný sekretariát.

V Prešove žili tradične aj Maďari, ktorí mali svoj stabilný podiel na politickom dianí v meste. Koncom 30. rokov sa však ich postavenie v dôsledku napätých vzťahov medzi Česko-slovenskom, neskôr samostatným Slovenskom a Maďarským kráľovstvom výrazne skomplikovalo. Menšina sa stala rukojemníkom bilaterálnych vzťahov a obeťou propagandy. Po obštrukciách jej však bolo koncom roka 1940 umožnené založiť vlastnú politickú stranu. Dovtedy sa príslušníci menšiny stretávali pololegálne pod hlavičkou rôznych spolkových kultúrnych a osvetových aktivít. Vo väčších centrách vtedy vznikali tzv. maďarské domy (magyar házak). V Prešove fungovali tri takéto „podozrivé“ miesta – Panské kasíno (Úri kaszinó) na vtedajšej Hlinkovej (dnes Hlavnej) ulici, Panská kolkáreň (Úri kuglizó) na Záhradnej ulici a dom advokáta funkcionára zanikajúcej Zjednotenej maďarskej strany Jozefa Kissóczyho (tiež na vtedajšej Hlinkovej ulici). V súvislosti s organizačnou stabilizáciou Maďarskej strany na Slovensku koncom roka 1940 vznikol v Prešove obvodný sekretariát pre Šariš a tiež miestna organizácia. Miestna organizácia bola vnútorne členená na roje, okrsky a kmene. Mesto Prešov tvorilo jeden kmeň rozdelený podľa ulíc na 8 okrskov po 1 až 3 roje. Vedúcim kmeňa bol Július Róvó, zástupcom J. Kissóczy.⁵² V roku 1943 sa predsedom miestnej organizácie stal dôchodca Vojtech Harsághy, podpredsedom krajčír Jozef Tokarcsík.⁵³ Údaje o počte členov sa nedajú dôveryhodne verifikovať. Pohybujú sa rádovo od reálnych 100 do výrazne nadhodnotených 500 členov.⁵⁴

Na pôde maďarských domov sa organizovala aj maďarská mládež. V Prešove sa sformoval mládežnícky kultúrny spolok EMI (Eperjesi magyar ifjúság – Prešovská maďarská mládež), ktorý bol ale úradom trŕnom v oku a pre podozrenie z politickej činnosti ho v roku 1941 rozpustili.⁵⁵ Činnosť ostro sledovanej menšiny sa tak sústredila na dôverné porady jej politických reprezentantov a na kultúrne a sociálne aktivity. A ešte na odrážanie periodicky sa opakujúcich protimaďarských úradných opatrení a verejných útokov.

Početne najvýznamnejšou menšinou na východe Slovenska boli Rusíni. Obývali chudobné oblasti severovýchodných okresov. Ešte aj koncom prvej polovice 20. storočia boli obyvateľstvom, ktoré malo nevyhranenú sociálnu identitu s komplikovaným vzťahom medzi ich nacionalitou a konfesionalitou. Rusíni mali nejednotnú politickú reprezentáciu. A keďže väčšina Rusínov bola gréckokatolíckeho vyznania, jedným z prirodzených centier ich národného a politického života sa stal Prešov ako sídlo biskupa. Biskup Pavol Peter Gojdič sa následne pre svoje politikou zaváňajúce aktivity stával režimu trŕnom v oku.

Rusíni vystúpili so svojimi požiadavkami viackrát ešte pred vznikom prvej SR. Po kratšej odmlke, spôsobenej nezáujmom slovenskej vlády a neúspechom ich snažení, sa 1. novembra 1939 konalo v Ruskom dome v Prešove stretnutie politických predstaviteľov menšiny z celej východnej časti Slovenska. Hlavným bodom programu bol referát rusínskeho poslanca Antona Simka o výsledkoch rokovania s J. Tisom. V súlade s vnútropolitickým vývojom na Slovensku a v súlade s prebiehajúcim procesom formovania

52 ŠA Prešov, fond ÚŠBO, Mat. 19/1.

53 ŠA Prešov, fond ŠŽŽ, 72/IIIc-43 ŠB.

54 SNA, fond MZV, kr. 128, 620/42. ŠA Prešov, fond ŠŽŽ, 72/IIIc-43 ŠB.

55 ŠA Prešov, fond ÚŠBO, Mat. 19/1. ŠA Prešov, fond ŠŽŽ, 29/IIIc-42 ŠB.

politického spektra v duchu nových legislatívno-politických podmienok sa od stretnutia očakávalo presné určenie programu pre založenie samostatnej rusínskej politickej strany. Zjazd zvolil užší prípravný výbor, ktorý mal pripraviť ustanovujúce zhromaždenie Ruskej strany (partie) v Prešove. Členmi tohto prípravného výboru sa stali Štefan Gojdič (brat biskupa P. P. Gojdiča), Vasil' Karaman, Ondrej Ňahaj a Ivan Židovský. Na čele výboru stál poslanec A. Simko.⁵⁶ Ustanovujúce valné zhromaždenie zvolané na 22. apríla 1940 do Ruského domu ale nebolo povolené a jeho účastníci sa museli rozísť. Až po intervencii poslanca Simka ministerstvo vnútra povolilo na nasledujúci deň informačnú politickú poradu, avšak bez možnosti spísania stanov. Nepripúšťalo sa ani spísanie verejného memoranda alebo rezolúcie. Úrady povolili len napísanie petície adresovanej vláde. Porada sa uskutočnila 23. apríla. Za prítomnosti 51 delegátov boli prečítané staršie stanov Ruskej strany a Ruskej gardy (vytvorené podľa vzoru HSLŠ a HG). Taktiež došlo k modifikácii prípravného výboru, ktorý tvorili A. Simko, Ivan Pješčak, Peter Židovský a V. Karaman. Poslanec Simko následne rozposlal viacerým okresným náčelníkom listy, v ktorých oznamoval založenie strany a organizovanie jej pobočiek. Dočkal sa však rýchlej reakcie župana Haššika, ktorý mu vytkol protiprávnosť jeho krokov a vyzval ho, aby počkal, kým vstúpi do platnosti zákon o politických stranách menších, ktorý presne stanoví podmienky registrácie strany.⁵⁷ Zákon vstúpil do platnosti v polovici mája, ale riešenie problému nepriniesol.

Na jeseň roku 1940 bola z prostredia gréckokatolíckeho biskupstva zorganizovaná rozsiahla tajná kampaň v súvislosti so sčítaním ľudu. Biskup Gojdič sa do nej pokúsil zapojiť sieť gréckokatolíckych kňazov, ktorí mali nabádať svojich veriacich, aby sa hlásili za Rusínov.⁵⁸ Kvôli nízkemu národnému povedomiu prostých veriacich a kvôli protipatreniam úradov dopadlo sčítanie z pohľadu rusínskeho vedenia neúspešne, dôsledkom čoho došlo na prelome rokov 1940/1941 k útlmu činnosti.⁵⁹ V ďalšom období sa režimu podarilo vytlačiť väčšinu rusínskych politických aktivít mimo mesta Prešov. Politická strana Rusínov nevznikla, veľkoryso im však umožnili vstupovať do HSLŠ.

Záver

Mesto Prešov patrilo medzi tie sídla, v ktorých mali októbrové dni roku 1938 búrlivejší priebeh. Súviselo to najmä s faktom, že pozície ľudákov boli v meste v medzivojnovom období slabé. Čím ťažšia bola pozícia miestnej straníckej organizácie, tým viditeľnejšie a „revolučnejšie“ musela navonok vystupovať. V rokoch existencie slovenského štátu sa tu na politickej situácii a vo vývoji správy v plnej miere odzrkadlili všetky typické znaky dobového politického systému a režimu, pričom v narastajúcej miere na život ľudí v meste pôsobili najmä ich negatívne stránky.

56 ŠA Prešov, fond ÚŠBO, Mat 30/3.

57 ŠA Prešov, fond ŠZŽ, 324/18-40 ŠB.

58 DUDÁŠ, Andrej: *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires : Zahraničná Matica slovenská, 1971, s. 45-46.

59 ŠA Prešov, fond ŠZŽ, 228/Ib-41 ŠB.

ROZHLADY
HORIZONS

ENVIRONMENTÁLNÍ DĚJINY: JEJICH VZNIK, KONCEPTUALIZACE A INSTITUCIONALIZACE (USA, EVROPA A SVĚT)*

Leoš Jeleček

JELEČEK, Leoš. Environmental history: its origins, concepts and institutionalization (the USA, Europe and the world). *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 247-274.

The presented article characterizes and explains some main broader causes and consequences of the origin, development, concepts, aims and possible applications of environmental history in education in the U.S.A., Europe and partially elsewhere in the world. It emphasizes the development of environmental history in the US, looks for the connections in its origins and development within the industrial and post-industrial development of society, in the context of growing local, regional and global environmental crises, in nature conservation and preservation traditions, and in modern environmentalism. These events and processes are compared with developments in Western Europe. The birth of environmental history represents the response of historiography to the long-term increase in environmental change from the local to the global level. The article provides readers with basic information about institutional developments in environmental history on both continents and in the world. The article provides the reader with information about the founding, development and activities (including conferences, publications etc.) of the American Society for Environmental History (ASEH), the European Society for Environmental History (ESEH), and finally about the recently established International Consortium of Environmental History Organizations (ICEHO). The article's main aim is to inform readers about this new historical field of research which began to be practiced in the early 1970s as environmental history. The second aim is to provoke its progress in Slovak historiography and historical geography. Similarly as in Western Europe, environmental history in Czechia traces its 'place of birth' to the fields and scholars communities of disciplines such as historical geography, historical land use, historical climatology, mediaeval archeology, as well as to economic and social history, and the history of science. It corresponds to Donald Worster's so-called second level of environmental history research, which deals mainly with the socioeconomic realm as it interacts with realm of nature, and how the results of these interactions impact both spheres. The author supposes that historiography in post-communist countries, typified from fall of communism until now by dealing with political history topics "rewritings", should at first focus on the history of environmentalism and mainly on environmental movements and policy during the industrial and post-industrial periods. This fits Worster's third level of research in environmental history, i.e. more intangible and uniquely human types of encounters – the purely mental or intellectual, in which perceptions, ethics, laws, myths, and other structures of meaning become part of an individual's or group's dialogue with nature.

* *Napsání této studie bylo podpořeno výzkumným záměrem Geografické sekce PřF UK v Praze MSM 0021620831 „Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace“ a grantovým projektem GAČR r. č. 205/09/0995 „Regionální diferenciace a potenciální rizika využití ploch jako odraz funkčních změn krajiny Česka 1990 – 2010“.*

Motto:

„Řízení přírody“ člověkem je arogantní fráze vzniklou v neandrtálském období biologie a filozofie, kdy se předpokládalo, že příroda existuje pro pohodlí člověka.“

Rachel Carson

1. Úvodem

Cílem této studie je nabídnout čtenáři především základní informaci o některých společenských a vědeckých příčinách a souvislostech vzniku a vývoje nového transdisciplinárního oboru, environmentálních dějin (dále i zkr. ED). Aspoň dílem také o jejich koncepcích, metodologii a aplikačním potenciálu v současné globální environmentální situaci, označované spíše jako krize. Účelem je pak mj. podat slovenským historikům, historickým geografům, geografům, archeologům a krajinným ekologům nejen informaci o environmentálních dějinách, ale i vyvolat diskusi o nich, o jejich vztahu k vývoji geografie a historiografie a zejména historické geografie, iniciovat zájem o tuto perspektivní vědní disciplínu a rozvoj konkrétního výzkumu. Tato materiálová studie navazuje, pokud jde o vznik, vývoj a metodologii environmentálních dějin v USA, na můj rozsáhlý článek publikovaný v r. 1994 v Českém časopise historickém (Jeleček 1994b), jenž byl patrně prvním svého druhu v české historiografii. Potom na zatím nedostupný článek publikovaný v Klaudyánovi č. 3/2000¹ jenž se týkal zejména situace v Česku. Vznikl také přepracováním části mého referátu o ED na sjezdu českých historiků v Hradci Králové v roce 1999, který byl publikován ve sjezdovém sborníku (Jeleček 2000). V tomto příspěvku jsem podstatně rozšířil jeho bibliografický a informační obsah, tj. seznam vybrané hlavní literatury, jakož i internetových odkazů na nejdůležitější časopisy a vědecké společnosti pro ED působící zejména v euroamerickém regionu.² Nejde mi o teoreticko-metodologickou studii, netřeba zatím „objevovat Ameriku“. V našich podmínkách se zatím pomalu, s patrným progresem v poslední dekádě, formuje personální základna tohoto oboru, která bude moci přinést nové teoreticko-metodologické podněty vzešlé ze studia konkrétních témat a dějů na českém či slovenském území, resp. v nejbližším okolí.³

Pro evropskou historiografii jen částečně a pro českou zvláště je příznačné, že environmentální dějinám na svět pomáhali zatím hlavně historičtí geografové a po nich historici hospodářských a tzv. intelektuálních dějin, resp. dějin věd a techniky.

1 Od roku 2007 vydáváme Klaudyána na serveru PřF UK, z původního serveru jedné soukromé firmy se nám obsah ročníků 2000 – 2002 zatím nepodařilo stáhnout.

2 Na rozdíl od české mutace internetové encyklopedie Wikipedia lze považovat řádově několikrát větší mutaci anglickou za seriózní zdroj i vědeckých poznatků a informací. Odkazují na článek „Environmental History“ (http://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_history). Ten přináší, po charakteristice oboru, definicích, směrech, vývoji apod. na dvou třetinách rozsahu bibliografii ED světa členěnou podle jednotlivých světadílů.

3 K takovému pojetí této studie se cítím povinován i formálně, neboť jsem již delší dobu tzv. regionálním reprezentantem Evropské společnosti pro environmentální dějiny (angl. zkr. ESEH) pro Česko a Slovensko.

Ve světové historiografii se environmentální dějiny rychle rozvíjejí jako jedna z nosných metodologických a konceptuálních inovací, která může vyústit v novou holistickou koncepci výkladu lidských dějin. Toto možná odvážné tvrzení, jakož i dosavadní vývoj či pozici environmentálních dějin, nelze příliš vztahovat na postkomunistické státy v Evropě. Ke hlubšímu poznání naší minulosti a zdůvodněnější prognóze perspektiv vývoje lidské civilizace není zřejmě dosud pro mnohé badatele přínosné (či lákavé?) hlouběji poznat příčiny a důsledky interakcí přírody a společnosti v čase a jejich dopady na obě sféry. Znamená to opouštět zaběhané přístupy a metody i metodologická východiska, opouštět „psaní národních dějin“, po roce 1989 potřebné a značně žádané naším knižním trhem.

Po roce 1989 se historiografie v postkomunistických státech logicky zaměřila především na politické a kulturní dějiny a na vyrovnávání se s produkcí z let 1948 až 1989. Výzkum dějin sociálních a hospodářských, které mají k environmentálním dějinám nejbližší, proto zaostával. Poslední dobou však aspoň v Česku mohu potvrdit pozitivní změnu dosavadního trendu.⁴

V historiografii a geografii, aspoň západoevropské a americké, v poslední době ožívá holistický přístup. Je patrný vliv koncepcí školy Annales, která klade důraz na studium problémů, procesů, na analýzu sociálních, hospodářských a sociálních trendů a jejich regionálních odlišností, prostorových – a tím i environmentálních – podmínek a souvislostí chodu lidských dějin v celé jejich šíři.⁵ Uplatňují spolupráci, bez níž nelze vytyčenou koncepci realizovat s geografii, sociologií, psychologii, ekonomikou, lingvistikou, sociální antropologií aj. vědními obory. Anglický historik Burke cituje výstižný výrok jednoho z prvních otců školy Annales, L. Febvre: „*Historikové, buďte geografy. Buďte také právními vědci, sociology a psychology.*“⁶ V této studii se vyjeví značná a logická blízkost přístupu, filozofie a metodologie později zformovaných environmentálních dějin se školou Annales.

4 Stačí nahlédnout do posledních ročníků Českého časopisu historického a třeba i populárně-vědeckého časopisu *Dějiny a současnost*. Viz též Jeleček 2007.

5 Škola Annales byla svou orientací na dějiny sociální, na problematiku hospodářských dějin (zemědělství, osídlení) a geografická témata významným stimulem vzniku a formování ED. Připomínám zde jména jako Marc Bloch, Fernand Braudel a žáka a pokračovatele F. Braudela, medievistu a jednoho ze zakladatelů navazující „Nouvelle histoire“ Emmanuela Le Roy Ladurie. Ten již v 50. letech 20. stol. vydával práce pojetím blízké se moderním ED, mj. výrazně přispěl i ke vzniku a rozvoji historické klimatologie (její definici viz Brázdil 2000). V tomto směru byla snad vlivnější díla člena školy Annales Luciena Febvre, srov. zejména jeho dnes klasickou práci *Geographical introduction to History* (1974). O tomu hutně psal anglický historik Peter Burke (2004). Teritoriálně se škola Annales zaměřila zejména na dějiny proměn krajiny Středomoří od antických dob (není divu zde se utvářely základy civilizované Evropy), pak na venkov hlavně jihu Francie (více in Burke 2004). Ze současných předních amerických environmentálních historiků se na Středomoří zaměřuje J. R. McNeill.

6 Citováno in Burke 2004, s. 6.

2. Nástin vzniku a vývoje environmentálních dějin

2.1 Širší podmíněnosti a souvislosti

Kolébku environmentálních dějin jsou Spojené státy, v nichž se v počátečním formativním období od 60. let 20. století utvářely pod silným vlivem tehdy rychle se rozvíjejícího masového environmentálního hnutí reagujícího na negativní procesy v životním prostředí vyvolané vesměs živelným vývojem kapitalistické ekonomiky, vlivem tradičního ochranářství krajiny, které začalo již ve 2. polovině 19. stol. a také zakotvení tzv. divočiny v historické paměti Američanů. Ti, na rozdíl od obyvatel Starého světa, zahájili osvojování území Severní Ameriky, přesněji jejího Západu, až během 1. pol. 19. století. Relativně stručný přehled kořenů a vývoje environmentálních dějin nejen v USA⁷, ale i v celém světě, jejích hlavních představitelů, jakož i vazeb na environmentálně zaměřené disciplíny jiných společenskovědních oborů přináší vstupní text první encyklopedie environmentálních dějin světa, vydané před několika lety.⁸

Společenské uplatnění, přijímání poznatků environmentálních dějin není jednoduché. Environmentální dějiny totiž vykládají dějiny společnosti v jednotě s dějinami přírody, jejichž obecný trend se jeví spíše jako vývoj „od lepšího k horšímu“, směřující ke globální environmentální krizi. Její existenci již téměř nikdo nezpochybňuje. Naopak tradiční historiografii se dějinný vývoj společnosti jeví, a tak jej převážně vykládá, spíše jako proces „od horšího k lepšímu“. Tato protichůdnost je možná zejména v postkomunistické Evropě jednou se zábran rozvoje environmentálních dějin.⁹

K této konceptuální odlišnosti ED uvedl přední americký environmentální historik Donald Worster¹⁰, že „...historiografie vždy byla vtahována do politiky, levicové i pravicové. Reálnou námitkou tradičních historiků bylo, že ED nenavazují přesně na tyto staré politické tábory, neidentifikovaly se s první ani s druhou stranou politických bojů, které historici zkoumali, ani s boji mezi těmi, kteří peníze mají, a těmi, kteří je nemají. ED se nepřizpůsobily pevně etablovaným politickým dělením podle tříd, ras, pohlaví atd. Nemohly tudíž být dobrými dějinami... Nemohu tvrdit, že nyní máme soudržnou, jednotnou disciplínu ED. Naopak, jsou často ostře rozděleny vzájemně soutěžícími definicemi a vizemi toho, čím by se měly zabývat. Některé tyto rozdílnosti jsou ideologické. Jsou tedy u nás historici ED, kteří se identifikují s politickou levicí a někteří se identifikují s pravíci.“ (Worster 2000)

Environmentální dějiny považují za pokus o komplexní přístup a výzkum dialekticky chápaných interakcí uvnitř systému (geobiosféry, krajinné sféry) pojímaného jako

7 Podrobný výklad k tomu viz Jeleček 1994b.

8 Srov. Krech III, S., McNeill, J. R., Merchant, C., eds. (2004). Encyklopedie obsahuje i krátká hesla o Česku (autorem je L. Jeleček) a Slovensku (M. Huba).

9 Zde si dovoluji poněkud zjednodušenou nadsázku. Politici a čtenáři obecně většinou raději čtou „good stories“ nežli „bad stories“.

10 Ve své přednášce na geografické sekci PřF UK v Praze 7. 6. 2000 při objasňování vzniku ED v USA (Worster 2000).

komplex lidské společnosti (její kultury – tj. způsobu života, myšlení, výroby a technologie) a přírody, obecně pak člověka a časoprostoru. Takto zaměřený výzkum je ovšem metodologicky i metodicky velmi obtížný, vyžaduje mnoho času než přinese „atraktivní“ výsledky přitažlivé nejen pro politiky a aplikační sféru, dnes vyžadující i na společenských vědách hlavně bezprostřední uplatnění potřebné ve společenské praxi, ale i pro nakladatele a čtenáře. ED jsou nadto ve srovnání s tradiční historiografií politicky a ideologicky poněkud inertní, tudíž v politickém životě méně zneužitelné. Poznatky ED mohou a jsou přínosné pro společenskou praxi. Historici tento přínos hledají a nabízejí. Možná právě proto, aby naplnili jeden z cílů historického výzkumu nalézat poučení z dějin právě proto, abychom chyby a omyly v nich učiněné napravili.¹¹

Dnešní globální environmentální krize bývá také interpretována jako součást evoluce biosféry a dějin lidstva. Jejím zdrojem či příčinou je moderní ne již průmyslová civilizace, ale civilizace postindustriální, které současný „způsob kapitalismu“ již nemůže vyhovovat. Naše civilizace, nyní v podstatě unitární globální společensko-ekonomický systém, typickými hlubokými regionálními rozdíly v životní úrovni, ze své podstaty spolu s růstem světové populace způsobuje exponenciální růst materiální/surovinové, energetické a potravinové spotřeby. Globální environmentální krize pak je „...*společenskou krizí, protože přináší možnost rozpadu lidské společnosti... je příležitostí (sic!, L. J.) k morální obrodě společnosti, k rozvinutí společenskosti jakožto jednoho ze základních určení lidstva... lze (ji) proto považovat za novou historickou zkoušku lidstva*“.¹² Dodal bych, že je společenskou krizí také proto, že se na jejím vzniku podílejí i společenské faktory, resp. tzv. společenské hybné síly v interakcích s přírodními faktory. Má tudíž i společenské a tím historické příčiny a důsledky. Už jen proto by měla být ve větší míře předmětem společenskovědního výzkumu v součinnosti s přírodovědnými obory. Environmentalizace řady vědních oborů a uplatňování historického přístupu (i v geografii) jsou proto žádoucí.

Výše zmíněný rozmach environmentálních hnutí v USA byl doprovázen nástupem tzv. environmentalizace vědy a myšlení lidí, politiky a ekonomiky. Ta byla reakcí na trvalé zhoršování životního prostředí a nadměrné čerpání limitovaných přírodních zdrojů. V USA již v 60. letech 20. stol. podnítila vlnu tzv. lidového environmentalismu, který v květnu 1970 vyvrcholil masovou celostátní oslavou prvního „Dne Země“. Významnou roli zde sehrála kniha Rachel Carsonové *Silent Spring* (1962)¹³ o neblahém důsledku

11 Tomu lze oponovat známým aforismem: poučení z dějin spočívá v tom, že si z nich poučení nebereme. Za první svou monografii, týkající se důsledků živelného zornování Velkých rovin a Vysokých planin vedoucích v období sucha ve 30. letech 20. stol. k přeměně velkých oblastí v prašnou poušť (Dust Bowl, 1978), dostal D. Worster Bancroftovu cenu za nejlepší historickou knihu roku. Obdobné procesy nastaly při zornování celin v Kazachstánu v bývalém SSSR, při rozvádění vody ze zdrojnic Aralského jezera (řek Syrdar'ja a Amudar'ja) na bavlníkové plantáže, při plenění tropického deštného pralesa, jehož tenká vrstva pro zemědělství použitelné půdy rychle podlehne erozi načež případná obnova pralesa je asi nemožná.

12 Velký sociologický slovník, 1996, s. 542.

13 Práce zprvu vycházela po částech ve vlivném časopise *New Yorker*. Autorka musela čelit různým formám nátlaku chemických monopolů. Více srov. Janů, Jeleček 2007. Překlad této

nadužívání pesticidů pro stav životního prostředí. Jedním z projevů zásadní proměny v přístupu k environmentálním problémům na mezinárodní úrovni bylo uspořádání dnes již historické konference OSN o životním prostředí ve Stockholmu v roce 1971. Její oficiální zpráva mj. konstatovala, že „Jak vstupujeme do globální fáze lidského vývoje, stává se zřejmým, že každý člověk má dvě vlasti, svou vlastní a pak planetu Zemi“ (Jeleček 1994, s. 510)

D. Worster z toho usoudil, že „jestliže každý z nás má nyní dvě vlasti aby o ně pečoval, tak také musíme psát dvojí dějiny, své vlasti a své planety Země.“¹⁴ Autor tím naznačil, že nemá na mysli pouhé začlenění dějin jednotlivých zemí do globálních environmentálních souvislostí, ale především výzkum interakcí lidských dějin s dějinami přírody, které podle něho tvoří jeden dialekticky propojený systém.

Environmentalizaci vědy lze proto charakterizovat jako proces měnící paradigma jejich jednotlivých oborů důslednějším přihlazením k environmentálním, úžeji a méně správně řečeno, ekologickým aspektům, souvislostem a důsledkům zkoumaných či řízených, resp. společností řešených procesů a problémů (více srov. Jeleček 1999a). Tento proces se nevyhnul ani světové historiografii.

2.2 ED jako nová koncepce lidských dějin?

Domnívám se, že moderní historiografie nemůže analyzovat a interpretovat dějinný vývoj společnosti pouze na pozadí poznání vývoje technologie ovládání přírody a využití přírodních zdrojů člověkem. Měla by jej zkoumat v jeho zarámování do vývoje přírody, jejíž jsou člověk a jeho artefakty nedílnou součástí, do dějin vzájemného ovlivňování přírody a společnosti, jeho výsledků a důsledků jak pro přírodní, tak pro socioekonomickou sféru na všech regionálních úrovních.

Soudím, že vývoj lidské společnosti neprobíhá jen v rovině politické, ekonomické, sociální a kulturní, neděje se pouze v historickém čase, jehož rychlost a obsah se mění. Lidské dějiny se dějí také v kvalitativně (tj. fyzicko-, socio- a ekonomicko-geograficky) určeném a limitovaném místě, území, krajině, v určitém životním prostředí. Na druhé straně ani geografická organizace prostoru a jeho proměn v čase není podmíněna jen sociálně či ekonomicko-geograficky, ale i fyzicko-geograficky, tedy přírodními podmínkami a konečně i dědictvím minulosti, jejíž geny jsou uloženy v tzv. paměti krajiny. Jak „historický“ čas, tak „geografický“ prostor mají svůj proměnný obsah a proměnnou kvalitu a jsou dialekticky spjatý, což vyjadřuje kategorie časoprostoru a pohybu hmoty v něm.

Člověk, lidská civilizace, tudíž jsou součástí přírody, což si při dnešním stavu životního prostředí obzvláště silně uvědomují zejména ti, kteří nejsou opojeni technologickým pokrokem, působením „všemohoucí neviditelné ruky trhu“ a jeho údajnou „moudrostí“. Jsou to ti, kteří nejsou zaslepeni převážně technokratickými či jen eko-

práce, kultovní knihy amerického (nejen) environmentalismu, ještě v Česku nevyšel (sic!). Její název bývá překládán jako „Tiché jaro“, resp. „Mlčící jaro“.

14 Worster 1988, s. 96, cit. in: Jeleček 1994, pozn. č. 4.

nomistními východisky užitečnými hlavně v ideologii a politice, ale vnímají současnou realitu systémově, komplexně, s odpovědností „občana“ planety Země k budoucnosti jak lidstva a přírody, tak i Země samé. Autoři představující „technokratickou“ skupinu v případě problematiky ochrany krajiny a životního prostředí sklouzávají do pozice ideologických propagandistů. Jejich ideologie, neboť každá ideologie na rozdíl od vědy nemá poznávací funkci, se pak nutně jeví jako subjektivní výklad světa, jemuž nejde o to svět vyložit, ale přisvojit si jej.

Mnohé naznačuje to, že řecké slovo *oikos* znamená také dům, *logos* pak rozum. Pojem ekologie lze pak volně přeložit jako „rozumné bydlení člověka v přírodě“. Žádná společnost, chce-li se rozumně (tj. k sobě a přírodě ohleduplně) rozvíjet a rozumně bydlet, nemůže nedbat nejen potřeby zdravého vývoje svého „společenského prostředí“, ale také svého životního prostředí. Pokud tuto potřebu zanedbává, ne-li ignoruje, dochází v obou případech ke krizím, společenským nebo environmentálním. Zdůraznit je třeba tezi, že nejen pouze člověk (společnost), ale také příroda jsou nedotknutelní. Nikoliv tedy jen „pán nad přírodou“, tj. člověk, což tvrdí vyznavači fundamentalisticky antropocentrického přístupu k přírodě. Protože ohrozíme-li přírodu, ohrozíme i člověka v samé podstatě jeho bytí.

Environmentální dějiny jsou nejen projevem environmentalizace historiografie, ale i odpovědnějšího přístupu k budoucnosti lidstva. Nejeví se mi jen jako nová historická disciplína či spíše obor. Možná představují základnou nové koncepce a nového chápání dějin člověka, která může zásadně změnit dnes převládající paradigma historiografie. Svým úsilím o vrácení dějin člověka do kontextu dějin přírody a interakcí s ní rovněž verifikují životnost a konceptuální nosnost historicko-materialistického a dialektického pohledu na společenský vývoj dotvořený marxismem.¹⁵ Marxismus ovšem chápu nikoliv

15 Důsledky zpětné vazby interakcí člověka s přírodou výstižně charakterizoval např. B. Engels. Soudil, že živelné, nekontrolované, člověkem vyvolané změny v životním prostředí se mohou obrátit proti společnosti a brzdit její rozvoj. Byl přesvědčen, že lidská společnost nestojí nad přírodou nebo mimo ni. Tvrdil, že bychom my, „pánové všeho tvorstva“, neměli být tak pyšní na svá „vítězství“ nad přírodou, protože: „*Za každé takové vítězství se (příroda – L. J.) na nás mstí. Každé má sice především důsledky, s nimiž jsme počítali, ale v druhé a třetí řadě má docela jiné, nepředvídané účinky, které příliš často první důsledky zase ruší... Vůči přírodě právě tak jako vůči společnosti bere se při dnešním (nejen ve 2. pol. 19. stol., ale i nyní – pozn. L. J.) výrobním způsobu převážně v úvahu jen první nejhmatatelnější úspěch: a pak se ještě divíme, že vzdálenější účinky takto zaměřeného jednání jsou docela jiné, namnoze úplně opačné... A tak si na každém kroku připomínáme, že naprosto neovládáme přírodu tak, jako dobyvatel ovládá cizí národ, jako někdo, kdo stojí mimo přírodu – ale že ji tělem, krví i mozem patříme a stojíme uprostřed ní a že celá naše vláda nad ní záleží v tom, že dovedeme lépe než všichni ostatní tvorové poznávat její zákony a správně jich užívat.*“ (Engels 1977). Myslím, že Engels tu poněkud přecenil schopnosti člověka správně užívat poznané přírodní zákony, nebo snad i vůli důsledně environmentální krizi řešit.

Na vzájemný vztah člověk vs. příroda obdobně jako Engels nahlížel také Václav Havel, a to aspoň ve svém článku v prestižních N. Y. Times věnovaném tehdy nadcházející konferenci OSN o životním prostředí v brazilském Rio de Janeiro v roce 1992. V něm zdůraznil, že „člo-

jako ideologickou služku, nebo spíše zástěrku komunismu sovětského rodu, nýbrž jako jeden z hlavních směrů světového materialistického myšlení, filozofie a politické ekonomie a vědeckou metodu poznávání zákonitostí vývoje kapitalismu. Nakolik jsou autoři idejí odpovědní za jejich další osudy? Tot' otázka.

2.3. Definice environmentálních dějin

Při její formulaci bylo především třeba vycházet z toho, že ED nejsou jen „dějinami životního prostředí“, jeho poškozování člověkem. K tomu měla sklon jim přecházející a ještě v 80. letech se i v Evropě rozvíjející tzv. historická ekologie.¹⁶ Jako řada jiných oborů, ED dosud nemají všeobecně přijímanou a jednotnou definici, což je ostatně v souladu s charakterem stále se rozvíjejícího poznání a myšlenkové diverzity vědy.¹⁷ Podstatné je, že tyto definice se více či méně shodují či překrývají, liší se spíše akcentem či formou, avšak nevyvracejí se. Jako doklad uvedu její dvě krátké definice jiných vedoucích osobností oboru v USA: 1.) Johna McNeilla¹⁸, podle něhož ED jsou „...*dějiny vzájemných vztahů mezi lidstvem a zbytkem přírody*“¹⁹; 2.) D. Hughese, který ve své stručné příručce k ED, jakou bychom potřebovali u nás ve výuce, obdobně konstatuje, že ED „...*hledají poznání toho, jak lidské bytosti žily, pracovaly a myslely ve vztahu ke zbytku přírody během změn přinášných časem*“.²⁰ Krátce ED definoval také D. Worster: „*Environmentální dějiny jsou vzájemným ovlivňováním lidských kultur a prostředí v minulosti*.“²¹

Konceptuálně a metodologicky se ED od tradiční historiografie, pokud jde o objekt i předmět výzkumu, podstatně liší. Na rozdíl od ní, která životní prostředí, přírodní sféru pojímá převážně jako statický přírodní rámec lidských dějin jako dějin lidí, vedoucích osobností, společností, jejich ekonomiky, kultury apod., environmentální dějiny naopak pojímají přírodu jako aktivního činitele ovlivňujícího dějiny lidské.²²

věk není všemocným vládcem vesmíru, jemuž je dovoleno dělat beztréstně cokoliv si myslí, nebo co se mu v daný moment hodí. Svět, v němž žijeme, je tvořen nesmírně komplexním a záhadným předmětem, o němž víme velmi málo a s nímž musíme zacházet s krajní pokorou“.
(Havel 1992)

16 Srov. Historical Ecology – Historická ekologie 1, Jeleček, Kopejtko 1987.

17 Definici ED neobsahuje ani výše zmíněná encyklopedie environmentálních dějin světa. Obdobně ani první encyklopedie historického (či dynamického) land use a land cover, neobsahuje definice těchto klíčových pojmů (Geist 2006). Naznačuje tato skutečnost jistou teoretickou, paradigmatickou nevyzrálou?

18 Autor pozoruhodné práce k environmentální dějinám světa ve 20. století J. McNeill (2000).

19 McNeill 2003, s. 5-43. Formulace „lidstvo a zbytek přírody“ jasně vypovídá o nedílnosti lidstva a přírody, jež je její součástí.

20 Hughes 2006, s. 1.

21 Worster 1988a, s. 289.

22 Srov. citovaný článek o ED ve Wikipedii (pozn. 3): „*Environmental history is the study of human interaction with the natural world over time. Historians have tended to treat nature*

Právě v již zmíněné přednášce na PřF UK v Praze D. Worster zdůraznil, že ED „... by měly být něco více než staré, důvěrně známé dějiny lidského hospodaření, měst, veřejného zdraví, nebo na člověka zaměřené politiky. Za prvé a především by jejich cílem mělo být vnášení „nečlověčího světa“ do toho, co nazýváme dějinami a ukazovat, jak byl lidský život vždy hluboce zakotven v říši přírody, jak minulost člověka vždy byla neoddělitelnou částí rozmanitých společenství života na Zemi, cyklů jejího vývoje a hybných sil, jak to odhalily různé vědy o Zemi. Jinými slovy, mým krédem vždy bylo, že environmentální dějiny by měly představovat nový 'ekocentristický' způsob myšlení“. (Worster 2000, přel. L. J.)

Pojem ekocentrismus podle se v mnoha slovnících nenachází, spíše pojem „antropocentrismus“, který vyjadřuje, že člověk je centrálním faktorem, nebo významem či hodnotou ve vesmíru. Na rozdíl od toho ekocentrismus podle Worstera „...učí, že příroda je také významná a má svou hodnotu sama o sobě, hodnotu, která existuje vedle její hodnoty pro lidské bytosti. Příroda není redukovatelná na kulturní konstrukci nebo na ekonomickou komoditu či místo pro rekreaci“. Environmentální dějiny jsou potom „... ekocentristické jednoduše proto, že jsou založeny na myšlence, podle níž lidský život je součástí (interaktivní) širšího 'nečlověčího světa'. Ukazují, že svět není statický nebo stabilní, ale že je ve stálém pohybu. Zdůrazňují, že... výzkum dějin by měl zahrnovat náš etický přístup k horšícímu se stavu světa přírody“. (Worster 2000)

D. Worster rovněž definoval tři roviny výzkumu v environmentálních dějinách, o čemž v relevantní americké literatuře převládá shoda. Jeho „roviny“, lépe snad směry výzkumu, odpovídají koncepci klasické triády dialektiky časoprostoru a člověka, tj. „Nature – Culture – Technology“.²³ Cituji ji volně, s komentáři jejich možného uplatnění v některých disciplínách.

– when they treat it at all – as the setting for history, rather than a participant or active agent of change. Environmental history is history written with the acknowledgment that we shape our environment and it shapes us. Environmental historians maintain that as nature is a key influence on human affairs then it is both an appropriate and necessary subject for historical analysis.“

- 23 Tak se nazýval i výzkumný program realizovaný týmem D. Worstera v Hall Center for Humanities na Kansas University v letech 1992 – 1995 s podporou Rockefeller Foundation. Měl jsem to štěstí se na tomto programu přímo na místě jeden rok podílet, což zásadně ovlivnilo mé další badatelské směřování. Jsem přesvědčen, že bez tohoto pobytu a bez navázání spolupráce s D. Worsterem a jeho žáky působícími na různých univerzitách USA, bych se nemohl zabývat ani aspoň sledovatelským výzkumem ED, neorganizovali bychom 2. mezinárodní konferenci ESEH v Praze 2003 atd. D. Worster je vskutku významná a lidsky pozoruhodná vědecká osobnost, o čemž svědčí i jeho zvolení členem Americké akademie společenských a přírodních věd v roce 2009, o nominacích některých jeho knih na Pulitzerovu cenu, resp. udělení Bancroftovy ceny za nejlepší historickou knihu roku (Dust Bowle). Je zde třeba uvést, že moje aktivity na poli ED byly možné díky pochopení vedení naší katedry, která je katedrou geografie, nikoliv historie.

První rovina výzkumu v environmentálních dějinách se podle D. Worstera zabývá rekonstrukcí přírodního prostředí v minulosti. Je tedy spíše historickou ekologií, jíž jde o porozumění přírodě samé, jejímu fungování. Bez těchto „dějin přírody“ nelze psát vlastní environmentální dějiny. Zejména v této rovině se výzkum neobejde bez aspoň základních přírodovědných znalostí nebo bez spolupráce s přírodními vědami, má nejblíže ke krajinné ekologii a geobiologii.

Druhá rovina zkoumá dějiny interakcí výrobních technologií s přírodou, tj. jak měnící se společenské výrobní způsoby měnily vztahy člověka s životním prostředím, jak lidé přetvářením Země měnili také sami sebe a tím i společenské vztahy. Zkoumá dlouhodobé interakce socioekonomické sféry s životním i přírodním prostředím. Můžeme ji proto označit za politicko–ekonomické environmentální dějiny. Tato rovina výzkumu či koncepce ED nabízí největší prostor uplatnění zejména historikům hospodářských a sociálních dějin, dějin věd a techniky a historickým geografům.

Třetí rovina by podle D. Worstera měla zkoumat, v jakých pojmech, ideologiích, etikách, zákonech a mýtech, umění se odráželo stýkání jedince či skupiny lidí s přírodou, hledat souvislosti mezi jednotlivými jevy a jejich nadstavbovými odrazy. Mohou se jí inspirovat zejména historici kulturních a politických dějin.²⁴ Do ní náležejí dějiny environmentalismu a environmentalistických hnutí. K jejich výzkumu jsou „tradiční historici“ profesně připraveni nejlépe. Obejdou se v něm téměř bez širšího seznámení se s přírodovědnými poznatky nezbytnými při výzkumu v první a druhé rovině. Jde tu v podstatě o politicko–sociální environmentální dějiny, v Česku určitě pole téměř nezorané.

Shrnutí: environmentální dějiny lze tudíž definovat jako „...*samostatný transdisciplinární obor vzniklý zpočátku v reakci na narůstající environmentální problémy postindustriální společnosti USA a následně světa*“. Zejména v USA i v návaznosti na tradice dějin ochrany krajiny, přírody a přírodních zdrojů, divočiny amerického Západu a je-

24 V originálním znění: „...*The first deals with understanding nature itself, as organized and functioning in past times...The second level, in this history brings in the socioeconomic realm as it interacts with the environment. Here we are concerned with tools and work, with the social relations that grow of that work, with the various modes people have devised of producing goods from natural resources... Then, forming a third level for the historian is that more intangible and uniquely human type of encounter – the purely mental or intellectual, in which perceptions, ethics, laws, myths, and other structures of meaning become part of an individual's or group's dialogue with nature.*“ Worster 1988b, s. 293.

V letáku vydaném ASEH je to formulováno takto: „*Environmental history is the study of human interactions with the natural world over the time. It seeks to analyze and understand how nature enables and sets limits for human actions; how people's activities modify the ecosystems they inhabit; and how different cultural conceptions of the non-human world profoundly shape people's beliefs, economics, politics and cultures.*

Environmental history is interdisciplinary. It draws its insights from history, geography, anthropology, the natural sciences, and many other disciplines. It studies policy and politics as well as flora and fauna, art and literature as well as economics and law, cities and factories as well as farms and wilderness.“ Srov. What is Environmental History? American Society for Environmental History Leaflet, Durham, NC, 2001.

ho osvojování. Méně jsou ED rozvinuty v západoevropské historiografii, v Česku jsou v počátcích datovaných do 90. let našeho století. ED pojímají dějiny lidské společnosti v jednotě s dějinami přírody, zkoumají vzájemný vliv přírody a společnosti. Typický je pro ně holistický přístup a výzkum dialekticky vnímaných vzájemných interakcí v komplexní systému lidské společnosti (její kultury – tj. způsobu života a myšlení, technologií) a přírody, obecně pak člověka a časoprostoru.

3. Vývoj a institucionalizace environmentálních dějin v USA a Evropě

3.1. Spojené státy

Pokud jde o USA, omezím se na několik poznámek. Vznik, jeho příčiny a společenské souvislosti dalšího vývoje ED v USA, jejich metodologie, výzkumná témata i přehled hlavních badatelských výsledků jsou obsahem mé studie z roku 1994, na kterou jako nej-dostupnější odkazuji (Jeleček 1994b).²⁵ Knižní produkce je i v případě ED v USA obrovská. Asi tři tisíce tamních vysokoškolských knihoven představují dostatečně velký trh. Badatelé z postkomunistických států, kteří se konečně mohou těšit ze svobody bádání, pohybu myšlenek a informací, z této situace však příliš těžit nemohou.²⁶ Historiografii amerických ED vyšlo několik. Zde zmiňuji pouze přehledné práce, které napsali R. White (1985), D. Hughes (1956) a C. Merchant (2007). Doporučit lze i úvod k výše citované encyklopedii ED světa. Jeho druhá část dokládá proces environmentalizace vědy, neboť pojednává o vztahu ED a disciplín jako jsou kulturní archeologie, antropologická archeologie, gender studia, politická ekologie, dějiny přírody apod. Nezmiňuje se o dnes rychle se formujících disciplínách jako jsou ekologická ekonomie a politická ekonomie. K dispozici jsou užitečné a vývoj ED v US charakterizující chrestomatie nejvýznamnějších historických pramenů, studií a článků editované Carolyn Merchant (1993 a 2005, 2002).

Moderní ED mají ve Spojených státech kořeny v četných dílech významných osobností tzv. preservationismu a konservatismu 2. poloviny 19. stol., spjaté s fází tzv. progresivismu, což byly myšlenkové a v praxi i realizované koncepce, značící i počátky formování environmentalismu. Ten definují jako lidové, společenské i politické hnutí, způsob myšlení, života a životní postoj usilující různými formami a metodami o environmentalizaci společnosti, ekonomiky a politiky, tj. cílově o optimalizaci vzájemného působení společnosti a přírody. Skládá se z mnoha názorových směrů, od environmentálního determinismu po tzv. hlubokou ekologii.²⁷ Reprezentují jej společenské organi-

25 Vznik a vývoj ED je v této studii podrobně pojednán v části 2, s. 512-523.

26 Jestliže v minulém režimu pro většinu z nich nebyla společenskovědní literatura dostupná z ideologických důvodů (i když ji stát nakoupil, byla v tzv. „Z“ fondech a tím přístupná jen „prověřeným“), tak dnes není v dostatečném množství (viz např. učebnice, vš. příručky) dostupná z důvodů jen ekonomických. Peníze, peníze.

27 Srov. knihu jejího guru, Nora Arne Naesse (1993), nebo práci Dewall, Sessions 1997, je zajímavé, že jejich překlady byly vydané na Slovensku, nikoliv v Česku (jak příznačné).

zace resp. hnutí radikální (tzv. přímé akce), jako jsou Greenpeace a Friends of Earth, v Česku jsou to např. Hnutí Duha a Děti Země, až tzv. umírněné jako jsou v USA např. Sierra Club, Audubon Society a v Česku Společnost pro trvale udržitelný život, Česká společnost ochránců přírody aj.

Vůdčí osobností tzv. preservationismu, tj. ochrany přírody a krajiny vybraných území např. zakládáním Národních parků, byl John Muir (1838–1914),²⁸ jenž viděl hlavní hodnotu přírody v jejích duchovních a transcendentálních kvalitách. Vedoucím představitelem konservatismu byl Gifford Pinchot (1865–1946), který jej chápal jako prostředek k udržitelnému využívání přírodních zdrojů pro komerční účely.²⁹ Tyto dříve propojené směry původního environmentalismu se na konci 19. století rozdělily. Jejich vznik byl reakcí na rychlé osvojování a zejména nešetrné využívání krajiny USA člověkem (více viz Jeleček 2004b).

Duchovními otci environmentálních dějin byli zejména např. naturalisté Henry D. Thoreau,³⁰ a Ralph W. Emerson,³¹ transcedentalista John Muir. Po nich přišla generace publikující převážně v 1. pol. 20. stol. Byli to zejména Aldo Leopold (1949), Walter P. Webb (1952), George P. Marsh (1965), James C. Malin (1947) aj.³² Nejvýraznější postavou „podhoubí ED“ 2. pol. 20. století byla Rachel Carson. Také je třeba vyzvednout rozsáhlé dílo Clarence Glacken (1967) pojednávající a přistupech lidí k přírodě od starověku do 18. stol. Vcelku panuje shoda v tom, že se v USA environmentální dějiny v dnešní podobě zrodily v začátku 70. let, kdy Roderick Nash jako první začal používat pojem „environmental history“ a právě v roce 1970 otevřel jejich první kurs (Nash 1970, 1972, Jeleček 1994b, s. 515–518). Tyto environmentální dějiny vycházely z prací významných badatelů dějin osvojování amerického Západu, resp. představitelů tzv. „frontier history“. Vedle W. P. Webba to byl zejména Frederick J. Turner (1894) se svou deterministicky pojatou „teorií hranice“, podle níž posunování hranice USA osvojování, kolonizace sama, byla určujícím faktorem vývoje USA, vtiskla specifika americkému společenskému systému, myšlení a životnímu stylu.

Podle Worstera (2000), „...ve stínu prvního Dne Země, který se konal na jaře 1970, se několik historiků v USA začalo zabývat globální environmentální krizí z pohledu nového přístupu k dějinám. Nazvali jsme tento přístup ‘environmentálními dějinami’ a nahlíželi jsme na ekologii jako na jednoho z našich učitelů, přestože jsme k ní byli kritičtí... tradiční historici politických a sociálních dějin kritizovali naše snahy jako zavádějící dědictví

28 Muir se zasloužil o vznik Národního (federálního) parku Yosemite NP (1890), též Sequoia NP – oba jsou v kalifornské Sierra Nevada. V roce 1892 spoluzaložil dnes největší a významnou ochránářskou organizaci Sierra Club (má na 1 mil. členů) a asi dvacet let byl jeho předsedou. Nedávno o Muirovi vyšla rozsáhlá biografie z pera D. Worstera (2008).

29 United States Forest Service je velkou agenturou federálního Ministerstva zemědělství, která spravuje 155 federálních lesů a dvacet federálních prérií o celkové rozloze asi 780 tis. km².

30 Srov. jeho knihu z roku 1854 „Walden“, česky např. Thoreau 1991.

31 Ralph Waldo Emerson (1803 – 1882) byl americký filozof, esejista a básník, je nejvíce znám jako vedoucí osobnost transcendentalistického hnutí v polovině 19. století.

32 Citace jejich hlavních prací viz Jeleček 1994b.

radikálního hnutí (environmentalistů – pozn. L. J.) proti establishmentu z 60. let. Podle nich by se historiografie neměla kompromitovat zapojováním se do environmentalistického tažení nebo opakováním ataků Zelených na moderní instituce a ideologie.“

Současnými vůdčími osobnostmi ED v USA jsou příslušníci tzv. „druhé generace“ Alfred Crosby Samuel Hays, Donald Hughes, Nancy Langston, Martin Melosi, Carolyn Merchant (ová), Martin Melosi, Roderick Nash, Stephen Pyne, Theodore Steinberg, Douglas Weiner, Joel Tarr, Richard White, Donald Worster, v Kanadě Graeme Wynn aj.³³ D. Worster a většina z uvedených historiků vychází z koncepce či filozofie tzv. biocentrismu. Podle ní příroda neexistuje jen proto, aby byla využívána jen člověkem a tvrdí, že lidé představují pouze jeden z živočišných druhů mezi mnohými. Jelikož jsou součástí ekosystému, tak jakákoliv jejich akce, která jej poškodí, negativně ovlivní i druh „homo sapiens“. Biocentristé tudíž vycházejí z toho, že každý druh má svou vnitřní hodnotu a že lidé ve smyslu ani morálním ani etickém nad ním nestojí.³⁴

Ke vzniku a následném vývoji ED v USA mohli výrazně zasáhnout již v 50. letech 20. století tamní geografové. V roce 1956 uspořádali v New Yorku velké symposium inspirované dílem J. P. Marshe (1965), i za účasti významných environmentalistů, o úloze člověka v proměnách krajiny v čase. Klíčovou úlohu v organizování symposia měl kulturní a historický geograf Carl O. Sauer.³⁵ Z něj byl vydán obsáhlý, v jistém smyslu unikátní sborník, jenž svým obsahem dokumentoval zlomové stadium ve vývoji úlohy geografie ve výzkumu interakce společnost – prostředí v čase a objasnil, proč později historiografie tuto problematiku převzala (Thomas Jr. 1956). V období vzepětí aktivit environmentalistických hnutí v 60. a 70. letech paradigma americké geografie kladlo důkaz na její prostorovost, čemuž neodpovídala tematika environmentálních změn v jejich historickém pojetí. Jedním z důvodů tohoto přístupu byla zřejmě i obava geografů, že orientace na jejich výzkum by mohla geografii zavést zpět k environmentálnímu determinismu praktikovanému počátkem 20. století. Ten ve 30. letech získal poněkud špatnou pověst, která částečně poškodila i geografii.³⁶ Až v 80. letech se geografie, i u nás,

33 Důležité práce většiny z nich viz připojený seznam literatury.

34 Již od roku 1979 v USA vychází interdisciplinární časopis *Environmental Ethic*, zabývající se filozofickými aspekty environmentálních problémů. Více viz <http://www.cep.unt.edu/enethics.html>, stránky časopisu nejsou bezplatně přístupné.

35 Z dalších významných osobností, nejen explicitně geografů, to byli Lewis Mumford, Paul Sears, James Malin, Karl Wittfogel, and Clarence Glacken. Z Británie to byli např. vedoucí historičti geografové Henry C. Darby a Andrew Clark (spoluzakladatel hlavního světového časopisu oboru *Journal of Historical Geography*). Jestliže se G. P. Marsh většinou zaměřoval na výzkum odlesňování, půdní eroze a desertifikace, tak toto symposium se vedle těchto témat zabývalo zejména environmentálními dopady urbanizace a industrializace, odpadového hospodářství a vlivu člověka na atmosféru. Zazněla na něm ovšem i řada vystoupení, které bylo možné označit za environmentálně-historické.

36 Srov. recenzi R. M. Wilsona na sborník z této konference (viz. Thomas, ed., 1956), psanou s odstupem 50 let. Takové recenze významných děl z minulosti časopis *Environmental History* publikuje pravidelně, nabízejí nové či neotřelé pohledy. Nejsou ovšem postiženy ahistorismem jako část historické literatury v Česku určitě. Mohli bychom se inspirovat.

vrátila k environmentální problematice, začala se utvářet tzv. geografie životního prostředí a dokonce i historické geografie životního prostředí (viz bibliografii).

Není tu místa šířeji zmínit tematické prolínání formujících se ED a historické geografie, která ze svého úhlu pohledu, kladoucího větší důraz na prostorové aspekty, studuje vývoj krajiny a proměny její geografické organizace. Poukazují aspoň na velkolepé čtyřsvazkové dílo nestora amerických historických geografů D. Meiniga o formování geografického obrazu USA od roku 1492 do začátku do konce 20. století. (Meinig 1986, 1993, 1998, 2004)

Přes rozdílné historické, geografické a sociálně ekonomické podmínky a souvislosti vzniku ED v USA je možné v základních směrech, teorii i metodice výzkumu z nich vycházet. Lze určit tyto hlavní příčiny a souvislosti vzniku a vývoje environmentálních dějin v USA: 1) Dějiny americké hranice a amerického Západu; 2) Vliv environmentalismu, konservatismu a preservationismu na dějinný vývoj USA; 3) Zrod a konceptuální vývoj ekologie; 4) Zrod a působení moderního environmentalismu. Rozvíjejí se ve výše naznačených Worsterových rovinách s tím, že hlavní koncepční a teoretický diskurz probíhá mezi protagonisty třetí tradiční roviny (směru), založené na výzkumu vlivu fenoménu „americké divočiny“ na dějinný vývoj americké společnosti, její kultury a myšlení, a protagonisty roviny druhé, která klade důraz na výzkum interakcí mezi přírodou a člověkem a jejich dopadů na obě sféry.

V poslední době se více zaměřují na tato témata: úloha žen v environmentálních dějinách, dějiny environmentálního práva a environmentální religionistika. Účinným nástrojem rozvoje oboru se stalo založení American Society for Environmental History (ASEH) v roce 1977, jež si dala za úkol podporovat výzkum a výuku ED, profesionální potřeby svých členů a při plnění svých výzkumných programů spolupracovat s ostatními příslušnými vědeckými organizacemi, a to i na globální úrovni. Důležitá je její snaha o rozvoj dialogu mezi humánními a přírodními vědami (zprávy o některých konferencích ASEH viz seznam literatury). Tuto funkci plní i časopis *Environmental History* jako platforma výměny poznatků a poskytování informací o publikačních výstupech nejen členů společnosti, která má na tisíc členů. Je bezesporu hlavním světovým časopisem pro environmentální dějiny.³⁷ Kromě toho ASEH vydává na své webové stránce čtvrtletník ASEH News informující o své činnosti.³⁸

37 Časopis vychází v papírové formě pod různými názvy od roku 1976, zpočátku třikrát ročně, nyní jako čtvrtletník. Sám se v tiráži charakterizuje jako periodikum mezinárodní věnující se dějinám lidských interakcí se světem přírody. Od ročníku 2010 jej společně vydávají ASEH a FHS v nakladatelství Oxford University Press. Je nástupnickým časopisem časopisů jednak ASEH („*Environmental History Review*“, ten v období 1976 – 1989 měl název „*Environmental Review*“), jednak časopisu FHS („*Forest & Conservation History*“, jež v letech 1957 – 58 měl název „*Forest History Newsletter*“, v období 1959 – 74 „*Forest History*“ a v letech 1975 – 89 „*Journal of Forest History*“). Bezplatný přístup k celému obsahu časopisu (od ročníku 2003) v elektronické formě jednotlivých čísel možný není (jen k jejich abstraktům), možný je do redakcí vybraných čísel, nyní jsou to dvě čísla. Vedle rubriky „*Studie*“ obsahuje vskutku bohatou rubriku recenzí, anotací knih, článků dokonce i disertačních prací z environmen-

ASEH je v mnoha aktivitách stále více propojena s Forest History Society³⁹, snad i proto, že ta má lepší finanční zabezpečení přicházející zřejmě i ze strany federální US Forest Service (spravuje lesy ve veřejném vlastnictví). Úzce spolupracuje se svou evropskou sestrou, ESEH – viz níže, a to od jejího vzniku. Ta se v mnoha aspektech uspořádání, např. při tvorbě stanov apod., inspirovala právě zkušenostmi ASEH.⁴⁰ Všechny tři společnosti byly hlavními iniciátory vzniku Mezinárodního konsorcia organizací pro environmentální dějiny (ICEHO⁴¹) – viz níže.

3.2 Evropa

O vývoji environmentálních dějin v Evropě od založení ESEH poskytuje informaci kolektivní článek editovaný první prezidentkou ESEH Verenou Winiwarter (2004).

Jak jsem výše uvedl, environmentální dějiny se v západoevropské historiografii rozvíjejí asi od začátku 80. let. Lze to dokumentovat i na „institucionální“, resp. „pojmovotvorné“ úrovni. Například již na 15. mezinárodním kongresu historických věd v Bukurešti v roce 1980 zasedala sekce „Demografie, epidemie, ekologie“. Na jejich 16. kongresu ve Stuttgartu v roce 1985 se konal „kulatý stůl“ na téma „Ekologie – vědy přírodní a vědy společenské“. Jedna sekce pojednávala historickogeografické téma s určitým environmentálním aspektem „Hory, lesy, pouště, řeky: bariéry nebo linie konvergence?“ „Institucionalizace“ pojmu historická ekologie proběhla rychle. V roce 1986 na IX. kongresu hospodářských dějin v Bernu se na sekci nazvané již „Ekologická historie – Ecological History“, pokoušel známý švýcarský historik ED a HD Christian Pfister (původem fyzický geograf) iniciovat založení Evropské asociace pro environmentální dějiny (Jeleček, Kopejtko 1987). K tomu však došlo až v roce 1989 na semináři v německém Bad Homburgu. Společnost od roku 1989 do roku 1993 vydala péčí J. Siegler-schmidta a s podporou Landesmuseum für Technik und Arbeit v Mannheimu pět čísel

tálních dějin. Na webové stránce <http://www.environmentalhistory.net/index.htm> jsou navíc dostupné další zdroje informací z oboru užitečné pro učitele, badatele, studenty i laickou veřejnost.

- 38 ASEH's News vycházejí čtvrtletně. Ročníky 2001 – 2007 jsou na stránce ASEH dostupné ve formě PDF souborů. Číslem čísla „Fall 2007“ začal vycházet elektronicky a je dostupný tamtéž jako soubor HTML .
- 39 Podle webové stránky <http://www.foresthistory.org/About/index.html> je Forest History Society (FHS) neziskovou vzdělávací institucí zaměřenou na podporu studia a výzkumu dějin lidských interakcí s lesnatým prostředím. Prostřednictvím programů soustředování archivních a literárních pramenů, publikací, vzdělávání a služeb se FHS snaží poskytovat dějinný kontext výzkumným tématům týkajícím se lidského využívání přírodních zdrojů. Původně byla v roce 1946 založena jako malá skupina lesníků a dřevařských manažerů a historiků jako „Forest Products History Foundation“. Dnešní název má od roku 1959.
- 40 Druhé konference ESEH v Praze 2003 se zúčastnilo třicet odborníků z USA (to byla největší účast ze zahraničí), přitom to většinou byly vedoucí osobnosti ED v USA, více viz Jeleček 2007, s. 66.

občasníku *Environmental History Newsletter* (k tomu dvě speciální) – srov. zprávy in *Sborník ČSGS* 96, 1991, č. 2, s. 143; 97, 1992, č. 4, s. 281.

V roce 1999 se na dalším semináři v Německu přejmenovala na Evropskou společnost pro environmentální dějiny – *European Society for Environmental History* (ESEH). Formálně byla založena na své první mezinárodní konferenci ve skotském St Andrews v roce 2001 (Jeleček et al. 2002). Původní společnost dosud působí jako regionální organizace části britských kolegů. Několik následných let byla sponzorována německou nadací Breuninger Stiftung ze Stuttgartu, která tím napomohla k jejímu rychlejšímu zformování a stabilizaci. Stanovy a další potřebné legislativní dokumenty ASEH byly schváleny při jejím valném shromáždění konaném v rámci 2. mezinárodní konference ESEH v roce 2003 v Praze na PřF UK. Tu organizoval tým historických geografů tamní katedry sociální geografie a regionálního rozvoje.⁴²

Hlavní cíle ESEH jsou: a) podporovat srovnávací výzkum environmentálních dějin Evropy; b) rozvíjet komunikaci mezi historiky environmentálních dějin v Evropě i mimo ni; c) podporovat vývoj výuky environmentálních dějin a její institucionální zabezpečení na středních a vysokých školách; d) podporovat výzkum a aplikaci environmentálních dějin v základním výzkumu; e) podporovat spolupráci mezi environmentálními dějinami, politickou sférou a veřejností vůbec.⁴³

Po pražské konferenci následovaly konference ESEH v Neapoli (2005), Amsterdamu (2007) a konečně v Kodani (2009) – srov. seznam literatury. Poslední se konala v rámci programu prvního světového kongresu ED. Informace o jejím programu, abstrakta referátů aj. čtenář najde na webu ESEH.⁴⁴ Ve srovnání s jinými vědeckými akcemi jsou konference ESEH v důsledku značné interdisciplinarity ED specifické, protože jsou otevřeny všem vědcům, jakýmkoliv vědeckým oborům a disciplínám, pokud svůj objekt výzkumu posuzují i z hlediska vztahu přírody a člověka v čase. O tom svědčí i přibližná „oborová statistika“ účastníků konference, zpracovaná podle pracovišť jejich působení. Je to v souladu se skutečností, že environmentální dějiny jako transdisciplinární obor jakoby vyplňují mezeru mezi vědami společenskými a přírodními, obor, jehož koncept, paradigma jsou vskutku holistické.

I Evropa má již od roku 1995 svůj vědecký časopis, „*Environment and History*“.⁴⁵ V jeho mezinárodní redakční radě je z postkomunistických zemí zastoupeno pouze Česko autorem této statě. Časopis zpočátku vycházel třikrát ročně, od 6. ročníku (roku 2000) vychází jako čtvrtletník.

41 Zkratka angl. názvu „*International Consortium of Environmental History Organizations*“.

42 Nejobsáhlejší zprávu srov. Jeleček 2007. Již před konferencí vyšel tiskem i sborník referátů: Jeleček et. al. 2003. Několik výtisků je možné ještě získat na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK v Praze, Albertov 6, 128 43 Praha 2.

43 Srov. <www.eseh.org>. Na tamním I. generálním shromáždění bylo rozhodnuto, že konference ESEH se budou konat s dvouletým intervalem a že 2. konference ESEH se bude konat v Praze.

44 Srov. <http://eseh.org/conference/archive/>, jinak viz jednotlivá čísla *Klaudyána* (č. 1/2007 – Florencie, č. 2/2007 – Amsterdam, č. 1 – 2/2009 – Kodaň).

45 Od roku 1995 jej vydává britské nakladatelství *White Horse Press* v Cambridge, UK.

Obdobně jako v Česku i v Evropě ED nacházejí vhodné prostředí svého rozvoje i v historické geografii, především v britské, což je patrné i z obsahu časopisu *Journal of Historical Geography* (v připojené bibliografii srov. práce jako např.: Atkins, Simmons, Roberts 1998, práce I. Simmonse, A. Mannion aj.), v německé („Umweltgeschichte“), italské („historia ambiente“) apod. Spíše v hospodářských dějinách mají kořeny zejména ve Francii, Itálii a Španělsku. Úlohu historické geografie a její prolínání (včetně personálního) s ED prokázala i 10. mezinárodní konference historických geografů, která se konala v roce 1998 v Irsku, na níž byla sekce „Environmentální dějiny“ počtem referátů druhou největší (Jeleček 1999b). Předmětem zájmu byla zejména témata spadající do první a druhé z výše uvedených rovin výzkumu v ED – tj. proměny ekologické situace v krajině a historická klimatologie, zemědělství, vývoj znečištění apod. Velmi blízko k ED mají také výzkumy historického land use, zejména práce hledající společenské hybné síly změn ve využití ploch v jejich interakci s hybnými silami přírodními.⁴⁶

Pokud jde o tematické priority environmentálních dějin v Evropě, jsou to zejména environmentální dějiny lesní, urbánní, zemědělské, kulturní krajiny a socioekonomického metabolismu v krajině. Domnívám se, že až na první dva směry jsou zbývající středem badatelského zájmu i v Česku. K nim nutno přičíst zejména historickou klimatologii, historický land use a výzkum starých map jako prameny environmentálně historických a historickogeografických informací.

Evropské ED mají i svou metodologickou příručku napsanou britským historickým geografem I. Simmonsem (1996).⁴⁷ Autor v ní charakterizoval tři rozdílné výklady hodnot přírody (či přístupy člověka k přírodě), které mají vliv na konceptuální orientaci ED: 1) antropocentrický přístup (sem řadí i marxismus), pro který příroda nemá hodnotu a je pro člověka jen zdrojem (surovin, potravy atd.). Není-li jím, pak nemá ani onu užitnou hodnotu. Toto paradigma dnes zřejmě ve světě převažuje; 2) inherentní – kompromisní přístup, který připouští, že některé hodnoty přírody jsou jí vlastní a existují nezávisle na člověku; 3) intrinsikální – podle tohoto přístupu má příroda hodnotu(y) samu o sobě. Má svou tzv. vnitřní (intrinsic) hodnotu, a to nezávisle na lidské vůli a činnosti, či vůbec existenci člověka. Člověk se o tyto hodnoty nezasloužil a proto nemá ani právo je ničit, měl by se jim naopak přizpůsobit. (Simmons 1998)

V rámci I. světového kongresu ED v Kodani (viz níže) se zároveň uskutečnila již 5. mezinárodní konference ESEH (její vědecký program byl společný s kongresem). Konala se v roce jejího 10. výročí vzniku. V červenci 2009 měla ESEH 355 platících členů (členské příspěvky jsou 20 Eur ročně, studenti 10 Eur – umožní mj. volný přístup do elektronické formy časopisu *Environment and History*). Je pozoruhodné, že Česko tehdy bylo počtem členů na 4. místě! (25), a to za Německem (s 52 členy), Itálií (51) a UK

46 Významnou úlohu z hlediska metodologie zde mělo velké kolektivní dílo Turner II, ed., et al. 1990, propojující přístupy historickogeografické, historického land use a environmentálních dějin. Z české produkce viz např. Bičík, Jeleček, Štěpánek 2001, Bičík, Jeleček 2005 aj., sem patří i sborník McNeill, Winiwarter 2006.

47 Obdobně je k dispozici např. práce Winiwarter, Knoll 2007. Podnětný teoretický článek publikoval německý historik F. Uekoetter (1998), srov. též Sieferle 1997.

(34), avšak před Francií (24) či Ruskem (11 členů). Většina členů z Česka však nepůsobí v historických vědách, Slovensko bylo bohužel zastoupeno jen jednou. Tato konference byla přelomová hlavně výsledky zasedání jejího Řádného generálního shromáždění dne 6. srpna. To především schválilo podstatně změněné stanovy ESEH.⁴⁸ Poprvé byla tajným hlasováním zvolena nová rada ESEH a regionální reprezentanti, pro Česko a Slovensko byl opět zvolen L. Jeleček. Jejich „regiony“ nejsou určovány podle států, nýbrž hlavně na základě jazykovém. Nové RR vybírá Rada ESEH na základě návrhů, resp. osobních žádostí. Zatím žádného RR nemají např. státy balkánské a pobaltské, Řecko aj.⁴⁹

Nyní se rada ESEH jako výkonný orgán skládá z hlavních funkcionářů zvolených generálním shromážděním. Prezidentkou bude ještě jedno funkční období prof. Geneviève Massard-Guilbaud (Francie), stejně tak vice-prezidentkou Petra van Dam (Nizozemsko). Pokladníkem zůstal Ulrich Koppitz (Německo). Je jim vlastně „ex-officio“, protože ESEH je jako právnická osoba registrována u německého soudu. Novým druhým vicepresidentem byl zvolen Christofer Mauch (Německo), jenž je spoluředitelem Rachel Carson Center v Mnichově, které bylo nedávno založeno.⁵⁰ Členem rady ESEH ex-officio je Timo Myllyntaus, a to jako předseda místního organizačního výboru 6. konference ESEH, která se bude konat v srpnu 2011 ve finském Turku. Nově je stálými (do příští konference) členy Rady pět regionálních reprezentantů, které ze svých z řad zvolil nový orgán, jímž je koncilium RR.⁵¹ Již se daří realizovat dlouhodobě připravované projekty. Kromě založení společného výzkumného střediska v Mnichově to bude např. první z každoročně plánovaných letních škol ESEH o environmentálních dějinách v červenci 2010 v Yvelines ve Francii na téma Události, katastrofy, vyprávění a časové podmíněnosti.⁵²

4. Svět

Závěrem je vzhledem k urychlení vývoje ED i mimo USA a Evropu nutné se zmínit stručně i o vývoji světovém. Za další a nová hlavní ohniska rozvoje ED jsou považovány Austrálie, Čína, Brazílie, Japonsko, Mexiko, Nový Zéland a Republika Jižní Afrika.⁵³ Že jde o progres rychlý, dokládá uplatnění ED v programech mezinárodních historických

48 Viz <http://eseh.org/about/constitution/>.

49 Srov. <http://eseh.org/about/board>.

50 Podle své webové stránky je Rachel Carson Center společnou institucí Ludwig-Maximilians-Universität (LMU) a Deutsches Museum v Mnichově, která je podporována spolkovým Ministerstvem pro výzkum a vzdělávání. Cílem centra je rozvoj výzkumu a diskusí v oblasti mezinárodního bádání v environmentálních dějinách. Dále je to posilování role humanitních věd v současných debatách politiků a vědců o problematice životního prostředí (viz <http://www.carsoncenter.uni-muenchen.de/index.html>).

51 Bližší informace srov. resp. http://eseh.org/about/ogm/MinutesOGM20090806_final.pdf, Též Klaudyán, 6, 2009, č. 1 – 2, resp. web konference v Turku <eseh2011.utu.fi>.

52 Viz <http://eseh.org/summerschool>

53 Na stránce se seznamem členských organizací ICEHO jsou odkazy na regionální organizace v Asii, v jižní Africe apod. Aktivní je jihoamerická SOLCHA (Sociedad Latinoamericana y Caribeña de Historia Ambiental).

kých kongresů. Například v programu 19. mezinárodního kongresu historických věd v Oslu 2000 jednala pouze jedna „speciální sekce“ na téma „Nové tendence v environmentálních dějinách“ (Oslo 2000).

Pět let na to však ze tří hlavních témat 20. Mezinárodního kongresu historických věd v Sydney v roce 2005⁵⁴, bylo jako první téma uvedeno „Lidstvo a příroda v dějinách“.⁵⁵ Tato skutečnost podporuje tvrzení uvedená na počátku této stati. Tehdejší vice-prezident ESEH Ch. Pfister původně považoval za reálné navrhnout pořadatelům kongresu jednu specializovanou sekci o společenských reakcích na přírodní katastrofy v minulosti. Generální shromáždění Mezinárodního výboru pro historické vědy (ICHS) však rozhodlo, že jedním z hlavních témat kongresu v Sydney bude také výše uvedené téma, tj. „Lidstvo a příroda v dějinách“. Členilo se na tři subtémata: a) Ecohistory. New Theories and Approaches; b) Natural Disasters and How They Been Dealt With; c) Natural Sciences, History and the Image of Humankind. Z názvu tématu ad a) je zjevné, že pojem environmental history ještě nebyl zcela zaveden. Podle výroku Ch. Pfistera rozhodnutí ICHS znamenalo, že environmentální dějiny již byly přijaty jako jedno z hlavních témat historického výzkumu, když doposud byly po dlouhou dobu jakousi „Popelkou“ bez profesionálního „aroma“.⁵⁶

V polovině první dekády 21. století rovněž dozrál čas k uspořádání prvního světového kongresu environmentálních historiků. Kongres se konal ve dnech 4. – 8. srpna v Kodani, v tom poslední den ve švédském Malmö. Přijelo 550 účastníků ze 45 zemí všech světadílů a zaznělo na něm přes 400 prezentací ve 130 panelech a prezentováno bylo 30 posterů.⁵⁷ Široký věcný i časový záběr environmentálních dějin ohraničovalo i tematické členění panelů kongresu.⁵⁸ Nejvíce jich bylo k problematice tzv. „water history“, tj. asi 13 %, což může reflektovat i jeden z globálních problémů lidstva, jímž je nedostatek pitné a zdravotně nezávadné sladké vody jako nezbytné, avšak velmi zranitelné, podmínky života na Zemi. S podílem asi 8 % následovaly dějiny environmentalismu, environmentální dějiny lesů, dějiny environmentální politiky, zdrojů a měst, metodologie ED a tradičně historická klimatologie.

Rozhodujícími aktéry institucionalizace ED na této úrovni jsou americké vědecké asociace ASEH a FHS spolu s evropskou ESEH. Již na konferenci ESEH v roce 2007

54 Hlavní témata jsou dotována až třemi dny jednání.

55 Koordinátorkou tohoto tématu byla tehdejší presidentka ESEH V. Winiwarter (nyní je děkanou společné Fakulty pro interdisciplinární výzkum a vzdělávání univerzit Klagenfurt-Graz-Wien. Vede i Centre for Environmental History, Institute of Social Ecology, IFF Vienna. Srov. webovou stránku kongresu <<http://www.cish.org/GB/Themes.htm>>

56 Srov. PFISTER, Ch. (2003): EH Major Theme at the World History Congress, ESEH Notepad. In: Environment and History, 9, No. 4, s. 479-480. O přípravách tohoto kongresu srov. PÁNEK, J. (2004): Přípravy XX. Mezinárodního kongresu historických věd (Sydney, 3. – 9. 7. 2005). ČČH, 100, č. 1, s. 209-214.

57 Podrobnější zprávu viz Klauďan č. 1 – 2/2009, s. 28-32.

58 Program konference i abstrakta referátů na webové adrese <https://wceh2009.ruc.dk/program>.

v Amsterdamu (viz Klaudyán, č. 2/2007) byl schválen návrh vytvořit International Consortium of Environmental History Organisations (ICEHO) s tím, že jeho jádro budou tvořit ASEH, ESEH a FHS a že k přistoupení budou vyzvány další tematicky obdobně orientované vědecké společnosti či instituce. Zformování a ustanovení konsorcia se ujali zejména kolegové z USA, na prvním místě prezident americké Forest History Society Steven Anderson. Konsorcium je tvořeno výhradně kolektivními členy, za něž konkrétně jednají zpravidla předsedové členských organizací. Těchto členů je zatím 30, jsou jimi mezinárodní a národní vědecké organizace, avšak také instituce jako vědecké ústavy, katedry univerzit apod. Z Česka je v něm sekce České geografické společnosti pro historickou geografii a environmentální dějiny. Konsorcium si za svůj cíl klade zejména podporovat mezinárodní komunikaci mezi svými členskými organizacemi, v tom hlavně výměnu informací, poučení z chyb a úspěchů druhých, diskusi společných problémů, témat a výzev.⁵⁹

ICEHO se od kongresu environmentálních dějin v Kodani, kde se konala první porada aspoň některých členů, začalo rychleji formovat. V rámci konference ASEH v Portlandu ve státě Oregon v březnu 2010 se konalo zasedání jeho Generálního shromáždění (jež se skládá z vedoucích členských organizací). Svolal jej prozatímní výbor GA, jehož předsedou je již jmenovaný Christian Mauch. První zasedání 10. 3. 2010 projednávalo připravené materiály, které byly schváleny hlasováním na zasedání 11. 3. Na zasedáních jsem byl bohužel jediným zástupcem z postkomunistických zemí (včetně Ruska). Na zasedání bylo rozhodnuto, že volby vedoucích funkcionářů ICEHO budou zorganizovány později a provedeny prostřednictvím internetu. Bylo navrženo, aby se další světový kongres EH v roce 2014 (v Kodani byl schválen pětiletý interval mezi kongresy) konal mimo Severní Ameriku a Evropu (zatím byly zaslány návrhy na dvě lokality, konečný termín jejich podání je konec roku 2010). Před schválením jsou např. pravidla pro organizování kongresů aj.

Institucionalizace vědy, nového oboru, nespočívá jen v zakládání vědeckých pracovišť, kateder či ústavů na univerzitách, jímž lze tento proces „měřit“. Stejně důležité je vznikání a působení vědeckých společností zpravidla nejprve na úrovni národní, pak makroregionální (světadíly)⁶⁰, případně pro některé jejich regiony a konečně úrovni světové. Existují ovšem výjimky. Např. mnohem starší historická geografie nemá na evropské ani světové úrovni žádnou organizaci, vystačuje si s volným „klubem starších“, většinou historických geografů z anglosaských zemí (zejména z UK a USA).⁶¹ Přesto se již od roku 1986 každé tři roky střídavě na různých světadílech pořádají Mezinárodní konference historických geografů (angl. zkratka ICHG). Odhaduji, že asi třetina účast-

59 Více (včetně seznamu členských organizací) info viz <http://www.foresthistory.org/Events/ICEHO.html>

60 Pojem světadílel není synonym pojmu kontinent, nýbrž označuje jeho (kontinentu) část. Např. Evropa je světadílem, částí kontinentu Eurasie. Severní Amerika je světadílem, částí kontinentu Amerika.

61 Srov. JELEČEK, L. (1987): Nové tendence v mezinárodní spolupráci historických geografů. *Historická geografie*, 26, s. 168-172; JELEČEK, L. (1990): Obraz britské a severoamerické historické geografie v *Journal of Historical Geography*. *Sborník ČSGS*, 95, č. 3, s. 201-208.

níků těchto konferencí se zúčastňuje i konferencí ESEH a ASEH. S potěšením pak na tomto místě uvádím, že 15. ICHG se bude konat v srpnu 2012 na Přírodovědecké fakultě UK v Praze.⁶²

5. Závěrem

Snad se mi podařilo prokázat, že důraz na rozvoj environmentálních dějin je v historiografii žádoucí, metodologicky a výsledkově přínosný, že je reakcí na „společenskou objednávku“. Ta vychází z dnešní situace lidské civilizace, která stojí před naléhavým řešením pro její další vývoj krucióálních, tj. i environmentálních, problémů. Rozvoji environmentálních dějin by napomohlo např. i zařazování aspoň obecných ED do studijních programů historie⁶³ i humánní geografie. Již několikrát opětné zrušení dvouoborového studia historie-geografie zajišťovaného společně filozofickou a přírodovědeckou UK v Praze mne však optimismu poněkud zbavuje.

Ve výzkumu se nabízí lákavé, avšak teoreticko-metodologicky těžké téma. Myslím tím, při vědomí nutnosti předchozího konkrétně-historického výzkum, hledání odpovědi na klíčovou otázku, zda environmentální dějiny jako transdisciplinární obor mohou iniciovat novou koncepci výkladu dějin a do jaké míry ovlivní paradigma historiografie? Nezbytným předpokladem, východiskem v této cestě je ovšem rozmach konkrétního výzkumu a rozpracování jeho metodologie.

Jak pro české, tak pro evropské i americké environmentální dějiny vidím základní teoretickou výzvu v řešení této otázky: Proč oba společenské systémy, tj. kapitalismus, který prokázal svou životnost, avšak nyní stojí na prahu nutné globální transformace, a komunismus, nebo přesněji vyjádřeno „byrokratický socialismus“ či komunistický režim, který v Evropě ekonomicky a politicky nepřežil a skončil v propadlišti dějin, tak závažně poškodily a poškozují životní prostředí? Toto téma umožní podnětnou komparaci jak ve srovnávání vývojově (historicky a geograficky) odlišných regionů, tak vlivu odlišných společenských systémů na vývoj environmentálních dějin v jednom či více modelových územích, což by umožnilo i jejich komparaci nejen v čase, ale i v diferencovaném prostoru. Území bývalých tzv. socialistických států je k takovému výzkumu vhodně nejvíce.

Poučení z environmentálních dějin – poučení z dějin si však lidé prý spíše neberou. Snad spočívá v tomto závěru: aby životní prostředí člověka i nadále zůstalo jeho životním prostředím v původním smyslu slova⁶⁴, je bezpodmínečně nutné naše výrobní technologie, způsob života, systém hodnot aj tomuto imperativu dnešní doby vědomě přizpůsobit. Je třeba usilovat o to, aby ve smyslu koncepce trvale udržitelného způsobu

62 Předsedou místního organizačního výboru je Pavel Chromý, člen katedry autora této statě. Srov. též informaci D. Fialové in Klaudyán, č. 1 – 2/2009, s. 33-34.

63 Na nich by se mělo také opouštět tradiční chápání historické geografie jako historického místotopisu, resp. historické politické geografie zabývající se územním a územněsprávním vývojem států.

64 Tj. dalo by se v něm udržitelně žít, jen přežít by bylo degradací evoluce.

života se v našem životním prostředí, které si sami měníme (a které však příroda také mění a může jej změnit rychle, nečekaně a totálně) dalo snesitelně žít i v budoucnu. Jen podotýkám, že navíc ještě nevíme, jaké budou za několik generací vzdálené důsledky dnešní kvality životního prostředí na biologickou kvalitu člověka a přírody celé.

Zakončím posledním „editorial“ prvního editora časopisu Environment and History R. Groveho: „*Jako environmentální historici a environmentalisté... se lišíme od jiných badatelů tendencí projevovat velmi specifický druh intelektuálního výkonu a jím přiměřeně reagovat na reálnou a zvětšující se globální environmentální krizi. Věřím navíc, že jako environmentální historici poznáváme a musíme poznat vazby mezi globální nerovností v politické moci, velkými deformacemi ve spotřebě zdrojů, původ a dějiny environmentálních krizí. Studium environmentálních dějin nám umožňuje porozumět způsobu, kterým se tyto kritické vztahy vyvíjely.*“⁶⁵

6. Vybrané internetové zdroje (další viz titulní list Klaudyána, Odkazy/Links)

6.1 Časopisy a jiná media (vycházející i v papírové formě)

Environment and History, vyd. White Horse Press, Spojené království: <http://www.ericademon.co.uk/EH.html>

Environmental History, vydává ASEH, od roč. 2010 v Oxford University Press: <http://www.environmentalhistory.net/index.htm>

Klaudyán – internetový časopis pro historickou geografii a environmentální dějiny: www.klaudyan.cz

ASEH NEWS: <http://www.aseh.net/publications/aseh-news/>

H-Environment (A gateway to information concerning past human interactions with nature): <http://www.h-net.org/~environ/>

History Cooperative (adresy asi 15 amerických historických periodik): <http://www.historycooperative.org/>

ESEH Bibliography: <http://eseh.org/resources/bibliography/>

6.2 Hlavní vědecké organizace

American Society for Environmental History (ASEH): <http://www.aseh.net/>

European Society for Environmental History (ESEH): www.eseh.org

Forest History Society (FHS): <http://www.foresthistory.org/>

International Consortium of Environmental History Organizations (ICEHO): <http://www.foresthistory.org/Events/ICEHO.html> (tam adresy všech jeho kolektivních členů)

International Water History Association (IWhA): <http://www.iwha.ewu.edu/>

Environmental History Network for the Middle Ages (ENFORMA): <http://medieval.ohio.edu/>

65 Grove 2000, s. 127. S autorem musím souhlasit, vždyť vědci jsou i občané.

Literatura

- ATKINS, P., SIMMONS, I., ROBERTS, B. (1998): *People, Land and Time: An Historical Introduction to the Relations Between Landscape, Culture and Environment*. Arnold, London, New York, Sydney, Auckland, 286 s.
- BAKER, A. R. H. (2003): *Geography and History. Bridging and Divide*. Cambridge University Press, Cambridge, 279 s.
- BIČÍK I., CHROMÝ, P., JELEČEK, L., KUPKOVÁ, L., ŠEFRNA, L. (2002): Comparison of land use changes in and outside biosphere reserves in Czechia. In: Himiyama Y., Hwang M., Ichinose T., eds: *Land use changes in comparative perspective*. Chapter 19, Oxford and IBH Publishing, New Delhi, s. 249-258.
- BIČÍK, I., JELEČEK, L. (2005): Political Events Factoring into Land-Use Changes in Czechia in the 20th century. In: E. Milanova, Y. Himiyama, I. Bičík (eds): *Understanding Land-Use and Land-Cover Change in Global and Regional Kontext*. Oxford & IBH Publishing Co. Pvt. Ltd. and Science Publishers, INC., New Delhi, Enfield (USA), Chapter 11, s. 165-186.
- BIČÍK, I., JELEČEK, L., ŠTĚPÁNEK, V. (2001): Land-Use Changes and their Social Driving Forces in Czechia in the 19th and 20th Centuries. *Land Use Policy*, 18, No. 1, s. 65-73.
- BRÁZDIL, R. (2000): Historical Climatology: Definition, Data, Methods, Results. *Geografický časopis*, 52, č. 2, s. 99-121.
- BURDA, T. (1999): VIII. sjezd českých historiků. *Geografie – Sborník ČGS*, 104, 1999, č. 4, s. 299.
- BURKE, P. (2004): *Francouzská revoluce k dějepiscectví. Škola Annales 1929 – 1989*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha, 136 s.
- CARSON, R. (1962): *Silent Spring*. Houghton Mifflin, Cambridge, Mass., 368 s.
- CRONON, W. (1993): The Uses of Environmental History. *Environmental History Review*, 17, s. 1-22.
- CRONON, W. (1991): *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*. W. W. Norton and Co., New York-London, 530 s.
- CROSBY, A. W. (1995): The Past and Present of Environmental History. *American Historical Review*, 100, s. 1177-1190.
- CROSBY, A. W. (1986): *Ecological imperialism: the biological expansion of Europe, 900-1900*, Cambridge University Press, Cambridge, UK, New York, 368 s.
- DEWALL, B., SESSIONS, G. (1997): *Hlboká ekológia. ABIES – Vydavateľstvo Leso-ochranárskeho zoskupenia Vlk, Tulčík*, 266 s.
- DUNLAP, T. R. (1999): *Environment and History in the United States, Canada, Australia, and New Zealand*. New York, Cambridge University Press, 350 s.
- DUNLAP, T. R., MERTIG, A. G. (1992): *American Environmentalism: The U. S. Environmental Movement, 1970–1990*. Philadelphia–Washington, Taylor and Francis, 121 s.
- EGAN, D., HOWELL, E. A. (2001): *The Historical Ecology Handbook: A Restorationist's Guide to Reference Ecosystems*. Island Press, Washington, D. C., 457 s.

- Encyklopedie Diderot. Všeobecná encyklopedie ve čtyřech svazcích. Díl 1: A – F. Nakladatelský dům OP, Praha 1996, 787 s.
- ENGELS, B. (1977): Podíl práce na polidštění opice. In: K. Marx, B. Engels, Vybrané spisy sv. 4, Svoboda, Praha 1977, s. 395-406. (angl. originál F. ENGELS, The Part Played by Labor in the Transition from Ape to Man. In: K. Marx, B. Engels, Collected Works, Vol. 25, London 1987).
- KRECH III, S., McNEILL, J. R., MERCHANT, C., eds, (2004): Encyclopedia of World Environmental History. Vol. I. – III. A Berkshire Reference Works, Routledge, New York &, London 2004, 1429 s. (rec. Kluadyán 2007, 4, č. 1, s. 88-90, J. Janáč)
- FEBVRE, L. P. V. (1974): A geographical introduction to history (in collaboration with L. Bataillon). Greenwood Press, Westport, Conn., 388 s.
- GEIST, H., ed. (2006): Our Earth's Changing Land: An Encyclopedia of Land-Use and Land-Cover Change. Vol. 1: A – K, Vol. 2: L – Z. Greenwood Press, Westport, CT, 715 s.
- GLACKEN, C. (1967): Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Nineteenth Century, Berkely: University of California Press, 763 s.
- GOBLE, D., HIRT, P. (1999): Northwest Lands, Northwest Peoples: Readings in Environmental History. University of Washington Press, Seattle, 552 s.
- GROVE, R. (2000): Editorial. Environment and History, 6, č. 2, s. 127-129.
- GROVE, R. (1994): Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism, 1600 – 1860. Cambridge Univ. Press, Cambridge, New York, 540 p.
- GROVE, R. (1997): Ecology, climate, and empire: colonialism and global environmental history, 1400-1940. Cambridge, UK, White Horse Press, 237 s.
- HAVEL, V.: Rio and the New Millenium. The New York Times, June 3, 1992.
- HAYS, S. P. (1959): Conservation and the Gospel of Efficiency. Harvard University Press, Cambridge, 297 s.
- HAYS, S. P. (2000): A History of Environmental Politics since 1945. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 256 s.
- Historici mezi sebou a o sobě. Dějiny a současnost, 1999, č. 6, s. 16-25.
- Historical Ecology – Historická ekologie 1. Ed. J. Purš. Ústav čs. a světových dějin ČSAV, Praha 1988.
- Historical Geography of Environmental Changes. Ed. by V.V. Annenkov and L. Jeleček. Historická geografie – Historical Geography Vol. 27. Published on the occasion of the 26th International Geographical Congress Sydney 1988. ICWH CSAS, Prague 1988.
- HUGHES, J. D. (2001): An Environmental History of the World: Humankind's Changing Role in the Community of Life. Routledge, New York, 264 s.
- HUGHES, J. D. (2006): What is Environmental History? Polity, Cambridge, Oxford (UK), Boston (US), 180 s.
- JANŮ, H., JELEČEK, L. (2007): 4. mezinárodní konference Evropské společnosti pro environmentální dějiny, Amsterdam, 4. až 9. června 2007. Kluadyán, 4, č. 2, s. 59-61 (www.kluadyan.cz).

- JANŮ, H., JELEČEK, L. (2008): Rachel Louise Carson (27. května 1907, Springdale, Pennsylvania – 14. dubna 1964, Silver Spring, Maryland). *Klaudyán*, 5, č. 1, s. 53-56 (www.klaudyan.cz).
- JELEČEK, L. (1990): K utváření a koncepci historické geografie životního prostředí. *Zprávy Geografického ústavu ČSAV, Brno*, 27, č. 3, s. 5-15.
- JELEČEK, L. (1991): Některé ekologické souvislosti vývoje zemědělské krajiny a zemědělství v Českých zemích. *Český časopis historický*, 89, č. 3, s. 375-394.
- JELEČEK, L. (1994a): Economic-Political Development and Environmental Changes in Former Czechoslovakia 1948 – 1989. *Sborník ČGS*, 99, č. 2, s. 79–92.
- JELEČEK, L. (1994b): Nová historiografie? Environmentální dějiny v USA: Vývoj, metodologie, výsledky. *Český časopis historický*, 92, č. 3, s. 510-539.
- JELEČEK, L. (1999a): Environmentalizace historické geografie, historiografie a historický land use. *Historická geografie 30, Historický ústav AV ČR, Praha 1999*, s. 53-84.
- JELEČEK, L. (1999b): Jubilejní mezinárodní konference historických geografů. *Historická geografie 30*, s. 262-266.
- JELEČEK, L. (2000): Environmentální dějiny a česká historiografie a historická geografie. In: VIII. sjezd českých historiků, Hradec Králové 10. – 12. září 1999. Ed. J. Pešek. Praha, Scriptorium, Sdružení historiků České republiky (Historický klub 1872) 2000, s. 306-325.
- JELEČEK, L. (2007): Ohlédnutí za 2. mezinárodní konferencí Evropské společnosti pro environmentální dějiny v Praze a environmentální dějiny v Česku. *Klaudyán*, 4, č. 1, s. 63-74 (www.klaudyan.cz).
- JELEČEK, L., CHROMÝ, P. (2000): Nature, Society and History: Long Term Dynamics of Social Metabolism. Interdisciplinární mezinárodní konference. *Český časopis historický*, 98, č. 2, s. 441-442.
- JELEČEK, L., CHROMÝ, P. (2007): Konference „American Society for Environmental History“, Baton Rouge, LA, 28. 2. – 3. 3. 2007. *Klaudyán*, 4, č. 2, s. 62-64 (www.klaudyan.cz).
- JELEČEK, L., CHROMÝ, P., UHLÍŘOVÁ, L. (2002): Zakládající mezinárodní konference Evropské společnosti pro environmentální dějiny. *ČČH*, 100, 2002, č. 4, s. 993-995.
- JELEČEK, L., CHROMÝ, P., RAŠÍN, R. (2009): First World Congress of Environmental History (WCEH). Kodaň (Dánsko), Malmö (Švédsko) 4. – 8. srpna 2009. *Klaudyán*, 6, č. 1 – 2, s. 28-32 (www.klaudyan.cz).
- JELEČEK, L., CHROMÝ, P., JANŮ, H., MIŠKOVSKÝ, J., UHLÍŘOVÁ, L., eds (2003): Dealing with Diversity. 2nd International Conference of the European Society for Environmental History Prague 2003. Proceedings. Charles University in Prague, Faculty of Science, Dept. of Social Geography and Regional Development, Praha, 357 s.
- JELEČEK, L., KOPEJTKO, V. (1987). Zpráva o IX. mezinárodním kongresu hospodářských dějin. *ČSČH*, 35, 1987, č. 4, s. 632-640.
- KOLÁŘOVÁ, H. (2005): Co jsou a kde se vzaly environmentální dějiny. *Bedrník: časopis pro ekogramotnost*, 3, č. 1, s. 11-16.
- Rovněž: http://www.pavucina-sev.cz/pdf/bedrnik_unor_2005.pdf

- KRČMÁŘOVÁ, J. (2009): E. O. Wilson's concept of biophilia and the environmental movement in the USA. *Klaudyán*, 6, č. 1 – 2, s. 4-17 (www.klaudyan.cz).
- LEOPOLD, A. (1949): *A Sand County Almanac, and Sketches here and there*. Oxford University Press, New York, 226 s. Česky jako: *Obrázky z chatrče a rozmanité poznámky*. Tulčík, ABIES – Vydavateľstvo Lesoochránárskeho zoskupenia VLK, Tulčík 1999, 264 s.
- MEINIG, D. W. (1995): *The Great Columbia Plain : a historical geography, 1805 – 1910*. (with a foreword by W. Cronon, and new preface by the autor). University of Washington Press, Seattle, 576 s. (1. vyd. 1968).
- MEINIG, D. W. (1986, 1993, 1998, 2004): *The Shaping of America. A Geographical Perspective on 500 Years of History*. Vol. I, Atlantic America, 1492-1800; Vol. II, Continental America, 1800-1867; Vol. III, The Transcontinental America, 1850 – 1915, Vol. IV, Global America, 1915 – 2000. Yale University Press, New Haven and London, 500 + 636 + 620 s.
- MALIN, J. C. (1947): *The grassland of North America: prolegomena to its history*. Edwards Brother, Ann Arbor, Mich., 398 s.
- MANNION, A. M. (1991): *Global Environmental Change: A Natural and Cultural Environmental History*. Longman, Harlow, 404 s.
- MANNION, A. M. (1995): *Agriculture and environmental change: temporal and spatial dimensions*. J. Wiley, Chichester; New York, 405 s.
- MARSH, G.P. (1965) *Man and Nature*. Ed. by D. Lowenthal. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 472 p. 1. vyd. pôvod. textu z roku 1864 (nakl. Charles Scribner, N.Y.).
- McNEILL, J. (2000): *Something New Under the Sun: An Environmental History of the 20th-Century World*. (Rec.: L. Vojáčková, in: *Klaudyán*, 5, č. 2, s. 106-107 (www.klaudyan.cz)).
- McNEILL, J. R. (2003): *Observations on the Nature and Culture of Environmental History. History and Theory*, 42, No. 1, s. 5-43.
- McNEILL, J. R., McNEILL W. H. (2003): *The Human Web: A Bird's-Eye View of World History*. New York, London, W. W. Norton & Company Ltd, New York, London, 350 s.
- McNEILL, J., WINIWARTER, V., eds. (2006): *Soils and Societies. Perspectives from Environmental History*. The White Horse Press, Cambridge, Isle of Harris, 369 s.
- MERCHANT, C., ed. (1993, 2005): *Major Problems in American Environmental History*. D. C. Heath, Lexington, 568 s.
- MERCHANT, C., ed. (2002): *The Columbia Guide to American Environmental History*. Columbia University Press, New York, 448 s.
- MERCHANT, C. (2007): *American environmental history: An introduction*. Columbia University Press, New York, 480 s.
- MESSERLI, B. et al. (2000): *From Nature-dominated to Human-dominated Environmental Changes*. *IGU Bulletin*, 50, č. 1, s. 23-38.
- NAESS, A. (1993): *Ekologie, pospolitost a životní styl*. ABIES – Lesoochránárske zoskupenie VLK, Tulčík, 310 s.
- NASH, R. (1967): *Wilderness and the American Mind*. Yale University Press, New Haven, 256 s.

- NASH, R. (1970): The State of Environmental History. In: The State of American History. Ed. H.J. Bass. , Quandrangle Books.Chicago. s. 245-259.
- NASH, R. (1972): American Environmental History: A New Teaching Frontier. Pacific Historical Review, 41, s. 362-372.
- Oslo 2000. 19th International Congress of Historical Sciences. Programme and Registration. Oslo 2000, s. 30.
- PAWSON, E., DOVERS, S. (2003): Environmental History and the Challenges of Interdisciplinarity. An Antipodean Perspective. Environment and History, 9, No. 1, p. 53-75.
- RADKAU, J. (1993): Was ist Umweltgeschichte? Environmental History Newsletter. Special Issue No, 1, s. 86-92.
- A Round Table: Environmental History. Journal of American History, Vol. 76, 1992, No. 4, March 1990.
- SALE, K. (1993): The Green Revolution: The American Environmental Movement 1962 – 1992. Hill and Wang. New York, 124 s.
- SCHAMA, S. (2007): Krajina a paměť. Argo-Dokořán, Praha, 704 s. *Rec.: Dějiny a současnost*, 30, 2008, č. 2, s. s. 44 (K. Stibral)
- SIEFERLE, R. P. (1997): Rüblicks auf der Nature. Eine Geschichte des Menschen und seiner Umwelt. C. H. Beck, München, 259 s.
- STEINBERG, T. (2008): Nature's Role in American History. 2nd ed., Oxford Univ. Press, 352 s.
- SIMMONS, I. G. (1989): Changing the face of the earth : culture, environment, history. B. Blackwell, Oxford, UK; New York, NY, USA, 487 s.
- SIMMONS, I. G. (1993): Environmental History. A Concise Introduction. Blackwell Publishers, Oxford UK & Cambridge USA 1993, 206 s.
- SIMMONS, I. G. (2001): An Environmental History of Great Britain: From 10,000 Years Ago to the Present. Edinburgh University Press, Edinburgh, 419 s.
- SIMMONS, I. G. (2008): Global environmental history: 10,000 BC to AD 2000 Edinburgh University Press. Edinburgh, 271 s.
- TEICH, M., PORTER, R., GUSTAVSON, B., eds, (1977): Nature and Society in Historical Context. Cambridge Univ. Přes, Cambridge, 440 s.
- THOMAS, W. L. Jr., ed. (1956): Man's Role in Changing the Face of the Earth. University of Chicago Press, Chicago, 1193 s.
- Rec: http://www.historycooperative.org/journals/eh/10.3/rr_1.html, převzato z Environmental History, 10, No. 3 (Robert M. Wilson).
- THOREAU H. D. (1991): Walden aneb Život v lesích. 5. vyd. Odeon, Praha, 306 s.
- TUCKER, R. P., RICHARD, J. F., eds (1983) Global Deforestation and the Nineteenth-Century World Economy. Duke University Press, Durham, NC, 210 s.
- TURNER II, B. L., ed., et al. (1990): The Earth as Transformed by Human Action: Global and Regional Changes in the Biosphere over the past 300 years. Cambridge University Press with Clark University, Cambridge, New York, 713 s.
- TURNER, F.J. (1894): The Significance of the Frontier in American History. In: Annual Report of the AHA for 1893, Washington, D. C., s. 197-227.
- TURNOCK, David, ed. (2001): East Central Europe and the Former Soviet Union. Environment and Society. Arnold, Hodder & Stoughton, Abingdon-London, 288 s.

- UEKOETTER, F. (1998): Confronting the Pitfalls of Current Environmental History: An Argument for an Organisational Approach. *Environment and History*, 4, č. 1, s. 31-52.
- Velký sociologický slovník. Díl I, A/O. Karolinum, Praha 1996, 747 s.
- Všeobecná encyklopedie ve čtyřech svazcích. Díl 1, A/F, Nakladatelský dům OP, Diderot, Praha 1996, 787 s.
- WEBB, W. P. (1952): *The Great Frontier*. Houghton Mifflin, Boston, 434 s.
- WHITE, R. (1985): American Environmental History: The Development of the New Historical Field. *Pacific Historical Review*, 54, s. 297-335.
- WHITE, Richard (2004): From Wilderness to Hybrid Landscapes: The Cultural Turn in Environmental History. *Historian*, 66, s. 557-564.
- WILLIAMS, M. (2006): *Deforesting the Earth: From Prehistory to Global Crisis, An Abridgment*. University of Chicago Press, Chicago, s. 543 pp.
- WINIWARTER, V., KNOLL, M. (2007): *Umweltgeschichte. Eine Einführung*. UTB Böhlau, Köln, Weimar, Wien.
- WINIWARTER, V., ed. et al. (2004): Environmental History in Europe from 1994 to 2004: Enthusiasm and Consolidation. *Environment and History*, 10, No. 4, s. 501-530.
- WYNN, G. (2007): *Canada and Arctic North America: An Environmental History*. ABC-CLIO Santa Barbara, 503 s.
- WORSTER, D., (1988a): *The Ends of Earth: Perspectives on Modern Environmental History*. Ed. D. Worster. New York, Cambridge, UK, Cambridge Univ. Press, 341 s.
- WORSTER, D. (1988b): Appendix: Doing Environmental History. In: *The Ends of the Earth. Perspectives on Modern Environmental History*. Cambridge Univ. Press, s. 281-295.
- WORSTER, D. (1988c): *The Vulnerable Earth: Toward a Planetary History*. In: *The Ends of Earth: Perspectives on Modern Environmental History*. Cambridge Univ. Press, s. 87-103.
- WORSTER, D. (1990): Transformations of the Earth: Toward an Agroecological Perspective in History. *Journal of American History*, 76 (March 1990), s. 1087-1106.
- WORSTER, D. et al. (1992): Round Table: Environmental History. *The Journal of American History*, 76, č. 4, s. 1087-1147.
- WORSTER, D. (1993): *The Wealth of Nature: Environmental History and the Ecological Imagination*. Oxford University Press, New York, Oxford, 255 s.
- WORSTER, D. (1994): Nature and the Disorder of History. *Environmental History Review* 18, s. 1-15.
- WORSTER, D. (2000): The Evolution of Environmental History in the United States. Rkp. přednášky na geografické sekci PřF UK Praha, 7. 6. 2000, 22 s. (archiv autora).
- WORSTER, D. (2003): Úrodná půda v USA mizí. Lidové noviny 13. 9. 2003. Příloha Věda, s. 22.
- WORSTER, D. (2007): Slova na mapě. *Klaudyán*, 4, č. 1, s. 13-19 (www.klaudyan.cz)
- WORSTER, D. (2007): Vnímání významu půdy / A Sense of Soil. *Klaudyán*, 4, č. 2, s. 19-27 (www.klaudyan.cz).
- WORSTER, D. (2008): *A Passion for Nature: The Life of John Muir*. Oxford University Press, Oxford-New York, 535 s.

SÚPIS PRAMEŇOV K PÔSOBENIU POLITICKEJ EMIGRÁCIE Z RUSKA NA ÚZEMÍ MEDZIVOJNOVÉHO STREDNÉHO SLOVENSKA

Karin Fábrová

FÁBROVÁ, Karin. Register of the resource materials concerning political emigration from Russia in Central Slovakia during the period between the world wars. *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 257-280.

The issue of political emigration from Russia after 1917 was for political reasons made taboo for several decades. The attention to this matter was paid mainly in the 1990s, when the research of the Russian emigration in Czechoslovakia, i.e. in the Slovak milieu as well, was carried out. In spite of the existing findings, there is still space for further investigation into the given matter. In order to help the scientists with their research, the register of the archive funds concerning the issue of the political exile from Russia and its activities in Slovakia between the world wars is being worked out. The second part of the register includes the list of materials from archives of Banská Bystrica region. The following work constitutes the component part of the upcoming list of the archive funds referring to the investigated issue. It contains the records of the materials from State Archives Banská Bystrica and its branches in Banská Bystrica, Zvolen, Kremnica, State Archives Banská Štiavnica.

Slovensko sa v prvej polovici 20. storočia niekoľkokrát stalo územím, cez ktoré prechádzali emigranti z východnej Európy. Nástup bolševikov k moci v Rusku v jeseni 1917 i následná občianska vojna spôsobili jednu z najmasovejších migrácií obyvateľov východnej Európy. V dôsledku nesúhlasu s politickým vývojom v krajine opustilo Rusko viac ako dva milióny obyvateľov. Stali sa z nich exulanti hľadajúci pomoc a nový domov v mnohých európskych i mimoeurópskych krajinách.¹

Československé úrady evidovali ruských emigrantov už od prvých rokov ich pobytu na území republiky. Prvá evidencia ruských emigrantov na území Slovenska sa konala v roku 1922 a odvtedy každoročne až do roku 1927, kedy plošne evidencie boli zrušené a úrady boli povinné hlásiť každého emigranta individuálne. V rokoch 1934 – 1936 sa uskutočnili dva súpisy emigrantov z Ruska, pri ktorých sa zisťoval nielen počet emigrantov, ale aj ich spolková činnosť.²

Napriek existujúcej historickej produkcii slovenských historikov v danej oblasti zostáva stále priestor pre ďalšie bádania a analýzy zachovaných dobových prameňov s cieľom vytvoriť ucelený obraz o danej problematike. Súpis materiálov, ktorý s ňou súvisí, má za cieľ pomôcť bádateľom v ich ďalších výskumoch. V prvej etape bol vypracova-

1 HARBUEOVÁ, Ľubica: Politická emigrácia z Ruska a východné Slovensko. In: *Annales historici Presovienses*, 7/2007, Prešov : Universum, 2007, s. 263.

2 HARBUEOVÁ, Ľubica: Ruská emigrácia a Slovensko. Pôsobenie ruskej poškôbenej emigrácie na Slovensku v rokoch (1919 – 1939). Prešov 2001, s. 187-190.

ný súpis písomných dokumentov nachádzajúcich sa vo fondoch archívov Prešovského a Košického kraja.³

V druhej časti sme vypracovali súpis materiálov nachádzajúcich sa vo fondoch archívov Banskobystrického kraja. V rámci archívneho výskumu sme preštudovali zachované fondy príslušných žúp, hlavnoslužbových úradov, štátnych zastupiteľstiev, okresných úradov, mestských úradov, magistrátov miest, štátnych policajných úradov, policajných komisariátov, väznice Krajského súdu v Banskej Bystrici, okresných četníckych veliteľstiev, četníckych staníc, okresných žandárskych veliteľstiev, žandárskych staníc, okresných súdov, fondy ústredných orgánov štátnej správy nachádzajúcich sa v ŠÚBA v Banskej Štiavnici, banských kapitanátov, komisariátov, banských inšpektorátov a banských úradov. Najviac zachovaných prameňov k danej problematike sa nachádza vo fondoch okresných úradov, ktoré viedli pravidelné evidencie cudzincov, resp. emigrantov a sledovali ich pobyt a činnosť na ich území. V mnohých prípadoch sa dokonca stretávame aj s konkrétnym určením ich národnostnej príslušnosti. Na úrovni žúp sa zachovali najmä správy o sledovaní sovietskych občanov v príslušnom období. Osobné spisy niektorých politických emigrantov pôsobiach v oblasti baníctva sa nachádzajú aj vo fonde Štátneho banského riaditeľstva v Banskej Štiavnici. Banské úrady v príslušnom období však nevedli špeciálne a pravidelné evidencie emigrantov pôsobiach v danej oblasti. V porovnaní s územím východného Slovenska môžeme konštatovať, že aj na území stredného Slovenska sa zachoval obdobný pramenný materiál z činnosti tých istých štátnych úradov, pôsobiach v rámci územnej správy kraja. Predložený materiál tvorí parciálnu časť pripravovaného širšie koncipovaného súpisu archívnych fondov k sledovanej problematike.⁴

Štátny archív Banská Bystrica

Fond: Pohronska župa I. 1923 – 1948

Záležitosti pasové a cudzincov

Predĺženie pobytu, straty, vykázanie, rok 1923 (297-14436/20-24). Sledovanie sovietskych občanov a organizácií, rok 1923 (47-13805/35). Evidencie cudzincov, rok 1923 (53-10303/35). Sledovanie sovietskych občanov, rok 1924 (1450-9468/55). Evidencia cudzincov. Evidencia Rusov, Ukrajincov, rok 1924 (56-5692/55-56). Sledovanie sovietskych občanov, zoznam kuriérov, víza príslušníkov ZSSR, výzvedná služba, emigrant, rok 1925 (1958-10057/80). Evidencia Rusov, rok 1925 (21-2223/80-81). Sledovanie sovietskych občanov, víza príslušníkov ZSSR, rok 1926 (128-9335/101). Sledovanie sovietskych občanov, víza príslušníkom ZSSR, rok 1927 (62-2008/121-122). Evidencia cudzincov, ktorí prešli pasovou kontrolou, rok 1927 (34/123). Víza sovietskych občanov, rok

3 FÁBROVÁ, Karin: Súpis prameňov k pôsobeniu politickej emigrácie z Ruska na území mezivojnového východného Slovenska. In: *Annales historici...* 7/2007, s. 279-282.

4 Príspevok vznikol ako súčasť projektu VEGA č. 1/4531/07 Migrácia obyvateľov východnej Európy a Slovensko (prvá polovica 20. storočia).

1928 (387/192). Evidencia cudzincov, zoznam cudzincov zamestnaných v župe, rok 1928 (37,1273/192).

Policajno-bezpečnostné záležitosti

Žiadosti o štátne občianstvo, šetrenie domovskej a štátnej príslušnosti, rok 1923 (43-14474/5). Ukrajinská propaganda, ukrajinské protipoloľské hnutie v ČSR, rok 1927 (2803,3643/119). Žiadosti o zamestnanie cudzích štátnych príslušníkov, rok 1928 (61-30785/971-975).

Fond: Štátny policajný úrad Rimavská Sobota 1923 – 1938

ŠPU RS 107/1929 prez.: zoznamy ruských a ukrajinských emigrantov, ktorým sa predlžujú osobné preukazy (18/15). ŠPU RS 76/1930 prez.: pokyny Krajinského úradu k novej úprave osobných preukazov ruských a arménskych emigrantov žijúcich na území ČSR (30/1). ŠPU RS 1180/1930 prez.: Krajinský úrad v Bratislave oznamuje, že nemá námietok, aby pasové úrady nahradzovali v preukazoch totožnosti ruských emigrantov označenie národnosti „Ukrajinec“ namiesto „Rus“ v tých prípadoch, kde si to vyslovene žiadajú (39/1). ŠPU RS 601/1931 prez.: Úprava Ministerstva vnútra k vystavovaniu a predlžovaniu nansenovských preukazov totožnosti pre ruských a arménskych emigrantov (49/2). ŠPU RS 1414/1934 prez.: na žiadosť Krajinského úradu podáva Policajný komisariát Rimavská Sobota negatívnu správu o existencii a činnosti akejkoľvek organizácii ruských emigrantov v jeho správnom obvode (122/3). ŠPU RS 2302/1934 prez.: Policajný komisariát Rimavská Sobota predkladá podľa pokynu Policajného riaditeľstva v Prahe výkaz o vydaných, alebo predĺžených ruských, ukrajinských a arménskych príslušníkoch byvajúcich v Rimavskej Sobote za rok 1934 (135/2). ŠPU RS 2014/1935 prez.: pokyny Policajného riaditeľstva Praha k úprave osobných nansenovských preukazov ruských a arménskych emigrantov. Zoznam emigrantov za obvod Policajného sekretariátu Rimavská Sobota, ktorým boli preukazy udelené (163/3). ŠPU RS 295/1937 prez.: výkaz o vydaných alebo predĺžených nansenovských preukazoch ruským emigrantom bývajúcim v Rimavskej Sobote za rok 1936 (195/3). ŠPU RS 2843/1937 prez.: výkaz o vydaných alebo predĺžených nansenovských preukazoch ruským emigrantom, žijúcim v obvode Štátneho policajného úradu Rimavská Sobota (225/4). ŠPU RS 552/1936 prez.: pokyny pre úprave osobných preukazov a cien nansenovských kolkov pre ruských a arménskych emigrantov (269/3). ŠPU RS 1895/1936 prez.: príkaz Krajinského úradu, aby podriadené úrady urýchlene vyhotovili zoznam všetkých spolkov a organizácií ruskej, ukrajinskej a gruzínskej emigrácie, ktorých počet neustále rastie. Zároveň treba mať stále na zreteli prehľad o činnosti a organizačnom rozvrstvení emigrácie. Negatívne hlásenie za obvod Štátneho úradu Rimavská Sobota (187/2). ŠPU RS 1229/1938 prez.: upozornenie Krajinského úradu na možný zvýšený prílev emigrantov ako dôsledku politickej situácie. Prikazuje sa obmedziť najmä príliv lekárov, z konkurenčných dôvodov (327/1). ŠPU RS 1501/1933 prez.: pokyn Ministerstva vnútra týkajúci sa zmien v nansenovských preukazoch totožnosti Gruzíncov, kde sa má národnosť označovať nie „RUS“ ale „Gruzín“, či „Gruzínka“ (102/1). ŠPU RS 1803/1938 prez.: správy o zamestnávaní cudzincov v cirkevných rádoch a kongregáciach v obvode Štátneho policajného úradu Rimavská Sobota (375/11).

Fond: Žandárska stanica Beňuš 1920 – 1944

Správa o činnosti ukrajinských nacionalistov v Československu, rok 1935 (3-378/7).

Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Banská Bystrica

Fond: Okresný úrad Banská Bystrica 1923 – 1945

Súdny spor Dmitrijevič contra Rázus v Banskej Bystrici, rok 1926 (1570-1940/24). Oznámenie o vydaných vízach, rok 1927 (671-989/28). Evidencia ruských, ukrajinských príslušníkov, rok 1927 (987-1259/29).

Fond: Okresný úrad v Brezne 1923 – 1945

Evidencia cudzincov trvale usadených 1933 – 1935 (73). Evidencia cudzincov bez cestovného pasu 1933 – 1935 (74). Evidencia cudzincov 1938 – 1944 (75). Evidencia povolení pobytu cudzincom 1927 – 1929 (76). Evidencia cudzincov zamestnaných v podnikoch 1929 (77). Evidencia ruských a ukrajinských príslušníkov 1929 (78). Evidencia ruských a ukrajinských príslušníkov bývajúcich v okrese, rok 1925 (321-600/15). Registrácia ukrajinských príslušníkov v okrese, rok 1932 (1-57/61). Menoslov ruských a arménskyh uprchlíkov v okrese, ktorým boli vydané nansenovské preukazy, rok 1933 (91-280/85). Registrácia ruských a ukrajinských príslušníkov, rok 1935 (12-50/525). Registrácia cudzincov, rok 1935 (501/529). Registrácia ruských a ukrajinských príslušníkov, rok 1938 (14-157/669). Evidencia preukazov pre ruských a arménskyh uprchlíkov, rok 1939 (3001-3297/750). Štatistika utečencov v okrese, rok 1939 (4711-5215/756). Zisťovanie štátnej spoľahlivosti cudzincov zamestnaných v podnikoch dôležitých pre obranu štátu, rok 1927 (162-420/26). Zoznam víz udelených príslušníkom ZSSR, rok 1927 (421-700/27). Obežník o letákovkej akcii ruskej emigrácii, rok 1927 (1171-1350/30). Zoznam udelených víz, rok 1927 (1351-1570/31). Informácie o činnosti ruskej emigrácie v ČSR, rok 1934 (902-1156/74). Zoznam úradníkov cudzích štátnych občanov zamestnaných v okrese, rok 1935 (66-150/78).

Fond: Mestský úrad v Banskej Bystrici 1923 – 1945

Evidenčné knihy cudzích štátnych príslušníkov roky 1922 – 1937 (405-410). Index cudzích štátnych príslušníkov roky 1924 – 1926, 1933 – 1939 (411-418).

Fond: Mestský úrad Brezno 1923 – 1945

Správa o cudzincoch nachádzajúcich sa v Brezne, rok 1926 (3-137/1). Zisťovanie domovskej príslušnosti sovietskych občanov pre vymáhanie nemocničných trov – obežník, rok 1926 (9-168/22). Žiadosť A. Prečucha o povolenie k usadeniu sa v Brezne, rok 1938 (1-150/70)

Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Zvolen

Fond: Okresný úrad Zvolen 1923 – 1945

Ruskí a židovskí emigranti v ČSR (303/1-250). Ukrajinská vojenská organizácia (309/846-1116). Všeslovanský komitét pre pomoc ruskému národu – protisovietska činnosť (314/347-1296).

Fond: Okresný úrad v Krupine 1923 – 1945

Zoznam ruských emigrantov v obciach okresu (74/130-376). Zoznam ruských a ukrajinských príslušníkov v okrese (136). Štatistika cudzích štátnych príslušníkov v okrese (138/4584-6884). Žiadosti ruských uprchlíkov o vydanie preukazu totožnosti (534/321-642). Agenda registrácie ruských, ukrajinských a arménskych uprchlíkov (535/642-798). Kartotečné listy ukrajinských utečencov prechádzajúcich cez Krupinu (95/DL 1157, 96/DL 1157).

Fond: Mestský úrad Zvolen (1910) 1923 – 1945 (1946)

Sledovanie činnosti ruských emigrantov v ČSR. Sledovanie osôb ruského pôvodu vlastníacich bulharské pasy. Sledovanie ruských agentov, rok 1923 (126/2-102, šk. 1). Vyhotovenie zoznamu príslušníkov ruskej a ukrajinskej národnosti v okrese Zvolen. Upozornenie na ruského atentátnika-emigranta, rok 1925 (128/3-199, šk. 2). Upodostrievanie občana ZSSR zo špionážnej činnosti, rok 1931 (133/1-251+ bez sign., šk. 4). Komisie všeruskej národnosti, rok 1926 (129/1-146, šk. 2). Sledovanie ruského emigranta v ČSR. Vyhostenie ukrajinských emigrantov z ČSR, rok 1934 (136/51-310+ bez sign., šk. 5). Vyhostenie ukrajinských emigrantov z ČSR. Pátranie po osobe ukrajinského pôvodu podozrivej z vraždy. Upodostrievanie ukrajinských emigrantov zo špionážnej činnosti proti ČSR. Pozorovanie činnosti ruského emigranta v ČSR. Upozornenie na činnosť ukrajinského novinára v ČSR, rok 1935 (137/3-290, šk. 5). Upozornenie na činnosť ruských emigrantov v ČSR, rok 1936 (138/29-202+ bez sign., šk. 6). Upozornenie na ukrajinských utečencov na Slovensku. Pobyt duchovných utečencov z Poľska a Ukrajiny na Slovensku, rok 1939 (141/22-160, šk. 6).

Administratívne záležitosti: Žiadosť cudzieho štátneho príslušníka o priznanie štátneho občianstva, rok 1923 (142/4-9706+bez sign., šk. 8). Žiadosti o udelenie domovskej príslušnosti a štátneho občianstva, strata štátneho občianstva, rok 1927 (146/7129-12121+bez sign., šk.12). Žiadosť o udelenie štátneho občianstva. Schválenie kúpno-predajnej zmluvy cudzích štátnych príslušníkov. Vymáhanie dlžôb od cudzích štátnych príslušníkov, rok 1932 (151/43-11268, šk. 19).

Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Kremnica

Fond: Okresný úrad v Kremnici 1923 – 1945

Výkazy emigrantov, rok 1936 (1-32/33). Víza príslušníkom ZSSR, rok 1928 (52-200/114). Hlásenie počtu cudzincov, rok 1928 (1344-2220). Evidencia cudzincov, víza príslušníkom ZSSR, rok 1929 (2-200/125). Matričné výťahy cudzích štátnych príslušníkov, rok 1930 (4-192/145). Zoznam cudzincov, roky 1931 – 1936 (1-200/167, 101-600/188, 1-50/209, 1-25/233, 5-199/257, 5-110/275. Odhlasovacie lístky cudzincov, rok 1932 (9401-10100/202). Povolenie pobytu cudzincom, rok 1939 (3152-3984).

I. Knihy-evidenčné

Evidencia pobytu cudzincov 1923 – 1926 (26). Evidencia o trvalom a prechodnom pobyte cudzincov 1926 – 1932 (27). Evidencia prechodného pobytu cudzincov v meste Kremnici 1928 (28). Evidencia trvale usadených cudzincov 1936 – 1946 (29). Evidencia o prechodnom pobyte cudzincov z kremnického okolia 1928 – 1940 (30).

Fond: Okresný úrad v Novej Bani 1923 – 1945

Evidencia cudzincov s indexom 1923 – 1924, 1925 – 1926, 1927 – 1928 (45, 46, 47). Evidencia povolenia pobytu cudzincom 1925 – 1926 (48). Evidencia ruských príslušníkov na Slovensku 1925 (23-1092/2). Výkaz cudzincov žijúcich v okrese, rok 1925 (93-13215/47). Žiadosti o štátne občianstvo, rok 1930 (137-3768/58), rok 1935 (1-315/76-77), rok 1936 (1-300/84-85), rok 1937 (1-450/91-93), 1938 (1/1-1/980/106-112), rok 1939 (A-Ž/133-150). Evidencie cudzincov bývajúcich v okrese, rok 1939 (2825-3598/155).

Fond: Okresný úrad vo Svätom Kríži nad Hronom (v Žiari nad Hronom) 1923 – 1928
Evidencia cudzincov, rok 1923 (2-256/1).

Fond: Mestský úrad v Kremnici (1886) 1923 – 1945 (1951)

Zoznam cudzincov v Kremnici, rok 1926 (84/K2). Zoznam občanov ZSSR, ktorým bolo udelené vízum ČSR, rok 1926 (124/K2). Zoznam cudzincov zdržujúcich sa bez cestovného pasu v Kremnici, rok 1926 (172/K2). Evidencia pobytu cudzích štátnych príslušníkov v Kremnici 1924 – 1928 (53), 1929 – 33 (64).

Výkaz cudzincov zamestnaných v priemyselných podnikoch v Kremnici, rok 1926 (194/535-8263/K30). Pokyny na prihlásenie cudzincov pri pobyte v Kremnici, rok 1932 (422-699/K63). Poverenie Viktora Ivanovischa na zriadenie Hydrometeorologickej stanice v Kremnici, rok 1933 (201/23-595/K70). Matričné výťahy cudzích štátnych príslušníkov, rok 1937 (205/1-47/K95).

Štátny ústredný banký archív v Banskej Štiavnici

Fond: Vládny komisariát pre štátne banké a hutnícke závody na Slovensku v Bratislave 1919 – 1926

Zoznam cudzincov, ktorí sú nepostrádateľní pre prevádzku naftových baní v Gbeloch a žiadosť o umožnenie ich ďalšieho pobytu na Slovensku, rok 1919 (252-6319 + nečísl./92). Prepustenie robotníkov cudzej štátnej príslušnosti a zariadenia ich odsunu z našej republiky (4144, 4455).

Fond: Štátne banké riaditeľstvo v Banskej Štiavnici 1919 – 1947

Ing. Vozianov Alexander, osobné spisy 1938 – 1939 (1171/169). Ing. Volejník Vladimír, osobné záležitosti 1932 (312/99), rok 1933 (445/105). Morovjan Jozef, osobné spisy 1938 – 1939 (1119/168). Ing. Vasiljev Valentín, osobné spisy 1938 – 1940 (1182/162).

ŠTUDENTSKÁ VEDECKÁ AKTIVITA
STUDENTS' SCIENTIFIC WORK

ORGANIZÁCIA A VNÚTROSPOLKOVÉ POMERY V ŽIVENE V ROKOCH 1918 – 1939

Ivana Škulecová

ŠKULECOVÁ, Ivana. The organisation and internal situation in Živena in 1918 – 1939. *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2009, vol. 9, p. 307-324.

The article aims to explore the organisational changes within Živena, the fellowship of Slovak women, in 1918 – 1939. The foundation of Živena dates back to the year 1869 in Martin. Its main goal was to educate women and strengthen their national awareness. In spite of all efforts made by the founders to extend the organisation's activities to all areas inhabited by Slovaks, until 1918 the main part of the fellowship activity was concentrated in the region of Martin for unfavourable political circumstances. All meetings and congresses were held in Martin for years. The formation of the Czechoslovak Republic in 1918 created the opportunity for vital changes inside the organization of the fellowship. Among the most significant ones belonged better conditions for women's education and the extension of the fellowship activity. These changes subsequently elicited the need for organizational changes within the fellowship. New regional departments were founded with the main seat in Martin. The article analyses organizational changes based on archival materials collected in the Slovak National Archive in Bratislava, Fund Živena, fellowship of Slovak women 1870-1951, particularly on reports from assemblies, documents and Slovak National Library in Martin, Arts in Martin-Fund Živena and periodicals of Živena and secondary literature.

Vedenie spolku *Živena* a aj samotní členovia vkladali do vzniku Československej republiky veľké očakávania. Verili, že nové štátne zriadenie prinesie tejto ženskej organizácii možnosti pre realizáciu plánov, ktoré dovtedy nemohla v dôsledku nepriaznivej politickej situácie uskutočniť. Dôkazom uvedeného bolo aj výborové zasadnutie spolku 20. januára 1919,¹ „*bolo prvým v oslobodenom štáte*“,² ktorého sa okrem predsedníčky, podpredsedníčky a desiatich členiek výboru zúčastnil aj väčší, hoci presne nedefinovaný

1 Zázpisnice z valných zhromaždení a zasadnutí výboru sa nachádzajú v Slovenskom národnom archíve v Bratislave. Zasadnutia výboru v prvých rokoch po vzniku Československej republiky sa zvyčajne konali popoludní – so začiatkom v rozpätí medzi 14. – 17. hodinou v miestnostiach martinského kasína alebo banky Tatra. Prítomných bývalo 9 – 12 žien a mužov, väčšinou žien, okrem predstavenstva výboru sa občas zasadnutí zúčastňovali aj členovia. Roku 1918 sa podľa záznamov uvedených v zázpisniciach prvé zasadnutie, a zároveň aj posledné pred vznikom Československej republiky konalo 17. júla. Riešilo otázky účastí *Lípy* a správu spolkových zbierok uložených v múzeu v Martine. Bližšie Slovenský národný archív (SNA) v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zázpisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zázpisnica výborového zasadnutia spolku Živeny, ktoré bolo 17. júla 1918 o 5-tej hodine popoludní v miestnosti tunajšieho kasína; Zázpisnica výborového zasadnutia spolku Živeny, ktorá bola dňa 20. januára 1919, o 2-hodine popoludní v miestnosti banky Tatry.*

2 Miešaná beseda. Spolkové zprávy. Živena. In: *Živena*, roč. 10, č. 2, september 1919, s. 39-40.

počet členov, ukazujúci na ich záujem o spolkové záležitosti. Na zasadnutí sa predsedníčka spolku Elena Maróthy-Šoltéssová prihovorela k prítomným prejavom plným nadšenia a viery v nové možnosti, hlavne pre realizáciu dlhodobých nesplnených spolkových cieľov – založenia dievčenskej školy a rozšírenia činnosti na celé územie Slovenska.³ Kroky zakladania školy a nové zmeny v organizácii boli smelé a vyjadrujúce očakávanie v nezmeniteľnosť daného stavu – vzniku republiky, ako už na to upozornila v monografii o spolku *Živena* Jarmila Tkadlečková-Vantuchová.⁴ Výborové zasadnutie bolo významné aj tým, že prítomní neostali len pri uvažovaní nad novými možnosťami, ale okamžite prešli aj k prostriedkom pre ich uskutočnenie. Obsahom rokovaní sa totiž stali úlohy týkajúce sa zmeny spolkových stanov a založenia dievčenskej školy. Úlohou vypracovania nových stanov a ich predložením už najbližšiemu valnému zhromaždeniu bol poverený trojčlenný výbor.⁵

Spolok už na začiatku činnosti po vzniku Československa nadviazal na kontinuitu predvojnovnej spolupráce s Čechmi.⁶ Jedným z prejavov uvedenej skutočnosti bol aj fakt,

3 Radosť z nových možností, v ktoré verila, a nutnosť podieľať sa na ich realizácii vyjadrila neskôr aj v prejave na mimoriadnom valnom zhromaždení 2. februára 1919: „*naliehavá potreba starať sa o školy, ako nakladajú stanovy*“, slová, ktoré použila hneď na začiatku svojho prejavu. Novú politickú situáciu vnímala veľmi pozitívne: „*keď z obrovského zápasu národov nakoniec víťazne vyšla pravda ujarmených, ubíjaných malých národov, otvoril sa i nám Slovákom nový život slobody s možnosťou plného národného rozvoja*“. Bližšie SNA v Bratislave. Fond *Živena*, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica mimoriadneho valného zhromaždenia Živeny, spolku slovenských žien, ktoré bolo 2. februára 1919 v poradnej sieni banky Tatry v Turčianskom Sv. Martine*. O príhovore Šoltéssovej a v ňom o pláne zakladať školy informoval aj časopis *Živena*. Šoltéssová podľa neho uvedené valné zhromaždenie vnímala ako „*medzník medzi minulou päťdesiatročnou ochromenosťou Živeny, a budúcou jej plnou blahodarnou činnosťou v novej oslobodenej vlasti*“. Bližšie Miešaná beseda. Spolkové zprávy. In: *Živena*, roč. 10, č. 2, september 1919, s. 39-40.

4 TKADLEČKOVÁ-VANTUCHOVÁ, Jarmila: *Živena – spolok slovenských žien*. Bratislava : Epona, 1969, s. 72-75.

5 Poverení boli určené voľbou, ktorej predchádzala dlhá debata, svedčiaca nielen o vedomí jej účastníkov o vážnosti situácie a jej konečného rozhodnutia, ale bola zároveň aj neobvyklá. Pre rozhodnutia realizované na zasadnutiach tohto obdobia sú typické, aspoň podľa informácií zo zápisníc, jednohlasné uzavretia. Ale rovnako, čiže dlho, sa rokovalo aj o otázke založenia dievčenskej školy. Bližšie SNA v Bratislave. Fond *Živena*, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica výborového zasadnutia spolku Živeny, ktoré bolo 17. júla 1918 o 5-tej hodine popoludní v miestnosti tunajšieho kasína; Zápisnica výborového zasadnutia spolku Živeny, ktorá bola dňa 20. januára 1919, o 2-hodine popoludní v miestnosti banky Tatry*.

6 Uvedená spolupráca nadobudla v novom štátnom celku nové rozmery, čo má súvis aj s jeho samotným vznikom. Česi sa vo výraznej miere zapojili najmä do školskej činnosti spolku, ako učitelia ale aj spoluorganizátori školstva Živeny. V školskej, ale aj v celospolkovej oblasti mal významné slovo najmä František Mareš. Spolupráca s Čechmi v oblasti školstva bola pokračovaním spolupráce *Živeny* so spolkom *Vesna* na Morave a jeho systémom škôl. O budovaní

že hneď na spomenutom prvom zasadnutí výboru bol prednesený návrh, aby sa čestnou členkou spolku stala Alice Masaryková.⁷

Otázka zmeny spolkových stanov bola predmetom mimoriadneho valného zhromaždenia 2. februára 1919.⁸ Dôkazom záujmu širokej spolkovej verejnosti bola živá diskusia, ktorej sa okrem členov výboru zúčastnili aj jeho nečlenovia.⁹ Prítomní sa uzniesli na zmenách týkajúcich sa členstva a ich povinných poplatkov, správy spolku a valného zhromaždenia, ktoré boli obsahom paragrafov 4, 6 a 7 spolkových stanov. Podľa nových uznesení sa mali členovia spolku deliť len do troch skupín, a to na zakladateľov, riadnych členov a čestných, s povinnosťou zakladateľov zaplatiť spolku 200 korún odrazu a povinnosťou riadnych platiť každoročne 10 korún.¹⁰ Podľa paragrafu 6 spolkových stanov sa na správe spolku mali podieľať okrem predsedníctva, 30-členného výboru, tajomníčky a pokladníčky, ktorí viedli správu spolku aj predtým, tri nové činitele, a to dozorné poverenie, školský výbor¹¹ a miestne odbory Živeny. Dozorné poverenie malo za úlohu vykoná-

školsťva Živeny s pomocou spolku *Vesna* v Brne sa zmieňuje aj VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 69-71.

- 7 Návrh podala na zasadnutí Elza Vančová. Zároveň bol za čestného člena Živeny Ottom Škrovinom navrhnutý Pavol Országh Hviezdoslav, a to z príležitosti jeho 70. narodenín. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica výborového zasadnutia spolku Živeny, ktorá bola dňa 20. januára 1919, o 2-hodine popoludní v miestnosti banky Tatry*. Oba návrhy boli na nasledujúcom valnom zhromaždení prijaté s nadšením. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica mimoriadneho valného zhromaždenia Živeny, spolku slovenských žien, ktoré bolo 2. februára 1919 v poradnej sieni banky Tatry v Turčianskom Sv. Martine*.
- 8 Zmena stanov bola v poradí tretím bodom programu. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica mimoriadneho valného zhromaždenia Živeny, spolku slovenských žien, ktoré bolo 2. februára 1919 v poradnej sieni banky Tatry v Turčianskom Sv. Martine*.
- 9 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica mimoriadneho valného zhromaždenia Živeny, spolku slovenských žien, ktoré bolo 2. februára 1919 v poradnej sieni banky Tatry v Turčianskom Sv. Martine*.
- 10 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica mimoriadneho valného zhromaždenia Živeny, spolku slovenských žien, ktoré bolo 2. februára 1919 v poradnej sieni banky Tatry v Turčianskom Sv. Martine*.
- 11 Členmi školského výboru sa stali: Lola Dulová, Elza Vančová, Margita Paulíny-Tóthová, Anna Gašparíková, Oľga Šimková, Anna Šimková-Klanice, Otto Škrovina, Štefan Kréméry a Miloš Vančo. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica výborového zasadnutia spolku Živeny, ktoré bolo dňa 20. januára 1919, o 2-hodine popoludní v miestnosti banky Tatry*.

vať kontrolu účtov, dve ďalšie zložky správy vznikli v súvislosti s vytvorením podmienok na uskutočnenie dvoch dovtedy nerealizovateľných, ale dávnych cieľov spolku, a to s vytvorením dievčenských škôl a rozšírením činnosti na celé územie Slovenska. Malo sa to diať prostredníctvom miestnych odborov, ktoré spolok plánoval založiť. S rozložením činnosti mimo mesta Martin súvisel aj paragraf 7, podľa ktorého sa valné zhromaždenia mohli konať aj inde ako v sídle spolku,¹² kde boli praktizované dovtedy.

Vedenie spolku pristupovalo k novému politickému zriadeniu s očakávaním pozitívnych zmien a z uvedeného dôvodu aj k realizácii svojich dlhodobých a nesplnených cieľov postupovalo rýchlo. Spolkové očakávania sa však stretli aj s očakávanou podporou.¹³

Prvé stanovy z obdobia po roku 1918 boli potvrdené v Bratislave 15. mája 1919.¹⁴ Podľa paragrafu 1 mal spolok oficiálny názov *Živena spolok slovenských žien* a jeho sídlom bol Martin. Úlohou spolku podľa paragrafu 2 bolo prostredníctvom usporadúvania prednášok a kurzov a prostredníctvom vydavateľskej činnosti vzdelávať členov, zakladaním dievčenských škôl rôzneho stupňa a určenia sa starať o výchovu slovenskej ženskej mládeže, formou bezúročných pôžičiek finančne podporovať chudobné a talentované slovenské dievčatá, pričom výška a termín splatenia pôžičky mala byť určená písomnou zmluvou medzi oboma stranami. Posledným stanoveným cieľom bolo zbierať výšivky a rozličné predmety ľudového umenia a zároveň budiť záujem o ne prostredníctvom zodpovedajúcich publikácií. Podľa paragrafu 3 spolok mohol získavať finančné prostriedky – podľa stanov nazvané „peňažná istina“ – potrebné k svojej činnosti na-

12 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica výborového zasadnutia spolku Živeny, ktorá bola dňa 20. januára 1919, o 2-hodine popoludní v miestnosti banky Tatry.*

13 Spolok počas sledovaného obdobia dostával subvencie od ministerstiev, najmä ministerstva školstva a národnej osvety a ministerstva sociálnej pečlivosti. Dôkazom uvedeného sú napríklad záznamy v spolkových zápisniciach, správach o činnosti, obežníkoch uložených v SNA v Bratislave a v časopise *Živena*. Napríklad roku 1922 povolilo ministerstvo sociálnej pečlivosti spolku sumu 40 000 korún, s požiadavkou, aby uvedená finančná položka bola riadne zúčtovaná a účty spolu so správou o činnosti spolku zaslané koncom správneho roku na uvedené ministerstvo. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 4 (1922 – 1929). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica zasadnutia Ústredného výboru, ktoré bolo dňa 20. septembra 1922 o 2 hodine popoludní v miestnosti Kasína.*

14 Za vládneho referenta je pod nimi uvedené meno Dr. Makovického. Administratívne číslo stanov je 2473/1919. Vytláčil ich Kníhtlačiarsky účastinársky spolok v Turčianskom Sv. Martine. Stanovy pozostávali z desiatich paragrafov analyzujúcich názov spolku, jeho účel, peňažnú istinu, členstvo, práva členov, spolkové zriadenie, valné zhromaždenie, miestne odbory, spolkovú pečať a podmienky rozídenia sa spolku. Miestne odbory, spolu s podrobným rozborom ich cieľa a organizácie tvorili osobitný paragraf 8, čo je rozdiel oproti informáciám z mimoriadneho valného zhromaždenia z 2. februára 1919, kde boli súčasťou obsahu paragrafu 7. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy „Živeny“, spolku slovenských žien.*

príklad prostredníctvom poplatkov členov, darovaných základín dobrodincov, podpory priaznivcov, čistého zisku besied, slávnostných večierkov a tanečných zábav. Otázkami členstva – podmienkami pre vstup do spolku, rozdelením členov a ich úlohami sa zaoberal paragraf 4. K podmienkam vstupu bolo uvedené: „Členom spolku Živeny môže byť každá počestná, k česko-slovenskému národu patriaca osoba, ženská alebo mužská, bez rozdielu spoločenského stavu, ktorá sa zaviazala platiť členovský poplatok.“ V uvedenom paragrafe sa zároveň spolok chránil pred prípadným vymáhaním daných členských príspevkov alebo darov od členov a darcov späť, a to formuláciou: „Poplatky členov ako i dary dobrodincov zostanú navždy majetkom spolkovým, členovia nemajú viac na ne nijakého práva.“ Podľa paragrafu 5 mali zakladajúci aj riadni členovia právo spolurozhodovania o spolkových veciach prostredníctvom hlasovania a aj práva byť volenými do správnych orgánov spolku. Na správe spolku sa podľa paragrafu 6 mali podieľať už spomenutá predsedníčka, dve podpredsedníčky, 30-členný výbor, tajomníčka, pokladníčka, školský výbor a dozorné poverenie. Hlavným rozhodovateľom o spolkových záležitostiach bolo valné zhromaždenie, ktoré malo za úlohu voliť členov predsedníctva a výboru, naznačovať smer spolkového účinkovania na dobu ďalšieho roka, preskúmať správy a účty, voliť čestných členov, meniť stanovy za podmienky požiadavky dvoch tretín prítomných. V prípade neprijatia udelenej hodnosti a funkcie ju mal prebrať druhý zvolený v poradí. Voľby boli verejné podľa návrhu výboru, pri žiadosti polovice prítomných mali však byť tajné. Na uskutočnenie hlasovania muselo byť prítomných aspoň 20 členov, výsledky hlasovania boli platné aj pre neprítomných. Dohoda o zmene stanov sa pred jej uskutočnením mala predložiť ministerstvu. Zápisnicu overovali dve z prítomných predsedníčok poverené na začiatku zhromaždenia predsedníčkou. Miestne odbory si podľa informácií v paragrafe 8 do správy volili odborovú zberateľku, s úlohou prijímať od členov členské príspevky, viesť účtovné knihy a v polročných intervaloch posilať záznamy o účtoch a zoznamy členov spolkovej pokladničky do Martina. Pokladnička bola povinná zaslať záznamy uverejňovať v spolkovom tlačovom orgáne, ktorým boli *Národné noviny*. V prípade počtu členov odboru väčšieho ako dvanásť mali právo voľby predsedníčky a tajomníčky na dobu troch rokov. Predsedníčky a tajomníčky odborov mali rovnaké povinnosti ako predsedníctvo spolku. Úlohou miestnych odborov bolo usporadúvanie kultúrnych a spoločenských akcií vo svojom okolí, z ktorých získaný zisk posielali spolku. Názvy odborov mali byť odvodené od mesta pôsobenia odboru. Spolková pečať, o ktorej pojednával paragraf 9, mala nápis *Živena, spolok slovenských žien*. Rozídenie spolku sa malo riešiť postupom, podľa ktorého predsedníčka spolku v prípade odôvodnenia rozídenia sa spolku výborom alebo pri žiadosti s podpismi 200 členov mala zvoliť valné zhromaždenie. Rozídenie mala riešiť väčšina dvoch tretín hlasov všetkých členov. V prípade rozídenia sa spolku mal jeho majetok prejsť na cieľ napomáhajúci vzdelávaniu žien. Cieľ prechodu majetku malo určiť valné zhromaždenie.¹⁵

15 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy „Živeny“, spolku slovenských žien*.

Zámerom spolku bolo získať za svojich členov ľudí zo všetkých spoločenských vrstiev bez ohľadu na ich sociálny status, konfesiú a pohlavie. Osnovatelia spolku si uvedomovali, že ak chce Živena v nových podmienkach získať charakter celoslovenského spolku, mali by do svojho členstva zahrnúť aj mužov. Zároveň, aspoň v začiatkoch sledovaného obdobia, stanovy stále ostávali na báze ženského spolku, čo sa prejavilo už aj vo formulácii ich 6. paragrafu z roku 1919, analyzujúcom správu spolku. Pri vymenúvaní vedúcich funkcií používali len ženské ekvivalenty, napríklad predsedníčka, pokladníčka.¹⁶ Podľa uvedenej formulácie tak v spolku napriek vyhlasovaniu rovnoprávnosti existovala istá diskriminácia voči mužom, pretože niektoré správne funkcie mohli podľa formulácie zastávať len ženy. Nakoľko šlo o ženský spolok, bolo to však logické a prípadní mužskí záujemcovia s tým museli počítat'. Napriek tomu, že na najvyšších spolkových pozíciách mohli byť len ženy, na správe spolku sa výraznou mierou podieľali aj muži, z nich však najmä František Mareš, ktorého predsedníctvo spolku požiadalo o pomoc pri organizovaní školských záležitostí, a ktorý sa postupne v 20. rokoch stal jednou z najdôležitejších osôb riadenia spolku. Pomáhal organizovať záležitosti rôzneho druhu, vedenie aj odbory sa na neho obracali so žiadosťami o pomoc, ktoré následne riešil, podľa informácií uvedených v zápisniciach mal prehľad o spolkových aj všeobecných mimospolkových záležitostiach, vysvetľoval a objasňoval spolkové kroky. Okrem neho sa na správe spolku podieľali aj iní muži, napríklad Otto Škrovina, Štefan Krčméry, Miloš Vančo, Fedor Jesenský a iní.¹⁷ Neskôr pri formulácii stanov okresu začiatkom 30. rokov už použili aj variant predseda/predsedníčka okresu.¹⁸ Zapojenie všetkých sociálnych vrstiev sa uskutočňovalo najmä prostredníctvom kurzov a prednášok.¹⁹

So snahou rozšíriť činnosť spolku na celé územie Slovenska súviseli aktivity smerujúce k vzniku miestnych odborov. V prvých rokoch sledovaného obdobia spolok svoju pozornosť popri riešení otázok okolo vzniku škôl a ich existencie venoval najmä im.²⁰

16 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy „Živeny“, spolku slovenských žien*. Turčiansky Sv. Martin, 1919.

17 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru; inv. č. 4 (1922 – 1929). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru.

18 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy okresu Živeny, spolku slovenských žien*.

19 Informácie o ich konaní sa nachádzajú napríklad v spolkovom časopise *Živena*.

20 Vzniku miestnych odborov bola venovaná pozornosť aj na zasadnutiach školského výboru, ktorých cieľom malo byť primárne riešenie záležitostí okolo vzniku a správy škôl. Príkladom je spoločná porada riadneho a školského výboru 14. apríla 1919, ktorá nasledovala po mimoriadnom valnom zhromaždení 2. februára 1919. Podľa výsledkov zo stretnutia, uvedených v knihe zápisníc, sa malo so zakladaním miestnych odborov začať čo najskôr a vedením prác okolo ich vytvárania bola poverená tajomníčka Elza Vančová, ktorej mala pomáhať ešte jedna výborníčka. O zapojenie sa do úloh zakladania miestnych odborov mali byť požiadaní aj iní členovia výboru a spolku vôbec, ktorí boli ochotní pracovať: „výborníčky alebo členky,

Spolku sa konečne v dôsledku priaznivej politickej situácie vytvorili možnosti k uskutočneniu už jeho dávnych a neumožnených snažení, a to rozšíreniu a organizovaniu svojej činnosti po celom území Slovenska. Po vzniku Československej republiky sa to stalo jedným z jeho prioritných cieľov popri úlohe založiť dievčenskú školu. Do svojich stanov zakomponoval funkciu miestnych odborov už roku 1919, v paragrafe 8. Cieľ zakladania miestnych odborov bol stanovený slovami: „*Úlohou týchto odborov je vzbudiť záujem za Živenu vo všetkých krajoch Slovenska a spolu i ju samú sústavnejšie sriaďiť i hmotne posilniť.*“²¹ Živena si v novej spoločenskej situácii potrebovala vybudovať nové miesto v kontexte ostatných vznikajúcich spolkov a združení. Vedúci predstavitelia spolku si uvedomovali aj skutočnosť, že rozšírenie činnosti spolku na celé územie bude mať za kladný následok vytvorenie oveľa širšej členskej základne, akú mal pred rokom 1918.²² Viac členov malo spolku priniesť väčší zisk v podobe členských príspevkov a tie mali umožniť nárast a skvalitnenie jednotlivých oblastí spolkovej činnosti. Veľký okruh činností a zvýšená úroveň kvality mali viesť aj k celkovému zvýšeniu renomé spolku v spoločnosti. Podľa cieľov uvedených v stanovách sa miestne odbory mali zakladať „*v každom slovenskom alebo i len čiastočne slovenskom meste a mestečku s pritiahnutím i jeho okolia tým spôsobom, že všade upovedomelé slovenské ženy budú vstupovať za členov Živeny a budú i neupovedomelé nabádať k tomu.*“²³ Podľa uvedeného základom pre rozšírenie spolkovej štruktúry mali byť mestá a mestečká, od ktorých by činnosť prechádzala smerom k vidieku a jeho obyvateľstvu.²⁴

a vôbec niektoré osvedčené Slovenky, aby sa tej veci ujali“. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica mimoriadneho valného zhromaždenia Živeny, spolku slovenských žien, ktoré bolo 2. februára 1919 v poradnej sieni banky Tatry v Turčianskom Sv. Martine.*

- 21 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy „Živeny“, spolku slovenských žien.*
- 22 Votrubová uvádza: „*O také rozšírenie činnosti (v súvislosti so snahou založiť miestne odbory – pozn. I. Š.) i pomimo rámca Martina usilovala sa Živena už dávno pred vojnou aspoň tak, že si želala mať zhromaždenia vždy v inom a inom meste rad-radom po celom Slovensku.*“ A v poznámke pod čiarou tvrdenie ešte upresnila: „*Roku 1899 bola táto vec pojednávaná i na valnom zhromaždení.*“ Bližšie VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca.* Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 73.
- 23 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy „Živeny“, spolku slovenských žien.*
- 24 Zaujímavým je, že spolok si za osobitnú úlohu s charakterom dôležitosti postavil aj získanie mužov. Poznámka v rozoberanom paragrafe „*I mužských priťahovať za členov.*“ sa týkala získavania členov do miestnych odborov. Bola dokonca vyčlenená graficky ako osobitný odsek. Podľa paragrafu 4 rozoberajúcom podmienky členstva: „*Členom spolku Živeny môže byť každá počestná, k česko-slovenskému národu patriaca osoba, ženská alebo mužská, bez rozdielu spoločenského stavu, ktorá sa zaviazá platiť členský príspevok.*“ Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk.

Prvé riadne valné zhromaždenie po vzniku nového štátneho útvaru sa konalo 5. augusta 1919²⁵ a hoci ešte bez účasti miestnych odborov,²⁶ ich zakladanie bolo opäť predmetom záujmu.²⁷

Sedem miestnych odborov vzniklo ešte roku 1919²⁸ a v priebehu roku 1920 vzniklo ďalších dvanásť miestnych odborov.²⁹ V prvých rokoch ich počet stúpala a bolo potrebné určiť

č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy „Živeny“, spolku slovenských žien*.

- 25 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica valného zhromaždenia Živeny, spolku slovenských žien, ktoré bolo dňa 5. augusta 1919 v Turčianskom Sv. Martine vo veľkej dvorane župného domu*.

- 26 TKADLEČKOVÁ-VANTUCHOVÁ, Jarmila: *Živena – spolok slovenských žien*. Bratislava : Epoque, 1969, s. 75; 2. februára 1920 sa v Martine konala pracovná porada výboru s účasťou delegátok miestnych odborov, ktoré na nej predniesli návrhy svojich odborov. Porady sa zúčastnili delegátky z odborov: „*Blanka Fábry, Bystrica, J. Birašová, Bytča, A. Stýková, Kubín, A. Mutňanská, Košice, L. Lehotská, Kremnica, A. Jamnická, N. Lupča, Nikolajová, Lubietová, M. Lacková, Mikuláš, A. Zochová, Modra, A. Hlaváčová, Mošovce, A. Paulovičová, Topoľčany, Rimková, Trenčín, Dr. (meno vynechané – pozn. I. Š.) Kláštor pod (aj Kláštor pod vynechané – pozn. I. Š.) Znievom, G. Paulínová, Zvolen atď.*“ Porady sa okrem delegátok zúčastnili aj „*Dr. Alice Masaryková, Dr. Poubová, Vl. Jiraušková, J. Rosol, Mareš a Dr. Stuchlik*“, všetci vrátane Mareša uvedení v zápisnici ako hostia. Pritom Mareš sa už podľa záznamov zápisnice výborového zasadnutia z 1. decembra 1919 mal stať zakladajúcim členom spolku. SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica pracovnej porady, ktorá bola 2. februára o 9-tej hodine v malej dvorane župného domu*. Zaujímavé je, že porady sa nezúčastnili len delegátky už v čase stretnutia existujúcich miestnych odborov, ale aj delegátky odborov, ktoré sa len v blízkej alebo relatívne blízkej budúcnosti chystali vzniknúť. Napríklad odbor v Dolnom Kubíne bol založený až 27. júna 1920, Odbor v Liptovskom Mikuláši 13. apríla 1920. Bližšie VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 183, s. 200.

- 27 K zakladaniu miestnych odborov vyzvala, popri žiadosti o finančnú podporu spolku, vo svojom referáte spolková tajomníčka. SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica valného zhromaždenia Živeny, spolku slovenských žien, ktoré bolo dňa 5. augusta 1919 v Turčianskom Sv. Martine vo veľkej dvorane župného domu*.

- 28 VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 74. Boli to odbory v Banskej Bystrici, Trenčíne, Mošovciach, Ružomberku, Partizánskej Ľupči (vtedy Nemeckej – pozn. I. Š.), Kremnici a Košiciach. Podľa správy o činnosti spolku uverejnenej v časopise *Živena* vzniklo do septembra 1919 päť miestnych odborov – prvý v Mošovciach, nie v Banskej Bystrici ako uvádza Votrubová, oba však vznikli v máji 1919, ako druhý uvádza časopis *Živena* odbor v Kláštore pod Znievom, Votrubová naopak jeho vznik zaradila až do roku 1921, podľa časopisu *Živena* nasledovali Banská Bystrica, Ružomberok a Nemecká Ľupča. Bližšie Miešaná beseda. Spolkové zprávy.

pomer miestnych odborov k centru, a to vyžadovalo zmenu spolkových stanov. Uvedenú záležitosť spolok riešil už na zasadnutí výboru 31. mája 1920 v druhom bode programu. Výbor dal na zhromaždení návrh vytvoriť užší výbor, ktorého úlohou bude vypracovať stanovy miestnych odborov.³⁰ Zmena stanov bola riešená na mimoriadnom valnom zhromaždení spolku 3. júla 1920.³¹ Návrh stanov zostavil podľa stanov *Moravskej Národnej Jednoty* František Mareš a na zhromaždení ho prečítal člen výboru Otto Škrovina. Návrh bol prerokovaný a prijatý s istými zmenami. Zaznačené zmeny sa týkali platenia financií. Odbory mali povinnosť ústrednému spolku – tak nazvali ústredie – odvádzať len členské poplatky a mimoriadne príjmy si mali nechávať pre vlastnú potrebu. Zhromaždenie sa dohodlo dať stanovy vytlačiť a poslať ministerstvu na schválenie.³² Podľa nových stanov sa na správe spolku podieľali tri činitelia, výbor a valné zhromaždenie odborov, ústredný výbor a valné zhromaždenie spolku. Organizačná správa miestneho odboru bola podobná správe spolku ako celku. Každý odbor si mal voliť výbor s účinnosťou jedného roku,

Živena. In: *Živena*, roč. 10, č. 2, september 1919, s. 39-40. Všetky novovzniknuté odbory, ak sa berú do úvahy údaje z časopisu, vznikli v blízkosti alebo aspoň relatívnej blízkosti Martina. Prvý miestny odbor bol založený v Banskej Bystrici v máji 1919 Drahotínou Kardoššovou a Teréziou Vansovou. Bližšie VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 161.

29 Boli to odbory v Brezne, Dolnom Kubíne, Liptovskom Mikuláši, Ľubietovej, Lučenci, Pukanči, Slovenskej Ľupči, Slovenskom Pravne, Topoľčanoch, Veľkej Bytči, Zvolene a Zvolenskej Slatine. Bližšie VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 74.

30 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica výborového zasadnutia, ktoré bolo 31. mája 1920 o 3-hodine popoludní v miestnosti kasína v Turčianskom Sv. Martine*.

31 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica mimoriadneho valného zhromaždenia, ktoré bolo dňa 3. júla 1920 o 3 hodine popoludní v miestnosti kasína v Turčianskom Sv. Martine*. Dátum 3. júl je spomenutý aj v časopise *Živena*. Bližšie Spolkové zprávy. Valné zhromaždenie Živeny. In: *Živena*, roč. 11, február 1921, č. 2, s. 39, s. 40. Podľa Štefany Votrubovej aj Jarmily Tkadlečkovej-Vantuchovej sa konalo nie 3. júla ale 3. júna. Bližšie VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 73; TKADLEČKOVÁ-VANTUCHOVÁ, Jarmila: *Živena – spolok slovenských žien*. Bratislava : Epoque, 1969, s. 75.

32 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica mimoriadneho valného zhromaždenia, ktoré bolo dňa 3. júla 1920 o 3 hodine popoludní v miestnosti kasína v Turčianskom Sv. Martine*. Roku 1922 delegátka miestneho odboru v Ružomberku poslala ústrediu návrh zvýšenia členského príspevku z 10 na 12 korún a vyberanie zápisného vo výške 5 korún. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 4 (1922 – 1929). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica schôdzky delegátok miestnych odborov a ústredného výboru, ktorá bola dňa 8. augusta 1922 o 2. hodine popoludní v Turčianskom Sv. Martine, v miestnosti školy Živeninej*.

pričom počet členov výboru a ich náhradníkov (lebo okrem členov výboru si mali voliť aj ich – pozn. I. Š.) závisel od celkového počtu členov miestneho odboru. Ku vzniku odboru bolo potrebných minimálne desať členov, pričom sa do jedného odboru mohli združiť aj členovia niekoľkých susedných miest.³³ Pri vzniku stanov sa počítalo aj s možnosťou členstva v mieste s chýbajúcim odborom. Vtedy sa členovia mali prihlásiť do martinského ústredia. Minimálny počet členov výboru bol päť, počet náhradníkov dvaja, pri počte členov v rozmedzí 50 – 100 volili sedem členov výboru a troch náhradníkov, pri počte 100 – 200 volili deväť členov a štyroch náhradníkov, ak nad 200 členov, volili za každých 200 členov ešte troch členov výboru a jedného náhradníka, a to až do najvyššieho počtu pätnásť členov výboru a sedem náhradníkov.³⁴

Organizácia miestnych odborov, ich funkcia, vzťah k spolku, práva a povinnosti boli osobitne mimo 8. bodu spolkových stanov rozoberajúceho činnosť odborov uvedené aj v osobitných *Stanovách miestneho odboru „Živeny“, spolku slovenských žien*.³⁵ Stanovy boli rozposielané jednotlivým miestnym odborom a obsahovali aj osobitné kolónky na doplnenie názvu odboru, župy, v ktorej sa nachádzal. Podľa uvedených stanov miestny odbor bol vo vzťahu k spolku filiou. Cieľom odboru bolo podporovať spolkové ciele a cez to najmä ústredný výbor pri zriaďovaní, správe a podpore ústavov zriadených v obvode

33 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy Živeny spolku slovenských žien*. Turčiansky Sv. Martin, 1920.

34 Podľa vzoru centra mali byť odbory spravované aj z hľadiska stretávania sa. Odborové schôdzky delili na výborové, členské a valné zhromaždenia na riadne a mimoriadne, pričom výborové schôdzky sa mali konať raz mesačne, členské zvoláva výbor podľa potreby, ale najmenej raz za pol roka, riadne valné zhromaždenie sa uskutočňuje raz ročne do termínu 15. júla, mimoriadne v prípadoch, že ho žiadala pätina členov, výbor odboru alebo samotný ústredný výbor. Povinnosťou voči ústrednému výboru bolo vyberanie zápisného a príspevkov, pričom účty a zoznam členov posielal výbor odboru do 15. júla. V polovici úradného roku boli odbory ústredím vyzývané poslať polročné účty. Spolkové účty boli predkladané na kontrolu dozornému poverenictvu. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy Živeny spolku slovenských žien*. Turčiansky Sv. Martin, 1920, s. 7; Spolkové zprávy. Stanovy „Živeny, spolku slovenských žien“. In: *Živena*, roč. 10, 1920, č. 11-12, s. 232-235. Uvedený článok obsahuje aj *Stanovy miestneho odboru „Živeny“, spolku slovenských žien*.

35 Aj keď sú stanovy samostatným celkom s osobitným nadpisom na novej strane, podľa čísel strán (14-16) nadväzujú na stanovy spolku z roku 1920. Pri nich je rok 1920 dopísaný len rukou, spolu s dátumom konania mimoriadneho valného zhromaždenia 3. júl 1920, miestom konania Turčianskym Sv. Martinom a podpismi predsedníčky Šoltésovej a tajomníčky Elzy Vančovej spolu s uvedením ich funkcií. Zápis rukou bol zrejme vykonaný dodatočne, nakoľko stanovy sú tlačené a na mimoriadnom valnom zhromaždení, ktorého dátum je na nich rukou dopísaný, vznikla ešte len dohoda o ich vytlačení. Na rozdiel od stanov spolku z roku 1919 však neobsahujú tlačou napísané potvrdenie stanov spolu s dátumom a menom potvrdzovateľa. SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy miestneho odboru „Živeny“, spolku slovenských žien*.

odboru. Na realizáciu cieľov mal využívať finančné prostriedky získané formou členských príspevkov, dobrovoľných darov od priaznivcov, z úradne povolených zbierok, poručenstiev a výnosov z kultúrnych podujatí. Vzťah medzi ústredným spolkom a výborom bol vyjadrený prostredníctvom paragrafu 4, v ktorom je uvedené, že miestny odbor vzniká „na zakročenie ústredného výboru na základe stanov Živeny“.³⁶ Ale paralelné sú aj vyjadrenia v zápisniciach a samotných stanovách, kde je spomínaná potreba zakladať miestne odbory zo strany ústredia. Aj celková iniciatíva pomoci a usmerňovania išla od ústredia k odborom. Výbor sa špeciálne zaujímal o miestne odbory posielaním delegátok, návštevami³⁷ a obežníkmi. Miestne odbory boli spolkom chápané nielen ako prostriedok

36 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy miestneho odboru „Živeny“, spolku slovenských žien.*

37 Roku 1920 riešil miestny odbor v Banskej Bystrici isté nedorozumenie (v zápisnici, v informáciách o správach delegátok nebolo bližšie konkretizované – pozn. I. Š.) a nakoľko ho nevedel vyriešiť sám, do odboru šiel František Mareš, ktorý mal následne o stave a riešení podať ústrediu správu. Z informácie nie je jasné, či cestu do odboru navrhol sám, alebo sa na tom uzniesol výbor. Pri správe je však poznámka, že vyriešenie problému uvedenou cestou prijal výbor s vďačnosťou. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica výborového zasadnutia, ktoré bolo dňa 8. marca 1921 o 2-jej hodine popoludní v miestnosti kasína.* O výborovej schôdzke bola podaná správa aj v spolkovom časopise, ktorý okrem iného konkretizoval aj spor v Banskej Bystrici a Topoľčanoch, kde v oboch prípadoch išlo o rozpor medzi miestnym odborom a učiteľkou jeho školy a Mareš bol o pomoc výborom požiadaný. Článok zároveň podrobne referoval o nepriaznivých pomeroch v Lučenci, súvisiacich s národnostnými a politickými pomermi v meste so slovenskou menšinou, podľa článku prevažovala „sila obyvateľstva celkom zmaďarčeného a maďarsko-komunistického“. Bližšie Spolkové zprávy. Výborová schôdzka Živeny. In: *Živena*, roč. 11, 1921, č. 4, s. 79. Problémy podobného charakteru mali aj iné miestne odbory, zmieňuje sa o tom aj TKADLEČKOVÁ-VANTUCHOVÁ, Jarmila: *Živena – spolok slovenských žien*. Bratislava: Epoque, 1969, s. 75-76. Dozvedieť sa o nich možno zo správ delegátok na výborových zasadnutiach, ktoré boli zaznačené v zápisniciach a správach z výborových zasadnutí uverejňovaných pravidelne v spolkovom časopise *Živena*. Bolo pravidlom, že o návštevách v miestnych odboroch podávali členovia, ktorí návštevu vykonali, na výborovom zasadnutí správu. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru; inv. č. 4 (1922 – 1929). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. Niektoré miestne odbory prechádzali roku 1922 už krízou, napríklad delegátka miestneho odboru v Mošovciach, ktorý vznikol ako jeden z prvých a nachádzal sa aj blízko martinského centra, prosila ústredie o pomoc v dôsledku situácie hrozby rozpadu odboru (v zápisnici z neuvedených príčin – pozn. I. Š.). Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru; inv. č. 4 (1922 – 1929). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica schôdzky delegátok miestnych odborov a ústredného výboru, ktorá bola dňa 8. augusta 1922 o 2. hodine popoludní v Turčianskom Sv. Martine, v miestnosti školy Živeninej.*

rozširovania činnosti spolku na celé územie Slovenska, ale najmä v začiatkoch aj ako prvok povzbudenía do ďalšej činnosti. Referáty delegátok boli počúvané s očakávaním a bývala im venovaná veľká pozornosť. Ústredie podporovalo odbory aj finančne.³⁸

Podľa údajov v spolkových stanovách o predpokladaných počtoch členov miestnych odborov v budúcnosti zostavovatelia počítali s obrovským nárastom nielen miestnych odborov, ale aj ich členov. Ich predstavy boli zrejme vyvolané rýchlym rastom počtu miestnych odborov v prvých rokoch po vzniku Československej republiky. Podľa správy tajomníčky prednesenej na valnom zhromaždení 25. augusta 1920 vzrástol počet členov spolku od prevratu o 1183 osôb a keďže všetkých členov mal spolok v čase konania zhromaždenia 1789, ich počet stúpól v priebehu dvoch rokov o viac ako 100%.³⁹ Počet odborov a ich členov neskôr nestúpól tempom predchádzajúceho obdobia. Valné zhromaždenie roku 1920 bolo podľa správy uverejnenej o ňom v spolkovom časopise ešte plné entuziazmu, ale už o dva roky neskôr sa na stretnutí ústredného výboru 27. júna 1922 objavil návrh neskoršej predsedníčky spolku Anny Halašovej, ktorý poukazoval na nedostatok a nie predpokladaný vzrast – nielen príjmov, ale aj členov.⁴⁰ V rokoch 1922 – 1927 vznik nových odborov stagnoval, roku 1927 ich počet začal znova stúpať v dôsledku hospodárskeho rozmachu.⁴¹

Z hľadiska organizácie sa schôdze predsedníctva ústredného výboru spolku konali od roku 1922 dvakrát mesačne, na rozdiel od predchádzajúcich nepravidelných stretnutí, obyčajne sa konali iba pred zasadnutím výboru. Neskôr podľa potreby aj každý týždeň.⁴² Schôdze výboru sa od roku 1922 konali každý mesiac a od roku 1927 raz za

38 Koncom roku 1920 mal miestny odbor v Turčianskom Sv. Martine, ktorý bol založený 18. augusta 1920 odlúčením od martinského ústredia, voči centru dlžobu vo výške 11 000 korún. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 3 (1895 – 1921). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnica výborového zasadnutia, ktoré bolo dňa 8. marca 1921 o 2-jej hodine popoludní v miestnosti kasína*. Zmienka o dátume vzniku odboru, resp. jeho odčlenenia od ústredia bližšie VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 261.

39 S počtom členov vzrastal aj majetok spolku, o 53 958,18 korún a k 30. máju 1920 dosahoval výšku 94 555, 91 korún. Bližšie Spolkové zprávy. Valné shromaždenie Živeny. In: *Živena*, roč. 11, 1921, č. 2, s. 39-40. So zvýšením počtom členov a odborov vzrastali aj administratívne úlohy.

40 Podľa Halašovej návrhu starí – v zmysle do spolku už dlho patriaci členovia, ktorí už mali vyplatený svoj členský príspevok, sa mali stať znovu jeho podporujúcimi členmi. Zároveň apelovala na členov cestou ústredného výboru, aby získavali nových členov. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 4 (1922 – 1929). Zápisnice valných zhromaždení a ústredného výboru. *Zápisnice zasadnutia Ústredného výboru Živeny, ktoré bolo dňa 27. júna 1922 o 2. hodine popoludní v miestnosti kasína v Turčianskom Sv. Martine*.

41 TKADLEČKOVÁ-VANTUCHOVÁ, Jarmila: *Živena – spolok slovenských žien*. Bratislava : Epocha, 1969, s. 76.

42 VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 75.

dva mesiace.⁴³ Uvedené počty zasadnutí správnych jednotiek spolku sú jednou z ukážok vzrastu spolkovej činnosti a s ňou súvisiacej administratívy. Roku 1923 nastala zmena v dátume začiatku a konci správneho roku, ktorý dovtedy končil 1. júlom⁴⁴ a týkala sa aj účtovníctva. Na základe žiadosti ministerstva sociálnej pečlivosti boli záverečné účty spolku od roku 1923 robené koncom občianskeho roka.⁴⁵

Vzrast počtu odborov so sebou prinášal nárast administratívy, čo malo za následok vznik nových administratívnych funkcií. Už roku 1920 sa z organizačných dôvodov musela napríklad rozdeliť práca tajomníčky medzi dve osoby – jedna dostala na starosť riešenie organizačných záležitostí spolku a druhá kultúrnych. Roku 1923 ešte pribudla tretia tajomníčka pre oblasť literárnej práce.⁴⁶ Roku 1928 sa funkcia pokladníčky rozšírila o úrad pokladníčky a účtovníčky. Funkciu zapisovateľky konala tajomníčka, neskôr sekretárka a od roku 1928 bola vybraná na prácu stála osoba. Úrad sekretárky vznikol ešte roku 1921. Roku 1923 stúpol počet členov výboru oproti pôvodnému počtu 30 na 36 členov. V priebehu 20. rokov nastala zmena aj v rozdelení členstva. Roku 1929 mal spolok okrem zakladajúcich, riadnych a čestných členov ešte rodinných.⁴⁷

Nasledujúci rok nastala zmena v predsedníctve spolku. Predsedníčkou sa stala Anna Halašová, ktorá dovtedy zastávala spomenutú funkciu v miestnom odbore v Martine.⁴⁸

V období po vzniku Československej republiky vzniklo viacero spolkov a s niektorými z nich sa *Živena* dostala do kontaktu a spolupráce, najmä s *Maticou slovenskou*

43 VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 76.

44 VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 76; TKADLEČKOVÁ-VANTUCHOVÁ, Jarmila: *Živena – spolok slovenských žien*. Bratislava : Epoque, 1969, s. 78.

45 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, B. Spisový materiál, šk. č. 18, inv. č. 86. (1923) Obežníky ústredia. Z ústredného výboru Živeny v Turčianskom Sv. Martine.

46 TKADLEČKOVÁ-VANTUCHOVÁ, Jarmila: *Živena – spolok slovenských žien*. Bratislava : Epoque, 1969, s. 78; VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 74.

47 VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 82. Podľa jej záznamov mali miestne odbory roku 1930 spolu 5367 členov, z ktorých bol 1 podporujúci, 7 rodinných, 10 čestných, 260 zakladajúcich a 5089 riadnych, s. 82.

48 VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 77. V predsedníckej funkcii nahradila pre vek odstupujúcu Elenú Maróthy-Šoltésiovú, ktorá bola v poradí druhou spolkovou predsedníčkou od jeho vzniku. Anna Halašová bola do funkcie predsedníčky zvolená valným zhromaždením 2. februára 1927. Spolkový časopis podal o tom členom a čitateľom správu obsahujúcu aj Šoltésovej ďakovacu reč a článok stručne informujúci o jej spolkovej činnosti vo funkcii predsedníčky. Zo 60-ročnej dovtedajšej existencie spolku bola 2/3 času jeho predsedníčkou. Bližšie Kronika. Úprimnú vďaka; Zmena v predsedníctve Živeny. In: *Živena*, roč. 17, 1927, č. 1, s. 17.

a *Československým Červeným Krížom*.⁴⁹ Spoločné schôdzky spomenutých troch spolkov sa konali od roku 1923.⁵⁰ Spolok v uvedenom období nadviazal v niektorých miestach spoluprácu aj s *Masarykovou ligou proti tuberkulóze*.⁵¹ Roku 1923 sa spolok stal členom *Ženskej národnej rady v Prahe*. Pražská korporácia v tom čase už združovala väčšinu československých ženských spolkov a pracovala v oblasti riešenia rozličných otázok, týkajúcich sa žien. Okrem vstupu do *Ženskej národnej rady* ústredie Živeny roku 1923 nadviazalo styky s československou *Ženskou ligou pre mier a slobodu* a menovalo svoju delegátku do komitétu na zaopatrenie československých zástav.⁵²

Zmena v organizácii miestnych odborov nastala roku 1928. V dôsledku ich zvýšeného počtu už bolo komplikovanejšie riadiť ich činnosť z jedného centra, preto boli rozdelené do okresov.⁵³ Roku 1931 bol spolok organizačne rozdelený do troch stupňov, a to ústredia so sídlom v Martine, štyroch okresov s vlastnými výbormi – východného, západného, severného, stredoslovenského – a miestnych odborov.⁵⁴

49 O ich spolupráci sa bližšie zmieňuje aj VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 77. s. 144-149.

50 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, šk. č. 18, inv. č. 86. (1923) Obežníky ústredia. *Z ústredného výboru Živeny v Turčianskom Sv. Martine*.

51 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, B. Spisový materiál, šk. 18, inv. č. 87. (1924) Obežníky ústredia. *Z kroniky spolkov*.

52 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, B. Spisový materiál, šk. č. 18, inv. č. 87. Obežníky ústredia a miestnych odborov. *Všetkým odborom „Živeny“!*

53 Podľa Votrubovej roku 1929. Návrh k rozdeleniu odborov na okresy bol podľa nej už roku 1925 a roku 1926 pokusne založili Bratislavský okres, ktorý však začal pracovať až s ostatnými novovytvorenými okresmi roku 1930. Bližšie VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 78. O vytvorení obvodov, podľa obsahu išlo o funkciu, akú mali neskôr okresy, len iný názov, sa rokovalo už roku 1924 na schôdzi ústredného výboru 26. mája uvedeného roku. Uvažovalo sa o potrebe „sriadenia obvodového“, od ktorého očakávali vzrast spolku a jeho činnosti. Navrhované boli štyri obvody, a to v Martine, Bratislave, Košiciach a Lučenci. Ich úlohou malo byť zakladanie nových miestnych odborov a koordinácia spolupráce už existujúcich. Podľa správy činnosť obvodu už fungovala v Bratislave. Sídla obvodov boli z z geografického hľadiska určené tak, aby zabezpečovali správu na východe, západe, juhu aj severe krajiny. V novembri 1925 bol pri už zrealizovaných obvodových schôdzkach namiesto Lučenca uvedený Zvolen. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, B. Spisový materiál, šk. č. 18, inv. č. 88. (1925) Obežníky ústredia. *Z ústredného výboru Živeny v Turčianskom Sv. Martine*

54 VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy a práca*. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 78. Do uvedeného roku bolo podľa nej založených 72 miestnych odborov, z ktorých bolo v spomenutom roku činných 60. Tkadlečková-Vantuchová v knihe o spolku uvádza päť okresov. Podľa nej roku 1928 sa v dôsledku potreby vyvolanej veľkým počtom odborov uskutočnila decentralizácia správy na päť okresov: východný, západný, severný, stredoslovenský a spišský, od roku 1930 so sídelnými mestami Bratislava, Žilina,

Roku 1928 valné zhromaždenie schválilo ďalšiu zmenu stanov a zároveň rozšírilo stanovby odborov za účelom hospodárskeho posilnenia spolku.⁵⁵ Napriek stúpajúcemu počtu odborov aj členov mal spolok vždy problémy s nedostatkom financií. Snaha organizovať valné zhromaždenia mimo sídla spolku bola prvýkrát zrealizovaná až roku 1929.⁵⁶

Začiatkom 30. rokov bola funkcia okresov, oblasť a ciele pôsobenia zakotvená aj prostredníctvom osobitných stanov.⁵⁷ Cieľom okresov malo byť zlepšenie kvality práce spolku, mali byť medzičlánkom medzi odborom a ústredím. Podľa paragrafu 5 spolkových stanov „Každý odbor Živeny, spolku slovenských žien, musí byť členom okresu.“ Na správe okresu sa podieľal výbor a predsedníctvo. V stanovách bola vyjadrená istá závislosť okresu od ústredného výboru, podľa formulácie v paragrafe 11: „O veciach celospolkových môže okres usnášať len pri súhlase ústredného výboru.“ Výbor okresu mal povinnosť zasielať ústrednému výboru správy o svojej činnosti za minulé správny rok, najmä správu revízorskú, pokladničnú a účtovnícku.⁵⁸ Vznik okresov viedol k decentralizácii spolku, ktorá preň mala nepriaznivé dôsledky.⁵⁹

Spolok mal na začiatku 30. rokov rozsiahle plány, okrem už existujúcich škôl, práci v oblasti vedenia kurzov, prednášok, vydateľskej činnosti a kultúrnych podujatí, ktoré robil aj predtým, chcel zriaďovať napríklad dielne, závody a penziónáty.⁶⁰ Organizačná forma systému ústredie, okres a obvod mala tomu len napomôcť. Financie na činnosť

Zvolen, Spišská Nová Ves a Michalovce. Bližšie TKADLEČKOVÁ-VANTUCHOVÁ, Jarmila. *Živena – spolok slovenských žien*. Bratislava : Epoque, 1969, s. 76-77. Podľa nej návrh na realizáciu delenia správy spolku aj na okresy priniesol ešte roku 1923 František Mareš, s. 77.

55 TKADLEČKOVÁ-VANTUCHOVÁ, Jarmila: *Živena – spolok slovenských žien*. Bratislava : Epoque, 1969, s. 78.

56 Roku 1929 bolo valné zhromaždenie v Liptovskom Mikuláši. Bližšie VOTRUBOVÁ, Štefana: *Živena jej osudy* a práca. Turčiansky Sv. Martin : Živena, spolok slovenských žien, 1931, s. 77.

57 Stanovy obsahovali desať paragrafov: 1. Meno, sídlo a rokovacia reč, 2. O cieľoch a prostriedkoch, 3. Majetok, Členovia okresu, 5. Správa okresu, 6. Dozorčie práva ústredného výboru, 7. Ručenie za záväzky okresov, 8. Spory, 9. Zaniknutie okresu, 10. Všeobecné ustanovenia. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy okresu Živeny, spolku slovenských žien*.

58 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy okresu Živeny, spolku slovenských žien*.

59 Vytvorením okresov sa ústredie podľa tvrdení dozorného povereníctva vzdalo svojho prirodzeného práva možnosti kontrolovať členstvo spolku a nemalo potrebný kontakt s odborními a ich činnosťou. Podľa názorov dozorného povereníctva samostatnosť odborov mala za následok vznik rôznych neprijemností, v správe nazvaných „*neprístopnosťami*“. Bližšie Slovenská národná knižnica – Archív literatúry a umenia v Martine. Fond Živena. Sign. 216 FK 16. *Zpráva dozorného povereníctva o revízii záverečných účtov Živeny, spolku slovenských žien v Ústredí v Turčianskom Sv. Martine*.

60 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny, A. Úradné knihy, šk. č. 1, inv. č. 1 (1870 – 1948). Stanovy Ústredia a miestnych odborov okresu. *Stanovy okresu Živeny, spolku slovenských žien*.

mal získavať okrem členských príspevkov odborov aj formou spomenutých darov, úradne povolených zbierok, výnosov z publikácií a kultúrnych podujatí, pôžičiek a poručenstiev. V dôsledku prehlbujúcej sa hospodárskej krízy sa však nepodarilo splniť všetky stanovené očakávania. Spolok bol závislý od subvencií a podpory zo strany štátu.⁶¹

Počas 30. rokov boli odbory základnou organizačnou jednotkou spolku s vlastnými stanovami.⁶² Okresy a cez ne aj ústredie a celý spolok sa o činnosti jednotlivých odborov dozvedal prostredníctvom výročných správ, ktoré posielali okresnému predsedníctvu a to z nich následne zostavovalo tlačene správy.⁶³ Členovia odborov sa stretávali na členských schôdzach, ktoré okrem kultúrneho a informačného zámeru plnili aj zoznamovaciu funkciu. Súčasťou členských schôdzok boli aj kultúrne a vzdelávacie akcie, napríklad prednášky.⁶⁴ Realizovali ich buď členovia odboru alebo pozvaní hostia, odbory si ich zvykli vymieňať. Svoju činnosť rozširovali aj na okolité dediny, kontakty medzi dedinou a odborom sa udržiavali prostredníctvom dôvernícok z dedín.⁶⁵

Miestne odbory nie vždy pracovali tak, ako to od nich ústredie očakávalo. Odbory v ich činnosti nielen usmerňovalo, ale ju aj kontrolovalo. Niektoré mali problém s vedením administratívy, na čo poukázala aj Jarmila Tkadlečková-Vantuchová, napríklad na ich nevšímavosť voči spolkovým obehníkom. Ústredie kontrolovalo odbory aj po stránke finančnej, napríklad prostredníctvom revízorov účtov, ktorí neboli vždy s finančným vedením odborov spokojní.⁶⁶

61 Podpora mala rôzne formy. Napríklad roku 1938 ministerstvo financií priznalo odborom spolku oslobodenie od dane z obratu od výkonov a dodávok nimi prevádzaných podľa paragrafu 3 spolkových stanov. Oslobodenie sa ale netýkalo príjmov z divadelných, hudobných a spevác-kých akadémií a zábav. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 52. (1938) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV. *Výbor 27. IV. 1938.*

62 Roku 1937 mal spolok 99 odborov. Bližšie SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 52. (1938) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV. *Zpráva o činnosti Živeny, spolku slovenských žien, za 67. správny rok od 1. januára do 31. decembra 1937. A. Zpráva ústredného výboru.*

63 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 52. (1938) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV. *Zpráva o činnosti Živeny, spolku slovenských žien, za 67. správny rok od 1. januára do 31. decembra 1937. A. Zpráva ústredného výboru.*

64 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 52. (1938) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV. *Zpráva o činnosti Živeny, spolku slovenských žien, za 67. správny rok od 1. januára do 31. decembra 1937. A. Zpráva ústredného výboru.*

65 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 52. (1938) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV. *Zpráva o činnosti Živeny, spolku slovenských žien, za 67. správny rok od 1. januára do 31. decembra 1937. A. Zpráva ústredného výboru.*

66 Roku 1938 bol pre odbory zostavený obehník o vedení účtovníctva. V správe výboru bolo následne uvedené, že: „*Pár odborov niektoré rady využilo.*“ Nie je známe, koľkých odborov sa problémy s účtovníctvom týkali, ale obehník ústredia využilo v praxi len málo. Odborom to

Roku 1937 mal spolok päť okresov, z ktorých štyri sa nachádzali na Slovensku a jeden v Čechách. Českým bol Pražský okres, ktorý pozostával z jedného miestneho odboru v Prahe. Okresy mali ročne dve schôdzky, jarnú a jesennú, ktoré sa vždy konali v inom odbore. Severný okres mal schôdzu v Sučanoch, Stredný v Revúcej a Lučenci, Západný okres v Piešťanoch a Leopoldove. Východný okres mal roku 1936 schôdzu v Sobranciach a Spišskej Novej Vsi.⁶⁷

Politické zmeny konca 30. rokov výrazne zasiahli do činnosti a organizácie spolku *Živena*. Po Viedenskej arbitráži stratil štrnásť odborov, Petržalku, Komárno, Párkaň, Levice, Nové Zámky, Lučenec, Rimavskú Sobotu, Jelšavu, Rožňavu, Štítnik, Tornaľu, Košice, Veľké Kapušany a Vráble. Neskôr prišiel o odbor v Sobranciach. Strata odborov bola aspoň čiastočne nahradená vznikom nových, v Píle pri Tisovci, Lazoch pod Makytou, Topoľčiankach a Vyšnom Kubíne.⁶⁸

Vedenie spolku si uvedomovalo dôležitosť miestnych odborov a zároveň stále počítalo ich nedostatok, nakoľko sa nepodarilo splniť prvotné ambície rozšíriť činnosť na úplne celé územie Slovenska, v zmysle existencie spolku v každom meste a dedine. Na výbore 27. apríla 1938 bola pri organizačných záležitostiach prejednávaná potreba vzniku nových odborov. Podľa údajov nemal spolok v uvedenom roku svoje odbory vo viacerých väčších mestách, sídlach okresných úradov. Spolok si preto dal opäť za cieľ zakladať odbory a ziskávať nových členov. Podľa zaznamenaných údajov spolok nemal roku 1938 miestne odbory ešte v 22 okresných mestách. V západnom okrese spolku to boli mestá: Stará Ďala, Galanta, Dunajská Streda, Šaľa nad Váhom, Šamorín, Želiezovce. Vo východnom okrese: Gíraltovce, Gelnica, Kráľovský Chlmec, Medzilaborce, Mol-

zrejme vyčítilo aj ústredie, pretože za informáciou o obežníkoch a ich využití nasledovala informácia o právomoci revízorov ústredia kedykoľvek vykonať kontrolu účtovníctva odborov. Uvedenú právomoc ústredie využilo a zistilo porušenia stanov zo strany niektorých odborov (bez uvedenia presného počtu porušovateľov – pozn. I. Š.) pri kultúrnych a sociálnozdravotných akciách. Niektoré odbory síce podporovali uvedené druhy činnosti, ale len formou výberu peňazí z pokladnice a darovania ich na určitý kultúrny alebo sociálnozdravotný cieľ. Odbor sa tak stával len sprostredkovateľom financií pre iný spolok. Porušenie stanov odbory zdôvodňovali odporúčaniami ústredia podporovať kultúrnu a zdravotnú činnosť. Ústredie malo výhrady k používaniu peňazí z odborovej pokladnice na zbierky a navrhlo realizovať ich formou súkromných zbierok alebo použitím len malej sumy pokladničných peňazí. Uvedené otázky sa mali prejednávať na okresných schôdzkach. Blížšie SNA v Bratislave. Fond *Živena*, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 52, (1938) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV *Výbor 27. IV. 1938*.

67 SNA v Bratislave. Fond *Živena*, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 52. (1938) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV. *Zpráva o činnosti Živeny, spolku slovenských žien, za 67. správny rok od 1. januára do 31. decembra 1937. A. Zpráva ústredného výboru.*

68 SNA v Bratislave. Fond *Živena*, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 53. (1939) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV. *Zpráva ústredného výboru Živeny, spolku slovenských žien, za rok 1938. /Prednesené na valnom shromaždení 30. IV. 1939.*

dava nad Bodvou. V strednom okrese: Feledínce, Tornaľa, Šahy a Modrý Kameň, v severnom okrese: Považská Bystrica, Ilava, Kysucké Nové Mesto, Námestovo, Trstená.⁶⁹

Pri príležitosti 70. výročia vzniku spolku začalo ústredie za pomoci absolventiek odbornej školy pre ženské povolania veľkú akciu získavania nových členov.⁷⁰ Roku 1939 mal spolok 80 miestnych odborov a na dedinách pracovali dôverníčky.⁷¹

Začiatkom decembra 1938 spolok predložil predsedovi vlády, ministrovi školstva a národnej osvety, ministrovi sociálnej pečlivosti a krajinskému predsedovi pracovný program, týkajúci sa budúcej kultúrnej, ľudovýchovnej a sociálnozdravotnej činnosti. Realizovaný bol následne už roku 1939.⁷² V uvedenom roku spolok organizačne pozostával z ústredia so sídlom v Martine a piatich okresov – Západného so sídlom v Bratislave, Severného v Žiline, Stredného vo Zvolene a Východného v Spišskej Novej Vsi.⁷³

V období rokov 1918 – 1939 spolok Živena po organizačnej stránke prešiel rozsiahlymi zmenami. V dôsledku novej spoločensko-politickej situácie po vzniku Československej republiky a aj vďaka podpore zo strany štátu sa jeho predstaviteľom podarilo zrealizovať veľkú časť svojich cieľov. Prostredníctvom miestnych odborov rozšíril svoje pôsobenie do viacerých obcí Slovenska. Vznik odborov mal za následok nárast organizačnej štruktúry do podoby trojstupňového zriadenia – odbor, okres a ústredie. Uvedené organizačné zmeny našli odraz aj vo vnútrospolkovom živote.

69 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 52. (1938) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV. Výbor 27. IV. 1938.

70 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 53. (1939) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV. Zpráva ústredného výboru Živeny, spolku slovenských žien, za rok 1938. /Prednesené na valnom shromaždení 30. IV. 1939.

71 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 53. (1939) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV. Zprávy ústredného výboru Živeny, spolku slovenských žien za rok 1939.

72 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 53. (1939) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV. Zpráva ústredného výboru Živeny, spolku slovenských žien, za rok 1938. /Prednesené na valnom shromaždení 30. IV. 1939; Zprávy ústredného výboru Živeny, spolku slovenských žien za rok 1939.

73 SNA v Bratislave. Fond Živena, spolok slovenských žien 1870 – 1951. I. Ústredie Živeny. B. Spisový materiál, šk. č. 14, inv. č. 53. (1939) Materiály valných zhromaždení a zasadnutí ÚV. Zprávy ústredného výboru Živeny, spolku slovenských žien za rok 1939.

KRONIKA, RECENZIE, GLOSY
CHRONICLE, REVIEWS, ANNOTATIONS

Frontiers, Regions and Identities in Europe.
Edited by S. G. Ellis, R. Eßer with J.-F. Ber-
dah, M. Řezník. Pisa : Plus-Pisa university
press, 2009. 313 s. ISBN 978-88-8492-652-4.

Zborník statí s názvom Hranice, regióny a identity v Európe je jedným z približne troch desiatok publikácií, ktoré vznikli ako súčasť výskumného projektu CLIOHRES.net. Tento projekt podporila Európska komisia v 6. rámcovom programe. Cieľom rozsiahleho interdisciplinárneho výskumu sa stalo preskúmať, ako sa v Európe vyvíjali rozdiely, spojenia, konflikty či pozitívne interakcie v minulosti a ako sa môžu vyvíjať v budúcnosti. Celý projekt bol rozdelený do 6 tematických skupín, pričom anotovaný zborník je v poradí štvrtým výstupom tematickej skupiny 5 (Hranice a identity).

Spoločným menovateľom jednotlivých štúdií v zborníku sú tri pojmy – hranice, regióny, identity, ktoré sú úzko prepojené. Povedané slovami autorov predhovoru, regióny sú ohraničené hranicami a identity sa formujú vďaka predstavám, ktoré ľudia získavajú na základe geografických, kultúrnych či politických determinantov v rámci svojho životného priestoru, hoci koncept týchto pojmov je samozrejme komplikovanejší.

Príspevky v tomto zväzku sú rozdelené do troch tematických blokov, pričom v prvom bloku s názvom Regionálna pamäť je len jediný text – od českého historika Miroslava Hrocha. Vo svojej úvahe o úlohe histórie v (re)konštrukcii regionálnej identity sa venuje otázke špecifik regionálnych dejín v porovnaní s národnými dejinami. Dôraz pritom kladie na terminologické zvládnutie problematiky. Vymedzuje pojmy národ a región. Na tomto základe potom typologizuje regionálne dejiny, ktoré definuje trojako. Regionálne dejiny je možné podľa neho vnímať ako súčasť dejín národa (príp. národného štátu), ako dejiny národného hnutia (v tomto prípade regionálne dejiny prechádzajú do národných dejín) alebo ako dejiny makroregiónu, ktorý zahŕňa dejiny niekoľkých národov. Konštatuje, že spoločným znakom všetkých troch podôb regionálnych dejín je ich parcialita, koncentrácia na kultúrne,

sociálne a hospodárske dejiny, premenlivosť hraníc a slabá či žiadna predstava „nepriateľa“ v susedstve.

Druhý blok sa nazýva Agendy a čitateľ v ňom nájde vstupný text R. Eßera a tri štúdie, ktoré sa venujú regionálnym dejinám v rôznych častiach Európy a ich vývoju najmä v 19. a 20. storočí (Britské ostrovy v prvej štúdii; Rakúsko, Francúzsko, Taliansko, Holandsko a Španielsko v druhej; Rumunsko, Česko, Poľsko a Slovensko v tretej štúdii). Všetky tri sú kolektívnymi dielami. Spoluautorkou štúdie Regionálne dejiny a regionálna agenda v Rumunsku, Českej republike, Poľsku a na Slovensku (s. 55-75), v ktorej významne rezonuje špecifikum tejto časti Európy dané priamym vzťahom regionalita a národnej identity, je Elena Mannová z Historického ústavu SAV.

Najviac príspevkov – desať – je v tematicky veľmi pestrom treťom bloku, ktorý tvoria Prípadové štúdie. Sú v nich spracované témy, týkajúce sa konkrétnych problémov súvisiacich so zameraním zborníka. Problém hraníc či identít mapujú jednotlivé štúdie na konkrétnych príkladoch viacerých regiónov tých krajín, ktorým bola venovaná pozornosť v druhom bloku, a na historických obdobiach od stredoveku až po súčasnosť.

Slovensko je v tomto bloku zastúpené opäť štúdiou z pera E. Mannovej. V príspevku nazvanom Southern Slovakia as an Imagined Territory (s. 185-204) zamerala svoju pozornosť na oblasť juhu dnešného Slovenska, ktorá v minulosti nebola nikdy jednotným celkom, historickým regiónom. Hlavným predmetom záujmu autorky sú mechanizmy, „pomocou ktorých (československý a slovenský) štátny nacionalizmus a následne (maďarský) 'menšinový' nacionalizmus vytvárali a reprodukovali konceptuálny priestor, najmä označovaním územia národnými symbolmi od medzivojnového obdobia dodnes“ (s. 186). Domnieva sa, že ilúzia ohrozeného pohraničia musela byť do miestnych podmienok implementovaná, aby mohla byť zdrojom identifikácie ako slovenskej majority, tak aj maďarskej minority. Riešenie problému negatívnych prejavov dvoch súperiacich nacionalizmov vidí autorka vo vý-

hodách, ktoré či už v ekonomickej, alebo tiež iných oblastiach ponúka spolupráca na úrovni euroregiónov.

Zborník uzatvára sumarizujúci záver o novom poňatí regionálnych dejín. Jeho autormi sú hlavní zostavovatelia zväzku Rainard Eßer (University of the West of England, Bristol) a Steven G. Ellis (National University of Ireland, Galway). Dávajú v ňom do vzájomných súvislostí a analógie poznatky z jednotlivých štúdií a naznačujú ďalší možný priestor výskumu, ktorý vidia vo viacerých rovinách, prevažne ale v kontexte interdisciplinárnej interpretácie regionálnych identít v Európe.

Zborník uzatvárajú krátke medailóny autorov, spojený menný a miestny register.

Publikácia, rovnako ako všetky ostatné výstupy projektu, je v plnotextovej podobe voľne prístupná v elektronickej podobe na stránke www.cliohtres.net.

Martin Pekár

BRUN, Patrice – RUBY, Pascal. *L'âge du Fer en France Premières villes, premiers Etats celtiques*. Paris, 2008. 177 s.

Na prvý pohľad útlá knižka s názvom Doba železná vo Francúzsku vychádza v rámci novej edície Francúzska archeológia, ktorá má v jedenástich publikáciách priblížiť minulosť krajiny od paleolitu po novovek z archeologického hľadiska, pričom samostatný diel je venovaný špeciálne zámorským departementom Francúzska Guyane a Antilám. Každé z období je spracované poprednými odborníkmi. V prípade našej publikácie ide o Patrice Brun a Pascala Rubyho z renomovanej univerzity Sorbonny v Paríži. Podtitul knihy Prvé mestá a prvé keltské štáty predznamenáva ťažisko práce, ktorým je sledovanie sociálnych zmien miestnych komunít, ktoré smerovali k vzniku prvých miest v staršej dobe železnej a keltských štátnych útvarov posledných dvoch storočí pred naším letopočtom.

Publikácia je rozdelená do šiestich chronologicky radených kapitol, ktorým predchádza

úvod. Ten objasňuje počiatky bádania v širšom európskom kontexte a tvorbu periodizácií. Nezabúda sa samozrejme na francúzskych priekopníkov v tejto oblasti, akými nesporne boli napríklad páni Henri Hubert alebo Joseph Déchelet. Po tomto stručnom začiatku nasleduje prvá kapitola, ktorá je vďaka lepšej nadväznosti na predchádzajúcu časť venovaná dobe bronzovej a prechodu k dobe železnej. Ostatné kapitoly sú už zamerané na jednotlivé kapitoly doby halštatskej (staršia doba železná) a laténskej (mladšia doba železná). Prínosnými pre odbornú aj širšiu verejnosť sú určite exkurzy z iných vedných odborov, ktoré dopomáhajú k vytvoreniu obrazu vtedajšej spoločnosti. Konkrétne ide napríklad o klimatológiu, palinológiu, osteológiu, metalurgiu a iné. Celkovú sviežosť a pútavosť práci dodáva veľké množstvo farebných fotografií, grafov a mapiek. Súčasťou každej kapitoly je krátke predstavenie kľúčových lokalít na francúzskom území, a to ako notoricky známych ako je pohreb kňaznej vo Vix, tak aj menej známych, ako je hradisko Mont Lassois, dôležitá obchodná stanica na pobreží Stredozemného mora Martigues alebo oppidá Bibracte a Villeneuve-Saint-Germain.

Dobe železnej a najmä jej mladšiemu úseku je vo Francúzsku venovaná značná pozornosť a spolu so Švajčiarskom sa pokladá za kolísku keltománie. Predložená publikácia sa zámerne vyhýba zložitému archeologickému jazyku a vyčerpávajúcemu výpočtu lokalít, rovnako ako zložitejšej typológii. Vzhľadom na jej rozsah by na to ani nebol priestor. Aj napriek jasnej snahe o čo najpríťažlivejšiu formu spracovania, môže byť táto kniha veľmi nápomocná aj profesionálnym archeológom. A o to viac tým mimofrancúzskym, ktorí sa potrebujú v danom priestore rýchlo zorientovať. Nevýhodou v tomto smere môže predstavovať skutočnosť, že kniha je dostupná iba vo francúzskom jazyku. Prípadný preklad tejto knižnej edície by určite pomohol rozšíriť obzory tunajšieho čitateľa smerom na západ, rovnako by mu pomohol chápať mnohé súvislosti s archeológiou našich krajín.

Marek Vizdal

CUNLIFFE, Barry. *Keltové. Průvodce pro každého*. Praha : Dokořán, 2009. 214 s. ISBN 978-80-7363-162-8.

Približne rok od vydania poslednej publikácie z edície Průvodce pro každého vyšla v poradí už dvanásť monografia, tentokrát venovaná Keltom. Autor Barry Cunliffe sa v šestnástich kapitolách zaoberá pôvodom a tradíciami keltských kmeňov a odhaľuje sociálne a kultúrne pozadie nositeľov laténskej kultúry. Prostredníctvom analýzy antických textov, lingvistikých aj archeologických dokladov a ústnych ľudových tradícií sa pokúsil objektívne pozrieť na kultúrny vývoj západnej Európy.

Po úvodnej kapitole predkladá na základe rozboru historických písomných prameňov meniaci sa pohľad antických historiografov na susedné keltské kmene, od necivilizovaných barbarov obývajúcich územie západnej Európy, cez hrozbu antickej civilizácie až po vyspelých povahovo odlišných obyvateľov Galie.

V ďalších kapitolách sa autor venuje počiatkom keltskej etnogenézy, ktoré sa začali v západnej Európe formovať už v neskorej dobe bronzovej a postupne sa vytvoril relatívne jednotný kultúrny element s podobným jazykom a totožným spoločensko-kultúrnym hodnotovým systémom. Z pôvodného územia v západnej časti strednej Európy dochádzalo neskôr v období najväčšieho rozkvetu nielen k expanzii keltského obyvateľstva, ale aj k rozšíreniu laténskych kultúrnych vplyvov.

Autor prehľadným spôsobom podáva stručný opis historického vývoja v tzv. atlantickej oblasti obývanej keltsky hovoriacimi komunitami, ktoré napriek svojej rôznorodosti vykazovali mnohé spoločné znaky. Od existencie vojenskej aristokracie, cez vojnovú výzbroj po totožné hodnoty, pohrebne tradície i náboženské predstavy a pochopiteľne aj používanie keltských jazykov. Popritom rieši problematiku postavenia elít v rámci sociálneho systému a zároveň odlišnosti halštatskej a laténskej elity pozorovateľné v hrobových výbavách.

V samostatnej kapitole opisuje pohyby keltských migrujúcich skupín presúvajúcich sa južným smerom cez alpské priesmyky do údolia Pádu a východne do oblasti stredného

Dunaja, Balkánu až Malej Ázie, ktoré vyvrcholili intenzívnou kolonizáciou v dôsledku prudkého populačného rastu. Pritom podotýka, že značným začlenením pôvodného obyvateľstva v jeden prúd smerujúci na východ sa vytvorilo geneticky rozmanité zloženie obyvateľstva s prevahou laténskej materiálnej kultúry, vrátane typického keltského umeleckého štýlu. Súčasne sa autor domnieva, že tie komunity, ktoré začlenili laténske umenie do svojej hmotnej kultúry, tak vyjadrili prijatie aj celého súboru kultúrnych hodnôt. Či je to aj výrazom zdieľania etnickej identity, je už podľa autora zložitejšie.

K zániku keltskej kultúry uvádza, že zmenu vývojovej dynamiky spôsobil narastajúci tlak etník obklopujúcich nimi obývané územia. Zo severu sa tlačili germánske kmene, z východu prichádzali dácke skupiny a z juhu dochádzalo intenzívnym kontaktom s rímskou civilizáciou k postupnej romanizácii keltského obyvateľstva. Zároveň konštatuje, že počas štyroch storočí rímskej vlády boli v keltskej spoločnosti zavedené nové kultúrne hodnoty vrátane latinského jazyka. „*Domáci obyvatelstvo se po genetické stránce stalo postupně heterogenním, a jeho „keltskost“ tak byla zředěna*“ (s. 137). Posledné stopy s výnimkou odľahlých oblastí západnej Európy potlačila masová germánska migrácia v období sťahovania národov, čím boli pozostatky keltskej kultúry začlenené do cudzích kultúr.

Ústredným problémom sa javí presná definícia keltského etnika. Autor dáva prednosť širšej definícii, podľa ktorej ku Keltom patrili všetci, ktorí hovorili jazykom keltskej jazykovej skupiny, a to pred definíciou užšou, vymedzujúcou len obyvateľov zaalskej Galie, ktorí sa podľa Caesara sami nazývali Keltmi. Ako sa zmieňuje: „*Jelikož jazyk je nedílnou součástí sdílených hodnot a idejí a často slouží i jako kulturní identifikátor, pak je možná lepší (pokud o definici stojíme) přijmout právě definici širší*“ (s. 138).

Za najzložitejšiu otázku považuje B. Cunliffe problematiku keltských jazykov, filológmi zaradených do indoeurópskej jazykovej skupiny. V otázke vývoja jazyka vysvetľuje, že archaická forma keltského jazyka sa v prostredí

západnej Európy formovala už v neskornej dobe bronzovej, pričom na základe lingvistických prameňov usudzuje, že už rané formy keltštiny používalo obyvateľstvo na značne rozsiahlom území. V najzápadnejších častiach Európy sa niektoré keltské jazyky uchovali až dodnes.

Autor nevynechal ani tému ústnych ľudových prameňov, ktoré uchovávajú tradície príbehov o nájazdoch s vojnovými vozmí, o hrdinských bojoch a hostinách. Osobitnú pozornosť venuje aj rímskym vojenským ťaženiam, ktorých zámerom bolo posunúť hranice rímskeho impéria severným smerom a podrobiť keltskú Galiu a Britániu rímskej nadvláde.

V posledných štyroch kapitolách sa okrem stručného prehľadu historických diel venovaných Keltoom zaoberá problematikou keltského dedičstva. Popisuje, ako sa od 18. storočia objavujú pokusy o vybudovanie kultúrnej identity a o oživenie ľudových tradícií keltsky hovoriacich oblastí, ktoré majú určitý vzťah ku keltským koreňom a ktoré spojuje spoločné kultúrne dedičstvo v oblasti jazyka, náboženstva i umenia.

Monografia popularizačným charakterom stručne približuje čitateľskej verejnosti najzákladnejšie fakty a zhrňujúcim spôsobom objasňuje genézu a historický vývoj Keltoov a zároveň zdôrazňuje dedičstvo keltského hodnotového systému, ktoré po sebe zanechali nasledujúcim generáciám. Hlavným zámerom autora bolo podľa jeho slov zdôrazniť silnú kultúrnu kontinuitu západoeurópskej histórie a súčasne poukázať na zložitosť problému vznikajúceho pri pokuse zredukovať rozsiahlu tematiku Keltoov len na otázku etnickej identity.

Lucia Tokárová

BOUZEK, Jan. *Keltové českých zemí v evropském kontextu*. Praha : Triton, 2009. 187 s. ISBN 978-80-7387-233-5.

Profesor klasickej archeológie na Karlovej univerzite v Prahe Jan Bouzek vypracoval v rámci vedeckého zámeru *Vývoj společnosti českých zemí v kontextu evropských a světových dějin* monografiu venovanú prvým his-

toricky známym obyvateľom českých krajín. Publikácia predstavuje druhé rozšírené vydanie pôvodnej monografie Keltoové našich zemí v evropském kontextu z roku 2007 s pozmieneným názvom a nadväzuje na jeho predchádzajúcu publikáciu o pravekom vývoji českých krajín.

V piatich vnútorne štruktúrovaných kapitolách opisuje genézu a vývoj Keltoov v jednotlivých etapách laténskej doby až po ich zánik, pričom ústrednú pozornosť spomedzi keltských kmeňov venuje predovšetkým českým Bójom. Autorovou snahou je podľa jeho vlastných slov podať objektívny výklad obdobia keltských dejín a predovšetkým poukázať na integrálnu súčasť českého územia v spojitosti s celoeurópskym kultúrnym vývojom, a teda prispieť k lepšiemu pochopeniu českých dejín zasadených do kontextu okolitých civilizácií.

K otázke pôvodu keltských kmeňov autor konštatuje, že vzhľadom na výraznú kultúrnu kontinuitu západoalpskej oblasti sídlilo v Čechách keltské obyvateľstvo alebo jemu príbuzné už od strednej doby bronzovej. Zároveň však zdôrazňuje, že poňatie etnicity bolo vo vtedajšom prostredí odlišné, kultúrna spolunáležitosť väčších celkov zohrávala len nepatrnú úlohu. Pritom sa v úvodnej kapitole krátko zmieňuje aj o prvých písomných zmienkach o Keltoch v gréckej historiografii a súčasne opisuje pozoruhodné legendy o pôvode keltského národa podľa gréckych predstáv.

Osobitným spôsobom sa autor v publikácii zamerával na opis sociálneho prostredia vzniku laténskeho umeleckého štýlu, ktorý bol vytvorený pre požiadavky vyspelých pomerov ranolatónskej vládnucej vrstvy. Dynamiku vývoja keltského umenia autor prezentoval prostredníctvom príkladov šperkárstva a toreutiky, a to nielen na českom území, ale aj v rámci širšieho európskeho priestoru.

Kľúčovou tematikou tretej kapitoly o strednej dobe laténskej sú sociálne zmeny rozvrstvenia keltskej spoločnosti, v ktorej rozhodujúcu pozíciu preberá, popri kňazských druidoch, početná bojovnícka vrstva. Súčasne sa zaoberá všetkými stránkami spoločenského života, vrátane sídliskových pomerov, remesiel i hospodárstva a dotýka sa pritom aj ob-

chodných stykov so stredomorskou oblasťou, odkiaľ Kelti prevzali mnohé podnety pre svoju kultúru. Do publikácie sú zakomponované tiež vojenské ťaženia Keltov na juh a pôsobenie keltských žoldnierov, či už u Etruskov, syrakúzskeho kráľa Dionýza alebo Kartágincov. V súvislosti s keltskými bojovníkmi v Hannibalovom vojsku v druhej púnskej vojne pritom autor podotýka: „*Na rozdiel od kartáginských žoldnérů, kteří odmítali v Hannibalově vojsku bojovat, pokud nebyli řádně zaplacení, mu Kelové dlouho sloužili věrně a slavili s ním také úspěchy*“ (s. 119).

V samostatnej kapitole autor načrtáva obdobie keltských oppíd, pričom podáva detailný obraz najväčších českých oppíd ako Třisov, Závist, Stradonice či moravské Staré Hradisko pri Prostějove. V monografii neobišiel ani problematiku náboženstva, v rámci ktorého sa Kelti odlišovali najmä bežným zvykom prinášania ľudských obetí na uzmierenie bohov. J. Bouzek sa domnieva, že: „*Jistě bylo součástí jejich náboženství učení o nesmrtelnosti lidské duše a její reinkarnaci. Také proto si Kelové vážili svého vlastního života i života jiných lidí méně než Řekové a Římané a necouvali před lidskými oběťmi svým božstvům*“ (s. 137-138). Osobitnú pozornosť venuje keltskému mincovníctvu, ktoré je obvykle v podobných publikáciách riešené len okrajovo. Do druhého vydania zároveň zaradil výber námetov na keltských minciach s obrazovými prílohami. Podľa autora práve mincovníctvo, výrobné strediská či diaľkové obchodné vzťahy poukazujú na vyspelý systém keltskej sociálnej organizácie. V knihe nájdeme zmienky aj o rímskych vojenských ťaženiach do Galie, pri ktorých vychádzal z Caesarových Zápisok o vojne galskej a v krátkosti tiež rozoberá vývoj maloázijskej Galatie až po jej pretvorenie na rímsku provinciu.

Na záver sa zmieňuje o zániku keltskej civilizácie po nástupe rímskej nadvlády a pod tlakom príchodu bojovnejších Germánov zo severu. V otázke odkazu Keltov odhaľuje príčiny súčasných snáh o oživenie keltskej identity ako náhrady za stredoeurópsku identitu nemeckej orientácie alebo za slovanskú identitu poznamenanú sovietskou propagan-

dou. Podľa autora ide skôr o romantické východisko z nacionalizmov 19. storočia a snahu o zmenu chápania vlastnej českej identity. Je to paradoxné vzhľadom na to, že pre samotných Keltov či Germánov nebola ich etnicita príliš významná.

Jan Bouzek v predkladanej monografii ponúka ucelený prehľad tematiky a prináša podrobnejšiu analýzu základných faktov, doplnenú ilustráciami a fotografickým materiálom. Podľa autorových slov chce monografia v tomto ohľade prispieť k lepšiemu pochopeniu českej minulosti vo vzťahu k iným oblastiam Európy a zdôrazniť, že do českej identity, ako sám píše, náleží aj keltská kapitola českých dejín.

Lucia Tokárová

Haec mihi in animis vestris templa. Studia Classica in Memory of Professor Lesław Morawiecki. Ed. Berdowski, Piotr – Blahaczek, Beata. Rzeszów : Instytut historii UR, 2007. 437 s. ISBN 978-83-60825-07-5.

Zborníky pôvodných vedeckých prác venovaných dejinám staroveku sú v priestore strednej Európy, v porovnaní napríklad s prácami z novších dejín, podstatne zriedkavejším javom. Každý z nich je preto pre odbornú obec akýmsi malým sviatkom. Súbor statí z rôznych oblastí dejín staroveku, ktorý vydal Inštitút histórie univerzity v poľskom Rzeszówe, žiaľ, vznikol na počesť smutnej udalosti, predčasného odchodu významného odborníka profesora Lesława Morawieckeho. Napriek tomu, že do zborníka vytvoreného pri tejto príležitosti sa nedostal ani jeho krátky životopis, z úvodu prezentovanej výberovej bibliografie 128 najvýznamnejších prác, ktoré vytvoril v priebehu tridsiatich rokov (1974 – 2004), je zjavné, že išlo o významného bádateľa v oblasti dejín staroveku s osobitným zameraním na numizmatiku.

Zborník obsahuje celkovo 29 štúdií rôzneho rozsahu, z ktorých časť je v poľskom a časť v anglickom jazyku. Prvé z nich približujú genézu poľských výskumov v oblasti dejín staro-

veku realizovaných predovšetkým v priebehu 20. storočia. Väčšina textov je však venovaná pestrej palete problémov počínajúc analýzou diel Ciceróna, Tacita či textov z Kumránu, otázkam starovekých náboženstiev, numizmatickej produkcii z rôznych oblastí antického Stredomoria, ale aj viacerým významným osobnostiam. Z takéhoto množstva rôznorodých vedeckých prác je ťažké vybrať tie najhodnotnejšie či najzaujímavejšie. Mnohé z nich vo viacerých smeroch dopĺňajú alebo rozširujú už dobre známe a bádateľmi niekoľkokrát spracované témy. Iní autori siahli po parciálnejších, menej známych a v odbornej literatúre doteraz nespracovaných problémoch. Aj z tohto dôvodu si preto podľa nášho názoru zaslúžia osobitnú zmienku práve práce niektorých z nich. Ako menej tradičnú možno v našom prostredí vnímať napríklad tematiku deifikácie starovekých panovníkov. V štúdií Deifikácia kráľa Obodasa sa zbožšteniu starovekého nabatejského vládcu venoval M. Šmietanka. Sčasti na základe dochovaných textov, sčasti na základe archeologických nálezov a rozboru celkovej politickej situácie v tomto priestore, sa autor pokúsil vyriešiť niekoľko zásadných otázok. Medzi ne patrilo napríklad určenie, ktorý z troch nabatejských panovníkov rovnakého mena bol zbožštený, či kedy a prečo k tomu došlo. Logicky dospieva v podstate k jednoznačnému záveru, pričom podľa neho bol predovšetkým z propagandistických účelov zbožštený Obodas II., vládca mesta Oboda. Práve v tomto meste sa vytvorilo centrum jeho kultu, uctievaný bol však aj v najvýznamnejšom nabatejskom meste Petre. Pri tomto procese sa nasledovníci Obodasa II. inšpirovali predovšetkým rímskou tradíciou, ktorá zároveň tvorila dôležitú súčasť domácej i zahraničnej politiky v tomto priestore. Aj na základe toho možno podľa názoru autora samotný akt zbožštenia zaradiť do obdobia medzi rokmi 14 – 20 n. l.

Medzi menej tradičné práce možno nepochybné zaradiť aj pokus o lokalizáciu jedného z kmeňov spomínaného v diele Herodota. V texte Úvahy o možnostiach archeologickej identifikácie Neurov sa jeho autor S. Czopek snaží, na základe starovekých prameňov a súčasne aj archeologických výskumov určiť

priestor obývaný týmto kmeňom, resp. priradiť konkrétnej archeologickej kultúre meno starovekého kmeňa. Sám Herodotos pritom Neurov spomína v nezvyčajných súvislostiach. Podľa informácií, ktoré získal, hoci im celkom nedôveroval, sa raz v roku každý z príslušníkov kmeňa na niekoľko dní menil na vlka. Po ich uplynutí sa im opäť vrátila ľudská podoba. Lokalizácia tohto kmeňa však predstavuje problém, ktorý sa autorovi, hoci vychádzal zo starších i najnovších archeologických objavov, nepodarilo celkom jednoznačne uzavrieť. Napriek pozoruhodnej metodike svojho výskumu a vylúčeniu niektorých najmenej pravdepodobných možností, mu zostalo niekoľko prijateľných základných hypotéz, ako napríklad spojenie Neurov s milogradskou kultúrou.

Do skupiny štúdií s netradičnou tematikou môžeme zaradiť aj prácu P. Berdowskeho Niekoľko úvah nad ekonomickou aktivitou žien v rímskom impériu. Túto vo všeobecnosti málo spracovanú problematiku je možné sledovať nielen na základe textov antických autorov, ale aj rozborov nápisov na náhrobných kameňoch, papyrusov najmä egyptskej proveniencie či obchodných značiek tehliel a keramiky. Podiel žien na podnikaní a vôbec na ekonomickom živote starovekého Ríma sa na základe najnovších výskumov zdá byť podstatne väčší ako sa pôvodne predpokladalo. Práve tento rastúci podiel naznačuje, že problematika sa z prostredia „genderových štúdií“ stále viac presúva do roviny rozsiahleho systematického výskumu. Vychádza sa pri tom predovšetkým z informácií, ktoré z tejto oblasti prinášajú egyptské papyrusy.

Zborník, ktorý vznikol na počesť profesora Morawieckeho, je nesporné ako po grafickej, tak aj po obsahovej stránke vydareným dielom. Navyše, prostredníctvom množstva nových textov dokazuje, že výskum v oblasti starovekých dejín nie je v súčasnosti ani zďaleka ukončený, skôr naopak. Stále nespracované témy a nové pohľady na už známe problémy vytvárajú široký priestor pre ďalšie generácie nielen poľských bádateľov.

Patrik Derfiňák

THOMSON Hugh. *Posvätná zemč. Hľadání starovekého Peru*. Praha : BB art, 2008. 343 s. ISBN 978-80-7381-418-2.

Vedecká či odborná, popularizačná alebo cestopisná? Niekedy je pomerne zložitá presne určiť, či text Hugha Thomsona patrí do tej či inej kategórie. Publikácia totiž v sebe spája prvky všetkých týchto štýlov, pričom si čitateľ často ani plne neuvedomuje, ako plynule prechádza od putovania náročným horským terénom v riedko obývaných oblastiach Peru k podrobnej analýze objavených objektov či jednotlivých archeologických artefaktov. Aj napriek občasnému cestopisno-biografickým vstupom je však táto publikácia viac ako len stručným popisom jednotlivých predkolumbovských kultúr a centier nachádzajúcich sa v jednej z juhoamerických krajín. Predstavuje predovšetkým viac ako štvrtstoročnú osobnú skúsenosť bádateľa s predmetom jeho výskumu i osobitným prežívaním duchovných zážitkov, ako je napríklad náboženská púť Qoyllurit'i či návšteva viacerých starovekých svätýň. I z tohto pohľadu je možné, že publikácia osloví nielen historikov venujúcich sa starovekým indiánskym civilizáciám, ale aj religionistov, študentov dejín religii a vôbec záujemcov o hľadanie niečoho nového a neznámeho. Predovšetkým osobitný synkretizmus, ktorý sa vytvoril v priebehu posledných piatich storočí v priestore dnešného Peru a Bolívie, je v súčasnosti zaujímavým predmetom štúdia pre bádateľov z celého sveta. Publikácia je však pozoruhodná aj z iného pohľadu. Poukazuje na niektoré osobitné špecifiká, ktoré archeológia a vôbec historické skúmanie v tomto priestore má.

Vývoj archeologického bádania tu ani zďaleka nemá takú históriu ako v Európe alebo Ázii. To sa často ukazuje ako výhoda, keďže mnoho z významných pamiatok indiánskych kultúr bolo objavených iba pomerne nedávno, resp. stále na svoje objavenie ešte iba čakajú. Pri ich skúmaní tak možno využiť tie najmodernejšie vedecké postupy a získať naozaj maximum informácií. Na druhej strane, keďže veľkú časť materiálneho prejavu indiánskych kultúr v priestore dnešného Peru tvoria predmety z drahých kovov, stávajú sa jed-

notlivé lokality už po celé stáročia predmetom intenzívneho vykrádania. To sa v poslednom období ešte viac rozšírilo vzhľadom na nové technické možnosti i stále značnú chudobu miestneho obyvateľstva, ktoré si najmä z vykrádania hrobov svojich predkov, ale aj napodobňovania artefaktov starovekých kultúr urobilo dôležitý zdroj obživy.

Graficky veľmi pekne spracovaná publikácia je rozdelená do celkovo jedenástich kapitol, doplnených mapami, ilustráciami a prehľadným slovníkom pojmov. Väčšina z nich je venovaná vývoju a materiálnym prejavom konkrétnych predkolumbovských kultúr, ako Caral, Moche, Chavín, Nazca či Huari. Samozrejme, osobitnú pozornosť autor venoval aj vzniku ríše Inkov a najznámejším i menej známym lokalitám tejto nesporne pozoruhodnej civilizácie. Prakticky všetky kapitoly sú dopĺňané osobnou skúsenosťou autora nielen z návštev, ale aj výskumov kľúčových lokalít. Neraz tiež poukazuje na politické či hospodárske problémy, ktoré krajina dlhodobo prežíva a ktoré robia výskumy v Peru pre bádateľov pomerne nebezpečným podnikom. Práve rozoberanie a precitňovanie vzťahových problémov tunajšieho obyvateľstva môže byť vnímané ako nie celkom vhodné do prác tohto typu. Možné polemiky o zaujatosti autora však vyvracia uvádzanie viacerých, často protichodných, názorov iných bádateľov na niektoré problémy.

Hoci je potrebné konštatovať, že vzhľadom na poznámkový aparát i zoznam použitej literatúry sa táto publikácia radí medzi tie, ktoré spĺňajú kritériá formálne kladené na vedecké práce, z hľadiska čitateľa je predovšetkým stráviteľným sústom, ktoré ho veľmi príjemnou formou oboznamuje s množstvom nových informácií umožňujúcich poznanie a pochopenie tejto pre nás stále exotической oblasti.

Patrik Derfiňák

KÓNYOVÁ, Annamária – KÓNYA, Peter: *Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16. – 18. storočí*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2010. 224 s. ISBN 978-80-555-0179-6.

Problematika kalvinizmu a slovenských kalvínov je v slovenskej historiografii naozaj málo spracovanou témou. Predložená publikácia je tak jednou z mála publikácií zaoberajúcich sa problematikou dejín kalvínskej reformácie a reformovanej cirkvi na území Slovenska.

Autori v nej poukazujú na to, že nielen lutherstvo, ale aj kalvinizmus bol významným fenoménom ranonovovekého vývinu dejín Slovenska. Monografia vznikla na základe štúdia a následného spracovania všetkej doterajšej historickej a cirkevnohistorickej literatúry, publikovaných prameňov, no hlavne na základe archívnych dokumentov domácich a zahraničných archívov.

Práca je rozdelená do piatich kapitol. Prvá kapitola s názvom *Kalvínska reformácia v Uhorsku* je zameraná na začiatky šírenia reformácie v Uhorsku a prenikanie švajčiarskej reformácie do Uhorska. Táto kapitola obsahuje zároveň podkapitoly, v ktorých sa dozvedáme o šírení reformácie v jednotlivých častiach Uhorska – v Zátisí, v Predtisi, v Zadunajsku a Hornom Podunajsku a dokonca aj na tureckom území. Nechýba ani podkapitola, ktorá sa venuje usporiadaniu a správe kalvínskej cirkvi v Uhorsku.

Druhá kapitola nesie názov *Kalvínska reformácia a kalvinizmus na východnom Slovensku v 16. – 18. storočí* a zaoberá sa procesom šírenia reformácie a prenikania kalvinizmu, ale už na vymedzenom území východného Slovenska. Sú v nej zahrnuté podkapitoly, v ktorých nás autori oboznamujú so začiatkami územnej organizácie kalvínskej cirkvi a so vznikom prvých cirkevných zborov na začiatku 17. storočia a v 18. storočí.

V tretej kapitole publikácie *Zemepanské mestá a mestečká ako centrá kalvínskej reformácie* sa dozvedáme osud kalvínskych cirkevných zborov v jednotlivých vybraných zemepanských mestečkách (Sečovce, Vranov nad Topľou, Humenné, Trebišov, Michalovce, Kráľovský Chlmec, Veľké Kapušany, Sobrance, Moldava nad Bodvou, Plešivec). Jedna z podkapitol sa venuje aj kalvinizmu v hornouhorských slobodných kráľovských mestách (Košice, Prešov).

Štvrtá z kapitol pod názvom *K otázke slovenských kalvínov* sa zaoberá etnickou otázkou kalvinizmu v Uhorsku a poukazuje na nesprávnosť doterajšieho spájania Maďarov s kalvinizmom. Teda nás informuje o existencii slovenských kalvínskych cirkevných zborov a o osude slovenských kalvínov. Posledná z podkapitol sa venuje evanjelicko-kalvínskej únii.

Posledná, piata kapitola *Osobnosti kalvínskej cirkvi na území východného Slovenska*, ktorá je svojím rozsahom najkratšou kapitolou monografie, nám podáva osud sedemnástich kazateľov, rektorov a zemepánov a aj osud niekoľkých vtedajších predtiských seniorov a superintendentov.

Monika Bizoňová

KÓNYA, Peter (ed.). *Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie. Thököly Imre gróf és felkelése*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2009. 338 s. ISBN 978-80-555-0078-2.

Jednou z významných, ale aj kontroverzných osobností niekdajšieho Uhorska je vodca jedného z protihabsburských povstaní, Imrich Tököli. V roku 2007 sme si pripomenuli 350. výročie jeho narodenia a v roku 2005 uplynulo 300 rokov od jeho smrti.

Spomínaný zborník, venovaný práve tejto postave uhorských dejín, je výsledkom výskumu nielen slovenských, ale aj maďarských historikov, ktorí v ňom prezentujú najnovšie výsledky svojho bádania. Zároveň je súčasťou riešenia grantovej úlohy VEGA MŠ SR 1/4690/07 *Konfesionalizácia na Slovensku v 16. – 17. storočí a jej teologický, spoločenský a kultúrny rozmer*. Celkovo tento zborník obsahuje 22 štúdií v slovenskom a maďarskom jazyku, ktoré sú ďalej rozdelené do šiestich hlavných častí.

Prvou časťou je kapitola s názvom *Osobnosť Imricha Thökölyho*. Obsahuje dve štúdie zaoberajúce sa životom tejto osobnosti, etapami jeho života a faktormi, ktoré vplývali na jeho rozhodnutia a v neposlednom rade aj vnímanie jeho osoby v ranonovovekej maďarskej poézii.

Obsahovo najrozsiahlejšou je časť druhá, *Krajina* v povstaní, v ktorej sa nachádza až osem štúdií, v ktorých nám autori podávajú charakteristiku povstania Imricha Tököliho. Z jednotlivých štúdií sa dozvedáme o zapojení miest do povstania (Prešov, Sabinov, Bardejov, Košice), situáciu v meste Sárospatak v 17. storočí, ale aj sociálne pomery v spomínaných mestách, rekatolizačnú politiku a jej porovnanie v Čechách a na Slovensku.

Ďalšia z častí, tretia, *Osobnosti povstania*, sa zaoberá štyrmi postavami spätými so životom Imricha Thökölyho: osobnosťou palatína Pavla Esterházyho, diplomata Valenta Nemesányiho, tajomníka Jána Komáromiho a učiteľa Eliáša Ladivera.

V nasledujúcej časti, v poradí štvrtej je podané hodnotenie Imricha Tököliho v medzinárodnom meradle: *Povstanie a zahraničie*. Obsahuje ďalšie tri štúdie. V nich sa dozvedáme o vzťahu Tököliho a Turkov, o postavení kuruckého štátu v Osmanskej ríši a zároveň aj o mieste jeho povstania v uhorskej politike.

Piata časť *Historiografia* a jej tri príspevky rozoberajú osobnosť Tököliho v dobovej viedenskej dvornej historiografii, ale aj v historiografii maďarskej. Nechýba ani štúdia, ktorá hlbšie načrela do vzťahu štátnej moci a evanjelickej a. v. cirkvi na Slovensku vo svetle novšej slovenskej historiografie.

Posledná z častí, pod názvom *Tradícia*, je venovaná otázkam pochovania Imricha Tököliho v roku 1906 a pôsobeniu slobodomurárskej lóže „Thököly Imre“ v Prešove.

Monika Bizoňová

KÓNYA, Peter (ed.). *Acta Collegii Evangelici Prešovensis X - „Nezameniteľné je dedičstvo otcov...“ (Štúdie k dejinám a súčasnosti protestantizmu v strednej Európe k osemdesiatym narodeninám biskupa Jána Midriaka)*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2009. 438 s. ISBN 978-80-8068-992-6

V poradí desiaty zväzok edície *Acta Collegii Evangelici Prešovensis* vychádza po

niekoľkoročnej prestávke, ktorá bola spôsobená viacerými vonkajšími, či vnútornými činiteľmi. Zaoberá dejinami a súčasnosťou protestantizmu, ktorý vznikol pred viac ako polstoročím a stal sa neoddeliteľnou súčasťou dejín celej Európy. V súčasnosti si pripomínáme a pripomenieme viaceré kľúčové udalosti dejín protestantizmu nielen v Európe, ale aj na Slovensku. Tento zborník je zároveň venovaný osemdesiatym narodeninám biskupa Východného dištriktu ECAV, v. v. Jána Midriaka, ktorý stál na čele Východného dištriktu v rokoch 1994 až 2000, počas ktorých sa zaslúžil o mnohé činnosti spojené s rozvojom evanjelickej cirkvi na Slovensku.

Tento zborník celkovo obsahuje až 36 štúdií, ktoré sú ďalej rozdelené do štyroch hlavných kapitol, vymedzených tematicky. Niektoré z týchto štúdií odzneli vo forme referátov na medzinárodnej vedeckej konferencii *Protestantizmus v dejinách a jeho poslanie v novom miléniu v stredoeurópskom priestore* (na pôde Biskupského úradu ECAV na Slovensku). Ich autormi sú nielen domáci autori, ale aj autori zahraniční.

Prvá kapitola s názvom *Päť storočí protestantskej teológie* obsahuje osem štúdií, venujúcich sa problematike protestantskej teológie a jej teologickým otázkam. Autori sa vo svojich štúdiách zaoberajú otázkou všeobecného kňazstva veriacich, teologickým vzdelávaním, Lutherovým učením, cirkevnými ústavami, či otázkou Confessio Pentapolitana, teda otázkou Vyznania piatich východoslovenských kráľovských miest.

Názov druhej kapitoly *Dejiny protestantizmu a protestantizmus v dejinách* nás informuje o jej zameraní. Táto časť zborníka je svojím rozsahom najobsiahlejšia, zahŕňa až 18 štúdií, v ktorých sú prezentované jednotlivé udalosti 16. – 20. storočia, dotýkajúce sa hlavne dejín protestantizmu v Uhorsku a na Slovensku. Jednotlivé štúdie sa zaoberajú procesom konfesionalizácie a formovaním evanjelických zborov a. v. na východnom Slovensku, náboženskou otázkou v 16. a 17. storočí, stavovským odbojom a následnými protihabsburskými povstaniami. Niektoré zo štúdií nám podávajú obraz o náboženskej politike v habsburskej mo-

narchii v 18. storočí, o postavení kalvinizmu v Uhorsku, či o pôsobení predstaviteľov protestantov v slobodomurárskych lóžach Uhorska. Svoje miesto tu majú vymedzené aj štúdie zaoberajúce sa postavením protestantských cirkví na Slovensku po roku 1945, či politikou komunistického režimu voči evanjelickej cirkvi a. v. v druhej polovici 20. storočia.

Z minulosti protestantského školstva je názov tretej kapitoly, ktorá je zameraná na vývoj evanjelického školstva na východnom Slovensku a hlavne na vývoj a rozvoj evanjelického kolégia v Prešove, ktoré sa stalo centrom evanjelického školstva na východnom Slovensku. Celkovo táto časť obsahuje šesť štúdií, ktoré sa venujú školským zákonom prvej polovice 19. storočia, študentskému životu na prešovskom evanjelickom kolegiálnom gymnáziu v druhej polovici 19. storočia, no zároveň aj postaveniu evanjelického školstva v prvej polovici 20. storočia, či prínosu evanjelických učiteľov v Prešove pri budovaní slovenského školstva.

Poslednou z kapitol, v poradí štvrtou a zároveň najmenšou (zahŕňa štyri štúdie) je kapitola s názvom *Protestantizmus a literatúra, filozofia a etika*. Venovaná je prínosu protestantizmu do týchto vedných odborov. Jednotlivé štúdie pojednávajú hlavne o predstaviteľoch literárneho romantizmu a ich prínose do slovenskej literárnej vedy, je tu aj predstavená protestantská náboženská filozofia, protestantské teologické myslenie a miesto je tu venované aj vzťahu protestantizmu a nemeckej filozofie 19. storočia.

Monika Bizoňová

Prague Perspectives (III): Ján Slavík (1885 – 1978) : A Czech Historian of Revolutions (The Bibliography of Jan Slavík's Works Included). Edited by Lukáš Babka and Petr Robal. Prague 2009. 455 s. ISBN 978-80-7050-575-5.

Prague Perspectives III je publikácia Slovenskej knižnice vydávaná Národnou knižnicou ČR v Prahe. Je to zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie v Prahe s ná-

zvom *Život plný střetů*, ktorá sa konala v roku 2008 pri príležitosti tridsiateho výročia úmrtia Jána Slavíka. Zborník osemnástich príspevkov editovaný Lukášom Babkom a Petrom Roubalom bol preložený do angličtiny a vytvoril tak kontinuitu s predchádzajúcimi dvomi vydaniaми Prague Perspectives. Nadviazal na odkaz tohto po dlhé obdobie zaznávaného historika 20. storočia, ku ktorému sa hlási mladá generácia českých historikov. Zborník je monometrický a je venovaný osobnosti Jána Slavíka. Anotovaná publikácia prináša príspevky mladých, ale aj profesionálne zrelých filozofov, historikov a teoretikov historickej vedy, za účelom čo najkomplexnejšieho zobrazenia tejto významnej postavy českej historiografie.

Prínos Jána Slavíka k rozvoju teórie historickej vedy, ponímaniu a práci s historickými prameňmi, sociálneho aspektu historického procesu, filozofickým a ideologickým východiskám jeho tvorby sú obsiahnuté v príspevkoch prvej časti zborníka pod názvom Ján Slavík v kontexte českých spoločenských vied. Jeho miesto v českom historiografickom kontexte mapuje Zdeněk Beneš. Slavíkove nekonformné postoje a charakter ho vyčlenili z akademického prostredia už počas krátkeho obdobia jeho profesionálneho pôsobenia v 20. a 30. rokoch dvadsiateho storočia. Bolo to spôsobené aj jeho postojmi k citlivým témam doby, ako pôvod českého národa či husitské hnutie. Tieto postoje sú rozpracované v príspevkoch Martina Nodla (*Vznik českého národa*) a Petra Čorneja (*Ján Slavík v kontexte českej husitológie*).

V čase, keď ho pravica označovala za sympatizanta bolševizmu a ľavica odsudzovala za kritiku metód pri presadzovaní cieľov bolševikov, bol plodným autorom a prispievateľom do dobových periodík ako *Národní listy*, *Stráž svobody*, *Národní osvobození*, *Sobota* a iných. Túto jeho aktivitu analyzuje vo svojom príspevku Jaroslav Bouček, ktorý bol tiež prvým zostavovateľom prehľadu Slavíkovej publikačnej tvorby. Ján Slavík sa ako teoretik historickej vedy zamýšľal nad zákonitosťami historického procesu. Polemizoval s marxistickou teóriou, ale jeho prístup k nej bol pragmatický. Považoval ju za jednu z mnohých teórií, ako zdôrazňuje Jakub Rákosník vo svo-

jom príspevku Slavík marxistom? Aj on, tak ako niektorí iní historici, pripúšťa, že viac ako k Marxovi a marxizmu inklinoval k ideám nemeckého filozofa Maxa Webera. Do akej miery nadväzoval na jeho myšlienky a v čom sa s ním stotožňoval, predkladá Miloš Havelka. V medzivojnovom období porovnával nacistický a sovietsky systém a špekuloval o tom, ktorý z dvoch systémov má potenciál vyvinúť sa smerom k demokracii. Hoci to bol pre Slavíka práve sovietsky systém, správne odhadol smerovanie marxizmu v ZSSR a mocenské ambície J. V. Stalina, čo ho po druhej svetovej vojne diskvalifikovalo z verejného i profesionálneho života. Socialistická historiografia ho evidovala ako historika obdobia prvej Československej republiky a spájala s T. G. Masarykom a Kamilom Kroftom, ku ktorým názorovo i osobnostne najviac inklinoval. S výnimkou krátkého obdobia Pražskej jari, až do konca svojho života v roku 1978, bol zakázaným historikom. Jeho teoretické úvahy o historickom vývine a jeho interpretácii analyzoval, na základe dochovaných prameňov uložených v Národnom archíve, Martin Kučera.

Druhá časť zborníka, Rusko v diele Jána Slavíka, obsahuje príspevky historikov, ktorí sa sústreďujú na Slavíkove nosné témy za jeho profesionálnej kariéry. Od univerzitných čias sa venoval problematike slovanských dejín s dôrazom na ruské dejiny. Vedomosti o ruských dejinách využíval pri hodnotení vývoja v Rusku po nástupe boľševikov. V minulosti nachádzal paralely s aktuálnym dňom. Práve z porovnania revolúcií v Európe, ich príčin, priebehu a dôsledkov vyvodzoval všeobecne platné závery. Dnes sú práve tieto jeho úvahy považované za jeho trvalý prínos pre rozvoj historickej vedy. Téma cárskeho Ruska, boľševickej revolúcie a Sovietskeho Ruska sú ústredné témy v príspevkoch Václava Vebera (Ruská revolúcia a Sovietske Rusko) a Vratislava Doubeka (Ján Slavík a cárske Rusko). Vysoko pozitívne sú hodnotené Slavíkove úvahy o charaktere a poslaní V. I. Lenina, ktoré sa v mnohom stotožňujú so zisteniami najnovšieho výskumu po sprístupnení archívnych materiálov od konca 90. rokov dvadsiateho storočia. Poukazuje na to príspevok Ľ. Harbuľovej, v ktorom porov-

náva niektoré Slavíkove hodnotenia Lenina s výsledkami výskumu súčasných svetových historikov. Od roku 1925 mal Ján Slavík, ako riaditeľ Ruského historického zahraničného archívu, jedinečnú príležitosť využívať na štúdium prístup k dobovým materiálom. V medzivojnovom období sa tento archív stal výnimočným zdrojom dobových ruských periodík, tlače, memoárov a kníh ruskej emigrácie v Európe. Jeho osudy i osudy zbierok opisuje Lukáš Babka. Slavík sa dostal do kontaktu nielen s autentickým dobovým materiálom, ale tiež so žijúcimi svedkami revolučných udalostí – príslušníkmi ruskej emigrácie v ČSR, ako to mapuje príspevok Miluše Bubeníkovej. S jeho menom je tiež spojený, na tú dobu výnimočný, projekt rádiového vysielania do ZSSR v ruskom jazyku v roku 1933. Michail Sokolov sa sústreďoval na význam tejto aktivity pre emigrantov žijúcich v zahraničí i pre obyvateľov ZSSR.

Tretia, prílohová časť obsahuje ešte dva príspevky – Slavíkove zmýšľanie a „mlčanie“ po februári 1948 autora Josefa Hanzala a popis fondov v archíve Národného múzea viažuci sa k osobe J. Slavíka autorky Dagmar Buráňovej. Z týchto materiálov najväčšiu pozornosť púta zbierka nepublikovaných komentárov na aktuálne témy po roku 1948, ktorú nazval Do vykotlané vrby. Dnes sú cenným zdrojom Slavíkových postojov z obdobia izolácie a zabudnutia.

Štvrtá časť zborníka obsahuje rozsiahlu bibliografiu prác J. Slavíka a prác publikovaných o Slavíkovi do roku 2009. Z pohľadu medzinárodnej historiografie je práve táto časť cenným zdrojom odkazov na pramene či literatúru. Hoci editori neuviedli autobiografické údaje Jána Slavíka, čitateľ si poskladá mozaiku osudov tohto „zabudnutého“ historika z príspevkov aj sám.

Diana Kozáková

HOLEC, Roman – HALLON, Eudovít. *Tatra banka v zrkadle dejín*. Bratislava : AEPRESS, 2007. 326 s. ISBN 978-80-88880-77-6.

Dlho a s veľkým záujmom očakávaná. Toto možno hneď na úvod konštatovať o pub-

likácii pochádzajúcej z tvorivej dielne dvojice popredných slovenských historikov venujúcich sa hospodárskym dejinám. Spracovaním histórie jedného z našich najväčších finančných ústavov sa pokúsili aspoň čiastočne vyplniť medzeru, ktorá na Slovensku pri poznávaní minulosti nielen bankovníctva, ale aj priemyslu a podnikania stále existuje. K spracovaniu histórie jednotlivých priemyselných, obchodných či finančných spoločností, bez ohľadu na ich veľkosť, možno pristupovať viacerými spôsobmi. V rámci slovenskej historiografie nenachádzame veľké množstvo dokladov dôslednej analýzy a komplexného spracovanie činnosti podnikov. Vo väčšine prác, ktoré postupne vznikli, najmä pri príležitosti rôznych výročí, sa ich autori sústreďujú predovšetkým na popis činnosti a výrobný program, čo dopĺňajú viac alebo menej kompletnými hospodárskymi výsledkami. Takáto pozitivistická metóda má nepochybne svoj význam, najmä ak ide o texty slúžiace ako isté východisko pre ďalšie bádanie a prípravu ďalšej, ucelenejšej prezentácie. Ešte cennejšie sú však diela, ktoré už priamo prezentujú sledovaný podnik nielen ako relatívne izolovanú hospodársku jednotku, ale aj ako súčasť podstatne širšieho celého odvetvia podnikania.

Medzi významné témy, ktoré sú už dlhodobo, najmä prostredníctvom parciálnych článkov a štúdií predmetom značného záujmu slovenských historikov, patrí práve pôsobenie Tatra banky, ako jednej z najväčších slovenských finančných inštitúcií. Jej vznik i celkové pôsobenie boli výsledkom dlhodobého snaženia, nádeje na zlepšenie ekonomického i národného postavenia Slovákov v rámci Uhorska. Práve spojenie oboch týchto sfér záujmov robí túto finančnú inštitúciu takou špecifickou. Pokiaľ by sme totiž Tatra banku hodnotili iba z pohľadu bankových bilancií, hospodárskych výsledkov, zisku a dividend, museli by sme jej pôsobenie uzavrieť v mnohých prípadoch ako, mierne povedané, neúspešné. V tomto smere by sme našli viaceré, lepšie a predovšetkým efektívnejšie riadené slovenské finančné ústavy, hoci u všetkých by sme museli konštatovať značný nedostatok kvalifikovaných odborníkov. Istý amaterizmus a neschopnosť celkom

oddeliť vlastné záujmy od záujmov firmy sa preto vo väčšine z nich udržali dlho, niekedy až do polovice 20. storočia. Autori publikácie, vychádzajúc z obrovského množstva zachovaných materiálov, však samotnú Tatra banku prezentujú v podstatne širšom meradle. Všímajú si ju nielen ako finančný ústav usilujúci sa o dosahovanie čo najväčších ziskov, ale predovšetkým ako hospodársku, politickú, kultúrnu a vzdelávaciu základňu celonárodného významu. Zachovávajú však pritom zdravú mieru objektivity, keď sa popri nesporných úspechoch neostýchajú uviesť aj príklady neprofesionality, doslova až klientelizmu, ktorý však bol, podobne ako dnes, neoddeliteľnou súčasťou vtedajšieho každodenného života. Všetky tieto faktory, pre súčasného čitateľa niekedy možno ťažko pochopiteľné, sa autorom podarilo na pozadí udalostí konca 19. a prvej polovice 20. storočia vyvážené a citlivo do publikácie zapracovať. Pútavým a aj pre laika prístupným spôsobom nás spravidzajú nielen úspešnými, ale aj pre banku a jej zamestnancov náročnými obdobiami, keď sa ju neraz iba vďaka mobilizácii zdrojov nepočetnej slovenskej inteligencie a drobných podnikateľov podarilo zachrániť pred likvidáciou. Súčasťou textu sú aj krátke životopisné medailóny, v ktorých autori predstavujú významné osobnosti, rôznym spôsobom spojené s Tatra bankou počas celej jej existencie. Okrem citlivo zakomponovaného obrazového materiálu si osobitnú zmienku zaslúži aj množstvo ukážok z dobových periodík, resp. archívnych materiálov. Tie nielen že dávajú nahliadnuť priamo do myslenia jednotlivých predstaviteľov banky, ale dokresľujú aj celkovú dobovú atmosféru. Rovnako zaujímavé je sledovať aj postupný vývin materiálnych a bytových pomerov či vzdelanostnej úrovne bankových zamestnancov všetkých úrovní.

Hospodárske dejiny nie sú odborom, ktorý by združoval početnú, navonok hlasno sa prezentujúcu komunitu. Napriek tomu, výskum postupne prebiehajúci na tomto poli prináša mimoriadne zaujímavé zistenia, ktoré umožňujú lepšie poznanie a pochopenie každodenného života ľudí žijúcich v minulosti na našom území. Jednotlivé zistenia, podané vhodnou

formou, môžu byť navyše dostatočne zaujímavé aj pre široký okruh záujemcov, nielen z radov profesionálnych historikov. Príkladom toho je nesporné aj kniha o Tatra banke.

Patrik Derfiňák

VASIEOVÁ, Darina et al.: *Osobnosti prešovského školstva – študenti. Slovník I. / Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens – Studenten. Wörterbuch I.* Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2007. 94 s. ISBN 978-80-7165-663-0.

VASIEOVÁ, Darina et al.: *Osobnosti prešovského školstva – študenti. Slovník II. / Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens – Studenten. Wörterbuch II.* Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2008. 96 s. ISBN 978-80-7165-721-7.

VASIEOVÁ, Darina et al.: *Osobnosti prešovského školstva – študenti. Slovník III. / Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens – Studenten. Wörterbuch III.* Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2009. 75 s. ISBN 978-80-7165-751-4.

Školstvo na území Prešova ma bohatú a dlhoročnú tradíciu. V priebehu posledných piatich storočí bol a ostáva jedným z najvýznamnejších centier vzdelanosti na Slovensku. Na prešovských školách sa vystriedal nielen celý rad významných pedagógov, ktorí výrazne ovplyvnili verejné spoločenské dianie, rozvoj spoločenských vied na Slovensku i v stredoeurópskom priestore, ale na základných, stredných a vysokých školách študovalo nespočetné množstvo žiakov a študentov, ktorí po ukončení štúdia významne zasiahli do rozvoja slovenskej, maďarskej i nemeckej literatúry, histórie, práva, filozofie, teológie, prírodovedy, matematiky a geografie. Najmä stredné a vyššie školstvo pôsobiace na území Prešova malo dobré meno a školy ako evanjelické kolégium (neskôr aj so svojimi štyrmi ústavmi – učiteľským s cvičnou školou, osemročným gymnáziom i dvoma vysokými školami – teologickou a právnickou akadémiou), gréckokatolícky

kňazský seminár, osemtriedne štátne kráľovské rímskokatolícke gymnázium, evanjelická dievčenská meštianska škola, meštianska škola, Ústav anglických panien, Ústav pre výchovu detských opatrovateliek, štátny učiteľský ústav, gréckokatolícky učiteľský ústav i ortodoxná rabínska škola Jeschiva výchovou a poskytnutým vzdelaním vyformovali množstvo osobností, ktoré neskôr v nejednom prípade predčili svojich učiteľov. Akou mierou zasiahlo prešovské školstvo do života mnohých významných osobností, si za cieľ kladú tri slovníky z produkcie prešovských historikov.

Dvojazyčné slovensko-nemecké slovníky *Osobnosti prešovského školstva – študenti I., II., III./Persönlichkeiten des Schulwesens – Studenten I., II., III.* sú čiastkovými výstupmi výsledkov výskumu grantového vedeckého projektu VEGA *Osobnosti prešovského školstva z radov študentov v historickom kontexte 17. – prvej polovice 20. storočia, ktorého realizácia prebieha od roku 2007 do roku 2009.* Grant si stanovil za cieľ prezentovať životné osudy, vedeckú prácu a verejné účinkovanie najvýznamnejších osobností regionálneho, celoslovenského a európskeho významu v časovom rozpätí od sedemnásteho do prvej polovice dvadsiateho storočia s dôrazom na spoločensko-politický, konfesijný a kultúrny aspekt.

Publikácie sú pôsobivé už svojím vzhľadom. Efektná širokouhlá fotografia centra prešovského námestia zachytáva priestor od katedrálneho Chrámu svätého Mikuláša až po evanjelické kolégium a pokrýva prednú i zadnú stranu obálky oboch verzií lišiacich sa od seba len farebným prevedením (I. časť má hnedastý – tzv. sépiový odtieň, II. časť je modrastá a III. zelenavá). Nádyh historickej dodáva publikáciám i typ písma použitý na obale. Kniha tak po otvorení upúta nielen zvnútra svojím obsahom, ale aj zvonku pútavým obalom. Všetky tri slovníky recenzovali renomovaní slovenskí historici – prof. PhDr. Peter Švorc, CSc., a doc. PaedDr. Martin Pekár, PhD., a vydalo ich prešovské Vydavateľstvo Michala Vaška.

Prvá časť slovníka *Osobnosti prešovského školstva – študenti. Slovník I./Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens – Studenten.*

Wörterbuch I. (Zost. Darina Vasiľová. Prešov 2007. 94 s.) priblihuje život a dielo 18 osobností, ktoré v období 17. – prvej polovice 20. storočia študovali v Prešove na prešovskom kolegiálnom vyššom gymnázium, evanjelickom kolégiu, kolegiálnom teologickom ústave, kolegiálnej teologickej akadémii, kolegiálnej právnickej akadémii, kolegiálnom právnickom náukobehu, Štátnej ruskej učiteľskej akadémii, kráľovskom rímskokatolíckom gymnázium – neskôr premenovanom na Šafárikovo československé štátne reálne gymnázium alebo na kolegiálnom evanjelickom učiteľskom ústave. Obsahom hesiel recenzovanej časti slovníka sú v prevažnej miere osobnosti 19. a začiatku 20. storočia (15 bývalých prešovských študentov), ktoré neskôr pôsobili ako evanjelickí kňazi, advokáti a pedagógovia – viacerí na slovenskom gymnázium v Revúcej.

Autormi hesiel sú členovia grantového tímu vysokoškolských pedagógov Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove, konkrétne Inštitútu histórie a Inštitútu edukológie a sociálnej práce.

Koordinátorka grantového projektu, hlavná autorka a zostavovateľka slovníka, PhDr. Darina Vasiľová, PhD., z Inštitútu histórie je autorkou 8 hesiel venovaných životu a práci významných osobností. Spracovala biografický profil evanjelického kňaza, spisovateľa, básnika, prekladateľa, organizátora kultúrneho života a ochotníckeho divadelníctva Daniela Bacháta-Dumného, ktorý študoval na prešovskom evanjelickom kolégiu v rokoch 1856 – 1858 a v rokoch 1861 – 1862 na prešovskom teologickom ústave; na rovnakom ústave študovali aj ďalšie osobnosti spracované Darinou Vasiľovou – pedagóg, publicista a evanjelický kňaz Ján Dérer, kňaz, učiteľ a cirkevný historik Andrej Dianiška a kňaz, cirkevný hodnostár, regionálny historik a náboženský spisovateľ Samuel Weber. Z výskumu Dariny Vasiľovej vychádzajú aj profily dvoch študentov prešovského kolegiálneho vyššieho gymnázia, neskôr stredoškolských profesorov pôsobiacich na gymnázium v Revúcej – pedagóga a spisovateľa Gustáva Lojka a národne uvedomelého kultúrno-osvetového pracovníka a pedagóga Karola Viesta (v Revúcej učil aj Ján Dérer) a advo-

kátov Pavla Országha-Hviezdoslava a Júliusa Bottu (tiež pôsobil ako stredoškolský profesor v Revúcej), študentov prešovského kolegiálneho právnického náukobehu. Pozornosť venuje aj ich ďalšej kultúrnej a národno-osvetovej práci, publikačnej činnosti, tvorbe a najmä ich študentským aktivitám v Prešove.

Autorkou hesiel o národno-kultúrnych pracovníkoch – verejnom činiteľovi, podnikateľovi a advokátovi Jánovi Csipkayovi, politikovi, právníkovi a historicko-politickom publicistovi Štefanovi Markovi Daxnerovi, historikovi, redaktorovi a publicistovi Ľudovitovi Jaroslavovi Haanovi, autorovi národných obrán Samuelovi Hojtsovi a národnom pracovníkovi, distribútorov slovenských kníh, novín a časopisov Gustávovi Adolfovi Koriczanskom je doc. PhDr. Libuša Franková, CSc., z Inštitútu histórie, ktorá zvýšenú pozornosť pri tvorbe biografických hesiel týchto osobností venuje ich študentským aktivitám v Prešove, ale i kontaktom s inými študentskými spolkami a osobnosťami.

Doc. PhDr. Eduard Lukáč, PhD., z Inštitútu edukológie a sociálnej práce je autorom hesiel o komeniológovi a vysokoškolskom pedagógovi Andrejovi Čumovi, ktorý pôsobil na Filozofickej fakulte v Prešove UPJŠ v Košiciach, a Mariánovi Prídavkovi, pedagógovi, autorovi učebníc, prekladateľovi, pracovníkovi Ministerstva školstva a národnej osvety a riaditeľovi Slovenského pedagogického nakladateľstva.

V hesle venovanom Andrejovi Halašovi podáva podrobný prehľad aktivít tohto slovenského národného pracovníka, divadelného organizátora, etnografa, prekladateľa, redaktora a právníka, študenta prešovského kolegiálneho vyššieho gymnázia (v rokoch 1868 – 1871) a prešovskej kolegiálnej právnickej akadémie (v rokoch 1871 – 1873) ďalšia členka grantového tímu z Inštitútu histórie PhDr. Nadežda Jurčišinová, CSc.

Doc. PhDr. Ján Mojdis, CSc., tiež z Inštitútu histórie, je autorom hesla o študentovi prešovského kolegiálneho gymnázia (v rokoch 1891 – 1895) a prešovskej kolegiálnej teologickej akadémie (v rokoch 1895 – 1898), filológovi, teoretikovi kultúry, sociológovi, filozofovi a evanjelickom kňazovi Jánovi Lajčiakovi,

osobnosti s pozoruhodným životným osudom a schopnosťami.

Mgr. Annamária Kónyová, PhD., v tom čase interná doktorandka Inštitútu histórie v hesle Imrich Thököly podáva podrobný obraz tohto vodcu protihabsburského stavovského povstania, sedmohradského a uhorského kniežaťa, o štúdiách v Prešove na evanjelickom kolégiu v rokoch 1668 – 1670.

Druhá časť slovensko-nemeckého slovníka Osobnosti prešovského školstva – študenti. Slovník II./Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens – Studenten. Wörterbuch II. (Zost. Darina Vasiľová. Prešov 2008. 94 s.) obsahuje 21 hesiel, ktoré prezentujú osudy osobností prešovského študentstva v sledovanom období.

Autorom hesiel je v zásade zhodné (ako v prvej časti) jadro tímu historikov Inštitútu histórie Filozofickej fakulty PU v Prešove pod vedením koordinátorky projektu, hlavnej autorky a zostavovateľky slovníka PhDr. Dariny Vasiľovej, PhD.

PhDr. Darina Vasiľová, PhD., spracovala v druhej časti slovníka 10 hesiel. Jej spracovanie biografických profilov o študentoch kolegiálneho teologického ústavu – kňazovi, vychovávateľovi, redaktorovi a spisovateľovi Kolomanovi Banšellovi, evanjelickom kňazovi, prírodovedcovi, pedagógovi, reformátorovi školstva, osvetovom pracovníkovi Gustávovi Dérerovi, kňazovi, učiteľovi, básnikovi, prekladateľovi cirkevnej biografickej literatúry, redaktorovi a vydavateľovi Jánovi Alexandrovi Fábrym, kňazovi, básnikovi, spisovateľovi, dramatikovi, publicistovi, prekladateľovi, filozofovi, Danielovi Jonatánovi Zábojovi Laučekovi, pedagógovi, redaktorovi, publicistovi, ochotníckom hercovi, spevákovi, režisérovi, knihovníkovi, kultúrnom pracovníkovi, funkcionárovi mnohých spolkov, Andrejovi Sokolíkovi, ako aj o študentoch prešovskej kolegiálnej teologickej akadémie – kňazovi, cirkevnom hodnostárovi, generálnom biskupovi evanjelickej cirkvi na Slovensku Dušanovi Fajnorovi, kňazovi, filozofovi, publicistovi, spisovateľovi Jánovi Maliarikovi, kňazovi, publicistovi, cirkevnom historikovi Otovi Škrovinovi a o dvoch právnikoch – podnikate-

ľovi, peňažníkovi, organizátorovi slovenského národného priemyselného parku, študentovi prešovského kolegiálneho vyššieho gymnázia (1862 – 1863) Danielovi Šimonovi Beniačovi a spisovateľovi, publicistovi a prekladateľovi, študentovi prešovského kolegiálneho právnického náukobehu (1868 – 1870) Gustávovi Izákovi sa ťažiskovo sústreďuje na ich štúdiá v Prešove a ich vplyv na život a tvorbu.

Heslá o študentoch prešovského evanjelického kolégia, veľkých postavách a organizátoroch slovenského národného života v 19. storočí Jánovi Francisci-Rimavskom, Michalovi Miloslavovi Hodžovi, Jánovi Chalupkovi, ako aj o národovcoch – básnikovi a národnom dejateľovi Jozefovi Srnkovi a pedagógovi, zberateľovi ľudových piesní, cirkevnom historikovi a všestranne hudobníkovi Karolovi Samuelovi Benjamínovi Szeredayovi, ktorí boli rovnako študentmi prešovského evanjelického kolégia, vypracovala doc. PhDr. Libuša Franková, CSc.

Strastiplný život a bohaté dielo slovenského evanjelického kazateľa a autora cestopisnej a memoárovej literatúry, študenta prešovskej mestskej školy a prešovského evanjelického kolégia (v rokoch 1667 – asi 1669) Jána Simonidesa opísala PhDr. Nadežda Jurčišinová, PhD., ktorá je autorkou aj hesla o právnikovi, študentovi prešovského kolegiálneho právnického náukobehu (v rokoch 1870 – 1872) Gustávovi Lehotskom.

Biografické profile dvoch gréckokatolíckych kňazov Julijsa Ivanoviča Stavrovského-Popradova a Olexandra Anatolija Kralýckého s hlbšou sondou do čias štúdií na prešovskom katolíckom gymnázium a ich vplyve na ďalší život podala ďalšia členka grantového tímu Mgr. Jarmila Kredátusová, PhD., z Inštitútu rusistiky, ukrajinistiky a slavistiky Prešovskej univerzity v Prešove.

PhDr. Lubomíra Millá, PhD., z Inštitútu rusistiky, ukrajinistiky a slavistiky, tiež z výskumného tímu, spracovala život a dielo svojho menovca, národného umelca, výtvarníka, pedagóga, rektora Vysokej školy výtvarných umení v Bratislave, profesora Dezidera Millého, ktorého s Prešovom spája najmä Gréckokatolícky ruský učiteľský ústav, ktorý v rokoch 1922 – 1926 navštevoval ako študent, bol jeho

maturantom a neskôr, rokoch 1943 – 1945, na ňom pôsobil ako profesor kreslenia.

Tretia časť slovensko-nemeckého slovníka Osobnosti prešovského školstva – študenti. Slovník III./Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens – Studenten. Wörterbuch III. (Zost. Darina Vasiľová. Prešov 2009. 75 s.) obsahuje 20 hesiel osobností prešovského školstva z radov študentstva v sledovanom období.

Aj v tejto tretej časti biografického slovníka zostal autorský kolektív pod vedením zostavovateľky PhDr. Dariny Vasiľovej, PhD., takmer zhodný s kolektívom autorov predchádzajúcich dielov, najmä historici z Inštitútu histórie.

Koordinátorka projektu a zostavovateľka aj tretej časti slovníka PhDr. Darina Vasiľová, PhD., v tejto časti slovníka spracovala 7 hesiel osobností študentov práva v Prešove. Na kolegiálnom právnickom náukobehu študovali: Anton Beskyd, neskorší významný rusínsky verejný činiteľ a politik, v roku 1918 minister pre rusínske záležitosti v Károlyiho vláde, neskôr v roku 1923 guvernér Podkarpatskej Rusi, Janko Jesenský, neskorší verejný funkcionár – podpredseda ruskej odbočky Československej národnej rady, gemersko-malohontský, neskôr nitriansky župan, 1931 – 1938 krajiný viceprezident, ale i básnik, prozaik a prekladateľ a v roku 1945 prvý slovenský národný umelec, a Ján Ružiak, verejný činiteľ, signatár Martinskej deklarácie, člen Výkonného výboru SNR, poslanec, neskôr senátor NZ, svetský funkcionár evanjelickej cirkvi. Na prešovskej kolegiálnej právnickej akadémii vyštudovali: Michal Ivanovič Čabiňák, rusínsky spisovateľ a pedagóg, Alexej Duchoň, verejný činiteľ – spoluzakladateľ Slovenskej národnej rady v Solivare, starosta Prešova 1935 – 1938 a významný slovenský astronóm a redaktor Slovenskej pravdy a Východného Slováka, Gustáv Maršall-Petrovský, krajiný kultúrno-osvetový pracovník v USA, popredný slovenský redaktor v USA, spoluzakladateľ a predseda Matice slovenskej v USA, spisovateľ – autor historického románu Jánošík, kapitán horských chlapcov, podľa ktorého bol v roku 1921 nakrútený film Jánošík, Ľudovít Miloš Mičátek, politik, redaktor, vydavateľ (Dolnozemský Slovák), publicista

a organizátor politického a kultúrneho života dolnozemských Slovákov, predseda Československého zväzu v Kráľovstve Srbov, Chorvátov a Slovincov, predseda Slovenskej národnej strany v Juhoslávii.

Doc. PhDr. Libuša Franková, CSc., spracovala profily piatich študentov prešovského evanjelického kolégia. Ide o aktívneho účastníka slovenského národného života 19. storočia, štátneho úradníka, novinára, spisovateľa, publicistu Mikuláša Štefana Ferienčika, právnik a osvetového pracovníka Pavla Galliho, národného dejateľa, spisovateľa, publicistu a evanjelického kňaza Ľudovíta Miroslava Hroboňa, aktívneho účastníka mladoslovenského študentského hnutia Jána Slavofľuba Volka a významného predstaviteľa slovenského národného života na východnom Slovensku, spisovateľa, historika, novinára, mysliteľa a filozofa Jonáša Záborského.

Autorkou hesla o cirkevnom hodnostárovi (pápežský komorník Benedikta XV. a Pia XII., kanonik – magister I., monsignor, košický katedrálny arcidiakon, pápežský prelát) a fundovanom a náročnom pedagógovi Vojtechovi Wickovi je PhDr. Nadežda Jurčišinová, PhD.

Pozoruhodné životné osudy študenta prešovského evanjelického kolégia, trenčianskeho šľachtica, účastníka povstania Imricha Tököliho (Thököly) a Františka II. Rákociho, vojenského vojvodu plukovníka, dvornajstra na kniežacom dvore Františka II. Rákociho, predsedu hospodárskej rady Consilia Oeconomica Aulica, predsedu Dvorskej hospodárskej rady Juraja Ottlyka pripravila Mgr. Annamária Kónyová, PhD.

Na biografických profiloch o Mikulášovi Beskydovi a Mikulášovi Rusnákovi, študentoch prešovského kráľovského rímskokatolíckeho vyššieho gymnázia a gréckokatolíckych kňazoch sa autorsky podieľali Mgr. Jarmila Kredátusová, PhD., z Inštitútu rusistiky, ukrajinistiky a slavistiky a Mgr. Juraj Kredátus, PhD., metodik dejepisu z Pedagogicko-metodického centra v Prešove.

Životné osudy študenta prešovského kráľovského rímskokatolíckeho gymnázia a Šafárikovho československého štátneho reálneho gymnázia, redaktora, prekladateľa, kultúrne-

ho pracovníka, spoluzakladateľa Slovenskej národnej rady v Paríži, predsedu Slovenskej národnej rady v Londýne a generálneho tajomníka Slovenskej národnej rady v zahraničí so sídlom v Ríme, vedúceho Slovenskej sekcie vysielania BBC, účastníka rokovaní II. Vatikánskeho koncilu, ako biografický profil – Peter Prídavok spracoval doc. PhDr. Eduard Lukáč, PhD., z Inštitútu edukológie a sociálnej práce.

Zaujímavú osobnosť Teodora Duku, ktorý bol študentom prešovského evanjelického kolégia, účastníkom revolúcie rokov 1848/49, kapitánom národnej gardy, emigrantom, právnikom, lekárom, publicistom, plukovníkom britskej armády (vojenským lekárom), no najmä vedcom zaoberajúcim sa otázkami medicíny, histórie, etnografie, orientalistiky, geografie, jazykovedných a spoločenských vied, do podoby biografického hesla spracoval doc. PhDr. Ján Mojdis, CSc.

Nová členka projektového tímu – Mgr. Ivana Škulecová, interná doktorandka Inštitútu histórie, autorsky prispela do slovníka spracovaním biografických profilov dvoch osobností prešovského školstva z radov študentov evanjelického kolégia a neskorších cirkevných hodnostárov: Ondreja Brózika, osvetového pracovníka a spoluzakladateľa Matice slovenskej, angažovaného národovca a cirkevného aktivistu, a Samuela Nováka, kultúrneho pracovníka, mecéna a podporovateľa slovenskej literatúry, organizátora slovenských národných gárd v revolúcii 1848/49, signatára Memoranda národa slovenského, spoluzakladateľa Matice slovenskej a slovenských gymnázií.

Týmto tretím dielom sa završila snaha projektového tímu autorov o sprístupnenie životných osudov zaujímavých osobností z radov prešovského študentstva od 17. do polovice 20. storočia. Poznatky o niektorých študentoch sú publikované formou vedeckých štúdií s fotogalériou aj v troch častiach zborníka vedeckých príspevkov na CD-ROM Osobnosti prešovského školstva z radov študentov v historickom kontexte 17. – prvej polovice 20. storočia I. (Zost. Darina Vasiľová. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2007. 260 s. ISBN 978-80-7165-664-7), Osobnosti prešovského školstva z radov študentov v historickom

kontexte 17. – prvej polovice 20. storočia II. (Zost. Darina Vasiľová. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2008. 220 s. ISBN 978-80-7165-722-4) a Osobnosti prešovského školstva z radov študentov v historickom kontexte 17. – prvej polovice 20. storočia III. (Zost. Darina Vasiľová. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2009. 163 s. ISBN 978-80-7165-752-1) a završením precíznej vedeckej práce na grantovej úlohe VEGA 01/4537/07 je efektívny slovensko-nemecký multimediálny slovník na CD-ROM.: VASIĽOVÁ, Darina et al.: Osobnosti prešovského školstva z radov študentov v historickom kontexte 17. – prvej polovice 20. storočia/Persönlichkeiten des Prešover Schulwesens aus den Reihen der Studenten im historischen Kontext des 17. bis in die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts : Multimediálny slovník. Multimedia-Wörterbuch. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2009. 406 s. ISBN 978-80-7165-771-2.

Pri vypracovaní hesiel – biografických profilov osobností z radov študentov prešovského školstva od 17. storočia do prvej polovice 20. storočia vo všetkých troch slovníkoch autori vychádzali najmä z primárnych prameňov Štátneho archívu v Prešove, konkrétne fond Evanjelické kolégium Prešov. Pri spracovaní hesla Andrej Halaša bola použitá jeho pozostalosť nachádzajúca sa v Slovenskej národnej knižnici – Archíve literatúry a umenia v Martine. Pramenný materiál z uvedeného archívu bol použitý aj pri spracovaní hesiel Ján Lajčiak a Gustáv Adolf Koriczanský – tu aj zo Slovenskej národnej knižnice – Národného biografického ústavu v Martine, ktorého materiály, podporené navyše prameňmi zo Štátneho archívu Dolný Kubín, dopomohli aj pri spracovaní hesla o Samuelovi Novákovi. Pri vypracovaní hesla Imrich Tököli bol použitý materiál z Krajinskej Széchényiho knižnice v Budapešti. Okrem toho autori využívali aj dobovú literatúru. Pri spracovaní biografických profilov do slovníkových hesiel boli použité aj skoršie práce autorov a internetové zdroje.

Za každým heslom nasleduje jeho plno-textový (úplný) preklad v nemeckom jazyku, ktorého autormi sú: člen grantového tímu z Inštitútu germanistiky doc. PhDr. Pavol Zubal,

PhD., pedagóg Július Alcnauer st. a Mgr. Lenka Bischof, PhD.

Za hlavný cieľ si autori, na čele so zostavovateľkou slovníka, stanovili slovensko-nemecké spracovanie hesiel osobností prešovského školstva z radov študentov v sedemnástom až prvej polovici dvadsiateho storočia. Najväčší priestor pri stručnom spracovaní biografických hesiel bol venovaný prešovskému štúdiu, pracovnému pôsobeniu, vedeckej práci i publikačnej činnosti. Slovník okrem uvedených cieľov podáva ucelenejší obraz študentského života, práce a snáh študentských spolkov. Tým, že je pozornosť venovaná aj rodinným príslušníkom, utvára prehľad o činnosti predkov, potomkov a celých rodín zapojených do slovenských národných aktivít. Zároveň je aspoň stručným obrazom toho, ako slovenskí národní činitelia študovali a s akými problémami a prekážkami sa počas svojich štúdií a práce stretávali.

Tieto tri časti biografického slovníka posúvajú hranice nepoznaného a príjemne obohacujú poznanie biografických reálií mnohých významných osobností národného, kultúrneho a politického života svojej doby, ktorí študovali na prešovských školách v sledovanom období 17. až prvej polovice 20. storočia. Autori veľmi sympatickým spôsobom spracovali biografické profile osobností na slovníkové heslá v štruktúre význam – rodina – štúdium – práca – dielo – bibliografické zdroje s dôrazom na prešovské štúdiá. Širokej laickej ale i odbornej verejnosti sa tak do rúk dostáva trojzväzkový slovník, ktorý sprístupní život a dielo niektorých menej známych osobností a zaplní viaceré biele miesta v biografiách mnohých známych veľikánov.

Martin Ďurišin

***Migrácia obyvateľov východnej Európy na územie Slovenska a Čiech (prvá polovica 20. storočia).* Ed. Ľubica Harbuľová. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2009. 310 s. ISBN 978-80-555-0092-8**

Historický zborník *Migrácia obyvateľov východnej Európy na územie Slovenska*

a Čiech (prvá polovica 20. storočia) predstavuje problematiku migračných procesov, ktoré prebiehali z Ruska a neskôr Sovietskeho zväzu na územie Slovenska a Čiech od začiatku 20. storočia až do prvých rokov po ukončení druhej svetovej vojny. Zborník nadväzuje na medzinárodnú vedeckú konferenciu *Migrácie obyvateľov východnej Európy do strednej Európy a na Slovensko*, ktorá sa uskutočnila na pôde Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove v dňoch 12. – 13. mája 2009. Zostavovateľkou zborníka, ktorý je súčasťou riešenia grantového projektu VEGA č. 1/4531/07, je vysokoškolská pedagogička Ľubica Harbuľová z Katedry novovekých a najnovších všeobecných dejín Inštitútu histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove. Úlohy recenzentov zborníka sa ujali Michal Danilák a Štefan Šutaj.

Autorkou štúdie, ktorá nás uvádza do problematiky migrácie v prvej polovici 20. storočia, je práve zostavovateľka zborníka Ľubica Harbuľová. V štúdiu s názvom *Historický kontext migrácie obyvateľov Ruska a Sovietskeho zväzu v prvej polovici 20. storočia* priblížila autorka dôvody migrácie obyvateľov zo svojej vlasti na územie strednej a východnej Európy. Ako konštatuje Ľ. Harbuľová: „*Príčinou týchto migrácií boli politické dôvody, ktoré vyvolali politické udalosti prinášajúce zásadné zmeny do vývoja krajiny a nútiace jej obyvateľov k tomu, aby v dôsledku nesúhlasu s politickým vývojom v krajine volili svoju ďalšiu existenciu v zahraničí, mimo územia vlastnej krajiny, ako emigranti*“ (s. 9-10).

Po štúdiu Ľ. Harbuľovej sa historický zborník následne člení do troch blokov. V prvom bloku, ktorý nesie názov *Slováci – Česi – Rusi: Migrácia obyvateľov a kontakty pred rokom 1917*, poukázali autori na blízkosť, spolupatričnosť a solidaritu slovanských národov koncom 19. a začiatkom 20. storočia. V štúdiu *Vokrug projektov češskej emigrácii na juh Rassii* Zoja Sergejevna Nenaševa z Katedry dejín južných a západných Slovanov Historickkej fakulty Moskovskej štátnej univerzity v Moskve zamerala svoju pozornosť na problémy emigrácie Čechov do Ruska v druhej polovici 19. storočia. Michal Daniš z Katedry

všeobecných dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave je autorom štúdie pod názvom Slovenská politická reprezentácia a jej diferencovaný postoj k Rusku na konci 19. storočia a na začiatku 20. storočia. V štúdií autor opísal slovenskú politickú scénu, ktorá bola po rakúsko-uhorskom vyrovaní prezentovaná Starou a Novou školou, neskôr Slovenskou národnou stranou a jej postojom k Rusku.

Koniec prvej svetovej vojny, geopolitické zmeny v jednotlivých regiónoch sveta a Európy, vznik nových štátnych útvarov, to všetko vytvorilo predpoklady pre novú vlnu migračných procesov. Otázkou migrácie obyvateľov v medzivojnovom období sa zaoberali štúdie, ktoré sa nachádzajú v druhom bloku anotovaného zborníka. Karel Kramář a ruská emigrácia v Československu je prvou zo štúdií druhého bloku, ktorý nesie názov Politická emigrácia z východnej Európy po roku 1917 a jej aktivity na území medzivojnového Československa. Autor štúdie Radomír Vlček z Historického ústavu AV ČR v Brne priblížil významného českého politika, predsedu prvej československej vlády a jeho postoj k slovenskej problematike, odmietavý prístup k boľševikom a pozitívny postoj k ruskej emigrácii v Československu. Viktoria Liashuk zo Štátnej univerzity v Minsku, ktorá v súčasnom období pôsobí ako zahraničná lektorka na Prešovskej univerzite v Prešove, do zborníka prispela štúdiou s názvom Bieloruská emigrácia v Československu podľa knihy spomienok Larysy Henijuš Spoveď. Autorka v štúdií opísala životný príbeh predstaviteľky bieloruskej emigrácie v Československu Larysy Henijuš, ktorá celý svoj život obetovala bieloruskému národu. Samotná autorka charakterizuje L. Henijuš takto: „*Zosobňovala elitu bieloruskej emigrácie v Československu, symbolizovala Bielorusko, bola svedomím bieloruskej emigrácie a jej nekompromisným kritikom. Verila v bieloruský národ a podstúpila preň neľudské duchovné i fyzické utrpenie*“ (s. 98). Činnosť spolkov ukrajinskej emigrácie žijúcej na území Slovenska v 20. – 30. rokoch 20. storočia priblížila Tatiana Hudáková v štúdií Ukrajinská emigrácia a jej aktivity na Slo-

vensku v medzivojnovom období. Autorka venovala pozornosť spolkom ako Ukrajinská kolónia v Bratislave, Ukrajinský roľnícky spolok, Ukrajinská hromada. Ihor Lichtej z Užhorodskej národnej univerzity v štúdií Rol ukrajinskej emigrácii v suspično-politickému ta kultúrnemu životu Podkarpatskej Rusi (1919 – 1929) priblížil usadenie sa migrujúceho obyvateľstva z horného Dnepra na Podkarpatskú Rus. Religiozita karpatskoruského obyvateľstva sa venoval Peter Švorc, ktorý pôsobí na Inštitúte histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove, v štúdií Rusíni a ich konfesijný život v kontexte ruskej a ukrajinskej emigrácie v medzivojnovom období. Autor príspevku konštatuje, že „*ruská i ukrajinská emigrácia nemala v Československu medzivojnového obdobia bezvýznamnú úlohu, najmä nie v cirkevnom prostredí. Prispievala k mobilizácii karpatskoruského obyvateľstva v cirkevnom živote, ale – čo bolo dôležité – aj v jeho národnom uvedomovaní*“ (s. 169). Príchod sestier Rádu sv. Bazila Veľkého do ČSR v medzivojnovom období spracovala Ľubica Babotová, ktorá pôsobí na Inštitúte rusistiky, ukrajinistiky a slavistiky Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove. Ľ. Babotová sa v príspevku venovala misijnej činnosti sestier najmä v Prešove a v Užhorode v 20. – 30. rokoch 20. storočia. Valerij Kupka v štúdií Ruská emigrácia ako azyl tela a väzenie duše opísal „vnútorné trápenie“ ruských intelektuálov, ktorí boli nútení po roku 1917 opustiť svoju vlasť a migrovať do novej krajiny, v ktorej sa celý svoj život cítili „uväznení“. Významných ukrajinských emigrantov, akými boli Marián Maciejovič, Teodor Rožek, Ivan Kovalčuk, Mykola Derkač a Leonid Mosendz, ktorí sa nezameniteľným spôsobom zapísali do dejín Slovenska a obohatili jeho kultúru, priblížil Michal Roman v štúdií Päť postáv ukrajinskej politickej emigrácie na Slovensku v medzivojnovom období.

Vojenské neúspechy nemeckej armády a protiofenzíva Červenej armády na východnom fronte mali podstatný vplyv na emigráciu obyvateľstva koncom roka 1944 a začiatkom roka 1945. Išlo predovšetkým o obyvateľstvo,

ktoré počas okupácie spolupracovalo s Nemcami, resp. s miestnymi orgánmi, ktoré boli „pronemecky“ orientované. Touto problematikou sa zaoberali autori v poslednom bloku zborníka, ktorý nesie názov Migračná vlna z východnej Európy po roku 1945. Michal Šmigel' a Peter Mičko v štúdií s názvom Ukrajinskí utečenci na Slovensku (1944) opísali odchod sovietskeho civilného obyvateľstva, ktoré počas okupácie spolupracovalo jednak s Nemcami, ale aj s ukrajinskými nacionalistickými orgánmi. Pozornosť sústredili na utečeneckú zložku pochádzajúcu z východnej časti Generálneho gubernátu – Haličského dištriktu, ku ktorej sa pridala aj časť obyvateľstva z Ukrajiny a Bieloruska. Problematika jednotiek Ukrajinskej povstaleckej armády je spracovaná v štúdií Aktivita jednotiek UPA na Slovensku po druhej svetovej vojne, ktorej autorom je Stanislav Konečný pôsobiaci v Spoločenskovednom ústave SAV Košice. S. Konečný sa zaoberal prítomnosťou časti jednotiek UPA, tzv. banderovcov, na severovýchodnom Slovensku v rokoch 1945 – 1947. Problému reemigrácie obyvateľstva z východnej Európy do svojej pôvodnej vlasti sa venoval Jaroslav Vaculík v štúdií K prúběhu reemigrace Čechů z Volyně po druhé světové válce.

Poslednou štúdiou Optanti zo Zakarpatskej Ukrajiny na Slovensku v rokoch 1947 – 1948 v tomto bloku, ktorá je zároveň aj poslednou štúdiou tohto zborníka, opísal autor Marián Gajdoš zo Spoločenskovedného ústavu SAV Košice prvú etapu československo-sovietskych opčných procesov, t. j. opciu obyvateľov Zakarpatska.

Hlavným cieľom zostavovateľky a autorov, ktorí prispeli svojimi štúdiami do zborníka, je priblíženie migračných procesov a ich dopad na politický, kultúrny a spoločenský vývoj Československa v prvej polovici 20. storočia. Historický zborník možno hodnotiť pozitívne, jednak pre skutočnosť, že do zborníka prispeli odborníci z viacerých domácich a zahraničných univerzít a vedecko-výskumných pracovísk, ako aj pre fakt, že v ňom sú uverejnené doposiaľ nepublikované informácie, čím sa sprístupňujú nové poznatky k problematike

dopadu migračných procesov z východnej Európy na územie Slovenska a Čiech.

Luciana Hoptová

JANAS, Karol. *Považské strojárne. Od muničky po ZVL*. Žilina : Knižné centrum, 2009. 128 s. ISBN 978-80-8064-336-2.

Pamätnice k výročiam jednotlivých podnikov v posledných rokoch nebývajú práve častým zjavom na slovenskom knižnom trhu. Ak sa aj sporadicky takéto publikácie objavujú, spravidla svojím rozsahom, obsahom a celkovým spracovaním dosahujú sotva úroveň odbornej práce. Text, ktorý pripravil K. Janas, je v tomto smere pozoruhodnou výnimkou. Rozsiahly poznámkový aparát, opierajúci sa o solídnu pramennú základňu, a zoznam použitej literatúry predstavuje dobrý základ pre výsledný text, ktorý je do jednotlivých kapitol a podkapitol členený v chronologickom poradí.

Publikácia obsahuje presne to, čo má obsahovať. V prvom rade množstvo zaujímavých podrobností názorne ukazujúcich postupný vývoj podniku a jeho premenu od prvých jednoduchých objektov na rozsiahly priemyselný komplex. Súčasne s rozvojom podniku a nárastom celkového počtu jeho zamestnancov však rástol i význam mesta ako priemyselného a správneho strediska značnej časti Považia. Stúpajúci objem výroby a zároveň aj počet obyvateľov viedol k podstatnému zvýšeniu príjmov mesta a umožnil realizáciu množstva verejných stavieb. Tie zmenili nielen jeho celkový vzhľad, ale prispeli tiež k tomu, že z nevýznamného mestečka vyrástlo na dôležité centrum celého regiónu. Prostriedky, ktoré podnik poskytoval, však v hojnej miere smerovali aj do miestnej kultúry, školstva a športu.

Svoj význam si podnik udržal aj v období slovenského štátu a druhej svetovej vojny. Hoci Nemci územie Slovenska vojensky neobsadili až do roku 1944, zbrojovka v Považskej Bystrici sa ako súčasť koncernu Zbrojovky Brno dostala pod ich priamu kontrolu. Jej vlastníkom sa stal koncern Hermann Göring Werke

a priamo v areáli podniku bola umiestnená nemecká vojenská jednotka. Autor podrobne, a treba dodať že aj pútavým spôsobom, analyzuje tento proces, spoločne s jeho dopadmi na miestne obyvateľstvo. Osobitná pozornosť je venovaná udalostiam odohrávajúcim sa v rokoch 1945 – 1948. Ide síce o pomerne krátke obdobie, ktoré má však v histórii zbrojovky dôležité miesto. Aspoň vo forme stručných vstupov autor popisuje niektoré z najväčších problémov, ktoré súviseli jednak s povojnovou obnovou výroby v podniku, s hľadaním nových výrobných programov, jednak i snahou osamostatniť sa z materského koncernu brnenskej Zbrojovky.

Posledná a najrozsiahlejšia kapitola popisuje je polstoročné obdobie, počas ktorého strojárne zažili svoj najväčší rozmach, ale paradoxne v samom závere aj najväčšie ťažkosti vedúce nakoniec k ich definitívnemu koncu. V chronologickom poradí sú prezentované pozitívne, ale čo je zaujímavé, aj niektoré negatívne stránky každodennej činnosti podniku. Viac pozornosti autor venoval predstaveniu niektorých najúspešnejších výrobkov strojárni. Najmä motocykle a ložiská rôznych veľkostí sa vo všeobecnosti aj v povedomí širokej verejnosti celé desaťročia spájali s Považskými strojárňami. Hoci to v podobných publikáciách nie je vždy pravidlom, autor sa pri tomto exkurze nevyhýba ani opisu problémov, do ktorých sa podnik dostal v druhej polovici deväťdesiatych rokov minulého storočia. V tomto období sa celý koncern dostáva sčasti v dôsledku krízy v celom odvetví, sčasti kvôli neprehľadnosti vlastnickej štruktúry a neschopnosťou nájsť nový vhodný výrobný program, do neriešiteľných problémov. Na jeho základoch následne vzniklo niekoľko menších podnikov, ktoré aspoň sčasti zmiernili vysokú nezamestnanosť v meste a jeho najbližšom okolí.

Publikácia predstavuje viac ako iba reprezentatívnu sondu do života jedného z veľkých slovenských podnikov. Je aj dokladom toho, akú pozitívnu úlohu môžu hrať veľké podniky zamestnávajúce tisíce ľudí v jednotlivých regiónoch Slovensku, prípadne ako rýchlo môže dôjsť k úpadku a ťažkostiam obyvateľstva po ich odchode. Aj z tohto uhla pohľadu

predstavuje kniha K. Janasa zaujímavý prínos ku skúmaniu hospodárskych a sociálnych dejín Slovenska.

Patrik Derfiňák

Z dejín knižnej kultúry východného Slovenska I. Ed. Marcela Domenová. Prešov : ŠVK, 2009. 254 s. ISBN 978-80-85734-77-5.

Publikácia, ktorá sa do rúk predovšetkým odbornej verejnosti dostala v druhej polovici roku 2009, pochádzajúca z produkcie Štátnej vedeckej knižnice v Prešove, obsahovo nadväzuje na viaceré predošlé materiály pripravené jej pracovníkmi. Zostavovateľka tohto zborníka spracovala celý rad príspevkov s pomerne širokým tematickým záberom. Hlavným zámerom bolo predstaviť čo najširší okruh problémov, ktoré úzko súvisia s problematikou knižníc, knižnej kultúry a tlačenej slova vôbec, na východnom Slovensku. Časť materiálov odznela, pravda, v značne redukovanej podobe, už v roku 2008 na odbornom seminári venovanom duchovnému dedičstvu východného Slovenska. Ďalšia časť zasa predstavuje výsledky výskumu realizovaného jednotlivými autormi v rôznych oblastiach problematiky knižnej kultúry. Vďaka tomu zborník obsahuje celkovo sedemnást príspevkov v podobe vedeckých štúdií, tri zaradené v rubrike materiály, a sedem recenzií, väčšinou venovaných textom z oblasti knihovníctva a knižnej kultúry. Značný počet príspevkov a ich celková rôznorodosť znemožňujú podrobnejšie analyzovať každý samostatne, aj napriek tomu, že väčšina z nich by si nepochybne zaslúžila väčšiu pozornosť. Z nášho pohľadu však ako osobitne zaujímavé môžeme hodnotiť predovšetkým šesť konkrétnych príspevkov. Autorom prvého z nich s názvom Šarišské hlasy (1919 – 1920): priekopník slovenskej tlače v Prešove (s. 182-197) je J. Džujko. Svoju pozornosť zamerlal na jedny z prvých novín, ktoré začali vychádzať v slovenčine v roku 1919 na východnom Slovensku. Týždenník získal vďaka pestrému obsahu pomerne široký okruh čitateľov, ktorí následne zostali tomuto

periodiku verní aj po zmene názvu a vydavateľa v priebehu roku 1920. Aj materiál Zlomové dejinné udalosti na stránkach prešovského týždenníka Šariš (1930 – 1938), (s. 198-215), ktorého autorom je P. Kovaľ, sa venuje problematike dobovej tlače. Sleduje predovšetkým dôležité politické, kultúrne a hospodárske udalosti tridsiatych rokov 20. storočia, tak ako ich vnímali dopisovatelia a redaktori tohto regionálneho týždenníka. Text Samuel Révai – knihkupec z Prešova (s. 96-109) od P. Derfiňáka je venovaný predstaveniu životných osudov a činnosti jednej z významných osobností knižného obchodu a spoluzakladateľa jedného z najväčších vydavateľstiev v rámci celého Uhorska. Okrem iného na viacerých konkrétnych prípadoch približuje metódy podnikania s knihami najmä v druhej polovici 19. storočia. Osudom jednej z najvýznamnejších knižníc na území Prešova venovala svoj príspevok Knižnica prešovského Evanjelického kolégia v prvej polovici 19. storočia (s. 120-129) L. Franková. Okrem analýzy vývoja a celkovej obsahovej stránky knižnice v sledovanom období spomenula autorka v rôznych zaujímavých súvislostiach aj viaceré významné osobnosti, ktoré prispeli k budovaniu knižnice. Pre potreby záujemcov o štúdium jazykov, histórie, literárnej vedy a knižnej kultúry vôbec, je dôležitou pomôckou príspevok M. Domenovej K edičnej činnosti Štátnej vedeckej knižnice za roky 1998 – 2008 (s. 226 -234). Autorka okrem celkového hodnotenia edičnej činnosti Bibliografického oddelenia ŠVK v Prešove stručne predstavuje aj jednotlivé tituly, ktoré sa podarilo pracovníkom knižnice pripraviť a vydať v rokoch 1998 – 2008.

Pri celkovom hodnotení prvého zväzku zborníka Z dejín knižnej kultúry východného Slovenska možno konštatovať, že predstavuje pozoruhodný pokus o predstavenie čo najpestrejšieho spektra problémov súvisiacich so skúmaním dejín knižnej kultúry, ktorá sa v tomto priestore môže pochváliť mimoriadne bohatou tradíciou. Pokus o to vydanenejší, že okrem hodnotnej obsahovej stránky má publikácia aj kvalitnú grafickú úpravu.

Veronika Neupauerová

MIČKO, Peter a kol. *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1938 – 1948. Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UBM v Banskej Bystrici, 2009. 284 s.*

Vplyv spoločensko-politických zmien spojených so vznikom prvej Slovenskej republiky na všetky sféry spoločenského života v stredoslovenskom regióne a jeho špecifický vývoj v období rokov 1938 – 1948 sa stal predmetom záujmu pracovníkov Katedry histórie FHV UMB v Bystrici Bystrici, pracovníkov Ústavu vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici a iných historických pracovísk na Slovensku. Kolektívna monografia zostavená z trinástich štúdií zameraných na päť ťažiskových tematických okruhov vyšla v rámci grantového projektu VEGA pod názvom Analýza historických špecifík stredoslovenského regiónu v rámci Československa a Slovenskej republiky v rokoch 1918 – 1948. Publikácia bezprostredne nadväzuje na prvú etapu prezentácie historických špecifík v rokoch 1918 – 1938 s cieľom prispieť k celkovému zmapovaniu a charakteristike regiónu stredného Slovenska v rokoch 1938 – 1948.

Úvodný príspevok zborníka otvára problematiku hospodárskych dejín. Príspevok Martina Kubuša sa venuje histórii obchodných a priemyselných komôr na Slovensku, od ich genézy v rakúsko-uhorskej monarchii v 19. storočí až po obdobie ich zániku v Československu v roku 1948. Osobitnú pozornosť v rámci príspevku autor zameriaval na obchodné a priemyselné komory v Banskej Bystrici ako organizácie fungujúce pre spoločné záujmy obchodu, priemyslu a živností.

Tematikou hospodárskych dejín sa zaoberá aj zostavovateľ zborníka Peter Mičko vo svojej štúdií Podnikové špecifiká a otázka zamestnanosti vybraných regiónov stredného Slovenska v rokoch 1938 – 1945. Autor približuje priemyselný rast stredného Slovenska a vývoj viacerých vybraných podnikov textilného, drevárskeho či chemického priemyslu v stredoslovenskom regióne.

Keďže autor uvádza, že „*Pre hospodársky rozvoj stredného Slovenska v rokoch 1938 – 1945 sa stalo dôležitým, spolu so zvýšením*

priemyselnej výroby a úspešným rozvojom priemyslu, takisto dobudovanie infraštruktúry“ (s. 57), zmieňuje sa aj o hospodársky dôležitej výstavbe železničných tratí či dostavbe rozostavaných železníc a cestných komunikácií.

Spomedzi všetkých príspevkov sa tri štúdie orientujú na oblasť kultúrneho života stredoslovenského regiónu v čase druhej svetovej vojny. Karol Fremal sa vo svojom príspevku upriamil na činnosť Matice slovenskej v rokoch 1938 – 1954, ktorá v tomto období zohrávala dôležitú úlohu v spoločenskom živote a aktívne sa stavala už aj k politickým otázkam, najmä k odmietaniu čechoslovakizmu. Práve v čase vojnovnej Slovenskej republiky zaznamenáva Matica slovenská vrchol takmer v každej oblasti svojej činnosti. V práci súčasne nájdeme aj zmienky o ďalších inštitúciách podieľajúcich sa na formovaní kultúrneho života, či už je to budovanie odborného školstva, alebo činnosť časopisov, vydavateľstiev, starších konfesionálnych a spoločenských organizácií i novozaložených kultúrnych spolkov.

Jedným z konfesionálnych spolkov rozvíjajúcich kultúrny život v 1. SR v Banskej Bystrici bol Evanjelický a. v. spolok, ktorého genézu, organizáciu a aktivity približuje Peter Račko vo svojom príspevku.

Tretou kultúrne zameranou štúdiou je analýza histórie reklamy v regióne Banskej Bystrice v rokoch 1939 – 1945 od Miroslava Kmeťa. Príspevok zaznamenáva inzerciu obchodných reklám živnostníkov a firiem vedenú v regionálnej tlači vychádzajúcej v Banskej Bystrici v časoch prvej Slovenskej republiky. Záverom autor konštatuje skromnosť reklám v porovnaní s predchádzajúcim medzivojnovým obdobím a poukazuje na antisemitský charakter reklám, ktoré zaznamenávajú nástup antisemitizmu, perzekúcie židovských spoluobčanov, arizáciu a pod.

Pavol Martuliak podal v príspevku Stredné školy v Banskej Bystrici v období 1. Slovenskej republiky prehľadný rozbor stavu a vývoja stredoškolského systému. Do analýzy zahrnul aj charakter a obsah vzdelávania československého medzivojnového školstva, z ktorého vychádzal.

Ústrednú problematiku viacerých príspevkov predstavuje vojenská tematika. Peter Chorvát prezentuje personálnu biografiu generála Alexandra Čunderlíka, jedného zo siedmich generálov aktívne pôsobiacich v slovenskej armáde v rokoch 1939 – 1944. Podľa autora je táto osobnosť spomedzi slovenských generálov pomerne málo prezentovaná, hlavne z dôvodu, že generál Čunderlík bol v otázke československého odboja počas druhej svetovej vojny pasívny, teda sa nezúčastnil protifašistického odboja a krátko po skončení vojny zomrel.

Ďalšia vojensky zameraná štúdia približuje boje povstaleckých tankistov koncom októbra 1944. Autor Marian Uhrin podáva detailný opis záverečných bojov pluku útočných pancierovaných vozidiel v Slovenskom národnom povstaní, spolu s podrobnou charakteristikou povstaleckej armádnej techniky.

Priebeh Slovenského národného povstania opisuje aj Pavel Mičianik. Vo svojom príspevku sa upriamil na územie horného Novohradu. Po stručnej charakteristike južného pohraničia Slovenska od Viedenskej arbitráže približuje priebeh povstania aj proces oslobodenia územia 2. ukrajinským frontom a následnú postupnú stabilizáciu situácie.

Vojenskej problematike venoval svoj príspevok aj Michal Šmigel', ktorý opísal v poradí tretí prienik jednotiek ukrajinskej povstaleckej armády na Slovensko v roku 1947. Autor poukázal na fakt, že „*práve tomuto tretiemu prieniku UPA sa doposiaľ v slovenskej historiografii nevenovala potrebná pozornosť, hoci išlo o dôležitú historickú udalosť, ktorá bola najmä komunistami v ČSR politicky a ideologicky zneužitá počas tzv. jesennej politickej krízy na Slovensku v roku 1947*“ (s. 236). Autor otvára otázky presunu UPA územím stredného Slovenska po snahách likvidácie ukrajinského hnutia odporu v Poľsku a zapojenia sa československej armády i bývalých partizánov na Slovensku do protibanderovského hnutia. Pritom sa zaoberá aj aspektmi vzťahu civilného obyvateľstva k oddielom UPA a politickým zneužívaním tejto problematiky v období násilného nástupu komunistov k moci v ČSR ako i postoj komunistov. „*Komunisti sa pri každej príležitosti usilovali znásobovať údajné nebez-*

pečenstvo, ktoré vraj hrozilo na Slovensku zo strany UPA“ (s. 266).

Predmetom štúdií v anotovanom zborníku je tiež historická analýza politických pomerov. Michal Schvarc svoju pozornosť upriamil na spolunažívanie Nemcov a Slovákov v rokoch 1939 – 1945 ovplyvnené vznikom 1. Slovenskej republiky. Po prehľadnom priblížení politického diania v otázke vzťahu štátu a národnostných menšín, ktoré bolo sprevádzané zvyšovaním prehnaných požiadaviek nemeckého obyvateľstva pod propagandou Deutsche Partei, venoval tejto problematike špeciálnu pozornosť na lokálnej úrovni. Autor použil príklad stredoslovenskej obci Handlová, ktorá v rokoch 1939 – 1945 predstavovala špecifický prípad. V porovnaní so začiatkom 20. storočia sa situácia v obci počas Slovenského štátu výrazne zmenila prílevom slovenských prisťahovalcov, a to značne ovplyvnilo i správanie Nemcov. *„Ak do roku 1938 možno označovať vzťahy medzi nemeckým a slovenským obyvateľstvom v národnostne zmiešaných oblastiach viac-menej ako bezkonfliktné, po roku 1938 sa táto konštelácia výrazne mení“ (s. 74).*

Marek Syrný vo svojom príspevku objasňuje vnútropolitickú situáciu povojnovej ČSR s výraznejšími nedemokratickými prvkami v porovnaní s medzivojnovým Československom a predovšetkým predkladá pomerne detailný obraz Demokratickej strany na strednom Slovensku v rokoch 1945 – 1948. V obnovení ČSR sa budovala „(...) novovytvorená Demokratická strana (DS) ako politický subjekt postupne integrujúci všetky slovenské neľavicové odbojové skupiny. (...) Odrážala v sebe už dávnejšie integračné snahy občiansko-demokratického tábora pochádzajúce z čias odboja, resp. až z druhej polovice 30. rokov 20. storočia“ (s. 210). Osobitne načrtáva význam parlamentných volieb v máji 1946 a neúprosny predvolebný boj komunistickej a Demokratickej strany, politickú krízu na jeseň 1947, následný februárový prevrat i uchopenie moci komunistami a tým aj ukončenie povojnovej Demokratickej strany.

Posledný príspevok Vladimíra Varinského približuje aktivity protikomunistického odboja v exile pred koncom druhej svetovej vojny.

Opisuje, ako prostredníctvom tajnej zahraničnej organizácie pripravovala časť popredných stúpcov ľudáckeho režimu povojnový odboj na obnovenie slovenskej štátnosti so zámerom zabrániť obsadeniu československého územia Červenou armádou a etablovaní komunistického režimu na Slovensku.

Pri koncipovaní predkladanej publikácie vychádzala prevažná väčšina autorov z archívnych materiálov a niektoré príspevky zborníka sú doplnené obrazovou prílohou. Spolu s prvým dielom monografia predstavuje komplexnejšie spracovanie problematiky slovenských dejín z regionálneho hľadiska.

Zuzana Tokárová

DERFIŇÁK, Patrik – DOMENOVÁ, Marcela – LYSÁK, Ladislav – PEKÁR, Martin: Osobnosti Šariša I. Prešov : Prešovská univerzita, 2010. 116 s. ISBN 978-80-555-0131-4.

Najmä v posledných troch desaťročiach postupne narastá záujem, popri veľkých, celonárodných témach, aj o poznávanie histórie jednotlivých regiónov. Medzi oblasti, ktoré v stále väčšej miere priťahujú pozornosť bádateľov, patrí nesporne pôsobenie významných alebo z rôznych dôvodov zaujímavých osobností. Práve ich osudy sa rozhodol spracovať kolektív historikov, ktorých jednotiacim prvkom je ich rodisko, región Šariša. V prvej z pripravovaných publikácií však nie je výhradná pozornosť venovaná iba zaujímavým Šarišanom a Šarišankám. Hneď v úvode je, okrem iného, prezentovaný postupný historický vývoj Šariša, ako osobitnej oblasti nielen z geografického, ale aj kultúrneho, spoločenského a hospodárskeho hľadiska. Územie, v minulosti zahrnuté do samostatnej správnej jednotky Šarišskej stolice, sa navyše okrem množstva zaujímavých osobností môže pochváliť aj nezvyčajným počtom hnutelných a nehnuteľných pamiatok.

Najväčší priestor však autori v publikácii venovali osudom celkovo dvadsiatich piatich postáv z rôznych oblastí i období bohatej mi-

nulosti Šariša. Napriek tomu, že pozornosť by si určite zaslúžila väčšina z vybraných osobností, osobitne by sme chceli spomenúť aspoň niektoré z nich.

Medzi v súčasnosti už málo známe postavy úzko spojené s minulosťou regiónu patrí napríklad Albert Berzeviczy, ktorého osudy v skratke spracoval P. Derfiňák. Ako uvádza, „... *patril medzi významných šarišských rodákov, ktorí ani keď boli na absolútnom vrchole svojej kariéry, na svoj rodný kraj nikdy nezabudli*“ (s. 27). Neraz sa mu, či už v pozícii poslanca uhorského snemu, štátneho tajomníka alebo ministra, usiloval pomôcť. Podpora to bola rôzna, finančná i politická, čo otvorene oceňovali všetci obyvatelia regiónu. Aj preto ho pri všetkých významnejších podujatiach pozývali a spravidla poverovali čestným predsedníctvom, ktoré rád prijímal.

Ďalšou, dnes už takmer úplne neznámou osobnosťou pochádzajúcou zo Šariša, je Gejza Fritz, právnik, politik, poslanec a minister spravodlivosti, ktorého životné osudy načrtol M. Pekár. Napriek tomu, že najvyššie funkcie zastával v období slovenského štátu „... *v politickej oblasti sa správal zväčša pasívne a konformne, pri výkone ministerskej funkcie sa snažil používať v prvom rade odborné argumenty*“ (s. 60). Svedčí o tom aj pomerne nízky

trest, ktorý ako prominent ľudáckeho režimu dostal po vojne. Samotný Prešov mu do veľkej miery môže ďakovať napríklad za moderný Justičný palác.

Napriek tomu, že región Šariša sa môže pochváliť množstvom talentovaných umelcov, osobitné miesto medzi nimi zaujíma Mikuláš Jordán. Autorkou textu o ňom je M. Domenová. Záber tohto výtvarníka je nesmierne široký, keď okrem krajinomaľby, portrétnej tvorby či rôznych figurálnych kompozícií sa venoval aj reštaurovaniu pamiatok a sakrálnemu umeniu. Kvalitu jeho práce celkom zaslúžene ocenili množstvom štátnych i cirkevných vyznamenaní, spomedzi ktorých medzi najcennejšie patria pocty udelené pápežmi Piom XI. a Piom XII.

Viacere pozoruhodné osobnosti spracoval aj štvrtý z autorov, L. Lysák. Spomedzi tých, ktorí sú už súčasnej verejnosti menej známe, si veľkú pozornosť zaslúžia napríklad hudobník Otto Ferenczy, alebo pestovateľ a šľachtiteľ viniča Ján Matis. Rozsahom celkovo neveľká, no obsahovo i svojím grafickým spracovaním pozoruhodná publikácia si iste nájde dôstojné miesto nielen medzi odbornými textami, ale zaujme aj širšiu verejnosť.

Lucia Šteflová

ANNALES HISTORICI PRESOVIENSES

VOL. 9/2010

Jazyková úprava

PhDr. Anna Švorcová
autori

Anglické abstrakty

Mgr. Katarína Pekárová
autori

Výkonný redaktor

doc. PaedDr. Martin Pekár, PhD.

Sadzba

Ing. Stanislav Kurimai

Pre

Inštitút histórie na Filozofickej fakulte
Prešovskej univerzity v Prešove
Ul. 17. novembra č. 1, 080 78 Prešov

vydalo vydavateľstvo

UNIVERSUM-EU, spol. s r. o.
Javorinská 26, Prešov
v roku 2010
(www.universum-eu.sk)

ISSN 1336-7528